

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ М.УТЕМИСОВА

**М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің
85 жылдығына арналған
«ЖАҒАНДЫҚ ӘЛЕМДЕГІ ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ**

19-20 қазан 2017 жыл

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
**«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В ГЛОБАЛЬНОМ МИРЕ»,
посвященной 85-летию Западно-Казахстанского государственного
университета имени М.Утемисова**

19-20 октября 2017 года

MATERIALS
of the International scientific-practical conference
"SCIENCE AND EDUCATION IN THE GLOBAL WORLD"
dedicated to the 85th anniversary of M.Utemisov West Kazakhstan State
University

October 19-20, 2017

II

**ӘОЖ 001(063)
КБЖ 72
Ж35**

Ұйымдастыру комитетінің төрағасы/ Председатель организационного комитета:

Иманғалиев А.С. – п.ғ.д., академик, М. Өтемісов атындағы БҚМУ ректоры

Ұйымдастыру комитетінің мүшелері/ Члены организационного комитета:

Жусупқалиева Г.К. – п.ғ.к., доцент, М. Өтемісов атындағы БҚМУ ОӘІ жөніндегі проректоры

Юров О.В. – с.ғ.к., доцент, М. Өтемісов БҚМУ ҒЖ және ХБ жөніндегі проректоры

Даришева Т.М. – ф.ғ.к., доцент, М. Өтемісов атындағы БҚМУ ТІ және ӘМ жөніндегі проректоры

Тасмағамбетов А.С. – т.ғ.д., доцент, М. Өтемісов атындағы БҚМУ «Рухани жаңғыру» институтының директоры

Имашев Ә.Ж. – 6D060900-География мамандығы бойынша философия докторы (PhD), М. Өтемісов атындағы БҚМУ коммерцияландыру офисінің жетекшісі

Габдрахманова Ш.Т. – п.ғ.к., доцент, М. Өтемісов атындағы БҚМУ педагогика факультетінің деканы

Кайсағалиева Г.С. – б.ғ.к., доцент, М. Өтемісов атындағы БҚМУ жаратылыстану-география факультетінің деканы

Мутиев З.Ж. – ф.ғ.к., доцент, М. Өтемісов атындағы БҚМУ филология факультетінің деканы

Медешова А.Б. – п.ғ.к., доцент, М. Өтемісов атындағы БҚМУ физика-математика факультетінің деканы

Нестеренко Г.И. – э.ғ.к., доцент, М. Өтемісов атындағы БҚМУ тарих, экономика және құқық факультетінің деканы

Исатаев М.И. – магистр, М. Өтемісов атындағы БҚМУ мәдениет және өнер факультетінің деканы

Ж35 Жаһандық әлемдегі ғылым мен білім=Наука и образование в глобальном мире=Science and Education in the Global World: Халық. ғыл.-тәжіриб. конф. мат. =Мат-лы междунар. науч.-практ. конф. = Materials of the international scientific – practical conference. – Орал: М.Өтемісов атын. БҚМУ РБО, 2017. - 270 б. Қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-266-307-5

Жинаққа «Жаһандық әлемдегі ғылым мен білім» тақырыбында өткен халықаралық конференцияға келіп түскен баяндамалардың мәтіндері енді.

Баяндамаларда шетелдік және отандық ғалымдардың ғылым және білім беру туралы ғылыми – зерттеу нәтижелері, жаңа тың деректері қамтылған.

Жинақ жоғары оқу орындарының ғылыми қызметкерлеріне, оқытушыларына және студенттеріне, мектеп мұғалімдеріне, докторанттарға, магистранттарға, мұғалімдерге, аспиранттарға, сондай – ақ осы тақырыпта қызығушылық танытқан қалың оқырманға арналған.

В сборник вошли тексты статей, которые были одобрены к участию в международной научно-практической конференции на тему «Наука и образование в глобальном мире». В статьях представлены результаты научных исследований отечественных и зарубежных ученых о науке и образования.

Сборник предназначен для ученых, преподавателей, учителей школ, докторантов, аспирантов, соискателей, магистрантов, студентов, а также для всех заинтересованных в изучении данной темы.

**ӘОЖ 001(063)
КБЖ 72**

ISBN 978-601-266-307-5

© М.Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2017

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ / ПОЗДРАВИТЕЛЬНОЕ СЛОВО

**Құрметті М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің
ұжымы, профессор-оқытушылар, ардагер ұстаздар, студенттер!**

Сіздерді Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің 85 жылдық мерейтойымен шын жүректен құттықтаймын.

Қазақтың Қабдоловы: «Жер бетінде университет секілді қастерлі орын сирек. Университет – адамдар зердесінде ұшқын атып, жалын шашып, мәңгілік маздап тұрған Прометей оты» деген болатын.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев Білім кеңістігіндегі ұстаз рөлін өте жоғары бағалап келеді. Тұңғыш Президентіміздің ұстанымы ұлы Мағжан Жұмабаевтың: «Алты Алаштың ұлдары жиылған жерде төрдегі ең құрметті орын мұғалімдікі» деген қанатты сөзімен тығыз ұштасып жатыр.

Құрметті ұстаздар, қадірлі студенттер, еңбектеріңіз жемісті болсын! Университетте білім шырағы мәңгі маздасын! Университет атағына сай білім биіктерін қажымай бағындыра беретіндіктеріңізге сенім білдіремін. Елімізді кемел дамытуға үлес қосар жаңашыл, ұлтжанды шәкірттеріңіздің көбейе беруіне тілекшімін.

Мерейтой құтты болсын!

ҚР Білім және ғылым министрі

Е.К. Сағадиев

**Құрметті М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің
ұжымы, ардагер ұстаздар, студенттер!**

«Ұлттың ұлағаты – мәдениетте, мәдениеттің ұлағаты – оқу мен әдебиетте» деген ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсыновтың сөзімен айтсақ, мемлекеттің идеологиясы, қоғамның дәстүрі мен құндылықтары, адамзаттың асыл қасиеттері, ғылым мен өнердің мұралары ұстаздар арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жол тартары айқын. Мемлекеттің ертеңгі болмысы – ұстаздың бүгінгі тәлімінде.

Өркениеттің көшінен қалмау үшін білім сапасын арттырып, Қазақстанның дамыған елдердің қатарына кіру жөніндегі стратегиялық мақсатына жету үшін, тың ізденісті талап етіп отырған қазақстандық білім беру жүйесінде, соның ішінде жоғары білім беру саласында ұстаз-ғалымдардың атқарып жатқан еңбегі зор.

Университеттің мақтан тұтар түлектері өздерінің терең білім-білігімен, зор шығармашылық әлеуетімен үнемі биіктен көрініп, кең байтақ еліміздің интеллектуалдық элитасының құрамын әрдайым толықтырып келеді.

Еліміздің жарқын болашағы, мемлекетіміздің әлемдегі дамыған, қуатты елдер қатарына қосылуы үшін университет ұжымы рухы биік, білімі терең, білігі кемел шәкірттер тәрбиелеп, бар қажыр-қайратын жұмсайды деп сенемін.

Сіздерді университеттің 85 жылдық мерейтойымен құттықтай отырып, егемен еліміздің ғылымы мен білім беру саласын дамыту жолындағы еңбектеріңізге толайым табыстар тілеймін.

*Құрметпен,
Батыс Қазақстан облысының әкімі
А.С. Көлгінов*

АЛҒЫ СӨЗ / ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО

Құрметті әріптестер, профессор-оқытушылар, студенттер және қадірлі қонақтар!

Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті – Қазақстан Республикасындағы байырғы жоғары оқу орындарының бірі және өмірдегі алғашқы білім ордаларының бірегейі.

Университетіміздің 85 жылдық мерейтойы – педагогикалық ұжым мен оқу орнының сан мыңдаған түлегі және біздің батыс өңірі үшін атаулы да мерейлі күн.

Бұл жылдары университет үлкен жолдан өтті. Оқу орны өзінің тарихын өнегелі бастамаларымен, өміршең істерімен жасай білді және іргелі ғылым ордасына, білімнің шын мәніндегі киелі шаңырағына айналды.

Бүгінгі таңда университет ұжымы Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған Жолдауларында айтылған «Сапалы білім беру Қазақстанның индустриялануының және инновациялық дамуының негізіне айналуы тиіс» деген міндет үдесінен шығуда бар күш-жігерін жұмсап келеді. Тәуелсіздіктің жиырма бес жылында білім жүйесінде болған үлкен өзгерістер еліміздің бұл деңгейге шығуына толық мүмкіндік береді. Біз университеттік білім беру мен ғылымды дамытудың жаңа деңгейін қамтамасыз етуге қашан да міндеттіміз.

Қазір біздің университет студенттерге білім беруде жаңа биіктерді бағындырып, озық технологияларды енгізуде, білім беру үрдісін жетілдіріп, халықаралық ынтымақтастықты кеңейтуде, материалдық-техникалық базасын нығайтуда.

Осы және өзге де жетістіктерге қашан да баға жетпес қастерлі құндылығымыз университет профессор-оқытушылар құрамының әлеуеті негізіндегі күллі ұжым мүшелерінің тынымсыз да жанқиярлық адал еңбегі арқасында ғана қол жеткізілді. Осыншама қуатты ғылыми-педагогикалық, кадрлық және ресурстық әлеуетке ие бүгінгі университет ұжымы келешекке мол сеніммен қарап, қажырлы еңбекпен нық қадамдар жасай бермек!

Әлемдік кеңістіктегі жаһандану кезеңінде ғылым мен білім беруді дамыту өзекті мәселеге айналып отыр. **М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің 85 жылдық мерейтойына арналған “Жаһандық әлемдегі ғылым мен білім” атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция** Қазақстан (Астана, Алматы, Орал, Атырау, Ақөбе, Павлодар, Талдықорған, Ақтау, Қарағанды, Өскемен, Петропавл, Арқалық қалалары), Ресей (Санкт-Петербург, Орынбор, Элиста, Саратов, Тольятти, Глазов, Краснодар, Волгоград, Пятигорск, Новороссийск қалалары), Польша (Быдгощ қаласы), Германия (Пассау қаласы), Корея Республикасы (Сеул қаласы), Хорватия (Загреб қаласы), Қырғызстан (Бішкек қаласы) ғалымдарының ортақ мүдделерін біріктіріп отыр. Конференция материалдары жинағында «Заманауи білім беру жүйесіндегі Жаңғыру 3.0: зерттеулер мен жетістіктер», «Жаңа жаһандық болмыстағы қоғамдық сананың жаңғыруы», «Филология ғылымдары: рухани жаңғыру аясындағы тіл мен әдебиет», «Қоғамдық сананың жаңғыру жағдайындағы мәдениет пен өнердің тарихи және теориялық көрінісі», «Қоғамдық сананың жаңғыруы мәнмәтініндегі жаратылыстану ғылымдарының басым бағыттары», «Қазақстан жолы – 2050: білімге негізделген экономика» сынды проблемалық-салалық бағыттар бойынша 215 баяндама тезисі ұсынылып отыр. Мерейтойлық шараға қош келдіңіздер дей отырып, конференция жұмысына сәттілік тілеймін.

***М.Өтемісов атындағы БҚМУ ректоры,
педагогика ғылымдарының докторы,
академик А.С. Иманғалиев***

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС/ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

ӘОЖ 378(574)

Тасмағамбетов Ә.С.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМ САЛАСЫНДАҒЫ ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН СТРАТЕГИЯЛЫҚ МАҚСАТТАРЫ

Біз осы күндері қазақ жерінде алғаш ашылған жоғары оқу орындарының бірі, мыңдаған маманды қоғамдық ортаға қосып еліміздің дамуында белгілі орын алған, бүгінде ірі білім, ғылым және мәдениет орталығы - Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің 85 жылдық мерейтойын атап өтудеміз. Сол кезден бері бұл оқу орны елмен, халықпен бірге талай асуларды бағындырып, көптеген қиындықтардан өтіп, талай табыстарға қол жеткізді.

Университет тарихының кезеңдеріне көз салсақ еліміздің тарихының кезеңдерінен бөліп қарау мүмкін емес. Қай кезде де оның негізгі мақсаттары ел дамуының негізгі мүдделерімен ұштасып жатты.

Оқу ордамыз өз қызметін 1932 жылдың 1-ші қазанынан алғашқы директоры Шайхислам Бекжановтің басшылығымен бастады. 1930-шы жылдары жоғары оқу орны ретінде қалыптасып, елімізді жоғары білімді, білікті мамандармен қамти бастады. Сол жылдардың өзінде жоғары оқу орындарының бүкілодақтық сайысында көшбасшылар қатарынан көрінді және оның басшысы И.К. Лукьянец арнайы марапатталды. 1937 жылы бұл оқу орнына А.С. Пушкин есімі берілді.

Ел басына күн туған шақта институт ұжымы бүкіл халықпен бірге шапқыншыларға тойтарыс беруге атсалысты. Ұлы Отан соғысының алғашқы күндерінен бастап көптеген оқытушылар мен студенттер өз еріктерімен майданға аттанды. Өкінішке орай, сол қанды шайқастан оралмағандар аз болмады. Ал оралғандар бейбіт кәсіптерін жалғастырды. Біз олардың өкілдері осы күнге дейін ортамызда екенін ерекше мақтанышпен айтып, оларға тағзым етеміз (П.Р. Букаткин, Қ.Ж. Сүйіншалиев).

Соғыстан кейін бейбіт өмірге оралған елге мұғалімдердің қажеттілігі арта түскен жылдары оқу орнымыз осы қажеттілікті қанағаттандыруда өзінің тиісті үлесін қоса білді. Бейбіт кезеңді Орал педагогикалық институты өзінің түлегі, майдангер Сарсен Акмурзиевич Акмурзиевтің басшылығымен бастап, жан-жақты дамып, уақыт өте келе педагог мамандарды дайындау бойынша еліміздің алдыңғы қатарлы оқу орындарының ортасынан тұрақты орын алды.

Өткен ғасырдың 80-шы жылдары институт кемелденіп, барлық даму бағыттары бойынша үлкен жетістіктерге жетіп, білім саласына мыңдаған жоғары кәсіби мамандарды жолдап отырды. Сол себепті оқу орнымыз аталған жетістіктер мен көп жылғы білім және ғылым саласының дамуына қосқан зор үлесі үшін 1982 жылы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының жарлығымен «Құрмет белгісі» орденімен марапатталды.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі өткен ғасырдың 90-шы жылдары қоғамның барлық саласында күрделі өзгерістер басталды. Мұндай өзгерістер білім мен ғылым саласында да орын алды. Осы өтпелі кезеңде институт өз потенциалын сақтап қалуға және тәуелсіз елдің жаңа сұраныстарына сай болуға күшін салды. Оқу орнымыз өтпелі кезеңнің қиындықтарынан сәтті өтіп, жаңа тұрғыда қызметін жалғастыруға мүмкіндік алды. 1996 жылы институт А.С. Пушкин атындағы Батыс Қазақстан гуманитарлық университеті статусына ие болды. Соның нәтижесінде жаңа қоғамға қажетті мамандықтар іске қосылды. Диссертациялық Кеңестер ашылып, профессор-оқытушылар құрамының ғылыми әлеуеті жоғарылады, шет ел оқу орындарымен байланыстар орнатылды.

2000-шы жылы қаламыздың үш жоғары оқу орнының негізінде Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті (БҚМУ) ашылды. 2003 жылы ҚР Үкіметінің қаулысы бойынша оған Махамбет Өтемісов есімі берілді. 2006 жылы М.Өтемісов атындағы БҚМУ әлемнің білім беру кеңістігін қалыптастыруға бағытталған Болон декларациясына (Магна Хартия) қол қойған Қазақстанның алғашқы жоғары оқу орындарының бірі болды. Мамандарды дайындаудың бірнеше деңгейлік жүйесі енгізілді. Университетіміз облысымызда бірінші болып институционалдық аккредиттеуден өтіп, жоғары бағаға ие болды (2010).

Бүгінгі таңда М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті өңіріміздегі ірі білім, ғылым және мәдениет орталығы. Мұнда соңғы жылдары көптеген жобалар жүзеге асырылуда. Соның ішінде академиялық ұтқырлық, қосдипломдық бағдарламалар, модульдік білім бағдарламалары, көптілдік негізде білім алу. Университеттің барлық саласын ақпараттандыру, ғылыми-ізденіс жұмыстарды жаңа деңгейде ұйымдастыру. Профессор-оқытушылар, қызметкерлер мен білім алушылар әлеуметтік жағынан қорғалуда. Оқу орнымызда қазіргі таңда Болон процесінің толық және қосымша параметрлері бойынша практикалық нәтижелерге қол жеткізілді.

БҚМУ бірнеше институционалдық және мамандандырылған аккредиттеуден өту арқылы білім сапасына қойылатын халықаралық талаптарға сәйкестігін растады. Мамандандырылған аккредиттеу нәтижелері бойынша университеттің 71 мамандығы (95%) аккредиттеуден өтті.

Қазақстан Республикасының көп салалы жоғары оқу орындарының ұлттық рейтингісіне сәйкес БҚМУ тұрақты түрде жоғары орындарда көрінуде, сонымен бірге университеттің мамандықтары да осы рейтингте жоғары көрсеткіштерге ие.

Халықаралық ынтымақтастық Еуропа, Азия, Америка, ТМД елдеріндегі шетелдік университеттермен, ғылыми орталықтармен және басқа ғылыми ұйымдармен 100-ге жуық келісімшарт негізінде жүзеге асырылуда. Оқытушылар мен студенттердің академиялық ұтқырлығының жағрафиясы АҚШ, Германия, Польша, Украина, Ұлыбритания, Үндістан, Жапония мен Ресейді қамтиды. Университет DAAD, GLOBAL Ugrade, ERASMUS MUNDUS секілді халықаралық бағдарламаларға да белсенді қатысуда.

БҚМУ өз түлектерінің жұмыспен қамтылу деңгейін 80 пайыздан асырып отыр. Әлеуметтік серіктестік жүйесі тұтынушылармен өзара әрекеттесуге негізделген тәжірибесі бойынша 300-ден астам келісім-шарт жасалды. Жұмыс берушілер Кеңесі тұрақты жұмыс атқаруда. Білім беру бағдарламаларының мазмұны тұтынушылар талаптарын ескере отырып жаңартылады.

Оқытушылардың 50 пайызын жоғары кәсіби профессор –оқытушылар, ғылым докторлары мен ғылым кандидаттары құрайды. Соңғы жылдары университетке дәріс жүргізу үшін әлемнің жеті елінен 50-ден астам шет ел профессорлары шақырылды.

БҚМУ-ің басым міндеттерінің бірі - азаматтардың патриоттық сезімін және әлеуметтік жауапкершілігін тәрбиелеу бойынша шаралар кешенін жүзеге асыру. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін студенттік өзін-өзі басқару ұйымы, «Жасыл ел» бағдарламасы секілді жобалар іске асырылуда. Университетте студенттердің шығармашылық дамуы мен спорттық және қоғамдық іс-шаралар өткізу үшін барлық қолайлы жағдайлар жасалған.

Ғылыми жобалар бойынша тапсырыс берушілердің қаржыландыру көлемі жылдан жылға асып келеді. Университеттің өз қаражаты есебінен де көптеген жобалар іске асырылуда. Оқу орнымыздың ғылыми-зерттеу жұмыстармен айналысатын жастары соңғы жылдары жиырмадан астам грантқа ие болды. Студенттеріміз жағрафия, математика және химия пәндері бойынша республикалық олимпиадалардың көшбасшысы болса, дене шынықтыру, экономика, есеп және аудит, информатика пәндерінен халықаралық олимпиадалардың жүлдегерлері бола білді.

БҚМУ ғылыми және ғылыми техникалық қызмет субъектісі ретінде мемлекеттік аккредиттеу туралы куәлік алды. Ғылыми – зерттеулерді басқару сапасын жақсарту мақсатында ғылыми процестерді коммерцияландыру Кеңесі құрылды. Сонымен қатар, білім шаңырағымызда әр түрлі археологиялық, жағрафиялық, өлкетану экспедициялары, дөңгелек үстелдер, конференциялар оздырылады. Ай сайын ғылыми баспаларда университет ғалымдарының көптеген мақалалары жарық көруде.

Оқу орнымызда «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру мақсатында "Рухани жаңғыру" институты, жобалық кеңсе, ҚХА (Қазақстан Халқы Ассамблеясы) кафедрасы құрылды.

Университетте басқаруды демократияландыру, корпоративтік басқаруды енгізу Бақылау Кеңесі, Ғылыми кеңес, факультет кеңестері секілді органдардың қызметін кеңейту арқылы жүзеге асырылуда. БҚМУ-ің ақпараттық кеңістікте, интернет кеңістігінде, республика аймағында кеңінен танылғандығы ақпараттық ашықтық принципінің жүзеге асқандығын көрсетеді.

Білім ордасының ғылыми кітапханасында 10 оқу залы, бір миллион данадан астам кітап қоры бар. Университеттің инфрақұрылымдық және материалдық-техникалық базасы 7 оқу ғимаратынан, 3 студенттік жатақханадан, баспа-редакциялық орталықтан, акт және конференц залдарынан, бірнеше спорт залдарынан, ашық спорт алаңдарынан, агробиостанция және тағы да басқа инфрақұрылымдық бөлімдерден тұрады. Мын данадан астам компьютерлік және интерактивтік техника паркі, компьютерлік сыныптар, жылдам интернетке қолжетімділік, интерактивті тақталар және басқа компьютерлік техника түрлері бар.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті өзінің келешегін озық педагогикалық технологияларды және заманауи білім беру инфрақұрылымын қолдана отырып, гуманитарлық, ғылыми және техникалық білімді жинақтау және тарату арқылы жоғары білікті мамандарды даярлаумен байланыстырады. Негізгі мақсат - білім беру, ғылым және өндірісті интеграциялау негізінде жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесінің үздіксіз ілгерлеуі, мамандарды даярлаудың жоғары сапасын қамтамасыз ету және университеттің орнықты дамуы.

Осы тұрғыда ҚР БжҒМ қабылдаған 2017-2021-ші жылдарға арналған стратегиялық жоспарға сәйкес БҚМУ өзінің дамуында төмендегі бағыттарға көңіл бөледі.

Университеттің материалдық-техникалық базасы жүйелі түрде нығайтылады, академиялық тәуелсіздігі дамиды, соның ішінде білім беру бағдарламаларын қалыптастыруда. Университеттің студенттерге бағытталған білім беру қызыметі негізгі тренингке айналмақ. Білім беру бағдарламалары кәсіби стандарттар негізінде әзірленеді және үш тілде жүзеге асырылады. Шет тілдерін меңгеру деңгейін көтеру оқытушылар мен білім алушылардың біліктілігін көтеру курстары, қашықтан оқыту технологиялары арқылы қамтамасыз етіледі.

Оқыту үрдісіне әріптес оқу орындарының, ғылыми-зерттеу институттарының және өндірістің отандық және шетелдік үздік мамандарының тартылуы көзделуде. Ішкі және сыртқы академиялық ұтқырлық жалғасады.

Басқару жүйесі одан әрі институционалдық деңгейде жетілдіріліп, Бақылаушы Кеңестің қолдауымен корпоративтік басқару принциптері одан әрі дамиды.

Гранттық қаржыландыру шеңберінде университеттің ғылыми жобалары үшін коммерцияландыру механизмдері, мемлекеттік-жекеменшік әріптестік, соның ішінде университет, ғылыми ұйым және бизнес арасындағы ұшжақты келісімдер жетілдіріледі. Бизнеспен бірлесіп қаржыландыру арқылы ғылыми зерттеулер нәтижелерін коммерцияландыруға бағытталған гранттық және бағдарламалық мақсатты қаржыландырудың жаңа үлгілерін қолданысқа беру қаралуда.

Ғылыми жобалардың тиімділігін арттыру үшін ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында патенттер мен авторлық куәліктерді алу тәжірибесі кең өріс алады. Зерттеу нәтижелері өндіріске және оқу үрдісіне енгізуге бағытталмақ.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарының университет қаржысынан жүргізілуі одан әрі жалғасын табады. Әлеуметтік жобаларды іске асыруға кеңінен қатысу үшін ғалымдар мен студенттердің жаңа қоғамдық бірлестіктері құрылып, жаңа ғылыми зертханалар мен тәжірибелі өндіріс құру бойынша жобалар іске асады.

Ғылыми, ғылыми-техникалық және ғылыми-педагогикалық ақпараттың қол жетімділігі, оның ішінде ғылыми-техникалық ақпараттың халықаралық деректер базасына қол жетімділігі кеңейтіледі. Ғылыми жобаларды жүзеге асыру шетелдік серіктес жоғары оқу орындарымен құрылған ғылыми консорциумдар аясында орындалып, импакт-факторы жоғары халықаралық басылымдарда жариялану жалғасады және саны жағынан ұлғаяды.

Университет халықаралық іс-шараларды - көрмелерді, конференцияларды, олимпиадаларды ұйымдастыруын жалғастырады, халықаралық бағдарламалар аясында бірлескен жобалар іске асырады.

Оқу орнымыздың білім беру қызметі халықаралық талаптарға сәйкес институционалдық және мамандандырылған аккредиттеу нәтижелеріне сүйеніп, барлық мамандықтар 100 % аккредиттеуден өтеді.

Университеттің өңірлік еңбек нарығының талаптарын қанағаттандыру үшін, соның ішінде мақсатты гранттар арқылы, жергілікті билік органдарымен тығыз байланыста жұмыстанады.

Қашықтықтан білім беру технологияларын одан әрі кеңейту, онлайн-курстарын ашу, арнайы және қосымша білім беру бағдарламаларын әзірлеу, сондай-ақ арнайы білім беру қажеттіліктері бар студенттермен жұмыс істеу жүзеге асырылуы көзделуде.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыру бойынша "Рухани жаңғыру" институты арқылы арнайы жобалар оздырылып, жүйелі түрде конференциялар, дөңгелек үстелдер, бұқаралық іс-шаралар ұйымдастырылады.

Университетте дамыған тұлғаны және жауапкершілігі мол азаматты қалыптастыру жұмысының одан әрі дамытылуы сақталмақ. Жастардың белсенді азаматтық ұстанымдарын бекіту, әлеуметтік жауапкершілік, отансүйгіштік, жоғары моральдық және көшбасшылық қасиеттерін қалыптастыру бойынша бұқаралық іс-шаралар әлеуметтік маңызы бар жастар жобаларын жүзеге асырумен байланысты болады.

Жалпы алғанда 85-жылдық межені бағындырған М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті келешектегі өз қызметін және өзінің өркендеуін Елбасының және мемлекеттің бағдарламалық мақсаттарын жүзеге асырумен байланыстырады.

Осылайша М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті өзінің білім, ғылым және мәдениетті дамытудағы абыройлы ісін одан әрі жалғастырмақ. Оның жүзеге асырылуының кепілі білім ордасының 85 жылғы осы бағыттағы қызметінің тәжірибесі мен абыройы. Сондықтан да біз осы күні әр жылдарда университетіміздің дамуына өз үлестерін қосқан жандардың барлығына ризашылығымызды білдіріп, алғысымызды айтамыз. Оның ішінде ректорлар, профессор-оқытушылар, қызметкерлер мен студенттердің әр кезеңдегі мыңдаған өкілдерін айтуға болады. Бүгінгі таңда қадірлі аға буын өкілдері: П.Р. Букаткинге, Қ.Ж. Сүйіншалиевке, М.Ж. Жолдықаиrowаға, М.М. Фартушинаға, Р.А. Абузяроваға, Т.Е. Дарбаеваға, Қ.И. Исмагуловқа, Т.З. Рысбековке, Д.К. Мендалиеваға, М.Е. Ержановқа, А.Е. Кузмичеваға, И.М. Ломоносовқа, Ж.С. Сырымға, Н.С. Жигалинге, В.С. Трибунскийге және басқа да барлық мәртебелі ардагерлерімізге сый-құрметімізді білдіреміз. Біз бүгін ардагерлерімізді ардақтаймыз, әріптестерімізді білім ордамызды одан әрі дамытуға шақырамыз, студенттерімізге зор үмітімізді артамыз.

UDC 378

Bukowski Z.
*Kazimierz Wielki State University,
Bydgoszcz, Poland*

HIGHER EDUCATION SYSTEM IN POLAND AND ITS POSITION IN THE EUROPEAN UNION

Poland's traditions of academic education go back to 1364 when King Kazimierz Wielki established the Cracow Academy, known today as the Jagiellonian University. The Cracow Academy, one of the oldest in the world, based itself on academies in Bologna and Padua, and, after the school in Prague, was the second university in Central Europe. About two centuries later, in 1579, King Stefan Batory transformed the existing Jesuit College in Vilnius into the Vilnius Academy and in 1661 Jan Kazimierz, King of Poland, transformed the Jesuit College into the Lvov Academy. Thus, by the end of the 17th century, the Kingdoms of Poland-and-Lithuania had three flourishing universities providing academic education to both national and international students [1].

1. Higher education system in Poland [2]. The Higher Education Institutions (HEIs) in Poland are divided into state and private institutions. There are two main categories of higher education institutions: *university-type* and *non-university institutions*. In the university-type HEIs, at least one unit is authorised to confer the academic degree of Doctor (*PhD*).

Higher education system in Poland and the basis for its operation are laid down in the Act of 27 July 2005 – Law on Higher Education [3]. Its provisions are applied both to state (public - public higher education institution shall mean a higher education institution established by the State, with the State represented by a competent authority or public administration body) and non-State (non-public - non-public higher education institution - shall mean a higher education institution established by a natural person or body corporate other than a State - or local authority-administered body corporate) higher education institutions. A higher education institution shall be autonomous in all areas of its activity. Higher education institutions shall be governed by the principles of academic freedom in teaching, scientific research and artistic creativity. In fulfilling the mission of discovering and disseminating truth through research and teaching, higher education institutions shall constitute an integral part of the national education and research system.

A higher education institution in particular shall have the right to:

- 1) undertake scientific research and development activities and determine their direction,
- 2) co-operate in research and development activities with other, including foreign, academic and scientific bodies, on the basis of agreements, with the purpose of acquiring funding from conducting research, including its commercialization, and fostering the mobility of researchers,
- 3) foster research conducted by young scientists,
- 4) provide degree programmes of the first, second and long cycle, as well as doctoral programmes, in compliance with their authorised powers, including,
 - a) defining the conditions of admission to degree programmes, including the number of places available for students in given fields and profiles of study, with the exception of the fields of medicine and dentistry,
 - b) developing curricula and programmes of study giving due regard to intended learning outcomes for areas of study and in compliance with the National Qualifications Framework for Higher Education (*Krajowa Rama Kwalifikacji*),
- 5) providing non-degree postgraduate programmes, extension and training courses.
- 6) awarding higher education diplomas confirming the successful completion of a degree programme, and certificates confirming the completion of doctoral programmes, or further training courses.

The word ‘university’ may be included in the name of a higher education institution whenever its academic units have the authority to confer the degree of *doktor* in a minimum ten disciplines, including a minimum two fields of science from each of the following groups:

- 1) Humanities, Law, Economics and Theology;
- 2) mathematical sciences, physical sciences, earth sciences and technological sciences;
- 3) biological, medical, chemical, pharmaceutical, agricultural or veterinary sciences.

Poland conforms to the guidelines from the Bologna Process in European higher education. The degree system based on the three-cycle structure has been successfully implemented together with the European Credit Transfer and Accumulation System (ECTS).

First-cycle studies (3 to 4 years) leading to the professional title of a *licencjat* or *inżynier* (Engineer, in the field of engineering, agriculture or economics). This is the Polish equivalent of the Bachelor’s degree. Second-cycle studies – *Master’s degree programme* (1.5 to 2 years) following the first cycle studies and leading to the professional title of Master (*magister*, or an equivalent degree depending on the study course profile). It is focused on theoretical knowledge as well as application and development of creative skills. In artistic disciplines, the focus is on the development of creativity and talents. In addition to the general structure, 11 fields of study including acting, art conservation and restoration, canon law, dentistry, law, medical analysis, medicine, production and photography, pharmacy, psychology and veterinary medicine, offer long-cycle programmes only. Long-cycle studies – *Master’s degree programme* (4.5 to 6 years) leading to the professional title of Master (*magister*, or an equivalent degree depending on the study course profile).

Third-cycle studies – *Doctoral degree programmes* (normally 3 to 4 years) accessible for graduates of Master’s degree programme, leading to a PhD degree, offered by the university type schools as well as some research institutions (departments of the Polish Academy of Sciences as well as research and development institutions). The PhD degree is awarded to candidates who submit and successfully defend a doctoral dissertation before the thesis committee and pass the doctoral examination.

2. Polish higher education system in the European Union. Poland is situated in the centre of Europe. With the area of 312,683 sq kilometers it is the 9th largest country of the continent. It neighbors with Germany on the West, Czech Republic and Slovakia on the South and Lithuania, Belarus, Ukraine and Russia (The Kaliningrad Oblast) on the East. The country has a population of almost 39 million people. This figure makes Poland the 8th most populated country in Europe.

Poland holds fourth place in Europe (after the United Kingdom, Germany and France) in terms of the number of people enrolled in higher education. The total student population at 400 higher education institutions numbers almost 2 million. Each year almost half a million young people begin their education at

universities and colleges. Polish universities offer more than 200 high quality study programmes as an integral part of the European Higher Education Area.

Table 1. – Polish position in the European Union according to the number of scientific publications [4].

Position	Country	The number of scientific publications in 2015
1.	Great Britain	169 483
2.	Germany	149 773
3.	France	103 733
4.	Italy	95 836
5.	Spain	79 209
6.	The Netherlands	51 434
7.	Poland	37 285
8.	Sweden	35 039

In september 2017 The European Commission has presented the outcome of the Peer Review of Poland's Higher Education and Science System [5]. The report provides key policy recommendations that will help enhance the performance of the Polish research and innovation system. According to the Peer Review, Poland is continuing its transition towards an open and globally competitive economy. It is aiming to reinforce its position on a European scale as a large and growing knowledge-based economy. An efficient higher education (HE) and science system is at the nexus of knowledge creation, education, innovation and economic growth. The seven key messages of the Peer Review are as follows:

1. Develop a strong performing higher education and science system through a carefully designed consolidation process with the aim of creating a binary higher education system with robust universities of applied sciences and university sectors. The fragmentation of research capacity across universities, public research institutes and the Polish Academy of Sciences (PAN) should be reduced by the incorporation of well-performing public research and academy units into research-intensive universities.

2. Ensure effective governance and regulation. Facilitate the development of sufficient, professional and executive leadership in public higher education institutions in line with their profiles.

3. Introduce a public investment target for the higher education and science and innovation system and a multi-annual budgeting system for higher education institutions.

4. Enhance the quality of the higher education and science and innovation system by radically reforming the doctoral training and academic career system.

5. Enhance the adoption of sound evaluation practices and a quality culture to support the diversified higher education and science system. This should be based on a lean, effective and transparent system of quality assurance and evaluation for higher education and science built on the following principles: (i) simplify the quality assurance system architecture; (ii) align the system with international standards to enhance excellence and reduce state control; and (iii) improve transparency and openness.

6. Ensure a broad approach to innovation through universities' third mission and system linkages, by stimulating academic and student entrepreneurship and third-mission activities based on cooperation between universities and industry, as well as with the public sector and civil society.

7. Develop a broad-based internationalisation strategy for Poland that sets out clear orientations and actions to promote the internationalisation of Polish science and innovation, mainstreaming internationalisation in existing policies, programmes and institutions.

3. Kazimierz Wielki University in the Polish higher education system. Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz came into existence on September 1, 2005. However the history of the University dates back to 1969 when the Teachers' Training College was founded. Kazimierz Wielki University is a dynamically developing institution of higher education, the largest one in Bydgoszcz (Bydgoszcz, the capital of the Kujawsko-Pomorskie province is one of the most important economic and educational centers in Poland with three state universities and sixteen other colleges). This university is one of the youngest wide-profile university in Poland. At present we have ten thousand students. Today a rich educational offer covers 50 majors at three levels: bachelor's, master's and doctor al studies. The whole teaching process falls in accordance with the European standards, and has been approved and positively verified by the State Accreditation Committee.

There are 600 academic teachers here, with 150 professors among them. Great importance is attached to developing skills of the staff that can participate in various training schemes, projects, research programmes, and cooperate with Polish and foreign educational centres. In regards to modern trends in education our students can take part in multiple exchange programmes in Poland and abroad. We are more than supportive in helping our students find their own perfect educational institution abroad. To help foreign students adapt to campus and the city life International Relations Office offers Buddy Programme and extensive introduction programme called the Welcome Week. University also offers unique opportunity to learn Polish at Polish Teaching Centre to Foreigners that was founded to teach Polish on various levels to speakers of other languages.

The University participates in *Erasmus +* programme. Currently University has more than 70 Erasmus partners in most EU countries, offering exchanges to students and staff in over 20 different academic subject areas. The numbers of outgoing and incoming students has tripled in the recent years and there are increasing number of

international students deciding to continue their education at Kazimierz Wielki University after the Erasmus mobility period. In order to attract and retain international students the University offers a support system including, academic (Erasmus coordinator) and student (mentor programme) support, free of charge Polish course, assistance with organizational arrangements, welcome week, intercultural training, etc.

Bibliography

1. Ministry of Science and Higher Education [electronic resource] – <http://www.nauka.gov.pl/en/higher-education/>.
2. Ministry of Science and Higher Education [electronic resource] – <http://www.nauka.gov.pl/en/higher-education-system/>.
3. Act of 27 July 2005 – Law on Higher Education, Official Journal of Laws of 2005, No.164, item 1365, as amended.
4. Ministry of Science and Higher Education, Doskonałość naukowa – jak równać do najlepszych [*Scientific excellence - how to live up to the best*]. – Poznań, 2017. – P. 20.
5. Peer Review of Poland's Higher Education and Science System, European Commission Directorate - General for Research and Innovation, Brussels 2017 [electronic resource] – https://rio.jrc.ec.europa.eu/sites/default/files/report/PSF-Peer_review_Poland_FINAL%20REPORT.pdf

UDC 378(574)

Lee J.H.

*Sungkonghoe University,
Seoul, Republic of Korea*

MULTILINGUAL EDUCATION IN MAKHAMBET UTEMISOV WEST KAZAKHSTAN STATE UNIVERSITY

First of all, I congratulate all of you on the 85th anniversary of Makhambet Utemisov West Kazakhstan State University and also it is a great honor for me to be a part of the history for the last 2 years in this university. 85 years, it is quite a long history and even it has been continuously writing by all of us right now.

Nursultan Nazarbayev, president of Kazakhstan mentioned in "New Kazakhstan in the new world" and emphasized multilingual education to be the most important one for our future. From the last year, Ministry of Education and Science has invited many foreign specialists for developing Multilingual Education system from other countries. For example, I am one of them. The project will be continued until 2019. I have been here since last October as the Director of Institute for Multilingual Education.

All 6 faculties and specialties are divided into 3 languages group and teaching and studying are implemented in 3 languages. It was started from 2012 and organized and settled down in 2016 and 2017.

Students study 50% in Native Language (Kazakh or Russian), 20% in second language (Russian or Kazakh), 30% in English for 4 years in Bachelor course.

Institute for Multilingual Education was established in 2016 with first Director Lee from Republic of Korea, held series of events such as Roundtables, Seminars, Workshops and Conference devoted to CLIL, teaching and speaking in English with Multilingual group.

72 members of teaching staff in 2016 and 33 teachers in 2017 were sent to other universities and trained in English. 2 methodical and material laboratories were opened at the faculties of in Physics and Mathematics, Informatics and Natural and Geographical Sciences. Especially I conducted Information technology for developing and spreading English as a tool. This room has smart computer with touch screen, beam projector, and smart board system useful for multilingual education because we use a lot of multimedia materials, for example, video, audio clips, and pictures as well.

In 2017, E-book and book which is called "Useful 500 Sentences at WKSU after M. Utemisov" were published by the institute and posted on our main web site - <http://www.makhambet.kz> – as a practical program as a smart education. Android application for this book and Learning management system for multilingual education are developing now co-worked with IT development center in the university until the end of this year.

Teaching competition was held in April, 6 teachers participated in open class.

We are facing new challenge right now. This Multilingual Education system will be succeeded easily with IT and Smart technology. New concept of education is always put with it together.

We are going up step by step, it takes time. I want to recommend you. 'Be patient, the result will follow you soon.' Because changing language is very difficult, even though, it is changing education system. It is like to build a new country.

III СЕКЦИЯ

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ: РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДАҒЫ ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ: ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА – В РАМКАХ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

УДК 811.161.1

Бекбулатова А.С.

Педагогический колледж им. Ж.Досмухамедова, г. Уральск, Казахстан

АКТИВНЫЕ ФОРМЫ И МЕТОДЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

*Истина не рождается и не находится
в голове отдельного человека,
она рождается между людьми,
совместно ищущими истину
в процессе диалогического обучения.
М. Бахтин*

Современный мир не стоит на месте, каждый день приносит что-то новое, заставляя меняться человека. Обществу нужны люди, которые способны приобретать, развивать умения и навыки, которые могут меняться в соответствии с жизненными ситуациями. Необходимо развивать такие способности. Раньше на уроке больше говорила я, была форма- диалога «Учитель-ученик» и сама же отвечала на свои поставленные вопросы. Это модель демонстрирует ситуацию во многих классах, когда учитель инициирует и контролирует беседу [1, с. 146].

Данный подход имеет формальное освоение знаний учениками, низкий уровень знаний, не умение рассуждать и доказывать, решать проблемы различного рода.

Современному учителю необходимо меняться, он должен идти в ногу со временем.

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев поставил достаточно высокую планку перед национальным образованием. Образование должно стать конкурентоспособным, высококачественным, таким, чтобы выпускники казахстанской школы могли легко продолжить обучение в зарубежных вузах. Образовательная система Республики Казахстан переходит на обновленное содержание образования. А это не оставляет без изменений сторону преподавания в колледжах.

Переход на обновление содержания предъявляет новые требования к кадровому ресурсу. Образование перестраивается кардинально, внедряются активные методы обучения, в ходе которых предполагается, что учащиеся будут самостоятельно развивать функциональную грамотность, активно «добывать» знания, с огромным желанием развивать коммуникативные навыки общения со сверстниками, и творчески подходить к решению проблем.

Задача любого педагога - пробудить интерес к учебной деятельности и добиться проявления учащимися активности в изучении программного и дополнительного материала.

Существует различные виды педагогических методов и приемов, они все интересны и уникальны, но наибольшую эффективность дает метод активного обучения.

Активный метод – это форма взаимодействия учащихся и учителя, при которой учитель и учащиеся взаимодействуют друг с другом в ходе урока и учащиеся здесь не пассивные слушатели, а активные участники урока. Если в пассивном уроке основным действующим лицом был учитель, то здесь учитель и учащиеся находятся на равных правах. Если пассивные методы предполагали авторитарный стиль взаимодействия, то активные больше предполагают демократический стиль [2, с. 204-206].

Активные методы обучения подразделяются на две большие группы: групповые и индивидуальные. Групповые применимы одновременно к некоторому числу участников (группе), индивидуальные - к конкретному человеку, осуществляющему свою общую, специальную, профессиональную или иную подготовку вне непосредственного контакта с другими учащимися [2, с. 212].

В ходе активного метода обучения все участники оказываются вовлеченными в процесс познания. Такой метод обучения исключают доминирование одного мнения над другими, в процессе такого диалога ученики учатся критически мыслить, решать сложные проблемы на основе сопоставления, анализа информации, учатся оценивать разные мнения, принимать продуманные ответственные решения, участвовать в дискуссиях, открыто общаться с другими людьми.

Использование активного метода творчески развивает студента. Полученные знания выпускник колледжа может применить на практике.

В своей практике я использую три типа беседы по Мерсеру, но акцент делаю на исследовательскую беседу, стараюсь, чтобы беседа приняла исследовательский характер.

Групповая исследовательская работа на уроках русского языка и литературы. Неотъемлемой частью эффективного образования в области русского языка и литературы должна стать исследовательская работа обучающихся. При использовании исследовательского подхода деятельность учащегося направляется на творческое усвоение научных знаний. Сущность подхода состоит в том, чтобы студент самостоятельно изучил проблему и нашел пути ее решения. Поиск и изучение таких тем, как например: «Особенности русских пословиц и поговорок», «Капканы орфографии», «Что за прелесть эти сказки», «Имеет ли право на жизнь теория Раскольникова?» и другие, повышают интерес к исследованию. Здесь главное – не увлечение новыми проблемами, а доказательность выводов, результативность исследований. Тем самым он «открывает» знания, подлежащие усвоению, путем решения задач, выдвинутых учителем или самостоятельно сформулированным. Поисковая работа учит видеть красоту и значимость художественного слова, постигать мастерство писателя в создании художественного образа, глубже понимать авторскую позицию и замысел. И чем раньше начнется поисковая и исследовательская работа учащихся, тем быстрее они научатся видеть проблему и находить нестандартные, оригинальные решения ее, формировать свою точку зрения, выносить аргументированное суждение, а значит, смогут проецировать свои навыки на жизненные ситуации.

Развитие монологической речи учащихся. Развитие монологической речи учащихся – актуальная проблема в современном обществе, т.к. связная речь является необходимым условием успешного обучения.

Для развития монологической речи учащихся рекомендуется давать задания для аргументированного ответа, в котором приводятся аргументы (доказательства), подтверждающие правильность тезиса, заключенного в вопросе.

Для развития речи можно давать сообщения по опережающему обучению, написание отзывов о прочитанных книгах и просмотренных кинофильмах, особенно экранизацию литературных произведений, написание докладов и интервью.

Для развития монологической речи учащихся целесообразно вести работу над речевыми нормами языка, для этого нужно давать упражнения и задания по исправлению речевых ошибок. Большую ценность имеет лексическая работа по выяснению знаний словосочетаний типа «Четвертое лишнее», коллега по работе, памятный сувенир, снится во сне.

Для развития речи на уроках русского языка необходимо составлять рассказы по изученной теме, например, «Как определить спряжение глагола с безударным личным окончанием», «Падежные окончания имен существительных». Составление таких рассказов позволит ученикам не только развивать речь, но и закреплять теоретические знания по данным темам.

Игровой метод. Метод игрового производственного проектирования значительно активизирует изучение учебных дисциплин, делает его более результативным вследствие развития навыков проектно-конструкторской деятельности обучаемого. В дальнейшем это позволит ему более эффективно решать сложные методические проблемы [1, с. 146].

Семинар-дискуссия (групповая дискуссия) образуется как процесс диалогического общения участников, в ходе которого происходит формирование практического опыта совместного участия в обсуждении и разрешении теоретических и практических проблем [3, с. 104].

На семинаре-дискуссии учащиеся учатся точно выражать свои мысли в докладах и выступлениях, активно отстаивать свою точку зрения, аргументировано возражать, опровергать ошибочную позицию одноклассника. В такой работе учащийся получает возможность построения собственной деятельности, что и обуславливает высокий уровень его интеллектуальной и личностной активности, включенности в процесс учебного познания.

Необходимым условием развертывания продуктивной дискуссии являются личные знания, которые приобретаются учащимися на предыдущих занятиях, в процессе самостоятельной работы.

Во время семинара-дискуссии учитель задает вопросы, делает отдельные замечания, уточняет основные положения доклада ученика, фиксирует противоречия в рассуждениях.

На таких занятиях необходим доверительный тон общения с учащимися, заинтересованность в высказываемых суждениях, демократичность, принципиальность в требованиях. Нельзя подавлять своим авторитетом инициативу учащихся, необходимо создать условия интеллектуальной раскованности, использовать приемы преодоления барьеров – общения, реализовывать, в конечном счете, педагогику сотрудничества.

«Круглый стол» – это метод активного обучения, одна из организационных форм познавательной деятельности учащихся, позволяющая закрепить полученные ранее знания, восполнить недостающую информацию, сформировать умения решать проблемы, укрепить позиции, научить культуре ведения дискуссии. Характерной чертой «круглого стола» является сочетание тематической дискуссии с групповой консультацией. Наряду с активным обменом знаниями, у учащихся вырабатываются профессиональные умения излагать мысли, аргументировать свои соображения, обосновывать предлагаемые решения и отстаивать свои убеждения. При этом происходит закрепление информации и самостоятельной работы с дополнительным материалом, а также выявление проблем и вопросов для обсуждения.

Основную часть «круглого стола» по любой тематике составляет дискуссия. Дискуссия (от лат. discussio – исследование, рассмотрение) – это всестороннее обсуждение спорного вопроса в публичном

собрании, в частной беседе, споре. Другими словами, дискуссия заключается в коллективном обсуждении какого-либо вопроса, проблемы или сопоставлении информации, идей, мнений, предложений. Цели проведения дискуссии могут быть очень разнообразными: обучение, тренинг, диагностика, преобразование, изменение установок, стимулирование творчества и др.

Мозговой штурм (мозговая атака, брейнсторминг) – широко применяемый способ продуцирования новых идей для решения научных и практических проблем. Его цель – организация коллективной мыслительной деятельности по поиску нетрадиционных путей решения проблем.

Также высокой эффективностью отличаются задания соревновательного характера, например блиц-турниры (объяснить лексическое значение слова, ответы произносить быстро и четко):

Абонемент- право пользоваться телефоном, книгами и т.л. в течение определенного времени.

Абонент- лицо, пользующееся абонементом

Брокер - посредник при заключении сделок на бирже, специализирующийся по определенным видам товаров и услуг.

Дебитор- должник.

Импорт - ввоз товаров из-за границы.

Приватизация- передача государственной собственности в частную.

Маклер - посредник при заключении торговых сделок.

Лавировать - действовать хитро, искусно, избегая конфликтов и осложнений.

Рейтинг - степень популярности.

Электорат - избиратели

Также на практических занятиях по разделу «Лексика» мы с ребятами активно работаем с такими группами слов как профессионализмы. Помогает в формировании коммуникативной компетенции работа со словарём специальных терминов, когда учащиеся учатся находить дополнительные лексические значения профессиональных слов, включая их в активный лексический запас или уточняя лексическое значение уже знакомых слов.

Список литературы

- 1.Финкельштейн Э.Б. Исследовательская деятельность школьников и интеграция. – М., 2005.
- 2.Современные образовательные технологии в практике учителя мировой художественной культуры. – М., 2003.
- 3.Образовательная система «Школа 2100»: Программа «Чтение и начальное литературное образование» // Р.Н. Бунеев, Е. В. Бунеева. – М.: Баласс, 2012.

ӘОЖ 81'243

Бекмухамбетова С.Б., Утарова А.Г.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУҒА ҮШІН ӨЛЕНДЕР МЕН ӘНДЕРДІ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Шет тілінің сабақ деңгейін сапалық жағынан жетілдіру жөніндегі міндет үнемі шетел тілін үйретудің неғұрлым тиімді жолдарын іздестеруді талап етеді. Сабақ кезінде мәтіннің өлеңді түрінде де көңіл бөліп отырып, практикалық міндетті шешумен бірге шәкірттерді эстетикалық жағынан тәрбиелеуге, шетел тілі сабағының қызықтылығы мен әсерлігін жақсартуға мүмкіндік туғызады.

Өлеңмен жұмыс істеу бірнеше кезеңнен тұрады. Біріншіден, мұғалім өлеңнің таныс емес сөздерін көрнекі құрал, аударма арқылы түсіндіреді. Оқушылар өлеңнің жалпы мазмұнын түсінген кезде, өлеңді үн таспадан тындайды. Кейде жағдайда мұғалім өлеңді өзі оқып береді. Соңынан оқушылар қиын сөздер мен күрделі сөз тіркестерін дыбыстық жағынан меңгеру мақсатымен диктордан кейін, бәрі бірдей әрі, жекелей қайталап айтады. Интонация мен екпін пысықталып, өлең жолдары бунағымен немесе түгелдей оқылады, өлеңнің жеке бөліктері не толық түрі жаттаттылады. Егер ол мазмұн жағынан күрделі болмаса, біршама қиын өлеңдерді мәнерлеп оқуға алдын ала дайындық жасалады. Үйге өлеңді оқу немесе жатқа айту, өлең түріндегі аударма жасау тапсырма етіп беріледі [9, 10 б.].

Келесі сабақта, оқушылардан үй тапсырмасын сұрап болған соң, өлең қайта тыңдалады. Оқушылардың өлең оқуы магнитофонға не компьютерге жазылып, кейін оларды өздері тыңдап, сөздің айтпауы мен интонациядағы өзгертінгенін естіп, оны талдап, ұғуға мүмкіндік жасалады. Өлеңнің аудармалары оқылып, ең дәл, анық аудармаға конкурс жариялауға да болады [9, 11 б.].

Мектепте оқушылар үшін шет тілінің сабағы кезінде ана тілінен өзге тілге ауысып, сабақ жүргізу және сол тілде жұмыстар орындау үшін өтпелі қиын кезең туындайды. Міне, осының салдарынан, мұғалімде сабақты қалай бастап, оны жалғастырып кетемін деген мәселе болады.

Оқушыларды шет тіліне ауысуы үшін, мұғалім оларды қызықтыру қажет. Бұл үшін, оларға сабақ басында, қандайда бір жаңа, әрі қызықты оқиға айтылу керек. Осылайша, оқушыларды қызықтырып,

олардың шет тілінде сөйлеуіне құштарлығын арттыру қажет. Алайда, сабаққа арналған тақырыпта, әрі олардың оқушылар үшін қызықты болуы керектігін ескере отырып, материал таңдау өте қиын. Өлең немесе әнді таңдау оңайлау болар. Ғылыми әдебиеттердің талдауына сүйенген, бізге өлең немесе әнді таңдаудың негізгі артықшылықтарын анықтауға мүмкіндік береді [2, 63 б.].

Біріншіден, мәтіннің осы түрімен жұмыс оқушылардың мотивациясын арттырады, қолайлы психологиялық жағдай туғызады, шаршауды азайтып және оқушылардың белсенділігін арттырады. Сонымен қатар, бір өлең немесе әнді таңдай отырып, бірнеше сабақтың басын бастауға көмегін тигізеді.

Екіншіден, әндер мен өлеңдер мәтіннің ерекше бір түрі болып табылады. Өлеңдер мен әндердің ерекшелігі олардың рифмдарында жатыр және оларды оқушылар мағынасын түсінбеседе, жаттап ала алады. Сонымен қатар, бүкіл мәтін бойынша белгілі бір ритм мен әуен сақталады. Бұл, әрине, лексикалық бірлік айтуда, оқушы үшін мәнерлеп жаттап немесе ән қылып айтуға көмегін тигізеді.

Үшіншіден, мәтіннің осы түрін қолданудың артықшылығы, оқушыларға мотивация беріп қана қоймай, сонмен қатар. Жағымды эмоция туғызады. Бір жағынан, бұл мәтін түрі басқа авторлар мен орындаушылардың шығармашылығын үйренуге дәріптейді, Бір жағынан, сабақтан кейін, оқушылар еріксіз өлеңдер мен әндердің жолдарын қайталап, жаңа сөздерді және сөйлудің үлгілерін үйрене алады. Осыған байланысты, И.А. Зимнейдің айтқанына толығымен келісуге болады. Мұндай мәтіндер арқылы, реттелген және мақсатты түрінде тілдік құралдары ұсынылған және тиінақты ой қалыптатқан, лексиканы оқуға тиімді пайдалануға мүмкіндік береді [4, 113 б.].

Шетелдік оқулықтарда, тыңдауға арналған өлеңдер мен әндер жеткілікті кездеседі, бірақ, бұны, оқытушылар жиі ескермейді. Өйткені, ұсынылған материалдар, әрқашан, мектеп оқушыларының деңгейіне, білім беру мазмұны мен қызығушылығына сәйкес келмейді. Сондықтан, мұғалімдерге, кейде, сабақтарға арналған өз өлең жолдары мен әндерін таңдау керект болады. Қазіргі уақытта, бізде, сыныпта пайдалануға ұсынылған материал көздерінің үлкен саны бар. Оларға интернет – ресурстар, түрлі авторлардың тыңдауға арналған әндер мен өлеңдер жинақтары, сондай-ақ, ағылшын тілін оқытуға арналған методикалық оқулықтарының үлкен саны жатады. Бір жағынан, бұл материалдарды біркатар ағылшын тілі сабақтарында пайдалану мүмкін емес, бірақ сол уақытта, үлкен таңдау бар болсада, оқыту мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келетін материалды таңдау қиынға соғады.

Жұмысымда ортақ іріктеу критерийлерін анықтадым, бұларға өлеңдер таңдау да, әндерді таңдауда жатады. Оларға шынайылық, тақырыптық ұқсастық, оқушыларға эмоциялық әсер беретін, білім беру деңгейлері сәйкес келетін және бейтарап стилистикалық қағидаты жатады. Осы критерийлерді толығымен қарастырайық.

Өлең және ән материалдарын іріктеу үшін бірінші критерий шынайылық. Тұпнұсқамен жұмыс істеу, бағалы танымдық оқу материалдарына қатысты, оқушыларға қарым-қатынастың тағы бір жолын үйретіп қана қоймай, сонымен қатар ұлттық мәдениетке енуге көмектеседі.

Осы оқу материалымен мұғалім мәдени болмысты және зерттелген елдердің квази-шындығымен оқушыларды таныстырады. Бұл материалдар сабақта оқшауланбаған, өлеңдер мен әндер контексті жақсы көрнекілік бола алады. Материалды неғұрлым берік меңгеру үшін, өлеңдер мен әндерді суреттер, фотосуреттер, бейнебаяндар, сондай-ақ, қосымша шынайы және квази-шындық туралы ақпараттарымен нығайтады.

Екіншіден, тілдік материал осы нақты кезеңде оқытылатын пән бойынша сәйкес келуі тиіс. Мысалы, жұмыстың мақсаты лексикалық дағдыларды қалыптастыру болып және бірнеше сабақтар тақырыбы «жануарлар» тақырыбы болса, өлең немесе әндерде өздері өткен материалдары , сондай-ақ тақырыпқа сәйкес жаңа лексикалық материалы болуы керек.

Үшіншіден, өлеңдер мен әндер «оқушыларға музыка оң эмоциялық әсер беру принципіне» сәйкес келуі тиіс [5, 42 б.]. Барлық таңдалған әндер мен өлеңдер оқушылардың көңіл-күйіне оң әсер тигізіп, оларға моральдық және жақсы мінезге тәрбие беру керек.

Әр бір оқушының жеке тұлға болып қалыптасуы осы мектеп кезі болғандықтан, Бұл принцип, өлеңдер мен әндерді таңдауда маңызды болып табылады. Сондай-ақ, назарға тек психологиялық саланымес, сонымен қатар мотивациялық саланы да ескерген жөн. Өйткені, таңдалған оқу материалдарының барлығы оқушылардың қызығушылығын арттыра алмайды. Оқытудың орта кезеңінде, оқушылардың жас ерекшелігіне байланысты ағылшын тілін оқыту ынтасын қолдау қиын, әсіресе, мектеп программасында тіркелген барлық тақырыптар оқушылар үшін көңілді және қызықты бола бермейді.

Ал, өлеңдер мен әндер, өздерінің пішіні мен жұмыс жасау ерекшеліктерімен оқушылардың мотивациясын жоғарылатады. Сондықтан, олардың қалаулары мен мүдделерін назарға алу қажет. Ән таңдаудың тиімді жолы, алдымен оқушылардың музыкалық талғамын туралы сауалнама жасау, соның ішінде әндер жанры мен орындаушыларын ескеріп. Ал, мәтіндерде бір елеулі проблемалар болмауы тиіс, өйткені тақырыптың қиын болуы және оқушылардың түсіне алмағандығы, олардың жұмысқа деген қызығушылығын жоғалтып алуымыз мүмкін.

Мәтіндердің мазмұны мектеп оқушыларына арналған өзекті мәселелерге негізделуі тиіс, өйткені «материалдың жоғарғы өнімділігі мен әдістемелік құндылығына қарамастан, критерилерге қанағаттанбауының кесірінен, жұмыс тиімділігі айтарлықтай қысқаруы мүмкін» [5, 42 б.].

Мәтіндерді іріктеудің төртінші критеріі өлеңдер мен әндер қамтылған лингвистикалық материал оқыту деңгейіне сәйкес болады деп болжайды. Яғни, қолданылып отырған фонетика мен грамматика оқушыларға таныс болуы тиіс және мәтінмен жұмыс істеу кезінде ешқандай қиындықтар тудырмауы тиіс. Өйткені, негізгі мақсат сөйлеудің лексикалық дағдыларын қалыптастыру болып табылады.

Бесіншіден, мұғалім өлеңдер мен әндердің көп дәрежеде лексикалық жағына қатысты, бейтарап стилистикалық қағидатты ескерген жөн. Білім беру процесінде пайдаланылатын тілдік материал, негізінен кітаппен негізделуі тиіс. Оның құрылымында «оқу тілінің фонетикалық, лексикалық және грамматикалық саралау құралдарының жағдайлық және ұлттық түріне байланысты контекст» болмауы [6, б. 92].

Оқыту орта кезеңінде сленгке, жаргонға және ресми стиль жататын лексиканың үлкен көлемін пайдаланбаған дұрыс, сондай-ақ, ауызекі сөйлеу стильнің грамматикасын және фонетикалық қысқартулары бар сөздерді де пайдаланбаған дұрыс. Өйткені, оқушылар, тіпті ана тілінде де кейде стилистикалық қателерді жібереді. Өлеңдер мен әндерді қолданған кезде, диалекттер мен архаизмдерді де қолданбау қажет. Алайда, ән материалды таңдау кезінде осы принципті ұстанау жеткілікті қиын, өйткені, қазіргі заманғы әндердің мәтіндер құрамында бейтарап лексика емес, керісінше әнге белгілі бір ренк және мағына беретіндей, сленг, жаргон және арго да кездеседі. Бұл білім беру деңгейі мен білім беру мақсаттары мен әлеуметтік және әлеуметтік-мәдени құзыретін дамытуға кедергі келтіреді.

Әндермен жұмыс істеу кезінде ерекше назарға техникалық құралдарын пайдалануын аударылуы тиіс. Бұл жағдайда, бейне клиптерді тиімді пайдалану болар еді, «олар нақты оқу материалы болып табылады және шетел тілін оқытудың мақсаттары үшін оларды іріктеу ерекше көңілге лайық» [3, 42 б.]. Бейне материалдарды іріктеу кезінде, сіз белгілі бір талаптарды орындауыңыз қажет.

Біріншіден, бейне трек әннің мазмұнын көрсетукерек. Бұл өте маңызды талап болып табылады, өйткені қазіргі заманғы клиптердің мазмұны аллегория тудырады. Нәтижесінде, бұл түсініспеушілікке және екі ой тудырыруға алып келеді. Мультипликациялық клип, іс-шаралары дәл мәтіндідей қамтылған - оқытудың орта кезеңінде, бұл клип үздік нұсқалардың бірі.

Екіншіден, бейнеклиптің кадрінде, мүмкіндігінше орындаушының бейнесі болған абзал, себебі оның артикуляциясы әндердің мәтінін түсінуді жеңілдетеді. Сонымен қатар, әдетте, әнді орындаушы сөздердің іс-қимылын сипаттап көрсетеді және бұл оқушылардың жаңа лексикалық материалды ұғынуына көмегін тигізеді.

Үшіншіден, бейнеклипте объектілер мен құбылыстар мәдени сипатта қамтылуы тиіс, олар оқылып жатқан тілдің елі туралы шынайы ақпарат береді. Бейнеклип арқылы оқытушы жаңа лексикалық материалды, өзінің шындыққа жанасқан ақпаратымен енгізе алады.

Төртіншіден, әндер мен бейнеклиптерді таңдау кезінде, олардың сапаларына назар аудару қажет. Орындаушының дауысы анық, сөздері түсінікті болуы керек. Аудио – жазбаларда артық дыбыстар эффектісі болмау керек, өйткені бұл мәтінді түсінуге кері әсерін тигізеді. Оқушылардың жеңіл, әрі оңай қабылдауы үшін, бейнеклиптардың сапасы жақсы немесе жоғары болуы тиіс. Сонымен қатар, ауди немесе бейне материалдардың сапасының нашар болуы, оқушылардың жұмыс жасау қызығушылығын төмендетеді.

Жаңа лексикалық материалды анық көрсететін кез келген мәтін, оқушыларды тек мәтіннің мазмұны мен бір жақты байланыспен таныстырады. Г.В. Рогов жазғандай, «Мәтінді құрайтын сөздер туралы ақпарат ауқымын кеңейту үшін, мәтіннен сөзді үзіп алып, жеке бірлік ретінде қарастырған жөн». Осылайша, берілген жаңа лексикалық бірліктерді кейін оқыту үшін жекешелеп қарастыру керек. Оқушыларға жаңа сөздер мен сөз тіркестерді үйрету арнайы оқу-жаттығулары арқылы жүзеге асырылады және ол, лексиканы оқытудың шынайы бірлігі болып табылады. «Оқу-жаттығу дегенде, тек жаттықтыруға байланысты емес, оқу материалымен байланыстырылған мұғалім мен оқушы арасындағы кез-келген іс-әрекеттерді айта аламыз, және нақты құрылымы бар, атап айтқанда мәселенің тұжырымы, яғни оны шешу жолдарын нұсқау, оның шешімі және бақылауы» [5, 191 б.]. Осыған қоса, оқу-жаттығуы жегенді «біз, студенттердің шектеулі лингвистикалық материалдың ұйымдастырылған оқу іс-әрекетін айтамыз» [10, 63 б.].

Тек орындалған оқу-жаттығулары мақсатқа жеткізе алады – сөздің лексикалық дағдыларын қалыптастыруға. Әр оқу-жаттығуы арнайы ұйымдастырылған мақсатымен сипатталады және әрқашан лексика дағдыларын арттыруға бағытталған. Алайда, бір жаттығумен берілген мақсатқа қол жеткізе алмайтын болған соң, жаттығулар кешенін жасау қажет болады. Жаттығулар кешеніне берілетін талаптарға: коммуникативтік бағдар, өзара әрекеттілігі және жаттығулар тізбегі, сөйлеу актілері мен тілдік материалдың қайталануы, баламалылық жатады. Соңғы талапты бөлек қарастырайық. Баламалылық деген «Қабілеті, оқу-жаттығу үшін әлеуетті нақты жағдайларда нақты мақсаттарға жету ең тиімді құралы ретінде қызмет етеді» [1, 74 б.].

Жаттығулардың баламалығын анықтау үшін, сіз оның әдіснамалық сипаттамаларын білуіңіз қажет, яғни қандай жағдайда осы жаттығу қабілетті болып табылады. Осы анықтамаға сәйкес, баламалылықтың үш компонентін ерекшелеуге болады: мақсат, жаттығу параметрлері және оларды қолдану шарттары. Бұл дипломдық жұмыста, оқу-жаттығуының мақсаты сөйлеудің лексикалық дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Екінші компонент, ең алдымен, жаттығу барысында оқушының іс-қимылын құрайтын, құрамы мен сипаты анықталады: «Бір жаттығуда, оның ұйымдастырылуына қарамастан, студент әрдайым, мысалы, құрау үшін іс-шаралар жоспарын құрайды, екіншіден, сөйлеу құралдарын біріктіреді, үшіншіден, оларды түрлендіреді» [7, 75 б.]. Оқу-жаттығуларын жүзеге асыру шарттары: сыртқы және ішкі болуы мүмкін. Сыртқы шарт дегенің – жаттығудан бұрын орнату, ауызша нығайту, үлестірме материалдар, схемалық нығайту, көлемі мен жаттығу маңыздылығы. Ішкі шарттарға оқушылардың қабілеті, олардың дағдылары

мен қабілеттерін қалыптастыру деңгейі, өмірлің тәжірибесін жатқызуға болады. Оқу-жаттығулар кешеннің құрау кезінде барлық жағдайларды ескерген жөн, әйтпесе, олар оқыту мақсаттарына қол жеткізу кезінде кедергілер тудыруы мүмкін.

Жаттығулар, әдетте, материалды меңгеруі үшін және оны сөйлемде пайдалануы үшін екіге бөлінеді. Е.И. Пассов жаттығуларды екі түрге бөледі: сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға арналған *шартты сөйлеу* жаттығулары, және сөйлеу дағдысының дамуына септігін тигізетін *сөйлеу* жаттығулары [1, 147 б.]. С.Ф. Шатилов классификациясы бойынша жаттығулар *тілдік* (мұнда, негізінен сөздің формасы мен мағынасына көңіл бөледі), *шартты сөйлеу* және *сөйлеу* (мұнда, сөздердің сөйлемде қолдануы мен дамуын ғарастырады) болып бөлінеді [8, 100 б.]. Біз, өзіміздің жұмысымызда С.Ф. Шатиловтың классификациясына сүйенеміз, өйткені, мұнда ең бастысы, ерекше тілдің де, сөйлеудің лексикалық дағдыларын да қалыптастыруына ерекше көңіл бөлінген. Ал, лексиканы жетік меңгеру, ол берік қалыптасқан сөйлеу мен тіл дағдыларының көрінісі.

Өлеңдер мен әндер, ол мәтінмен жұмыс дегенді білдіреді, сондықтан мұндай материалдармен жұмыс белгілі бір алгоритмді қажетсінеді. Әдістемеде мәтінмен жұмыстың үш негізгі кезеңдері бар: мәтінге дейін, мәтінмен бірге және мәтіннен кейін. Барлық үш кезеңдері сөйлеудің лексикалық дағдыларын қалыптастыру қажет. Осы кезеңдердің мақсаттары мен міндеттерін толығырақ қарастырайық, сондай-ақ, әрбір сатысында ұсынылатын кейбір жаттығулар мен тапсырмаларды да.

Мәтінге дейінгі кезеңінде автор және шығарма туралы шағын көлемді ашылу сөзі болады, өлең немесе ән мәтінінде қамтылған фонетикалық, лексикалық және грамматикалық қиындықтардың болмауы, сондай-ақ, мәтінді бірінші тыңдау немесе оқу алдында дауыстық мәселені құру жаттығулары қарастырылады.

Өлең немесе әннің мәтінімен таныстырмас бұрын, оқушыларды сол өлең немесе әннің авторымен таныстыру қажет. Мысалы, әсіресе, бұл шығарманың жасалу ерекшелігіне тоқталу. Өйткені, қызықты қосымша ақпарат материалмен өнімді жұмыс жасау үшін оқушыларды талпындырады. Сонымен қатар, мұндай ақпарат авторлардың басқа еңбектеріне қызығушылық танытып, әрі қарай жұмыстануына шабыттандыру мүмкін.

Мәтіннің бірінші тыңдалуы немесе оқылуы кезіндегі тіл қиындықтарын мұғалім жоюы қажет. Фонетикалық қиындықтар оқытудың орташа кезеңінде жүргізілетін фонетикалық жаттығулар арқылы жойылады. Бұл мәтінде қамтылған дыбыстар мен белгілі бір сөздер бірге және жеке қайталау арқылы жүзеге асады. Грамматикалық қиындықтарды жою үшін бұрын өткен грамматиканың ережелері мен құрылымдары арқылы жүзеге асады. Жаңа лексикалық бірліктерді меңгеру кезінде, оқушыларға болжау жұмысы ұсынылуы мүмкін. Бұл жаңа лексикалық материалмен немесе көрсетілетін иллюстрациялардың тақырыбымен, автордың атымен байланысты бірлестіктерді пайдалану жұмысы. Алайда, бұл тапсырмалар толық ауқымды жауап әкелмеуі және тым көп уақытты алуы мүмкін.

Танымал ағылшын тіліндегі “Two fat gentlemen...” әнінде “How do you do?” фразасы жиі қайталанатын. Соның арқасында оқушылар бұл тұрақты тіркесті жаттап алып, күнделікті шет тіліндегі сөйлеміне кірістіре алады. “Who's afraid of big black spiders?” өлеңінде сұраққа жауап диалогты сөйлеуге үйретеді. Ауызекі сөйлеуде көп кездесетін қысқа жауаптарды қайыруға үйретеді. Бәрімізге танымал “Good morning!” өлеңі тұраған диалогты сөйлеу үлгісі. Осы өлең арқылы оқушылар бір-бірімен шағын диалог құрып, әңгімелесе алады. Уақыт бірлігі туралы, яғни сағат неше болды, және сол сұраққа жауап беру үшін “What do you do at this time?” және “What does the clock say?” өлеңдері нақ келеді. Бұдан басқа, өлеңдер мен әндерді үйрену барысында, оларды үйрену ең алдымен хормен бірге, содан кейін жеке немесе екі-екіден диалогты сөйлем ретінде қайталатып шағын әңгіме-дүкен құрғызуға болады.

Қазіргі заманғы ұстазға тиімді, әрі шығармашылық тұрғыда қолданылатын әдістердің арасында адасып қалуы қиынға соғады. Солардың ішінен бұл дипломдық жұмысқа ұсынылған тақырып: өлеңдер мен әндерді пайдаланып оқушылардың ағылшын тіліндегі лексикалық дағдысын дамыту болып табылады.

Осы материал негізінде оқушыларды сабаққа тартып, уақытты үнемдеп отыру көптеген кедергілер алып келуі мүмкін. Бірақ бұл материалдардың тиімділігі тек лексиканы үйретіп қана қоймай, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, басқада әдіс-тәсілдермен байланыстыра сабақты ұғымды өткізуге тиімді болып келеді. Лексикамен қоса, тыңдап-түсіну дағдысында, сөйлеу дағдысында жазу дағдысында, оқу дағдысында қалыптастыруға болады.

Қорыта келе, ол әр мұғалімнің ең басты жұмысы – бір қалыпты дәстүрлі білім жүйесімен қалып қоймай, шығармашылық ізденіске ауысып, оқушылармен бірге өзінің де дамуына үлес қосуы керек.

Әдебиеттер тізімі

1. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. Пособие для учителей иностр. яз. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.
2. Артемов В.А., Психология обучения иностранным языкам. – М.: Просвещение, 1969. – 279 с.
3. Комарова Ю.А. Использование современного песенного материала в обучении иностранным языкам учащихся старших классов // ИЯШ. – 2008. – №4. – С. 40-41.
4. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение, 1991. – 222 с.
5. Бим И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. – М.: Русский язык, 1977. – 228 с.

6. Шамов А.Н. Методика преподавания иностранных языков: общий курс. – М.: АСТ Восток – Запад, 2008. – 265 с.
7. Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики. – М.: Русский язык, 1989. – 276 с.
8. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. М.: Просвещение, 1986. – 223 с.
9. Ағылшын тілі мектепте. – 2007. – №6. – Б. 20.
10. Миньяр-Белоручев Р.К. Методика обучения французскому языку. – М.: Просвещение, 1990. – 224 с.

ӘОЖ 811.111

Габдешева А.Е., Насимуллина А.Б.
*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ДЕҢГЕЙЛЕП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

XX ғасырдың аяқ кезіндегі педагогикалық ой-тұжырымдардағы ізгілік идеялары, еркін білім беру, студенттің жеке тұлғалық күшін дамыту үшін жоғары мектептің алдында оқытудың және тәрбиелеудің жаңа технологияларын қолдана отырып, жеке тұлғаның дамуына жоғары мектеп ортасында қолайлы жағдай жасау қажеттілігі туындайды.

Елбасымыздың Қазақстан халқына жолдауында XXI ғасырда ақпараттық қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу керектігін атап көрсетті: Компьютерлік техниканы, интернет, телекоммуникациялық желі, электрондық және телекоммуникациялық құралдарды, мультимедиялық электрондық оқулықтарды оқу үрдісіне тиімді пайдалану арқылы білім сапасын көрсету. Сонымен қатар тәуелсіз еліміздің болашағы -жарқын, білімді, парасатты, өз ана тілімен бірге шетел тілі «ағылшын тілінде» еркін сөйлеп, өз елін, халқын, мәдениетін шетелге таныстыра алатын үш тілде еркін сөйлейтін азамат болып шығуы керек деген еді.

Технология – грек тілінен аударғанда шеберлік деген ұғымды білдіреді. Бұл сөздің мағынасы педагогика саласында қолданған шеберлікпен өнім алу, нақты нәтижеге жеке белгілі бір жүйемен оқыту деген ұғымдарға пара-пар. Педагогикада оқыту технологиясы мен білім сапасы бір-бірінен ажыратуға болмайтын, өзара тәуелді, өзара сабақтас егіз ұғымға айналды. Себебі оқыту технологиясының тиімділігі сапалы нәтижелерге әкелетін факторларды үйлесімділікпен басқаруға тікелей байланысты болса, ал үйлесімді басқару жүйелілік арқылы сапаға қол жеткізудің басты шарты болып саналады. Сондықтан отандық та, әлемдік те ғылымда педагогикалық технологияларға арналған зерттеулер аясы кеңейе түсуде. Компьютердік оқыту технологиясына қатысты ғылыми ізденістер уақыт өткен сайын жаңарып, жаңғырып, толығып, дамып келеді. Зерттелген сайын оның жаңа өрістерінің де кеңейе түсуі бұл мәселенің өміршеңдігін танытады.

Дамыған елдердегі білім беру жүйесіндегі ерекше маңызды болып табылатын мәселелердің бірі – оқытуды ақпараттандыру, яғни оқу үрдісінде ақпараттық технологияларды пайдалану болып табылады. Қазіргі таңда да елімізде білім беру жүйесінде жаңашылдық қатарына ақпараттық кеңістікті құру тәртібінен түспей отырғандығы мәлім. Қай заманда да өркениеттің дамуы интеллектуалдық шығармашылық қабілеттіліктің негізінде жасаған, әлі де солай болып келеді. Шығармашылық адам санасының жасампаздығын және іс-әрекетінің биік белсенділігін көрсетеді. Адам қабілетінің дәрежесі, оның кәсіби іскерлік шеберлігі, бизнес пен кәсіпкерліктің нәтижелілігі, жаңалық ашуы тұлғаның шығармашылық ойлауына қатысты анықталады.

Қазіргі таңда дәстүрлі оқыту әдістемесінің заман талабына сай толық білім беруге, меңгеруге кепілдік бермейтіндігін мектеп тәжірибесі көрсетіп отыр. Сондықтан жаңартылған әдістемелік жүйенің оқыту процесінде іске асу үшін оны технологияландыру қажеттілігі туады .

Білім беру үрдісін ақпараттандыру – жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігін жоғарлатуды көздейді.

Ағылшын тілі - бүгінгі заманымыздың кілті, компьютер технологиясының кілті екені белгілі. Осыған сәйкес, оқыту құралдары екі топқа бөлінеді: жәй және күрделі. Жәй құралдар: сөздіктер, оқулықтар және басқа да мәтіндер; қарапайым визуалды құралдар: нақтылы заттар, суреттер. Күрделі құралдар: аудио құралдар: магнитофон, радио, музыка ойнатқыш; аудиовизуалды: дыбысты фильм, телевизор, бейнежазба; оқыту процесін автоматтандыру құралдары: мультимедиялық кабинет, компьютерлер, ақпараттық жүйе, телекоммуникациялық жүйе. Бұл технологияларды әсіресе шет тілін үйренуде пайдасы өте зор. Себебі, тіл үйрену арқылы адам бүкіл бір ұлттың мәдениеті мен әлеуметін қатар үйренеді. Ал оны толықтай меңгеру үшін оқулықтың аздық етері анық. Адам көру, есту арқылы тіл қолданушылардың мәдениетін тезірек сезінеді. Яғни, өзінің де сол тілді меңгергендердің қатарына қосылуы әбден мүмкін.Қазіргі таңда жаңа ақпараттық технологияларды оқушылардың ағылшын тіліне деген қызығушылығын арттыру құралы ретінде қолдану өте тиімді. Жаңа ақпараттық технологияларды енгізу және қолдану, интеллектуалды дамыған,

ақпараттық ортада жақсы әрекеттене білетін тұлғаны қалыптастыру жолында пайдалы болуы мүмкін коммуникация құралдарының барлығын пайдаланудың белсенді процесі жүріп жатыр.

Шет тілінде деңгейлеп оқыту технологиясын ағылшын тілі сабақтарында қолдану – сабақтың білім сапасын көтерудің маңызды факторларының бірі болып, тиімділігі тәжірибе жүзінде дәлелденіп отыр.

Деңгейлеп, саралау негізіндегі педагогикалық технология мазмұнының ерекшелігі:

- жеке құрылымдарға бағдар беру;

- білім мазмұнының сипаты мен көлемі, оқу жоспарының, материалының, баяндау түрлерінің дидактикалық құрылымы.

Деңгейлеп, саралап оқыту технологиясының мақсаты – әр үйренушіні қабілетіне, өзіндік ерекшелігіне, мүмкіндігіне қарай топтастырып оқыту. Оқытуды түрлі топтарына, білім деңгейлеріне, қабілеттіліктеріне, өзіндік ерекшеліктеріне қарай бейімдеу, ыңғайлау, берілген тапсырманың саралануы. Бұл технологияның ерекшелігі – тіл үйренушінің тіл үйренуге деген ынтасын, қызығушылығын, деңгейлік тапсырмалар арқылы дарындылығын арттыру. Деңгейлеп оқытудың маңыздылығы:

- тіл үйренушілердің барлығы жұмыс жасайды;

- бос отырған үйренуші болмайды;

- өздігінше жұмыс жасау дағдысы қалыптасады;

- тіл үйренуге деген қызығушылығы арта түседі;

- сабақ барысында тіл үйренуге деген белсенділігі арта түседі.

Деңгейлеп оқытудағы нәтиже:

Өз бетімен ізденіп, шығармашылық қабілеттерін жетілдіре алатын, өз қателерімен жұмыс жасай алатын тұлға тәрбиелеу;

Деңгейлеп – саралап оқытудың тағы басты қажеттілігі, студент өз бетімен ізденуге үйрету, олардың шығармашылық бейімділіктері мен икемділіктерін дамыту.

Жеке тұлғаның қалыптасып, ой – өрісінің дамуы, белсенділігі, білім алу қажеттілігі, оны өмірде іс – тәжірибеде қолдану, шығармашылық міндеттерді ойдағыдай шешудің негізгі құралының бірі – студенттердің өзіндік жұмысы болып табылады.

Деңгейлеп-саралап оқытудың және бір бағыты – тәрбиелік. «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие берілуі тиіс. Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы», деп Әбу Насыр әл-Фараби айтқан.

Қазіргі педагогикада пайдаланып жүрген технологиялардың бірі және бірегейі – модульдік оқыту технологиясы.

Модульдік оқыту технологиясының ерекшеліктері: білімді меңгерту емес, тұлғаның танымдық қабілеттерін және танымдық үдерістерді арнайы жасалған оқу және танымдық жағдайлар арқылы дамыту; тұлғаның қауіпсіздігін, өзін-өзі өзектілендіру, өзін-өзі бекіту, қарым-қатынас, ойын-танымдық және шығармашылық қажеттіліктерін қанағаттандыру; белсенді сөздік қорын дамыту (ауызша және жазбаша); дарынды балалармен тұрақты және жүйелі жұмыс істеу мүмкіндігін тудыру.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды ағылшын тілі сабақтарында қолданудың негізгі мақсаттары: тілді үйренуге деген мотивацияларының артуы, тілдік компетенцияны дамыту, өзге тілдегі мәтіндерді түсіне білу, сондай-ақ ақпаратты байланысқан және дәйектелген күйінде бере білу, лингвистикалық білім көлемінің артуы, тілін үйреніп жатқан елдің әлеуметтік мәдени құрылымы туралы білімнің толығы, ағылшын тілін өз бетімен үйренуге даярлық пен қабілеттілікті дамыту.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды әдістемелік, дидактикалық, педагогикалық және психологиялық принциптердің тұтас комплексін жүзеге асыруға көмектеседі, таным процесін қызықты және шығармашыл етеді, әрбір оқушы үшін жеке дара жұмыс қабілетін ескеруге мүмкіндік береді. Жаңа технологияларды практикада қолдану студенттердің танымдық белсенділігін арттырудың жаңа түрін ашады, нәтижесінде жаңа білім ашылады, студенттердің танымдық белсенділігі дамиды, білімді өз беттерінше толықтырады, ақпараттар ағымында іздеу және бағдарлауға үйренеді. Жаңа технологияларды ағылшын тілі сабақтарында қолдану тәжірибесін талдай отырып, мынандай қорытынды жасауға болады: оқыту сапасы артады, тұлғаның үйлесімді дамуын қамтамасыз етеді, ақпараттық кеңістікте адаспайтын, ақпарат мәдениетін жетік білетін тұлға болып қалыптасуына көмектеседі, тіл тосқауылының кедергілері азаяды.

Жекелеген пәндерді оқытуға білім технологияларын интеграциялау мұғалімнің қарқынды дамуына, оқудың барлық үш аспектісін өзара байланыста белсенді қолдануына дайын болуын қажет ететіндігін және бұл оқу мен оқыту үдерістерін білікті түсіну көрсеткіші болып табылатындығын баса айту керек. АКТ-ні қалай қолдану керек технологиялық білім сыныпта АКТ-ні қолдану жөніндегі білімдерді қамтиды. Технологияларға мыналар жатады: теледидар бағдарламалары, сандық теледидар, интернет / WWW, ұялы телефон, ұтқыр қондырғылар, компьютер / ноутбук. Сандық бейнені (видео) қолдану Бағдарламалық жасақтама (БЖ) Windows-тың көшірмелерінің көбісінде бейнені редакциялауға мүмкіндік беретін тегін және қолданыста өте жеңіл Windows MovieMaker бағдарламалық жасақтамасы бірге жүреді.

Әрбір тақырып бойынша өткізілетін сабақтар кезектесіп келетін бес типтен құралады.

Бірінші – тақырыпты жалпы талдау сабақтары (оларды лекциялар деп атайды).

Екінші – қиыстырылған семинар сабақтарда оқушылардың өзіндік жұмысының процесінде оқу материалдарының тереңдей талдануы.

Үшінші – материалды пән аралық қорытындылау сабақтары.

Төртінші – материалды қорытындылау және білімді жүйелеу сабақтары (тақырыптық сынақтар деп аталады).

Бесінші – практикум сабақтары. Балалардың даму деңгейінің бірыңғай болмауына, жеке қабілеттеріндегі айырмашылықтармен басқада себептерге байланысты сыныпта оқу үздіктерімен үлгермеушілер пайда болатыны белгілі.

Сондықтан мұғалім сабақтың барлық кезеңдерінде : жаңа материалды беру, бекіту, қайталау, білім, білік дағдыны бағалау кезінде деңгейлеп саралап оқытуды ұйымдастырады .

Білім беру ұйымдастырудағы қайта құрулармен оқытудың жаңа мазмұны мұғалімдер қауымына жаңаша іскерлікпен пәндерді оқытудың жаңаша технологиясын ендіру міндеттерін шешуді талап етуде.

Кеңестік педагогика мен дидактиканың озық шеберлері В.Шаталовтың, В.Шейманның, Е.Ильиннің тәжірибелерінің мақсаты –оқу танымдық қызметін дұрыс ұйымдастыра отырып түпкі нәтижеге жету яғни студенттің немесе оқушының сабақ үстінде бағдарламалық талаптар (міндетті және мүмкіндік) деңгейінде жан-жақты терең біліммен саналы тәрбие алуы еді. XX ғасырдың соңында адамдар жаңа технологиялық зерттеулер (В.Беспалько, В.Монахов) жаңартылған әдістемелік жүйенің оқыту үрдісінде іске асуы үшін оны технологияландырудың қажет екенін дәлелдеп отыр.

Қазіргі Қазақстан бастауыш мектептері жаңа өзгерістерді әлемдік білім беру тәжірибелерін пайдалана отырып, баланың жеке дара күшінің дамуын қамтамасыз етеді. Жаңа педагогикалық іздену және оларды қолдануға бағытталған жеке тұлғаның қалыптасу деңгейінің сапасына, үнемі өсіп отыруына сәйкес, педагогикалық құралдарды да тұрақты жаңарту қажет деп есептейді . Бүгіндері мұндай жаңарту педагогикалық ғылым мен мектеп тәжірибесінің үздіксіз сабақтастығы арқылы көрінуде. Мұнда педагогикалық технологиялар көмегімен күнделікті оқытуда педагогикалық жағдайларды оқу – тәрбиені үздіксіз алдын – ала жобалау жолына ауыстыру, оларды күнделікті сыныпта қолдану көзделеді. Мұғалім үшін жазылатын дәстүрлі сабақ жоспарларынан өзгеше жұмыс ретінде педагогикалық технологияда оқушылардың оқу танымдық әрекетінің құрылымы мен мазмұнын ашатындай оқу – тәрбие үрдісінің жобасы жасалынды. Бұдан әрбір тұлғаның деңгейіне сәйкес деңгей тиімділігі мен оқытудың маңыздылығының қажеттілігі байқаймыз.

Қорыта айтқанда, инновациялық технологияларды сабақта қолдану – бұл оның нәтижелігіне қолайлы жағдайды жасаудың бірден – бір жолы, ал ол өз кезегінде бірлесе жұмыс жасауға, адами қарым – қатынастарға себепкер болады. Оқытуға жаңашыл көзқарасты қолдану, тәжірибеге бағытталған оқытудың үлкен жетістігі болып табылады, сондай-ақ оның сапасы алынған білімнің нақты жағдайда мақсатқа жетумен қатар өмірдің сапасын көтеруде үлкен сұранысты қанағаттандыруды қамтамасыз етеді

Әдебиеттер тізімі

1. Жанпейісова М. Модульдік оқыту технологиясы. – Алматы, 2002.
2. Ковдикова Ж.У Деңгейлеп саралап оқыту педагогикалық технологиясына сәйкес өтетін сабақтардың үлгісі // Бастауыш мектеп. – 2003. –№9.

УДК 81'282

Донскова Г.А.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

ПРОБЛЕМА ОПИСАНИЯ ТЮРКИЗМОВ-ГАПАКСОВ В РУССКОМ ДИАЛЕКТЕ ПОЗДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ «СЛОВАРЯ ГОВОРОВ УРАЛЬСКИХ (ЯИЦКИХ) КАЗАКОВ» Н.М. МАЛЕЧИ)

Тюркизмы-гапаксы в русском диалекте позднего образования – малоизученный, но важный предмет рассмотрения исторической лексикологии.

Термин «гапакс» употребляется лингвистами в разном значении, в зависимости от предмета рассмотрения:

– «в широком смысле слова *гапаксом* (от греч. *hapaxlegomena* – «сказанное однажды») могут быть названы лексемы, употребленные только в одном памятнике, из всей суммы текстов, представляющих значительный период в истории языка;

– в этом последнем значении термин иногда употребляется применительно к конкретному тексту – «Слову о полку Игореве» [1, с. 12-15].

– *hapaxlegomena* –термин, принятый в старославистике для обозначения слова, встреченного в памятниках старославянского языка один раз [2].

Считаем, что правильнее считать *гапаксом* любую единожды употреблённую словоформу или индивидуальное словообразование, но часть лингвистов вводит в употреблениетажетака называемые гапаксы авторские- для обозначения окказионализмов разового употребления [3].

Различные подходы к употреблению дефиниции показаны и в работах И.Г. Добродомова (Древнерусский гапакс капторгав лексикографическом и этимологическом освещении) [2, с. 18-26], Варбот

Ж.Ж. (Уже не гапаксы) [4, с. 48-51], в том числе на диалектном материале: например, в работе В.В. Шаповал (Гапакс балмузо - «тыква» в смоленском варианте северно-русского диалекта цыганского языка) [5].

Как видим, единства в определении границ дефиниции до сих пор нет. Попробуем и мы найти новые грани явления, проведя анализ состава тюркизмов в русском диалекте позднего образования на материале говора уральских казаков. Для этого выявим частотность употребления тюркизмов активного употребления и гапаксов по записям в картотеке «Словаря говоров уральских (яицких) казаков» Н.М. Малечи (далее – СДГУКМ).

Одна из важных сторон этого поиска – пересмотр традиционных подходов к изучению диалектов контактируемых языков, подтверждение наличия более тесных и длительных контактов в культурном и духовном плане между различными народами, в частности - между тюркскими и славянскими этносами.

Значимость нашего исследования заключается в выборе предмета изучения – тюркизмов в русских говорах позднего образования (в синхронии и диахронии языковых контактов)» выступающий в качестве объекта исследования впервые. Исследование актуально как для образовательных программ вуза, так и для развития теории сравнительно-сопоставительного языкознания с включением нового предмета анализа - тюркских доминант в русских диалектах позднего образования, исследуемого обновленными методами лингвистической географии. Наблюдения над представленностью географического расположения фиксируемых фактов в будущем (картографирование тюркизмов – диалектизмов на материале «Словаря говоров уральских (яицких) казаков» Н.М. Малечи будет проводиться на завершающем этапе работы и не входит в задачи статьи) позволит зримо представить зоны взаимопроникновения словарных систем двух языков.

«Необходимо считаться с подвижностью праславянского ареала, с возможностью не только расширения, но и сокращения его, вообще - с фактом сосуществования разных этносов даже внутри этого ареала, как и в целом - со смешанным характером заселения древней Европы, далее – с неустойчивостью этнических границ и проницаемостью праславянской территории. Вспомним поучительный пример прохода венгров в IX в. сквозь восточнославянские земли уже в эпоху Киевского государства. Отдельность этноса не исключала его дисперсности (см. об этом – Трубачев О.Н. Праславянская лексикография // Этимология, 1983) [6, с. 15], а для древней поры просто обязательно предполагала ее» [7].

Лингвисты начала века уже не отстаивают так рьяно принцип «чистоты крови, т.е. языка». Лингвистика отмечает возможность существования в праславянский период балто-славянского языкового союза, а О. Сулейменов еще в 80-е годы отстаивает идею связи тюркского и славянского миров: «словарь - единственный объективный источник исторических сведений. Язык сохраняет Летопись мира, не отразившуюся в письменности...», язык «свидетельствует, что с дохристианских времен славяне мирно общались с тюрками. Вместе пасли скот и пахали землю, ткали ковры, шили одежду, торговали друг с другом, воевали против общих врагов, писали одними буквами, пели и играли на одних инструментах. Верили в одно» [8]. Споры об отношении к древним языковым контактам продолжаются в лингвистике: «мы еще коснемся разных моделей праславянского языка в духе сложения-вычитания. А в вопросе о субстрате нам больше импонирует точка зрения Покорного в том, что «каждый народ реагирует на свой субстрат по-разному» [9].

Интересные мысли высказываются историками-лексикологами относительно условий консолидации и дезинтеграции словаря: «Существуют серьезные доводы, что как раз оседлая жизнь создает условия для дифференциации языка, тогда как кочевая жизнь сглаживает различия» [9].

Поэтому наши задачи существенно расширяются: ставя достаточно четкую цель поиска гапаксов в базах «Словаря говоров уральских (яицких) казаков» Н.М. Малечи, мы подвергаем глубокому анализу весь состав диалектизмов-тюркизмов, определяем его связи как в словаре тюркских языков – прежде всего казахского, так и в литературном русском языке и диалектах позднего образования. Таким образом, мы можем определить общую картину процессов заимствования, параметры фиксации на этом фоне гапаксов (гапаксов классических и гапаксов частичных – семантических, когда единичным оказывается не вся палитра значений, а только один лексико-семантический вариант многозначной лексемы).

На первом этапе исследования выделим среди диалектизмов-тюркизмов прежде всего те, которые встречаются в письменности только один раз, но наличествует также несколько зафиксированных случаев устного бытования (не более 2-х), а также классические гапаксы, когда и устная запись всего одна.

Рассмотрение каждого тюркизма, а гапакса особенно, становится своеобразным путешествием по истории не только языка, но и науки об истории этносов и языков. Так, например, рассмотрим подробнее только одно слово тулага: «**Тулага** – тюрк. внутренности рыбы сома. (В картотеке – казах. Talag - селезёнка) Сом пудов 5-6... режьте дальше.. к тулагедвигаюсь..к брюшине, к постному месту; отрезал, изжарил, стал есть – не могу, ребятышки не едят. Теперь чего делать? Работникам отдал» [11, т. 4, с. 282].

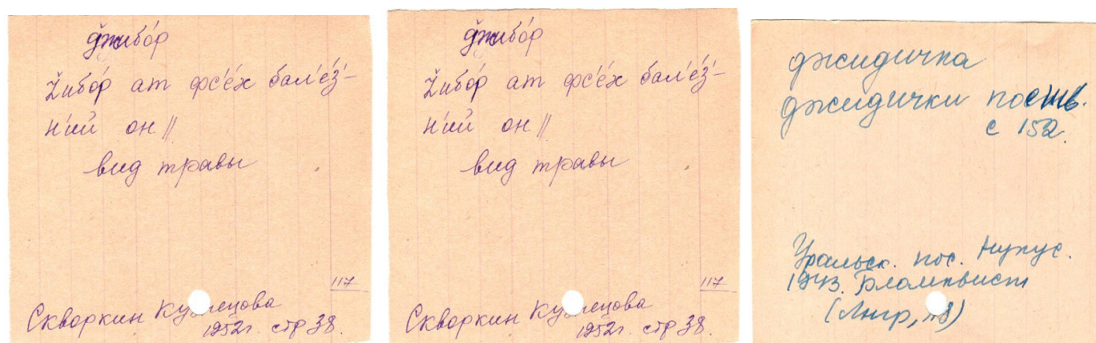
Здесь Н.М. Малеча цитирует этнографа Е.Э. Бломквист, которая долгое время наблюдала жизнь уходцев в Нукусе. Свои наблюдения она подробно изложила в книге «К вопросу о двуязычии и тюркских заимствованиях в говоре уральцев Амударьинского оазиса. Из наблюдений этнографа зимой 1942-1943 года» [12]. В связи с этим представляется необходимым глубоко проанализировать и многочисленные примеры тюркизмов поддиалекта жителей Амударьинской долины, описанные автором. Печально сознавать, что работа ученого сковывалась сложными условиями работы, о которых она пишет следующее: «для такого сравнения (уральцев и амударьинцев) автор должен был пользоваться почти исключительно собственными материалами, так как в условиях Ташкента (идёт война!) достать литературу по языку уральского казачества, кроме нескольких общих работ, оказалось невозможным, в силу этого сравнительный материал является случайным и очень неполным», далее ученый –неязыковед (!) указывает на необходимость именно диахронического подхода к рассмотрению тюркизмов-диалектизмов уральцев: «большая доля слов (бытовая) в языке уральцев получена ими еще у себя на родине, на Урале, как следствие постоянного их

соседства и длительного (в течение многих веков) общения с тюркскими народами». Учёный подчеркивает, «если бы удалось собрать полный словарь тюркских заимствований в языке уральцев, специалист-тюрколог нашел бы в них слова разных эпох и народов» [12, с. 270]. Всего в работе описано около 250 тюркизмов.

Заметим, что не все современные российские ученые солидарны с вышеуказанными тезисами, они в меньшей степени подчёркивают связи с тюркским миром. Так, в работе Е.А. Агеевой, Е.С. Данилко «Казаки-уральцы – этнолокальная группа русских в Средней Азии (на материале полевых исследований. Исследование по прикладной и неотложной этнологии» 2016) делается акцент на духовной консолидации казаков-старообрядцев [13].

Продолжим анализ тюркизма. «Русско-казахский словарь» / Под ред. док. филол. наук Г.Г. Мусабаева и акад. Н.Т. Сауранбаева в 2-х т. ; т.2, 1981 г. [14, с. 317] дает следующий перевод: анатом. көкбауыр, талак, но словарь современного казахского языка уже предлагает только вариант обозначения: селезёнка – көкбауыр [15]. Пример интересен в качестве иллюстрации возможного расширения значения заимствования – тюркизма в диалекте: **талак** (каз.) – селезёнка, в диалекте – все внутренности. Чаше происходит обратное, вспомним хрестоматийное **балык** (тюрк.) – рыба, в говоре и литературном русском языке – соленая и провяленная хребтовая часть красной рыбы. Следует провести работу по уточнению употребления этого слова в современном казахском языке, а затем собрать диалектный материал для выявления вариативности употребления его в казахских диалектах сегодня.

В подготовительной работе по составлению электронного каталога «Словаря говоров уральских (яицких) казаков» Н.М. Малечи приняли студенты группы 22 – РЯЛ Аймухамбетова А., Шеломанова А., Когабай А., Клименко и другие, а также магистрант Криуля А.В. ходе диалектологической практики летом 2017 г. они начали оцифровку архивного каталога, проведя, в частности, сопоставление фиксации тюркизмов в каталоге словаря с данными словаря современного казахского языка, выявляя на этом фоне активных тюркизмов говора гапаксы.

Джибор – 2 карточки, Джидичка – 1 карточка, на которой в качестве источника указывается этнографические записи в работе Бломквист У.Э. (записи в Нукусе 1942 года).

Джингил (джингыл) – 5 карточек, Джилка – 1 карточка (запись употребления в сборнике 1913 г.).

Поучительным в историческом плане можно считать следующий ниже пример тюркизма-гапакса, уточняющий картину формирования военной лексики в диалекте позднего образования. Известно, что большое количество старых и новых военных терминов русского языка имеет тюркские корни. И вот в «Словаре говоров уральских (яицких) казаков» Н.М. Малечи зафиксирован также очень интересный пример тюркизма-историзма – джимбирек. «**Джимбирек**, -ка, тюрк., уст., — деревянная пушка. — В Гурьеве джимбиреки поделали, да ведь как палат-то шибко, ой-бэй-яй! Гурьев. Понаделали деревянных джимбиреков, которые обили железными обручами. УВВ, 1871, №3. СДГУКМ - Т.1», [11, с. 409].

В современном казахском языке по данным словарей, зеңбірек – пушка, слово активное и входит в обозначение современных видов вооружения: зенитная пушка → воен. зенит зеңбірегі; противотанковая пушка → воен. танк бұзар зеңбірек; танкігекарсы зеңбірек; пушка два-три раза бухнула → зеңбірекекі-үшдүркінатылды; пушка на лафете → зерелі зеңбірек; стрелять из пушек → зеңбірекпенату [15]. Такие же данные предлагает «Русско-казахский словарь» / Под ред. док. филол. наук Г.Г. Мусабаева и акад. Н.Т. Сауранбаева в 2-х т. ; т.2, 1981 г. [14, с. 219], т.е не фиксируется историческое значение слова.

Таким образом, работа по изучению – тюркизмов в русских говорах позднего образования (в синхронии и диахронии языковых контактов) должна проводиться по следующим направлениям:

- выявление базы диалектизм-тюркизм по данным «Словаря говоров уральских (яицких) казаков» Н.М. Малечи и его каталога;
- сопоставление базы по всем источникам – записям речи уральских казаков, в том числе – в работах этнографов;
- сопоставление базы с данными толковых словарей современного русского языка и диалектными словарями диалектов позднего образования;
- сопоставление с данными современного казахского словаря, сбор и анализ диалектной представленности соответствий/ несоответствий (семантика и грамматика тюркизм-диалекта);
- в том числе – установление частотности диалектизм-тюркизм в картотеке, выявление на этом фоне гапаксов.

Так, предварительная выборка карточек на буквы Д-Т из 249 примеров выявила только 4 гапакса, проанализированных выше. Это могут быть и классические гапаксы, когда и устная запись всего одна – например, **тулага**, а могут быть и семантические.

Классических гапаксов, когда и устная запись всего одна, крайне мало. В «Словаре говоров уральских (яицких) казаков» Н.М. Малечи и в его каталоге выборка по указанным буквам выявила классические гапаксы: **Тумар** – пень. (В современном казахском языке: пень муж. томар; түбір (кесілгенағаштың түбірі) [15], и **Тупрак** – могила «Мне уж в тупрак надо (в могилу)» - говорит глубокая старуха-уралка (узб. Тупрак, казак. – torağag, туркм. – топрак, тат. tıprağ-земля)» [11; 12].

Таким образом, тюркизмы-гапаксы и тюркизмы широкого бытования в диалекте уральских казаков еще более полно показывают разнообразные тематические нити связи русского и тюркского словарей, в которых есть всё: жизнь и смерть, работа и отдых, человек и семья, общество и мир природы.

Проведение многоуровневого исследования влияния казахского языка на формирование русского говора позднего образования (по материалам «Словаря говоров уральских (яицких) казаков Н.М. Малечи» и картотеки к этому словарю, составляющих многолетний труд кафедры русского языка ЗКГУ им. М. Утемисова, предполагает научные выводы, которые способны расширить наши представления о глобальном влиянии тюркского мира на языки народов, населяющих Евразию.

Полученные результаты исследования будут востребованы в русистике и тюркологии, а также в области гуманитарного образования XXI века, когда возрастает роль понимания национальной идентичности, говоря о которой, Президент Республики Казахстан, Лидер Нации Н.А. Назарбаев 12 апреля 2017 г., в статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» подчеркивает связь кодов культуры и модернизации нового времени: «Даже в значительной степени модернизированные общества содержат в себе коды культуры, истоки которых уходят в прошлое. Первое условие модернизации нового типа – это сохранение своей культуры, собственного национального кода. Без этого модернизация превратится в пустой звук» [16].

Тюркизмы – гапаксы в русском диалекте позднего образования (на материале «Словаря говоров уральских (яицких) казаков» Н.М. Малечи) являются нетрадиционным предметом рассмотрения в лингвистике, они как малые звёзды, погасшие века назад, но посылающие нам свой Свет из далёких лексических Вселенных.

Список литературы

1. Творогов О. В. Гапаксы "Слова" // Энциклопедия "Слова о полку Игореве": В 5 т. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1995. Т. 2. Г-И. – 1995. – С. 12-15.
2. Добродомов И.Г. Древнерусский гапакс капторга в лексикографическом и этимологическом освещении, Вестник ПСТГУ, III: Филология, 2008. Вып. 1 (11), – С. 18-26
3. Ружицкий И.В. Гапаксы Достоевского. МГУ. Филологические науки. – 2013. –июль [электронный ресурс] <https://research-journal.org/languages/gapaksy-dostoevskogo/>.

4. Варбот Ж.Ж. Уже не гапаксы // Этнолингвистика. Ономастика. Этимология: Материалы III Междунар. науч. конф. (7–11 сентября 2015 г.). – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2015. – С. 48-51.
5. Шаповал В.В. Гапакс балмузо – «тыква» в смоленском варианте северно-русского диалекта цыганского языка, 2003 [электронный ресурс]. – <http://philology.ru/marginalia/shapova>.
6. Трубачев О.Н. Праславянская лексикография // Этимология. – 1983. – С. 15.
7. Трубачев О.Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Вопросы языкознания. – 1982. – №4. – С. 10-26.
8. Сулейменов О. Аз и Я. Книга благонамеренного читателя. – Алма-Ата, 1975. [электронный ресурс]. – <http://log-in.ru/books/az-i-ya-olzhas-suleiymenov-strany-i-narody/>.
9. Pokorny J. Substrattheorie und Urheimet der Indogermanen. – In: Die Urheimat der Indogermanen.
10. Solta G. GedankenzumIndogermanenproblem. – In: Die Urheimat der Indogermanen. Hrsg. vonScherer. – A.: Darmstadt, 1968. – P. 340.
11. Малеча Н.М. «Словарь говоров уральских (яицких) казаков» и каталог словаря.
12. Бломквист У.Э. К вопросу о двуязычии и тюркских заимствованиях в говоре уральцев Амударьинского оазиса. Из наблюдений этнографа зимой 1942-1943 года. – Из архива музея антропологии и этнографии [электронный ресурс] http://kunstkamera.ru/files/lib/mae_xxviii/mae_xxviii_13.pdf.
13. Агеева Е.А., Данилко Е.С. Казаки-уральцы – этнолокальная группа русских в Средней Азии (на материале полевых исследований. Исследование по прикладной и неотложной этнологии. №249. – М.: ИЭА РАН, 2016. – 32 с.
14. Русско-казахский словарь / Под ред. док. филол. наук Г.Г. Мусабаева и акад. Сауранбаева Н.Т. В 2-х т. Т. 2. – Алматы: Казахской советской энциклопедии, 1981. – 590 с.
15. Казахско-русский словарь-переводчик [электронный ресурс]. – <https://sozdik.kz/ru/translator/>.
16. Назарбаев Н.А., Президент Республики Казахстан, Лидер Нации, «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», 12.04.2017 г.

УДК 81'282

¹Донскова О.А., ²Донскова Г.А.

¹Пятигорский государственный университет, г. Пятигорск, Россия

²Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан

ПРОБЛЕМА ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДА СУПЕРПОЗИЦИИ ПРИ ОПИСАНИИ ТЮРКИЗМОВ В РУССКОМ ДИАЛЕКТЕ (НА МАТЕРИАЛЕ «СЛОВАРЯ ГОВОРОВ УРАЛЬСКИХ (ЯИЦКИХ) КАЗАКОВ» Н.М. МАЛЕЧИ)

Исследованию языков в диахроническом аспекте отдается всё большее предпочтение в современной лингвистике. В учебные программы вузов включаются как традиционные для русистики курсы (Фонетика, лексика и фразеология, морфология и синтаксис современного русского языка), так и исторические циклы (Историческая грамматика, исторический синтаксис, историческая лексикология).

Особое место в этом ряду занимает историческая лексикология, об особенностях формирования которой в качестве научного направления в своё время писал В.В. Виноградов: «можно решительно утверждать, что историческая лексикология русского языка вообще, а литературного, в частности, еще только в зародыше» [1].

Лингвисты отмечают несколько источников её предметной базы:

- лексика, которую можно воссоздать с опорой на письменные свидетельства;
 - лексика, отсутствующая в письменных текстах соответствующих эпох, но отмеченная в свидетельствах более поздних языковых состояний;
 - лексика, не зафиксированная ни в одном из специальных источников, гипотетически реконструируемая с опорой на слова;
 - лексика, не имеющая зафиксированных аналогов, реконструируемая лишь формально [2].
- Предметом нашего исследования стали первые две группы: письменно засвидетельствованные и дошедшие в позднем отражении в диалекте.

В меньшей мере исследуются процессы древнего взаимовлияния неблизкородственных языков и особенно диалектов в синхронии и диахронии, хотя именно эти направления исследования могут принести неожиданные научные результаты. Установление диахронических и синхронических проекций воздействия тюркских языков (семантические и грамматические характеристики тюркизмов) на русские говоры позднего образования на примере говора уральских (яицких) казаков предполагает глубокую разработку сравнительно-сопоставительной характеристики тюркизмов русского (литературного и территориальных диалектов) и исконной тюркской лексики литературного казахского языка и его территориальных диалектов.

Исследование количественного и качественного состава тюркизмов в диалекте позднего образования предполагается провести на материале словаря и картотеки Н.М. Малечи. При этом ставятся задачи как частного плана:

- выявление частотных слов и гапаксов; анализ семантических, словообразовательных и морфологических особенностей тюркской доминанты формирования диалектов позднего образования;
- установление наличия аналогичных соответствий в других диалектах (донском, кубанском, терском), так и более широкого, с привлечением процедур установления соответствий в тюркских языках (прежде всего – в современном казахском и его диалектах, а также в татарском, башкирском и др. языках); так и обобщающего.

Так, завершающим действием на этом этапе исследования должно стать картографирование выявленных лексических групп тюркизмов в русских диалектах позднего образования и исходных основ казахского языка и его диалектов.

Результатами исследовательской работы большого коллектива лингвистов (преподаватели, магистранты и студенты двух вузов:

- Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, РК. Участники: Шагимгереева Б.Е. – магистр педагогических наук, заведующая кафедрой русской филологии; Донскова Г.А. – кандидат филологических наук, доцент; Седова Елена Андреевна, магистр гуманитарных наук; Утарова Нургуль Таскалиевна, магистр педагогических наук;

- Пятигорского государственного университета, г. Пятигорск, РФ (Донскова О.А. – кандидат филологических наук, профессор Пятигорского государственного университета) могут стать: создание электронного каталога картотеки словаря Н.М. Малечи, создание лингвогеографического Атласа, отражающего сложные волновые процессы в истории диалектов русского и казахского языков, написание курсовых и дипломных работ, статей и монографий по теме исследования.

На основе проведенных предварительных срезов проходит составление электронной базы «Тюркизмы говора позднего образования» по материалам «Словаря говоров уральских (яицких) казаков» Н.М. Малечи и картотеки словаря).

Диалекты русского языка позднего образования находятся на периферии лингвистических исследований последнего времени. Особенности их формирования (пёстрая и малоизученная полидиалектная база, сильное влияние языков народов, населявших колонизируемую территорию) препятствуют включению этих диалектов в круг исследований классической русистики (как диалектологии, так и описательной лингвистики национального русского языка).

В связи с этим представляется необходимым:

- создание электронной матрицы сбора и описания тюркских прототипов тюркизмов русского диалекта позднего образования (по данным современного казахского языка и его территориальных диалектов);
- проведение многоуровневой атрибутики собранного языкового материала (прежде всего, семантических и грамматических характеристик);
- картографирование выявленных соответствий и несоответствий в диалектах русского и казахского языков.

Остановимся на частных проблемах лингвистического картографирования. Здесь проблемы лингвистической географии связываются с вопросами полноты картографирования региона в историческом и современном плане. По данным докладов в рамках торжественного заседания в честь 200-летия Военно-топографического управления Генерального штаба Вооруженных сил Российской Федерации, а также путем анкетирования, в котором приняли участие более 100 специалистов (2012), отмечаются следующие общие для общего картографирования и лингвогеографии проблемы:

- «отсутствие единой российской инфраструктуры пространственных данных (РИПД), отсутствие информации о вновь создаваемых базах пространственных данных (БПД). Разобщенность картографической информации, создаваемой разными организациями, труднодоступность баз пространственных данных и отсутствие информации о новых продуктах приводят к дублированию картографической информации, отсутствию структурирования и единообразия;
- низкая степень актуальности и точности обновления геоинформации, определяемая отсутствием современных отечественных комплексов дистанционного зондирования Земли (ДЗЗ) и длительными периодами между циклами исправления («ремонта») карт;
- отставание от мирового уровня развития отрасли» [7]. Думается, что эти же проблемы стоят и перед картографией Казахстана.

Не внушает оптимизма и историческое состояние картографирования нашего края. Конечно, возможности доступа ученых к историческим картам благодаря Интернету возросли, но каждая из них отражает какой-либо исторический срез топонимики, разный масштаб карт выражается в предпочтительности отображения / неотображения малых ойконимов, большинство из которых так или иначе входит в атрибутику собранного Малечей диалектного материала.

Напомним, что «многие поколения студентов Нестора Михайловича ездили вместе с ним в диалектологические экспедиции, не пропустили ни одного казачьего поселка (**180 пунктов!**) Уральской, Оренбургской и Гурьевской областей, 200 тысяч карточек, более 26 тысяч слов» [6, с. 12]. Провести точную идентификацию расположения этих 180 пунктов на современной карте ЗКО – задача сложнейшая даже для зрелого географа. Сравним несколько карт ЗКО в диахроническом срезе:

1. Карта 1. Земли Уральского казачьего войска (Европейская часть Уральской области. – в Оренбург: Изд. Оренбургского военно-географического отдела 1871 – 1873 г. – В «Словаре говоров уральских (яицких) казаков» в 4-х т. Малечи Н.М. – Оренбург: Оренбургское книжное издательство, 2002-2003. – С. 54-55) [3].
2. Карта 2. 4. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Киргизский край/ Под ред. В.П. Семёнова и под общим руководством П.П.Семёнова и В.И.Ламанского. Репринтное издание 1903 г. [4].
3. Карта 3. Уральская область. 1963-65 год. 1:1 000 000 – Издание 1965 г. [5].

Рисунок 1 – Карта 1.

Рисунок 2 – Карта 2 и карта 3.

Оставляем за пределами освещения в статье проблемы с картографированием конца XX – начала XXI вв. История переименований должна стать предметом отдельного исследования и географов, и лингвистов. В задачи нашей работы входит, таким образом, создание собственного инварианта отражения на карте ойконимии в синхронии и диахронии.

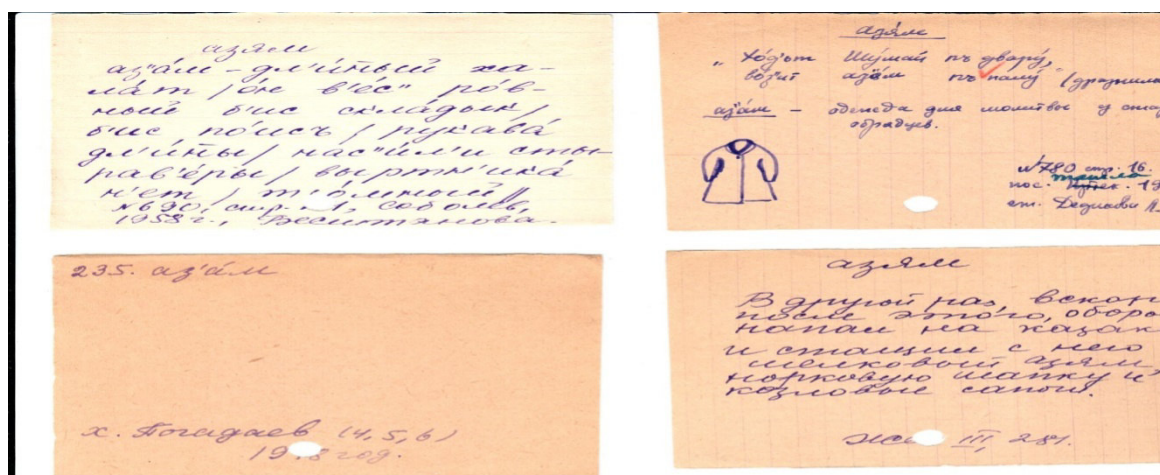
Следующим этапом становится картографирование выявленных совпадений и несовпадений языковых характеристик результатов контактов с последующими рекартографическими выводами, которые будет осуществляться методами суперпозиции, подразумевающей описание наложения процессов распространения языковых явлений в диалектах, имеющих волновой характер и предполагающих возникновение конструктивной и деструктивной интерференции, исследование которых позволит уточнить диахронические параметры этих процессов.

Применяя новый для лингвистики принцип, напомним, что «Наряду с общим происхождением географическая близость также является очень важным фактором общностей между языками и диалектами. Х.Шухардт и Й.Шмидт предложили так называемую «теорию волн» – идею распространения языковых инноваций из центров, где они возникают, к периферии, подобно кругам, расходящимся по воде от брошенного камня и постепенно затухающим. В результате взаимовлияния смежных языков и диалектов границы между ними оказываются не столь четкими, возникают сходства, которые не могут быть объяснены общим происхождением» [8]. Известно, что языковую периферию в структурном смысле составляют территориальные диалектизмы и топонимы, важность сохранения которых в качестве следов древней и старой номинации, данной разными этносами и языками, трудно переоценить.

В текстовом режиме мы можем это представить в атрибутивном списке географического расположения бытования слова. Так, тюркизм Азия, зафиксированный Н.М. Малечей и его помощниками на 73 карточках, нужно соотнести с 73-мя пунктами, в том числе:

- сповторяющимися (на карте это должно быть показано знаком высокой интенсивности);
- с учетом полисемии, которая представлена 4-мя лексико-семантическими вариантами, т.е. в 4-х разных значениях. Сравним: «1. Плащ, мужская накидка. – Ет кавалеры надевали азиями. Уральск, мясокомбинат. С утра натягивали на себя азиями с круглыми воротами. Чурбанов; Помню, у отца такой азия, плащ, был. Фурманово (быв. Станица Сломихинская, образована в 18 в.); Красноармейск XIX в. (Требухи, Требушинский); 2. Длинный халат, до пят, обычно чёрного цвета, книзу шьётся шире, из шерстяной или шёлковой материи. – Азия – длинный халат. Шипово; Азия – халат на подкладке. Нукус. Азия – халат без складок, без пояса, рукава длинны, носили староверы, воротника нет, тёмный. Соболев 1708; Озерный XIX в.); 3. Верхняя одежда мужчин в виде короткого пальто, шьётся из тонкой шелковой материи. – Он оденет азия и в гармонь играет. Кызылбадский; Азия – така визитка, длинна, на шелковой подкладке. Январцев; Красные Яры (Красноярский) первая четв. XVIII в. Тайпакский р-он, Гурьевская обл. 1948); 4. Длинный лёгкий халат из шерсти или сатина, с длинными рукавами; мужчины надевают его, идя на моление, в церковь; азия надевается также на покойника. – Азия – на мёртвого и молиться. Маштаков, XIX в. Азия смертовой. Фокей, Фокеев, Бородин, Бородинский, XIX в. Джангалинский, Уральская обл. 1949-1959; Моленный азия. Ново-Родниковка; Бласловенны старички одевали азиями; вдовец так и ходит в азияме. Гурьев; Азия – етокрестиянска одёжа, яво на мертвеца одевают русски люди, из черного матерьяла шьют, у азия клинья перекашиваются» [6].

Часть ойконимов в целях экономии дадим в расшифровке отдельным списком: Кот. – Котьевка XIX в. Денгиз. Гурьевская 1949; Б. Чаг. – Большой Чаган, (Форпост Чаган), первая четв. XVIII в. Зелёновский р-он, Уральская обл. 1947- 1956; Влад. – Владимировский, (Владимировка) 1846, Зелёновский р-он, Уральская обл. 1947 -1964. Также подробно дана атрибутика еще 9 населенных пунктов – Болдырев, Скворкин, Сорочинка (Сорочинский), Соболев, Гурьев, Ташла (Ташлинская), Январцев, Чувашинский, Щапов (Васильевский)» [6, т.1, с. 50]. Всего упомянуты 23 ойконима, с вариантами исторических названий, временем образования поселения (XVIII-XIX вв.). В словарь вошли только 23 ойконима, но они даны с полной исторической атрибутикой вариативности имен, указано время образования поселения, что важно для установления длительности межъязыковых контактов – до 3-х столетий и более.

Слово Азия в тюркских языках употребляется также в различных значениях. Например, в чувашском: «АЗИЯ, асам, чаппан – вид верхней одежды халатного покроя, сшитый из плотного серого или чёрного домотканого сукна. Муж. А. прямоспинные, длиной до щиколоток, с большим воротником и глубоким запахом. Жен. А. у верховых без воротника. У низовых имелись также азиями из белого сукна, иногда их расшивали разноцветным сукном и узорами. Надевали поверх кафтана или шубы нараспашку или подпоясывали длинными (до 2 м) кушаками, два раза обёртывая вокруг талии, опуская концы по бокам. Азия являлся одеждой состоятельных людей, считался также обрядовой одеждой, его надевали старики при проведении летнего

полевого моления учук. Встречается у других народов Поволжья» [9]. В ходе исследования предстоит выявить распространение этого слова в диалектах казахского языка и отразить это на карте. Применение метода суперпозиции при описании тюркизмов в русском диалекте (на материале «Словаря говоров уральских (яицких) казаков») позволит представить обозначенные изоглоссами зоны распространения диалектной лексемы на определённой территории – в синхронии, а ряды семантических наложений тюркизмов русского языка и соответствий казахского языка (а в перспективе и других тюркских языков) – показать в диахронии наложения волн распространения лексемы или лексико-семантического варианта слова.

Электронная база картотеки должна стать в дальнейшем важным источником исследования диалектологов в области диахронического и синхронического описания контактирующих тюркских и славянских языков.

Разработка метода суперпозиции будет способствовать обогащению общей методологии лингвистической географии как одного из приоритетных направлений современного языкознания.

Список литературы

1. Виноградов В.В. Слово и значение как предмет историко-лексикологического исследования / Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – 312 с.
2. Богачева М.В. Возможности метода реконструкции в историко-лексикологическом исследовании // Вестник Перм. ун-та. Сер. Филология. – 2009. – Ч. 3. С. 42–51.
3. Карта Земли Уральского казачьего войска (Европейская часть Уральской области. – в Оренбург: Изд. Оренбургского военно-географического отдела 1871 – 1873 г. – В «Словаре говоров уральских (яицких) казаков» в 4-х т. Малечи Н.М. – Оренбург: Оренбургское книжное издательство, 2002-2003. – С. 54-55).
4. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Киргизский край / Под ред. В.П. Семёнова и под общим руководством П.П. Семёнова и В.И. Ламанского. Репринтное издание 1903 г. – Уралск, 2006. – 496 с.
5. Карта Уральской области. 1963-65 год (масштаб 1:1 000 000). – Издание 1965 г.
6. Малеча Н.М. Словарь говоров уральских (яицких) казаков. В 4-х т. – Оренбург: Оренбургское книжное издательство, 2002-2003.
7. Доклады в рамках торжественного заседания в честь 200-летия Военно-топографического управления Генерального штаба Вооружённых сил Российской Федерации. – М.: 2012.
8. Кибрик А. Лингвистическая география [электронный ресурс]. – http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/.
9. Чувашская энциклопедия. В 4-х т. – Чебоксары, 2006–2011 // [электронный ресурс]. – <http://enc.cap.ru/?t=bibl>.

UDC 811.111(574)

Zubkov V.S., Khokhlacheva Y.S.

M.Utemisov West Kazakhstan State University, Uralsk, Kazakhstan

CLIL AS A LEADING METHOD OF EDUCATION ON THE WAY TO MULTILINGUALISM IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Education system of Kazakhstan is developing in line with modern trends, one of which is integration into the world educational system. In this context, an extension of international measurement of the university educational policies has become relevant, as well as the development of academic mobility programs and the implementation of education programs in English.

Therewith, Kazakhstan has started to implement the trilingual education. Learning of foreign languages begins in primary school with the further improvement and advancement at the educational institutions in general, secondary, post-secondary vocational and higher education systems.

Proficiency in languages is the advantage that extends the competences, opportunities for mobility, cultural adaptation and flexibility, as well as the demand in the labor market.

The introduction of teaching three languages in educational process was certainly an important step towards realization the Conception of development of education system of Kazakhstan, the basic points of which are learning three languages, Eurasian multiculturalism and communication [1]. The main aspects of conception concern graduates who should know foreign languages. It is vital necessary because intensive pace and level of development of science and technology all over the world require good knowledge of foreign languages for getting all approaches to them, such as theoretical and practical skills and abilities. These regulations have been implementing at schools, where the teaching is conducted in Kazakh, Russian, English languages. It promotes to improve communicative skills. This is nothing more than creating multilingual person. *Multilingual Education* is focused on up brining and developing of an individual as a multilingual person, at the same time it is based on mastering of several languages as “fragment” social meaning of experiences of human, then it embodies in lingual knowledge and skills, lingual and speech activities, as well as emotionally – value of relationship towards language and its culture.

Multilingual education practices have been implemented for millennia [2, p. 37] although for many centuries those who could enjoy such training belonged only to certain high social status. Nowadays, very distant and diverse

societies are well aware of the importance attached to foreign language learning and, consequently, education systems all over the world are committed to improving their students' foreign language proficiency. The desire to boost multilingualism has led European institutions to bolster Content and language integrated learning (CLIL) programmes, defined by Coyle [3, p. 545] as "an integrated approach where both language and content are conceptualised on a continuum without an implied preference for either". The CLIL approach is believed to help improve foreign language competence without having any pernicious effect on both students' L1 and content learning [4, p. 312].

The term CLIL was coined by David Marsh (1994) as a means of referring to situations where subjects or parts of subjects are taught through a foreign language. This is why in 1994 CLIL was referred to as dual-focused education by David Marsh. Although 1994 marks the date when the term first appeared, the practice of CLIL has been around a lot longer with its roots in immersion education from the 1970s and the 1980s. Finland was one of the first countries to take up the challenge of Content and Language Integrated Learning and Jyväskylä was among the first cities to adopt this approach [5, p. 1-14].

According to the British Council, CLIL is a term describing both learning another subject (content) such as Physics or Geography through the medium of a foreign language and learning a foreign language by studying a content-based subject. Thus, as Van de Craen, Mondt, Allain and Gao point out, CLIL is a "powerful and empowering way to learn languages" [6, p. 70].

CLIL refers to any dual-focused educational context in which an additional language, thus not usually the first language of the learners involved, is used as a medium in the teaching and learning of non-language content. Derived from the notion of 'Language Across the Curriculum'. Successful language learning can be achieved when people have the opportunity to receive instruction, and at the same time experience real-life situations in which they can acquire the language.

What CLIL can offer to learners of any age, is a more natural situation for language development which builds on other forms of learning. This natural use of language can boost a learner's motivation towards learning languages. It is this naturalness which appears to be one of the major platforms for CLIL's importance and success in relation to both language and other subject learning.

In the strategy of Kazakhstan - 2050 the trilingual policy emphasized equal acquisition of the third English language in the bilingual country. It is supposed that through learning subject content in three languages students will get access to additional information, new perspectives, and deeper understanding of other cultures [7]. The created trilingual environment increases students' potential, develops their flexibility, critical and creative thinking, and ability to cross-cultural cooperation, fosters respect towards themselves and others, and increases their willingness and skills to learn the languages.

In this regard CLIL approach in education might be the nearly single solution which combines the content of the training curriculum and teaching in a foreign language. "CLIL is an umbrella term covering a dozen or more educational approaches (e.g. immersion, bilingual education, multilingual education, language showers and enriched language programs). If learning content through languages has been practicing in Kazakhstani tertiary education, for secondary schools it still needs developing and determining ways of implementation [8, p. 5]. According to the last elaborated curriculum for these schools, History of Modern Kazakhstan, Kazakh language and Literature are taught in Kazakh, the language of instruction for Russian language and Literature is Russian, subjects like Visual Arts, Global Perspectives, Economics lessons, half of Chemistry, Biology, Mathematics, and Physics are taught in English [9, p. 21].

The other reason to state that CLIL approach is able to bring Kazakhstan to multilingualism is based on recently held international practice results. In 1998 the European Platform, in cooperation with the CLIL schools network, laid down a standard for bilingual VWO (meaning "preuniversity secondary education" in Dutch) [10, p. 130]. In 2003, a quality project was launched to monitor the development of CLIL in individual schools. This standard is considered to be the guideline for new schools and underlies school efforts to secure a CLIL quality guarantee. The standard recognizes four components, namely 'results', 'educational process', 'quality' and 'preconditions'. The first component, 'results', describes the final aims of the CLIL streams for students to study not only for language purposes, but also with a view to preparing themselves for an international future. Knowledge of English and the ability to live and work in an international environment are considered to be important aspects of CLIL. Today schools are main providers of learners to universities and by the results of obligatory IELTS exam for school-leavers; they have an opportunity to study overseas too.

The second component, 'educational process', defines quantitative and qualitative requirements. Quantitative requirements include the number of hours taught and the subjects to be taught using CLIL. English as the second or third language is specifically mentioned as having a similar status to that of first language.

The 'quality' component includes teaching skills and human resources, required language proficiency to at least B2 according to Common European Framework level, native speakers to support the CLIL stream, etc. Undoubtedly, teachers are informed about the work expected of them and how they are meant to carry it out, for example a didactical profile of teachers is given. CLIL makes demands on teachers that differ somewhat from those experienced in mainstream education [3, p. 143]. They are meant to encourage their students to actively use the target language as often as possible. In this way knowledge of specialist terminology in each subject is acquired.

Naturally, a lot of attention is paid to communication skills. The second component also includes internationalization, which is meant to play a central role in the school's policy and curriculum.

The third and fourth components include measures to ensure that the school pays attention to the quality of its CLIL stream and the preconditions for setting it up. In this respect, it is important to mention that teachers have special pedagogical development courses or sharing workshops. Language teachers are encouraged to make contribution in developing subject course plans, enriching it with supplementary materials on CLIL. Teacher is allowed to fulfill the course plan with other relevant material according to the new integrated curricular.

Thus the main reason why CLIL has become essential to Kazakhstan is that it might be the way of State Language Policy implementation. Language policy in Kazakhstan is a path of integration into the world community. The policy of trilingualism which is aimed at acquiring by the population Kazakh, Russian and English languages is carried out today in Kazakhstan society. Secondary schools in Kazakhstan make contributions on realization of the policy in different levels. In schools Kazakh, Russian and English languages are taught not only as language subjects but also as a medium of instruction for content subjects to give an incentive to academic language as well as content learning. The significance of shifting the focus from a language as a subject to a language as a tool is that through learning subject content in these three languages students will get access to additional information, new perspectives, and deeper understanding of other cultures.

Bibliography

1. Концепция развития образования Республики Казахстан до 2015 года [электронный ресурс]. – <http://old.unesco.kz/rcie/data/koncepciya.htm>.
2. Franceschini R. History of multilingualism. In C. A. Chapelle (Ed.), The encyclopedia of applied linguistics. – New York: Blackwell Publishing, 2013.
3. Coyle, D. Content and language integrated learning: Towards a connected research agenda for CLIL pedagogies // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. – 2007. – №10. – P. 543–562.
4. Lasagabaster D. & Ruiz de Zarobe Y. CLIL in Spain: Implementation, results and teacher training. – Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2010.
5. Marsh D. Using languages to learn and learning to use languages. Eds. D. Marsh. Part 1. – G. Langé. Finland: University of Jyväskylä, 2000.
6. Van De Craen P., Mondt K., Allain L. & Gao Y. 'Why and How CLIL Works // An Outline for a CLIL Theory' Vienna English Working papers. – 2007. – Vol 016, no. 3. – P. 70-78.
7. Стратегия «Казахстан 2050» [электронный ресурс]. – http://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs.
8. Lyster R. Learning and teaching languages through content: a counterbalanced approach. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2007. – 54 p.
9. Dale L. Es W., Tanner R. CLIL Skills. – Expertisecentrum MVT ICLON, Universiteit Leiden, 2010. – 130 p.
10. Genesee F., Lindholm-Leary K., Saunders W., Christian D. Educating English language learners: A synthesis of research evidence. – NY.: Cambridge University Press, 2006. – 423 p.

УДК 811.111

Калиева А.А., Ситалиева Р.Э.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ГРАММАТИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Грамматика имеет огромное значение в обучении языку, особенно английскому как иностранному. Без хорошего знания грамматики развитие языковых навыков у обучающихся будет сильно ограничено. В целом, в процессе изучения грамматики студентов обучают правилам языка, известным как модели предложений. Грамматические правила дают обучающимся возможность понимать и знать структуру построения моделей предложений. Однако, в центре изучения грамматики должны стоять знания и умения правильного использования грамматических элементов. Другими словами, обучение грамматике должно охватывать языковые структуры и их практическое применение.

Грамматике обучают. Чтобы создать основу для ряда языковых навыков: аудирования, говорения, чтения и письма. При аудировании и говорении грамматика играет ключевую роль для понимания и воспроизведения разговорной речи, так как изучение грамматики необходима для приобретения возможности создавать грамматически принятые в языке высказывания. В чтении грамматика позволяет обучающимся понимать взаимосвязь предложений в абзаце, отрывке, тексте. В письменной речи грамматика дает возможность облекать свои идеи в понятные предложения, чтобы успешно общаться в письменной форме. Наконец, с позиции словарного запаса грамматика обозначает способы объединения лексических единиц в предложения таким образом, чтобы могли быть сформулированы понятные выражения и высказывания. Таким образом, ни у кого не возникает сомнений в ключевой роли, которую

грамматика играет в формировании всех языковых навыков и достижении коммуникативных задач в процессе изучения языка [3].

В контексте изучения английского языка как иностранного (EFL), при обучении грамматике традиционно доминирующим методом был метод грамматического перевода (grammar-translation), где использование родного языка важно для понимания значения изучаемого языка через перевод. Например, согласно Лоренсу-Фриману и Ричардсу и Роджеру, в таком методе студенты должны научиться узнавать грамматические правила при переводе с изучаемого языка на родной. Грамматика при этом преподается дедуктивно, то есть, студентам даются грамматические правила и примеры, задают их выучить, а затем просят применить данные правила к другим примерам. Многие преподаватели считают, что изучение грамматики с помощью данного метода не приносит пользы обучающимся, так как они лишь изучают то, как создается язык, а не то, как его применять. Очень часто, выучив правила, обучающиеся успешно справляются с выполнением грамматических упражнений, но при говорении и на письме допускают непозволительно большое количество ошибок.

Помочь обучающимся применять грамматические правила в коммуникативных заданиях (например, в письме или говорении) является крайне сложной задачей. При этом, преподаватели, особенно в контексте EFL, могут выиграть от знания альтернативных подходов в обучении грамматике, которые позволяют интегрировать грамматику или грамматическую структуру в другие языковые навыки для достижения основной цели изучения языка. Для этого преподаватели должны иметь ясное понимание таких понятий как практика, формирование сознательности, эксплицитное и имплицитное знание, дедуктивный и индуктивный подход [1].

Практика. Практика является одним из ключей к формированию коммуникативной функции грамматики и ее применения в различных видах речевой деятельности. Можно выделить несколько этапов практического изучения грамматики:

- Определенная грамматическая структура выносится на изучение. На нее обращают внимание обучающихся.
- Обучающиеся должны составить высказывания или предложения, содержащие изучаемое грамматическое явление.
- Студентам предоставляется возможность неоднократно повторить грамматическую структуру.
- Ожидается, что студенты смогут воспроизвести грамматическое явление правильно.
- Студенты получают оценку правильности своего использования изучаемой грамматики.

Практика улучшает правильность и беглость в использовании грамматических структур и явлений. Правильность достигается через контролируемую или частично контролируемую деятельность. Беглость возникает в результате побуждения студентов к неоднократному использованию изучаемой грамматики в разговорной и письменной речи. Некоторые лингвисты рекомендуют на данном этапе терпимо относиться к допускаемым ошибкам, так как они являются абсолютно естественными. Здесь важно помнить о том, что беглость и правильность взаимосвязаны и задача преподавателя заключается в том, чтобы научить студента самому распознавать и исправлять свои ошибки. Чтобы достичь этого необходимо перейти к этапу формирования осознанного изучения грамматики.

Осознанное изучение. Этот подход связан с попыткой научить студентов не только понимать грамматическое явление, но и быть способным описывать его и использовать в грамматических упражнениях. Основные черты деятельности, направленной на формирование осознанного изучения, заключаются в следующем:

- Определенное грамматическое явление выделяется для того, чтобы обратить на него внимание обучающихся.
- Студентам предоставляется информация, иллюстрирующая изучаемое явление, правило и объяснение.
- Студенты должны попытаться осмыслить и понять представленную грамматику.
- Непонимание или неполное понимание ведет к объяснению (уточнению) в форме дополнительной информации или описания.
- Студенты должны самостоятельно объяснить правило, описывающее грамматическое явление.

Таким образом, на данном этапе студенты должны научиться распознавать и понимать, а не использовать определенную грамматическую модель.

Рассмотрев две формы, используемые при обучении грамматике, можно сделать вывод, что в то время как Практика направлена на приобретение навыков свободного использования грамматики в коммуникации, то есть на приобретение имплицитных знаний, то сознательное изучение необходимо для формирования эксплицитных знаний. Необходимо иметь четкое понимание этих двух видов знаний. Лишь используя одно из них или оба, можно добиться хороших результатов в достижении уровня свободного владения иностранным языком.

Эксплицитное знание. В практическом смысле эксплицитное знание связано с языком и использованием (применением) языка. Это знание ускоряет и улучшает восприятие и точное использование языка и имеет важное значение для оценки языкового результата. Это осознанное знание грамматических правил, изучаемых через формальное обучение на занятиях, в рамках контролируемого процесса обучения. Оно также может осуществляться через выполнение заданий по исправлению ошибок.

ИмPLICITное знание. Данное знание получается автоматически и легко и имеет огромное значение для развития коммуникативных навыков. ИмPLICITное знание – подсознательное знание языка, которое приобретается во время выполнения спонтанных заданий, письменных или устных. Оно означает, что студент применяет определенное грамматическое правило так же, как ребенок, который осваивает свой первый язык. Он бессознательно осваивает аспекты языка, но не имеет доступа к сознательному объяснению правил. Например, студент говорит и пишет по-английски, верно используя Present tense, хотя и не имеет представления о правиле, которое лежит в основе его использования. То есть, имPLICITное знание получается через подсознательный процесс обучения.

Два вида знаний легли в основу двух различных подходов, используемых при обучении грамматике. Речь пойдет дедуктивным и индуктивным подходах.

Дедуктивный подход. Дедукция означает движение от общего к частному, то есть от теорий и правил к их применению. При обучении грамматике дедуктивный подход может быть назван ориентированным на правило (rule-driven). При таком подходе грамматика представляется эксплицитно (четко и понятно), за этим следует практика по ее применению. Сначала студент должен понять и выучить само правило, а затем научиться использовать его в предложениях. При таком подходе некоторые студенты чувствуют себя более уверенно и испытывают меньше страха перед выполнением заданий. При данном методе освоение правила основывается на его изучении и многократном использовании в примерах. В случае применения дедуктивного подхода, презентация грамматического явления должна сопровождаться примерами, быть краткой, четкой и понятной, вовлекать студентов в процесс анализа правила [4].

У данного подхода есть свои преимущества и недостатки.

Преимущества:

- Может экономить время.
- Ряд аспектов правила можно объяснить проще и понятнее, чем показать на примерах.
- Можно сразу перейти к практике и примерам.
- Дает уверенность в процессе обучения студентам, имеющим аналитический склад ума.

Недостатки:

- Начало занятия посвященное введению грамматике может напугать некоторых студентов.
- Некоторые студенты могут быть неспособны понять идею или правило.
- Делает преподавателя центральной фигурой в аудитории и препятствует непосредственному немедленному вовлечению студентов в процесс активного обучения.
- Объяснения запоминаются хуже, чем другие формы введения нового материала.

Индуктивный подход. Это метод перехода от частного к общему. В обучении грамматике его называют обучением, ведущим к открытию правил. Данный метод предполагает, что преподаватель обучает грамматике, начиная с представления примеров предложений, а студенты понимают правило на основе данных примеров. Презентация грамматических правил может быть как устной так и письменной. Этот подход побуждает студентов активно участвовать в процессе и вырабатывать свои собственные стратегии для решения поставленных задач. Индуктивный подход также как дедуктивный имеет сильные и слабые стороны:

Преимущества:

- Студенты учатся самостоятельно понимать правило, а значит учатся работать самостоятельно.
- Студенты становятся активными участниками процесса обучения. При данной деятельности они очень мотивированы.
- Развивает у студентов способности к распознаванию моделей и решению проблем.
- Если решение предложенной задачи проходит коллективно, студенты получают возможность дополнительной языковой практики.

Недостатки:

- Требуется много усилий и времени.
- Может привести к неверному или неполному пониманию правила.
- Возлагает дополнительную нагрузку на преподавателя при подготовке и планировании занятия.
- Может напугать студентов, которые привыкли к другому методу обучения.

Оба подхода имеют свои плюсы и минусы. Нельзя однозначно ответить на вопрос, какой из них лучше или эффективнее. Выбор метода зависит от ряда факторов, таких как возраст обучающихся, времени, отведенного на освоения материала, привычный студентам способ изучения материала, цели, которые необходимо достигнуть в результате освоения курса.

При планировании процесса обучения преподавателю следует ответить на ряд вопросов:

- Каковы цели и задачи данной аудитории?
- Готовятся они к экзамену или тесту? Улучшают язык для работы? Готовятся посетить страну изучаемого языка? Ответ на данные вопросы позволит определить, какой объем грамматики необходимо изучить с данной группой.
- Какова языковая база студентов? Как и где они обучались? Знакомы ли они с грамматической терминологией?
- Какие материалы и ресурсы имеются в наличии для использования в процессе обучения? Чем больше ресурсов, тем легче использовать различные подходы при обучении грамматике.

– Какой стиль обучения привычен каждому из студентов? Можно ли будет использовать единый подход?

Ответив на эти и ряд других вопросов, преподаватель может решить, какой из подходов (дедуктивный или индуктивный) он будет использовать. Большинство преподавателей понимают, что даже в рамках одной аудитории необходимо комбинировать оба подхода для достижения максимального результата [2].

Необходимо понимать, что основная цель обучения грамматике – сформировать у студентов знания о структуре языка и научить их правильно и бегло использовать эти знания при осуществлении всех видов речевой деятельности. Преподаватели должны, опираясь на теоретические знания о процессах и методах обучения искать творческие и инновационные способы достижения поставленных целей. В независимости от выбранных подходов и используемых упражнений, студенты должны иметь возможность и мотивацию для регулярного использования грамматических структур и явлений [5].

Список литературы

1. Филипович И.И. Подходы к обучению грамматике иностранного языка // Научный вестник ЮИМ. – 2014. – №4.
2. Allen W Living English structure. – London: Longman, 1995.
3. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – М.: Академкнига, 2005.
4. Brown N. Principles of language, learning and teaching. – 2000.
5. Соловьева Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. Базовый курс лекций. – М.: Просвещение, 2005.

УДК 82.31

Криуля А.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

СЕМИОТИЧЕСКИЕ КОДЫ ФАНТАСТИЧЕСКОГО В СЛАВЯНСКОЙ МИФОЛОГИИ И ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА «МАСТЕР И МАРГАРИТА» М.А.БУЛГАКОВА)

Интерес к трактовке символов и знаков занимает большую нишу в семиотике. А.А. Потебня писал, что с точки зрения языка можно привести символы в порядок, согласный с воззрениями народа, а не с произволом пишущего. И. Кант, Ф.В. Шеллинг, Г.В.Ф. Гегель, И.В. Гёте высказывались о символе как о способе познания истинного божественного смысла.

Основной объект изучения семиотики – текст как знаковая система. Понятие текста в семиотике не связано только с естественным языком. Любая знаковая система, имеющая целостное значение и связность, является текстом. Поэтому к текстам с точки зрения семиотики можно отнести картины, таблицы, ноты, ритуалы, кино и т. д.

Текст в данном случае – осмысленная последовательность любых знаков, любая форма коммуникации. Таким образом, он становится важнейшей формой отражения культуры. Обычный текст – принадлежность первичной моделирующей системы. Художественный текст (литературный, живописный, музыкальный и т.д.) – вторичная моделирующая система, которая отражает то, что сложилось в сознании художника, произведение его творческого акта, в нем художник создает свою модель реальности.

Н.Б. Мечковская [4] классифицирует знаковые системы в соответствии с типом сенсорной модальности, с помощью которой происходит восприятие того или иного знака, то есть создание образа, за которым стоит конкретное значение.

Согласно разработанной Мечковской концепции, знаковые системы делятся на:

- визуальные (оптические), включая паралингвистические – жесты (кинесика), указывающие на дистанцию и положение относительно собеседника (проксемика), мимика и т.п.;
- аудиальные (слуховые, звуковые);
- обонятельные (наиболее примитивные знаки, соответствующие древнейшему каналу дистантной связи);
- тактильные (кинестетические);
- вкусовые.

Ряд психологов считает возможным включить сюда также дигитальные знаки, в которых означаемое является символическим – представляет собой схему, слово, формулу и т.д.

Существует определённая сложившаяся традиция рассмотрения семиотических кодов художественного текста. Так, Карпухина В.Н. в своей работе «Семиотические коды пространства в текстах М.А. Булгакова: аналитический обзор» [3] рассматривает разные подходы к исследованию категории пространства в текстах М.А. Булгакова: историко-культурологический, структурно-семиотический, коммуникативный, интертекстуальный. Однако, большую часть внимания она уделяет все-таки историко-

культурологическому и интертекстуальному подходам. Е.В. Белогурова в диссертации «Поэтика и семиотика дома в творчестве М.А. Булгакова» [1] проводит исследование мотивов и образов дома в творчестве М. Булгакова в социально-историческом, культурологическом, биографическом, поэтико-семиотическом аспектах.

Наш подход предполагает иную систему рассмотрения. В данной статье «московские» главы романа будут рассмотрены по принципу сенсорной модальности, сформулированным Н.Б. Мечковской. Непосредственно внимание обращено на оптические (восприятие и значение зеленого и черного цветов) и обонятельные системы.

Наиболее яркими примерами являются описания цвета глаз у персонажей романа. Это мы замечаем уже на первых страницах. Например, описание глаз Воланда: «Правый глаз черный, левый почему-то зеленый» [2, с. 12-13]. И далее в первой главе не раз автор делает акцент именно за левым глазом: «...обращая к Берлиозу свой левый зеленый глаз» [2, с. 14]; «Именно, именно, – закричал он, и левый зеленый глаз его, обращенный к Берлиозу, засверкал...» [2, с. 16]; «И мне жаль! – подтвердил неизвестный, сверкая глазом...» [2, с. 16].

Зеленые глаза – это большая редкость среди людей. Вероятно, поэтому людей с этим цветом глаз издревле считали особенными, наделенными сверхъестественными способностями. В славянской мифологии зеленый цвет – атрибут «чужого» пространства, где обитает нечистая сила: в заговорах на «зеленую гору», «зеленую траву», «зеленое дерево» изгоняются злые духи, а на «зеленую», т.е. молодую луну делают привороты. Зеленый цвет характеризует персонажей народной мифологии: зеленые волосы у лешего, русалки, водяного; зеленого цвета кожа водяного; зеленые глаза имеют леший, русалки, кикиморы, черти. Поэтому цвет левого глаза у главного «отрицательного» персонажа романа вполне себя оправдывает.

Мы наблюдаем детали зеленого цвета, также связанные с Воландом: цвет афиши («На зеленых листьях крупными красными буквами было написано: Сегодня и ежедневно в театре Варьете сверх программы: Профессор Воланд...» [2, с. 112]); Трансформация Геллы в 14-й главе («Рука ее стала удлиняться, как резиновая, и покрылась трупной зеленью.» [2, с. 167]); служанка в квартире на Садовой улице («– Ну что ж, входите, раз звонили! – сказала девица, уставив на буфетчика зеленые распутные глаза.» [2, с. 217]); изменения в облике Маргариты после крема Азazelло («Ощипанные по краям в ниточку пинцетом брови сгустились и черными ровными дугами легли над зазеленевшими глазами» [2, с. 244]), особенно ярко указывающие на то, что в романе зеленые глаза – непосредственный признак представителей нечистой силы.

Во время Великого бала Сатаны мы замечаем следующего персонажа: «К Маргарите приближалась, ковыляя, в странном деревянном сапоге на левой ноге, дама с монашески опущенными глазами, худенькая, скромная и почему-то с широкой зеленой повязкой на шее [2, с. 282]». Это госпожа Тофана, своим внешним видом (на ней был еще и испанский сапожок) заинтересовавшая Маргариту. «...и зачем эта зелень на шее?//... а лента вот отчего: когда тюремщики узнали, что около пятисот неудачно выбранных мужей покинули Неаполь и Палермо навсегда, они сгоряча удавили госпожу Тофану в тюрьме» [2, с. 282]. Так, эта «зелень» даже после смерти не отпускает госпожу, олицетворяя тем самым неизбежность, обреченность, страдания, смерть; это – символ роковых встреч и неотпущенных грехов.

Образ зеленого платка вторично появляется там, где читатель меньше всего ожидает его встретить. В главе 24 «Извлечение Мастера» читаем следующее: «От подоконника на пол лег зеленоватый платок ночного света, и в нем появился ночной Иванушкин гость, называющий себя мастером» [2, с. 302]. Именно после его появления в «нехорошей квартире» начинается череда необратимых событий, приводящие к скорой гибели главных героев: уход из квартиры № 50, последние похождения свиты Воланда, и, наконец, глава, в которой определяется трагическая судьба Мастера и Маргариты.

Но не только зеленый цвет сопровождает многие необъяснимые события и явления в романе. Черный цвет – предвестник мистических и трагических событий.

В большинстве случаев и черный, и зеленый цвет фигурируют в тексте именно в тех моментах, когда, так или иначе, идет повествование либо о Воланде и его свите, либо при упоминании людей, попавших под их влияние (Маргарита, Мастер, Бездомный, Берлиоз). Так же, как и во многих религиях и верованиях, черный цвет полностью оправдывает свой общеупотребительный смысл непосредственного спутника мрака, безысходности, нечистой силы. Но также это цвет, на фоне которого остальное выглядит ярким и живым. Булгаков играет на контрастах, редко оставляя черный цвет без сопровождения более яркого, насыщенного оттенка. Таким образом он словно следует основной мысли своего романа: без света нет тьмы, эти силы должны взаимодействовать для поддержания гармонии как в мире живых, так и в мире мертвых. Булгаков играет на контрастах в одежде персонажей, в их внешнем облике. Например, цвет глаз и одежда: «...рыжая девица в вечернем черном туалете...» [2, с. 136] (речь идет о служанке из свиты Воланда – Гелле); «правый глаз черный, левый почему-то зеленый» [2, с. 13]; «...вынул из кармана халата совершенно засаленную черную шапочку с вышитой на ней желтым шелком буквой «М»» [2, с. 147]; «...туфли с черными замшевыми накладками-бантами, стянутыми стальными пряжками» [2, с. 151]; «...и эти цветы очень отчетливо выделялись на черном ее весеннем пальто» [2, с. 148-149] (речь идет о мимозах, которые несла Маргарита в день первой встречи с Мастером). Здесь мы видим яркие цвета на черном фоне: рыжий, зеленый, стальной, желтый (встречается чаще). В основном мы замечаем подобные детали при описании автором предметов одежды и аксессуаров, которые являются необходимыми атрибутами при создании

психологического и визуального портрета персонажа. Таким образом, мы видим отражение внутренних миров персонажей, который постоянно склоняются то в светлую, то в темную сторону. Показана противоречивая сторона «темных сил»: многие воспринимают их в негативном, темном ключе, но между тем без тьмы свет не был бы столь ярким.

Возвращаясь к теме семиотических кодов восприятия, следует обратить внимание на обонятельные знаки, характеризующие дистантную связь. Они также играют не последнюю роль при анализе семиотических кодов в романе. Как мы заметили, большинство запахов вызывают у персонажей раздражение, неприятные воспоминания, душевную боль, боль физическую, тоску.

Зачастую, для создания более насыщенной эмоциональной окраски, описание запаха сопровождается негативно окрашенной лексикой: «мерзость», «отдуваясь и фыркая», «ворвался». Также мы слышим запахи, неприятные человеку («...отдуваясь и фыркая, с круглыми от ужаса глазами, Иван Николаевич начал плавать в пахнущей нефтью черной воде...» [2, с. 58]; «Рама широко распахнулась, но вместо ночной свежести и аромата лип в комнату ворвался запах погреба.» [2, с. 168]; «...вся передняя наполнилась запахом эфира, валерьянки и еще какой-то мерзости.» [2, с. 213]; «В комнате пахло серой и смолой, тени от светильников перекрещивались на полу» [2, с. 269]; «Одуряющий запах шампанского подымался из бассейна» [2, с. 287]; «Голова Маргариты начала кружиться от запаха вина» [2, с. 288]; «Тление на глазах Маргариты охватило зал, над ним потек запах склепа» [2, с. 292]). При каждом упоминании тот или иного запаха, у персонажей появляются неприятные ощущения и эмоции: страх, ужас, головная боль, отвращение, тошнота; возникает ассоциативный ряд, связанный с загробным миром: нефть-погреб-мерзость-сера-смола-склеп. Каждый из примеров показывает, что автор сравнивает ощущения героев в каких-либо напряженных моментах их историй с персональным эмоциональным колодезем, в который в свое время попал каждый персонаж. Таким образом Булгаков демонстрирует чувства Бездомного, Мастера, Маргариты в те моменты, когда они либо контактировали с Воландом и его свитой, либо в период их нахождения в «персональном аде».

Таким образом, вещественные и цветочные символы в романе служат для более цельного понимания произведения, более полной характеристики героев и объяснения концепции мира писателя.

Продолжая тему нечистой силы, ада и колдовства, в романе мы наблюдаем семиотические коды, непосредственно связанные с магией, обрядами, ритуалами. Например: «...жирный желтоватый крем. Ей показалось, что он пахнет болотной тиной //...сильнее запахло болотными травами и лесом» [2, с. 244]; «...Маргариту уже обдавало запахом зеленеющих лесов» [2, с. 256]. Примечательно, что вся магия ведьм, описанная в романе, сопровождается либо описанием леса, либо его упоминанием, как было показано выше. Описание обрядов максимально приближает читателя к древнеславянским обрядам принятия в круг ведьм, Вальпургиевой ночи на Лысой горе и т.д. У древних ведьм был сильно развит культ леса и Матери-Природы. Каждое растение имело собственные магические свойства, лес являлся живым организмом для древних славян.

О приближенности тематики романа «Мастер и Маргарита» к славянской культуре, можно судить и по другим факторам.

В большинстве своем многие ученые сопоставляют роман «Мастер и Маргарита» с библейской мифологией. Проводят анализ образа Воланда и каждого отдельного персонажа из его свиты в контексте «Люцифер-Дьявол-Сатана-демоны».

Но стоит вспомнить утверждение М.А. Булгакова, который утверждал, что «все мы вышли из гоголевской шинели». Будучи большим почитателем творчества Н.В. Гоголя, Булгаков включил в свой знаменитый роман персонажей не библейских, но славянских. Мы можем наблюдать их в сюжетах мифов восточных славян (современная Беларусь, левобережье Днепра на территории современной Украины). Именно в этих местах, по мнению Николая Гоголя, обитает наибольшее количество нечисти, которую он подробно описал во многих своих произведениях.

Михаил Булгаков родом из Киева, жил на Андреевском спуске (правый берег Днепра). По левый же берег в гоголевское время находилась Малороссия – родина Н.В. Гоголя и, соответственно, основное место действия в цикле повестей «Вечера на хуторе близ Диканьки», в сборнике «Миргород» и т.д. Там же, по мнению автора, и находится квинтэссенция зла. Все образы были взяты Гоголем исключительно из старых славянских мифов и преданий.

Стоит учитывать то большое влияние, которое оказал Н.В. Гоголь на становление творчества М.А. Булгакова как автора мистических произведений. Также нельзя не обратить внимание на столь близкое географическое положение родных мест обоих писателей дает основания полагать, что культура, религия и традиции современного украинского (ранее – славянского) народа стала базой для создания ими одних самых популярных произведений русской литературы.

Таким образом, при анализе романа «Мастер и Маргарита» мы наблюдаем неразрывную связь романа не только с библейской, но и славянской мифологией.

Так, в романе мы наблюдаем образ Геллы – «расторопной, понятливой» служанки Воланда. Именем Гелла на острове Лесбос называли девушек, рано ушедших из жизни и ставших после смерти вампирами. Булгаков использует в образе Геллы характерные особенности поведения вампиров – причмокивание, щелканье зубами. Также в романе Гелла целует Варенуху и он становится вампиром. Еще в мифологии древних славян были существа именуемые вампирами, упырями, бескудами или стрыгами. В Энциклопедическом словаре славянской мифологии приводится следующее описание вампира: «Вампир –

покойник, встающий по ночам из могилы. В. вредит людям и скоту, пьет их кровь, наносит ущерб хозяйству» [6].

Особо отличается в романе Кот-Бегемот – оборотень, может находиться в образе «громдного как боров чёрного кота с кавалерийскими усами, ходящего на задних лапах», но может также выступать в виде «низкорослого толстяка в рваной кепке», «с кошачьей рожей». И снова совпадение. В мифологии присутствуют персонажи, обладающие максимальным сходством с Бегемотом. К ним относятся:

- варгин – демонический черный кот огромных размеров, царь кошачьего царства.
- оборотень – человек, обращенный или обладающий способностью обращаться с помощью волшебства в какого-нибудь зверя или в какой-нибудь предмет.

Продолжая тему нечисти, также стоит обратить внимание и на внушительное количество ведьм, как обращенных во время действия романа, так и те, кто уже был таковыми изначально (например, ведьмы на шабаше, произносящие Маргарите слово «посвящена»). В Энциклопедическом словаре славянской мифологии «Ведьма – в восточнославянских поверьях женщина, обладающая вредоносными демоническими свойствами; относится к категории «знающих» людей. К ним можно отнести и Маргариту, посвященную королеву, и Наташу – ее служанку, и всех ведьм на шабаше. Примечательно, что именно южные и восточные славяне придавали ведьмам облик молодых, красивых, харизматичных женщин. В мифологии северян этот образ резко меняется на образ сухой, злой, скорчившейся старухи.

Но в «Мастере и Маргарите» есть не только конкретные, но и собирательные образы.

Полночь является особенным временем для всех персонажей. В частности, для Ивана Бездомного, который не мог уснуть ни в больнице, и спустя многие годы после произошедших событий. Этому явлению в славянской мифологии есть объяснение. Согласно верованиям древних славян, его посетил полуночник (полуночица). Это – духи полуночи, являющиеся персонификацией болезни и бессонницы.

Как видим, семиотический подход к анализу народной мифологии и художественного (авторского) текста, подтверждает их генетическую связь, выстраивая сложную цепочку проникновений мифа в художественную ткань текста. Здесь можно отметить характерное многослойное использование знаков цвета и запаха в описании обобщенных мифологических образов, созданных Булгаковым с опорой на мифологию народов мира, при этом мы отдаём предпочтение доминированию восточной славянской составляющей и связываем её также с пространственными характеристиками дискурса, указывая на возможно личностный характер восприятия мифологического автором, прожившим значительную часть жизни в Украине. Детские впечатления от услышанного и увиденного, а затем и прочитанного создает тот семиотический континуум, который мы попытались – хотя бы частично – восстановить.

Список литературы

1. Белогурова Е.В. Поэтика и семиотика дома в творчестве М.А. Булгакова / Автореферат диссертации. – Омск, 2014. – 18 с.
2. Булгаков М.А. Мастер и Маргарита. – М.: Эксмо, 2010.
3. Карпухина В.Н. Семиотические коды пространства в текстах М.А.Булгакова: аналитический обзор // RussianLinguisticBulletin. – 2017. – № 1 (9).
4. Мечковская Н.Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура. Курс лекций. 2-е изд., испр. – М.: Академия, 2007. – 432 с.
5. Ушаков Д.Н. Толковый словарь современного русского языка. – М.: Аделант, 2013.
6. Энциклопедический словарь «Славянская мифология». – М.: Эллис лак, 1995.

ӘОЖ 82.09:821.512.122

Қыдыршаев А.С., Шакуова Д.А., Абдрахманов И.С.
*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚ АФОРИСТИКАСЫ: БАСТАУ КӨЗІ, ТЕОРИЯЛЫҚ ТАРАМДАРЫ, ТАҒЫЛЫМДЫҚ МӘНІ

Қашан да аталы кеңес – даналық көзі. Аталы сөз атан түйеге татиды. Түркі әлемінде де, еуропа төрінде де бірегей даналардың дуалы аузынан шығып, ұрпағына рухани мирас болып қалған құнды ойлардың баршасы сөз күдіреті арқылы берілетіні мәлім. Даналар дүниеге келтірген құндылықтардың бірден-бір заңды мұрагері – сол халықтың өзі. Демек, халық даналығы – ұлттық сана межесі, ой-өріс тұнбасы. Халық даналығы – тілінде. Егер де тіл мүмкіндігі шектеліп, сөз байлығы мен көркемдігі, оралымдығы жетіспей жатса, даналық ой-пікір де шарықтап дамымақ емес. Ал даналықты білдіретін түйін-тұжырымдар, ұғым-түсініктер сапына аталы сөз, мақал-мәтел, қанатты сөз (афоризм), накыл сөз, шешен сөз, өсиет сөздерді қосар едік. Бұлар – даналық пен парасаттылықтан туындаған терең ой, логикалық тұжырым, философиялық толғаныс, дүниетаным, өмір тәжірибесі, тағылым-тәлім көріністері, көркем сөзбен көмкерілген тұрақты қалыптасқан тіркес, шағын мәтін, қысқа да нұсқа ой үзіктері [1; 3; 5].

«Жақсы сөз – жарым ырыс». Жақсы сөз айту – жоқтан барды құрастыру, тыңдаушының құлағына әйтеуір бір жағымды сөз тауып айту емес, тыңдаушының тағатсыздана тосқан асыл арманына сәйкес, диттеген ойына сай, мақсат-мүддесін дәл тауып, тап басатын, көңілін көтеріп, сезімін сергітетін, құпия

сырдың кілтін тауып айта білу. Халқымызда жақсы сөз естісек, «аузыңа – май, астыңа – тай!» деп жатуы тегін емес. Бұл ретте мақал-мәтел – көркем сөз өнерінің көрнекті өрнегі, ұлт рухының құдіретті күші, асыл сөз – көненің көзіндей сирек айтылатын, ащы да болса шынайы шындықты баяндайтын, мағына-мәні терең, ақыл-парасатпен өрілген өнегелі сөз, билер сөзі – қуатты да қанатты, ақыл да нақыл сөздер, нақыл сөз – өнеге, өсиет ретінде айтылатын аталы сөз, шешендік сөз – ділмәр адамдардың әр кезде түрлі жағдаяттарға байланысты тауып айтқан, нысанасына да дөп тиіп жататын ұтымды, өткір, ақылды да ғибратты өсиет сөздері, аталы сөз – түркі әлемінде «мақал-мәтел» мағынасында ең алғаш қолданылған және халық даналығының қорлана қалыптасуына ұйытқы болған байырғы атаулар. «Аталы сөзге арсыз ғана қарсы тұрады». Қанатты сөз – қоғамдағы әлеуметтік, саяси, мәдени, тарихи жағдайларға байланысты айтылған және сол сәтте жұртшылық құлақтанып, қарапайым халық арасына тез тарап, елдің рухын көтеріп, патриоттық сезімін оятатын ұтымды да әсерлі қалыптағы жалынды сөздер, өсиет сөз – өмірде көп жасап, көпті көрген, алған тәлімі мен тәжірибесі, тағылымы мол қазыналы қарттардың кейінгі жас ұрпаққа арнап айтқан мәнді де мағыналы ақыл-кеңестері, көсем сөз – ойшыл да дана, білгір де білікті, парасатты да ақылман адамдардың, сөз бастаған шешендер мен топ бастаған көсемдердің дуалы аузынан туындап, қалың жұртшылық арасына кең тарап, санасына сіңіп жиі айтылып жүретін ақыл-нақыл, бағдарлы да мақсатты ой түйіндері, *тамсіл* – мақалға да, мәтелге де жақын әрі ұқсас, бірақ екеуінен де өзіндік айырмашылығы бар кіші жанрға тән тұрақты тіркестердің бірі. Қысқасы, бұлар – халық даналығының алтын қоры, рухани байлығымыздың қайнар көзі. Ал осыншама халықтық құндылықтың асып-төгіліп жатқан мол мұрасын сол қалпында жер-жаһанға паш етіп тұрған ана тіліміздің құдіретті күші мен сөз байлығы, көркем де бейнелі өрнегі. Демек, халық даналығының ұйытқысы – оның тілінде, сөздің құдіретті күшінде.

Сөзге ой түрткі. Ой – тамызық. Ой – адам рухының тұғыры, адамзат өркениетінің қозғаушы күші. Сөз – құдірет. Көне Шығыс ғұламалары бұны айқын сезінген. «Кәміл ақыл тұрғысынан зерделеп қарағанымда сөзден асыл, сөзден асқақ ешнәрсе таба алмадым. Сөзден артық күш болғанда, Алла Тағала оны Пайғамбарына білдірген болар еді», - деген ғұламалардың бірі. Асылы, ат тұяғынан жаратылған қазақ үшін сөзден қуатты, сөзден асыл ештеңе жоқ. Бір ғажабы, бабаларымыз жығылғанды сөзбен көтерген, жылағанды сөзбен жұбатқан, дұшпанды сөзбен тоқтатқан. Қазақ халқының ұлттық менталитетінде сөз дертке дәрмен болар ем, жасқа ұлағат болар тәрбие, келешекке аманат қылып қалдырар асыл мұра тұрғысында ұғынылған. Демек, сөз өнері қазақтың қанына сіңген таусылмайтын байлық. Ал жастайынан тамыры тереңде жатқан түгесілмейтін қазақ ойының қазанынан сусындай білген ұрпағымыз сөзді түстеп те, салмақтап та, астарлап та білуі тиіс. Себебі сөз қасиетін таныған ұрпақтың ары да, жігері де, намысы да таза болары даусыз. Сөз – сиқыр. Сөз – ойды ұрпақтар игілігіне айналдырушы асыл айна, зерен зерде. Сөз де, ой да – халық болмысын, рухы мен дүниетанымын танытушы адамдық қос құдірет. Ал афоризм – сөзге айналған ойдың, оймен нұрланған сөздің сән-салтанатын паш ететін бірегей тұжырымды түйін.

Афоризм (aphorismos) сөзі көне грек тілінде «*шағын үзінді*», «*бүтіннің бөлшегі*», «*үзік*», «*фрагмет*», «*қысқаша анықтама*» ұғымдарына сай. Бұл термин орыс тілінде ХҮІІІ ғасырдан бастап ғылыми айналымға түскен. «Ресей Академиясының сөздігінде» (1789 ж. жарық көрген) «афорисм» деп алынған. Бұл терминді қазақ ғалымдарының арасында тұңғыш қолданушы Ш. Уәлиханов: «Қазақтардың ұшан-теңіз өлең жырлары, әлдебір дәуірлерде ақылды бабалары шығарған мәтелдері мен афоризмдері бар», - деп жазады. Әйгілі ғалым терминнің мағыналық, құрылымдық және ұғымдық ерекшеліктерін дөп баса отырып, екі мәселеге ерекше маңыз берген. Біріншісі, афоризмнің белгілі бір авторға телініп және ақыл-кеңес сипатында болатындығы, екіншісі – оның жеке жанр екендігі.

Афоризм табиғаты таңғажайып. Тиісінше афоризм туралы пікірлер де сан алуан. Кейбірі төмендегіше: «Афоризм – это граненый алмаз мудрости» (*Гарун Агацарский*), «Афоризм – это алгебра мыслей» (*Георгий Александров*), «Афоризм – это мысль, исполняющая пируэт» (*Жорис де Брюйн*), «Афоризмы подобны адвокатам, неизбежно видящим лишь одну сторону дела» (*Энтони Бёрджесс*), «Хорошие афоризмы – горькое лекарство в приятной оболочке, которое лечит, не оскорбляя вкуса» (*В. Швобель*), «Единственный способ читать книгу афоризмов без скуки – это открыть ее наугад и, найдя что-то интересное, закрыть книгу и предаваться размышлениям» (*Шарль-Жозеф де Линь*), «Афоризм – как пчела: в нем и золотистый мед, и ядовитое жало» (*Кармен Сильва*), «Изречения великих людей подобны позолоченным ложкам: позолота сходит от частого употребления, так и блеск афоризмов теряется от частых повторений» (*О. Бальзак*), «Мышление афоризмами характерно для народа» (*М. Горький*), «Афоризмы – камертоны жизни», «Афоризмы – это мысль, отшлифованная опытом» (*А. Лаврухин*), «Афоризм – это оригинальное выражение банальной мысли» (*Э. Севрус*), «Афоризм содержит полправды – необычайно высокий процент» (*Габриэль Лауб*), «Любой афоризм что орех: снаружи хорош, а внутри на три четверти пуст» (*Фернан Вандран*), «Можно ли считать афоризм приговором? Да, по отношению к автору», «Афоризм оставляет больше места для человека» (*Станислав Ежи Лец*), «Афорист – добытчик аттической соли для чужих кушаний» (*Веслав Брудзинский*), «Вы заметили, что мы обращаем гораздо больше внимания на мудрые мысли, когда их цитируют, чем когда мы встречаем их у самого автора?» (*Филип Хамертон*), «Будущее литературы – в афоризме. Его нельзя эранизировать» (*Габриэль Лауб*), «Читая древних мудрецов, часто находишь что-то свое» (*Болеслав Вольтер*), «Не пора ли ввести колецевание крылатых слов?» (*Борис Брайнин*), «Не надо мне некролога – лучше напечатайте на этом месте мои афоризмы» (*Аркадий Давидович*) [2; 8; 9].

Қазақ афоризмдерінің асыл арнасы сақ-скиф дәуіріндегі ойшылдар сөздерінен, көне түркі жазбаларынан бастау алады. Яғни, қазақ афоризмдерінің бастау көзі арғы қазақ арналарынан тарата айтқанда б.з.д. V-VII ғ. бағзы мәдениет бұлақтарынан саналады. Бұған біздің дәуірімізге дейінгі шамамен

555 жыл бұрынғы атақты Анахарсистің «Тән – жанның, жан – жаратқанның аманаты», «Жақсылық та – тілден, жамандық та – тілден», «Сый – жеңгендікі, сөз – тергендікі», «Ақымақтардың арасында ақылды болу да ақымақтық», «Бақытты шаңырақ дегеніміз – жылтылдаған сәнді сарай емес, жан жарыңның, жақын-жораларың мен сүйкімді балаларыңның сыңғырлаған күлкісі, ырысы мен ынтымағы», «Дүниеде уақыттан жасы үлкен ешкім де, ештеңе де жоқ», «Маскүнемдікке салынып кетпес үшін ұсқынсыз ішкіш бейнесін ұдайы көз алдыңда ұстаған жөн», «Үй дегеніміз – балташылар мен тас қалаушылардың еңбегінің ғана емес, үй ішінде тұрып жатқан адамдардың өзара қарым-қатынасының да жемісі», Токсарының (Токсарид) «Достық туралы көп сөзден достық пейілді бір іс артық», «Қиындықта қол бергеннен асқан берік достық жоқ», «Құдалық та – достықтың дәнекері», «Дос көп болмайды», Тоныкөктің (Тоң-ұқық) «Ақыл иесі – сөз иесі», «Қағаны батыр, ақылгөйі кемеңгер елдің бағы жанады», Білгенің (Мерген) «Түркіні бұзар – тәтті сөз», «Дарақылық үмітіңді үзіп, қанатыңды қияды», «Түркі жұртының тоқмейілсуден асқан дұшпаны жоқ», Күлтегіннің «Бек ұлдарың құл болмағай, пәк қыздарың күң болмағай!», «Ағасын танымаған іні азар, атасын танымаған ұл азар», «Білмегенге – ермеген», «Көлгірдің күні қараң», «Кетіскеннен кектескен жаман» [4, 15-18 б.] деп тұжыруы айқын дәлел. Демек, қазақ афоризмдері – сан ғасырлық тіршілік тағылымынан нәр алған даналық ақыл-ой тұнбасы. Афоризмдер – көшпелілер мен олардың ұрпақтарының өмір сүру тәжірибесін паш ететін ұлттық санамызда, ел зердесінде ерекше із қалдырған ұлы тұлғалар мен ұшқыр ойлы замандастарымыздың ұлағатты сөз тәмілдері. Интеллектуалдық қазына қалпындағы афоризмдер – адам, адамзат тағдыры туралы тұжырымдар. Афоризмдер – қысқа да нұсқа ойнақы ой мен сиқыр сөзден өрілген тарих, Ұлт тағдырын ұрпақтар сөзінің сабақтастығымен айғақтайтын рухани желі, уақыт тынысын, заман, қоғам мінезін танытар таңғажайып куәлік. Афоризмдер – халық сөзінің небір жауһарлары, сұлу сөздің қадірін білетін, шешен сөйлеуді өнерге балайтындар үшін шеберлік шыңдау мектебі. Демек, афоризмдер – ертеде ғұмыр кешкен ұлы дала данышпандарының ой-маржандары, тұңғыық сырлы толғамдары, сөз шолпандары, меруерт толқындары. Ендеше, бұл – ой мұхиты, сөз дариясы іспетті өзгеше бір бөлек әлем, шексіз шалқыған кеңістік.

Әрине, афоризм – абсолютті айқын шындық, дайын рецепт не әлдебір даяр нұсқаулық та емес. Олай болса, қазақ афоризмдеріне қазақ философиясының төл табиғатын ашар, тақырыбы мен тәсілін тануға жол сілтер ғылыми көркем жүйе ретінде қарау дұрыс. Қысқасы, афоризм – адамзат өркениеті мен мәдениетіндегі рухани сабақтастықты қамтамасыз ететін шағын пәлсапалық ой, тәжірибелік түйін, логикалық қисын, әлеуметтік-саяси, моральдік-этикалық және эстетикалық көзқарас, туындыгерлік тұжырым түріндегі қысқа да нұсқа көркем туынды, бейнелі кестеленген нақыл сөз. Басты шарттары – өмірлік құбылыстар мен адамдардың іс-қимылына, мінезіне орайлас көзқарастағы анықтық, ой шындығына адалдық, пікір жинақтап қорыту мен түйін жасаудағы логикалық жүйелілік және ойды жеткізудегі дәлдік пен қысқалық. Афористік туындыда әр ой өзінше өзгеше өрнектелген бөлек бітімге ие.

Зерделеушілердің бірқатары афористиканы сөз өнерінің бір түріне жатқызады. Мәселен, данышпан Абай сөз өнерін өлең сөз (поэзия), қара сөз (проза) және ғақлия сөз (афористика) тұрғысында таразылайды. Демек, афоризм – өмір тәжірибесін барынша ықшам әрі өте жинақы кескіндеу құралы. Бұл жүйеде образдан гөрі ойға көбірек салмақ салынады, суреттеуден гөрі салыстыруға, өрнектеуден гөрі ойласуға басымдық беріледі. Логикалық-ғылыми тұрғыдағы тезистердегі талдау тазалығы мен дәлел жүйелілігінен гөрі ақиқатын ойша дәлелдеп емес, бастан өткізу арқылы ғана танып-білуге болатын бірегей рухани тәжірибеге сүйенілетін. Мәселен, афористика жанрында туындылар қалдырған жазба ақын-жазушылар сапында дана Абай шығармаларының шоқтығы айрықша. Абай – афоризмнің кең көлемді классикалық талаптарын терең білген, меңгерген және осы үлгідегі ой жауһарларын жасаған әлем ақыл-ой алыптары деңгейіндегі ғұлама ойшыл. Бұған қоса айтсақ, Шәкәрім Құдайбердіұлы («Өмірдің басы – бала, ортасы – адам», «Орынсыз ұмтылудан сақтайтын алты түрлі нұқта бар: олар – ынсап, рақым, ар, ұят, сабыр, сақтық. Ең әділі – ынсап, өзгелердің тізгіні сонда болуға тиіс», «Анық байлық – бойға біткен өнерің», «Бет сұлулығы – тән сыйы емес пе, дауыс пен сөз сұлулығы – жан сыйы ғой. Әрине, тән сыйынан жан сыйы артық екенінде дау жоқ. Бірақ бет сұлулығын әркім-ақ таниды, ал сөз бен ән сұлулығын танушы аз»), Ғабит Мүсірепов («Соқыр көретіндей, саңырау еститіндей етіп жаз», «Есті сөзді естігісі келмеген адам – саңырауға тең», «Оқыс сөз, одыраң мінез – үлгісі жоқ ұлдың, кер кеткен қыздың белгісі»), Бауыржан Момышұлы («Қайрат етер кезінде – жүк көтерер нардай бол, ақыл айтар кезінде – жүз жасаған шалдай бол», «Әдіссіздік – әлсіздік», «Ептілік те ерлік», Мұзафар Әлімбаев («Ескерткіш тозса да, естелік тозбайды», «Ақиқатты тек ақылды көздермен ғана көруге болады», «Әркім өз ескерткішін өзінің көзі тірісінде өз қолымен қалайды», «Ұста сөз – ұстаз», «Ұстаз ұқтыра алмағанды өмір ұқтырады», «Естілер еңкейген сайын, еңселене түседі», «Ұлтын білгің келсе, жұртын біл»), Қадыр Мырза Әлі («Мақсаты кішіден үлкендік шықпайды», «Адамдарды тоқтықпен де жазалауға болады», «Қайғының кішкентайы болмайды», «Мықты қарт мықты жастан шығады», «Әкені ұлы жеңгенде немересімен жеңеді»), Әбіш Кекілбаев («Қандай заманда да өз бақыты жолында күресе білмейтін адамның өз өмірін мазмұнды, мағыналы ете алуы еш мүмкін емес», «Ұрпақтың ұрпаққа қалдырар ең асыл мұрасы – өзі бастан кешкендерден түйген азды-көпті рухани тәжірибесі. Одан қол үзген қауым - келешегінен қол үзген қауым», «Дүниедегі ең қатерлі кесепат – үйренішті дағдының дегенінен аса алмау», «Жаманның құтын қашырудың жалғыз жолы – жақсының нұрын тасыту», «Кісілік деген – өнер емес, ғылым», «Құймақұлақ әрі жұқа жүрек шәкірт бола білген адам ғана өнегесі мол кісілікті ұстаз бола алады», «Биік талғамсыз, биік парасат жоқ», «Жақсы болудың жақсылық жасаудан басқа жолы жоқ», «Заманауи мінез: қазір орынсыз момын болуға да, орынсыз пысық болуға да, орынсыз ақылды болуға да болмайды») афоризмдерінен де тұңғыық тереңдік пен тектілік айқын аңғарылады [2; 4].

Бүгінде афористиканың жанрлық жіктелуі ұғымдық және терминдік тұрғыдан әлі жан-жақты терең зерттеліп, ғылыми қалыпта жүйелене қойған жоқ. Бұл оның негізгі жанрыафоризмге де қатысты. Қолданбалық

мәніне молырақ назар аударылатын *өсиетнамалық афористикалық шығармалар өсиет, кеңес, нақыл түрінде* айдарлануда. Сондай-ақ афористиканың *қанатты сөз, гнома, апофтезма, хрия, максима секілді жанрлары* да бар. Мәселен, «гнома» (грекше *gnome* – пікір, түйін) – ықшамды түрде ұйқастырып айтылған екі немесе төрт тармақты өлеңмен келетін нақышты сөз. Араб, парсы, үнді әдебиеттерінде жиі кездеседі. Ежелгі грек, Рим поэзиясында да қолданылған. Кейін Еуропа әдебиетінде де өткір философиялық ой-тұжырымды қысқа қайырып айту үшін осы үлгі қолданылған [9, 117-118 б.]. Біздіңше, афористиканың өміршендігі оның танымдық ерекшеліктеріне байланысты. Афористика – өткен ұрпақтардың өмір тәжірибесін, мәдени және өркениеттік ой қазынасын жоғалтып алмай, жаңғырта отырып, келер ұрпақ кәдесіне жаратуға мүмкіндік беретін бірегей тиімді тәсіл, ақыл-ой диалектикасының алтын көпірлерінің озығы.

Жинақтай айтсақ, афористика – даналық тұнбасы. Ұшқыр ойды көркем образға айналдыру өнері. Даналықтың тылсым құпиясы осы өнерде. Даналық тұнбасының мөп-мөлдір бұлағынан нәр алу, астарлы да ажарлы ой құнарынан нұр алу қашан да жан байытар, жігер жандыра, өмірі көзқарасыңды қалыптастыра, күрмеуі көп тіршілік құпияларын танытар қастерлі дәстүр. Ата-бабамыздың, адамзат баласының жер бетінде өмір сүру тәжірибесінің қыр-сырларын көңіл көзінен өткізгенге не жетсін! Тарих төріндегі талай марқасқа бабалардың ғана емес, заманы бір толымды заңғарлардың ойына ортақтасудың өзі қандай! Демек, бүгінгі студенттерді – ертеңгі кәсіби мамандарды, Абай ғұлама айтқандай, «табанының топырағы көзге сүртерлік қасиетті адам» ретінде баулуда осынау ұлы мұраның, даналық ойлардың орны орасан. Ендеше, афоризм – тілсіз тәлімгер, шынайы шипагер емші. Аталы сөздің атан түйеге татитындығы да осында. Олай болса, күллі әлемге белгілі, қоғам қайраткерлерінің, нар тұлғалы азаматтардың өмірдің ащы-тұщысын көргендігі, тәжірибесінің молдығы, көңілге түйгенінің тереңдігі, одан алған тағылым-тәжірибесінің ұланғайырлығы алдыңғы ата-бабалардың даналық қазынасына құлақ қоюынан, әлемдік өркениет-мәдениет тұңғығына зер салуынан, замандас әріптестерінің елең еткізер ойларына сыни көзқараспен қарай алуынан деп білеміз. Ел үшін тер төгуде, тіпті күнделікті тірлікте сәтті ой өруде, онсыз да жетпей жататын уақыт шіркінді үнемдеуде, тұйықтан шығарар жол көрсетуде мол жәрдем етер осыншама асыл рухани мұра үзіктерін, алтынның жарқылдарын ерінбей-жалықпай топтастыру, келешек жастарға үлгі ете ұсыну қолдарлық іс.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Ақыл – парасат кітабы. – Алматы: RS; Халықаралық Абай клубы, 2015. – 316 б.
2. Қыдыршаев А.С. Шешендік тағылымы. – Орал, Ағартушы, 2006. – 142 б.
3. Шешен сөйлей білеміз бе? (Шешен сөйлеу мәдениетінің алтын қағидалары): оқу құралы. – Орал, Полиграфсервис, 2017. – 364 б.
4. Қазақ афоризмдері (Ақыл-ой антологиясы: бағзыдан бүгінге дейін) / Құрастырушы Е.Шаймерденұлы. – Алматы: Алматы кітап, 2012. – 320 б.
5. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). – Алматы: ТоғанайN, 2004. – 560 б.
6. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құрастырушылар З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
7. Андреа В. Звезды говорят. 4000 золотых афоризмов на каждый день / Валерия Андреа / Пер. с англ. И.И. Комаровой. – М.: РИПОЛ классик, 2006. – 448 с.
8. Борохов Э. Энциклопедия афоризмов: Жемчужины мысли. – М.: АСТ, 2003. – 686 с.
9. Душенко К.В. Большая книга афоризмов. 8-е, исправленное. – М.: Эксмо, 2006. – 1056 с.
10. Большая книга афоризмов. Мудрость тысячелетий. – Минск: Харвест, 2008. – 506 с.
11. Лучшие афоризмы великих людей. Формула успеха / Составитель А.П. Кондрашов. – М.: РИПОЛ классик, 2010. – 640 с.

ӘОЖ 82.09:821.512.122

Қыдыршаев А.С., Шакуова Д.А., Ғазез Н.Н.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

КӘСІБИ МӘДЕНИЕТ КОНТЕКСТІНДЕГІ ОҚЫТУШЫ-ПЕДАГОГ РИТОРИКАЛЫҚ ТҮЛҒАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ АСПЕКТІЛЕРІ

Бүгінгі таңдағы педагогикалық білім беру тұжырымдамасы оқытушының кәсіби, ең алдымен, достық пейілдегі тиімді қарым-қатынасқа негізделген риторикалық мәдениетін арттыруды көздейді. Оқытушының кәсіби риторикалық мәдениеті – шынайы шындыққа, студент тұлғасының гармониялық тұрғыда қалыпты дамуына қол жеткізуге бағытталған эмоционалды-сезімталдық кейіптегі ойлана шебер сөйлеу әрекеті үстіндегі адамгершілік-эстетикалық және интеллектуалды мәдениеті.

Оқытушының кәсіби риторикалық мәдениеті оның сыртқы кейпінде де, тиісінше сөйлеу әрекеті үстінде де вербальды не бейвербальды қалпымен айқындалады. Көбінесе оқушылар не нәрсені де қалайша ұсынуына қарай өзгеріссіз қабылдайды. Ал оқытушы риторикалық тұлға, педагог-ритор ретінде бірден-бір аудиторияға әсер етуші және аудиторияаралық байланыс орнатушы болмысында бір мезгілде өз сөзімен, өзіндік адами әдетімен, сөз сөйлеу мәнерімен, сөз мазмұнымен, оқытып жатқан оқу пәнінің көмегімен студент тұлғаны бірлескен түйіндер жасауға әзірлейді, негізгі басты нысанды терең ұғынуға, түсіністікке

ыңғайлайды, нәтижеде оқыта отырып тәрбиелейді, өмірге бейімдейді. Бұған педагогикалық диалогтың субъект-субъектілік қатынасты сақтаушы қалыптасу үстіндегі студентті қатып қалған қарым-қатынас фобиясынан ажырата отырып, өзіндік көзқарас-пікірін болу керектігі іспетті үрейден ада ететін, сөз сөйлеу қадамындағы батылдығын, өзін таныта түсу мәдениетіне белсендіре құлшындыра ұмтылдыратын демократиялық стилі септеседі [1; 2; 3; 4].

Тұлға қарым-қатынаста шындалады. Тұлғалылық, яғни диалогласушысын тыңдай білу, сөйлесе білу білігі қарым-қатынаста қалыптасады. Тұлға үлгісінен тұлға туындайды, сондықтан оқытушы-педагог төңірек аудиториясы құрметтей сыйлайтын, мәдениетті, зиялы, ибалы тұлға ретінде қалыптасу үстіндегі студентке тиімді қарым-қатынас ырғағын жұғысты етер өзіндік өнеге беруші, тағылым таратушы болуы тиіс. Демек, бұл бағытта сөйлер сөзін өзіндік кәсіби іс-әрекетін ұйымдастыру мен басқару құралы ретінде меңгерген педагог-ритор тұлғасын қалыптастыру мәселесіне айрықша мән беріледі (В.А. Аннушкин, А.К. Михальская, А.А. Мурашов, А.С. Қыдыршаев, М.Қ. Әжіғалиев). Әсіресе, бұл риториканы (шешендіктану) сендіре тиімді сөйлесу ілімі ретінде ғана емес, сөйлеу мәдениетінің, шешендік шеберлік өнерінің биігіне қол жеткізуді игеруші болашақ педагог тіл мамандарын даярлауға қатысты аса өзекті. Бұл ретте аталмыш курстың студенттерді семинарларда сөйлеуге, әр түрлі конференциялардың жұмысына қатысуға, университетшілік, мектепшілік газет-журналдарды әзірлеп шығаруға мектептегі педагогикалық практикадан өтуге және ілгерідегі мектеп оқушыларымен жұмысқа даярланудағы ғылыми-тәжірибелік бағытымен аса маңызды. Бұның бәрі өзіндік ритор маман ретінде танытуға бейімдейді. Ал бұған күні кешегі мектеп оқушылары көбіне-көп даяр емес. Ендеше, ертеңгі маман тұлғасындағы бүгінгі студенттер бойында болуға тиісті аса қажетті білік-дағдыларды қалыптастыруға бағытталған бірқатар міндеттер туындайды. Олар:

- *сөйлеушінің сөйлеген сөзін талдай білу;*
- *өз сөзінді әзірлеуде риториканың классикалық қағидаларын қолдана білуге дағдылану;*
- *шаршы топ алды сөз сөйлеуге даярлану;*
- *өз курстастарының алдында оқу пәніне орайлас сөз сөйлеу тәжірибесінен өту.*

«Педагогикалық риторика» (бакалавриат III курс) курсына оқытушы мен оқушы арасындағы педагогикалық қарым-қатынас пен этикаға баса мән беріледі. Біздіңше, бұл реттегі аса маңыздылары мыналар:

- *өзін мұғалім ролінде сезіне отырып, мектепте өткізілетін активті, пассивті педагогикалық практикаға алдын-ала даярлану;*
- *сыныпта достық пейілдегі комфортты жағдаят туғызу білігін меңгеру;*
- *өзінің педагогикалық іс-әрекетінде оқушылардың психологиялық және жас ерекшеліктерін есепке ала отырып, оқытуды жекелік-бағдарлық вариативті жағдайды негізге ала ұйымдастыру [4; 5; 6].*

Бастысы – риторикалық мәдениет бағалау-бағдарлау бағытындағы ойлана сөйлеу іс-әрекетін айқындайтындығы. Риторикалық мәдениетті өз бойына дарыта білген жас маман рухани тұлға және айқын да жарқын индивидуалды қалыпта көрінбек. Біздіңше, риторикалық мәдениеттің жүзеге асуы қазіргі таңда бірден-бір ерекше мәнге ие. Бұл іспетті рухани өзін-өзі жетілдірудің материалдық жағын қанағаттандыру мен өндірістік өсу қарқынының адамзат санасында жаңаша көрініс табуы, қоғам мен жеке тұлға тұрасында берілер әлеуметтік бағаның өзгеруі күн тәртібіндегі риторикалық мәдениеттің қалыптасу ерекшелігін де айқындамақ. Бұл бағыттағы мәселенің оң шешім табуы адамдардың тұрмыс құндылықтардан рухани құндылықтарға қайта бағдар ұстануы негізіндегі адамзаттың ішкі жан дүниесінің қайта жаңғыруы жолымен жүзеге аспақ. Демек, қазіргі заманның ғаламдық проблемасы – бұл таза экономикалық, саяси не ғылыми проблемалар емес, ең алдымен адамгершілік-рухани проблемаларда. Ал мұндай жағдайда кәсіби мәдениет контекстіндегі оқытушы-педагогтың риторикалық тұлғасының қалыптасуы, біздің пайымдауымызша, бәсекеге қабілетті интеллектуалды ұлт келешегін тәрбиелеудің, адамды өзгертудің, оның рухани тұрғыда қайта жаңғыруы мен ілгері дамып жетілуінің тиімді алғы шарттарының бірегейі.

Ал кәсіби мәдениет контекстіндегі оқытушы-педагогтың бойына риторикалық мәдениетке қатысты білік, дағдыларды қалай жұғысты етпекпіз. Басты жолы – кешенді тұрғыда қолданбалы риторика ғылымын игеру арқылы. Біздіңше, риторика курсына оқытуды қазақ халқының салт-дәстүрлері мен мәдениеті және ұлттық менталитетімізбен байланысты шынайылыққа, ізгілік пен әдемілікке ұмтылуға бағытталған жастарымыздың ойлана сөйлей білу білік-дағдыларын, қабілет-қарымын дамытуды көздейтін аталмыш саланың (риториканың) кешенді қалыптағы интеграцияланған пән екендігі туралы түсініктен туындата білген дұрыс. Сондай-ақ, риторикалық мәдениетті, риторикалық біліктілікті қалыптастыру – бұл тек оқытудағы бір ғана бағыт емес, сонымен бірге, өзге де оқыту пәндеріне әсер ету құралы да, интеллектуалдық және эмоционалдық тұрғыда жетіле дамудың тиімділігін қамтамасыз ететін, әлі де тереңірек айтсақ, студент-жастардың әлеуметтік тұрғыда бейімделуінің тиімді жүруіне бірден-бір қажетті алғы шарт та [7; 8; 9; 10].

Ал педагог-ритордың кәсіби мәдениетін шындай түсуде, оның риторикалық тұлғасын қалыптастыруда аса өзекті болып табылатын риториканы педагогикалық технология ретінде, яғни сабақ жағдаятында нақтылы қолдану мәселесін тілге тиек етсек, ең алдымен, риторикалық технология негізінде құрылған сабақтың дәстүрлі сабақтардан айырмашылығына назар аудару жөн. Жүргізілген зерттеулерге сүйенсек, егер де оқытушы-педагог риторикалық тұрғыда ойланар болса, онда оның санасында риториканың әрбір қағидаты педагогикалық іс-әрекеттің нақтылы бір бағыты ретінде түйінделеді. Бұл орайда төмендегідей қағидаттарды ескеру орынды:

– Нені, қалай, неге оқытуды дамытуға негізделген үдерістің біртұтастық деңгейін *тұжырымдамалық (концептуальдылық) қағидат* қамтамасыз етеді. Басқаша айтсақ, шәкіртті дамыту құралы ретінде оқу пәнін, оқыту тұжырымдамасын әзірлей отырып, оқытушы өзінің оқу пәнінің құралдары арқылы шәкірт атаулының бірте-бірте, кезең-кезеңімен дамитын тұлғалық сапалық қасиеттерін қалыптастырудың біртұтаст көрінісін талқылап әзірлейді. Бұның бәрі оқыту үдерісін жан-жақты терең ойластыруды әрі нәтижелі келешегін болжауды қажет етеді. Түйіндей айтсақ, жалпы (тұжырымдамалы) дамудың бағыты тіпті де әрбір сабақ сәтін де сүзгіден өткізе бағдарлауды аңғартады, ал бұл әр қилы нақтылы өзіндік көріністермен айқындала жүзеге аспақ. Мәселен, өз тарапымыздан жүргізілген зерттеулер сабақтың дамуын көздеуі мақсат оқытудың берегей тұжырымдамалық жүйесінің құрамды бөлігі болған жағдайда ғана дамытушы бағытқа ие екендігі жөнінде түйін жасауға мүмкіндік береді. Бұл орайда А.Маслоу: «Демократиялық қоғамдағы білім әрбір тұлғаның адамдық сапалық қасиеттерін толық жүзеге асыруға көмекші рөл атқармақ, басқаша болуы мүмкін емес», - деп түйіндейді. Осы жүйеде педагогикалық үрдістің дамытушылық бағытын жүзеге асыру оқытушының студентті дамытудың құралы ретіндегі пәнді оқыту тұжырымдамасының талдамасын әзірлемей жүргізуі мүмкін еместігін баса ескеруі қажет, сондықтан да қазіргі педагогикалық іс-әрекетте оқытудың тұжырымдамасын әзірлеу аса маңызды әрі өте қажетті талаптар сапында.

– *Аудиторияны модельдеу қағидаты* оқыту мен тәрбиеге тұлғалық және жеке бағдарлы бағытты қамтамасыз етеді. Мұның мәні студенттердің ілгеріде саналы да сауатты өзіндік кәсіптік кәсіби өрлеуін жасауы, өз жаратылысын тануы, социумнан өз орнын табуына жәрдемдесер жалпы мәдени және танымдық қызығушылықтары мен қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін психологиялық және әдістемелік тұрғыда көмек көрсетуіне негізделеді. Сондай-ақ, аталған көмек түрі студенттердің қажетті ақпаратты тиімді меңгеруін қамтамасыз етумен айқындалады. Айтылғандардың бәрі шынайы да нақтылы жүзеге асуы үшін, ең бастысы – студентті тұтастықта меңгерудің, түсіне білудің қажеттілігі айқын. Бұған, практика нәтижесі көрсеткендей, аудиторияны модельдеу қағидаты мейлінше құзиреттілікті тұрғыда мүмкіндік береді.

– *Стратегиялық тұрғыда болжам жасау қағидаты* педагогикалық үдерістің проблемалық сипатын айқындайды. Ол проблемалық сабақтың үш түрі арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. *Біріншіден, проблемалық-зерттеушілік*, бұның ерекше басты белгісі – студенттердің қажетті іс-әрекеттердің бәрін де өз беттерімен орындауы (проблеманың ашылуы, оның қалыптасуы, шешім нұсқаларын іздеуі, тиімді шешім нұсқаларын жүйелеуі). *Екіншіден, проблемалы-ізденістік*, басты ерекшелігі сол – оқытушы студенттерге проблеманы ұсынады, өзі қалыптастырады, ал студенттер шешу жолдарын және тиімді жүйелеу нұсқаларын іздейді. *Үшіншіден, проблемалы-жинақтаушылық*, мұның мәні мынада: оқытушы проблеманы табады, оны қалыптастырады, шешудің бірнеше нұсқалы жолдарын ұсынады, ал студенттер қорытындылайды, тиімді нұсқаны туындатады. Демек, оқытудың проблемалық әдісі оқытушы мен студент қатынасын түбірімен өзгертеді, бұнда – оқытушы мен студент оқу проблемаларын бірлесіп іздеу жолында ынтымақтаса жұмыс жасайды. Оқытушы – ізденісті ұйымдастырушы, студент – оның белсенді көмекшісі, яғни бұл жағдайда оқытушының міндеті – өз шәкірттерінің интеллектуальды-эмоциональды құлшынысын туғызу және үнемі қолдап отыру. Студент міндеті – белгілі бір шешімге өзі қол жеткізуге ұмтылу. Оқытудың проблемалық әдісі авторитарлық-иерархиялық байланыс нәтижесі ретіндегі оқытушы мен студенттің арасындағы бос мағынасыз кеңістікті тазартады. Проблемалық әдіс студенттен белгілі бір жеке ұмтылысты, күш-жігерді талап етеді, ол оқылып жатқан пәннің мағыналық тұсына үңіле ойланудан туындайды, яғни, бұл ретте пән атаулы адам мен шындықты бөле-жармай адами шындықты аңғартады. Қысқасы, таным пәні мен таным субъектісі жалпы мәдениеттанушылық кеңістіктегі бірлікте көрінеді. Ендеше, стратегиялық тұрғыда болжам жасау қағидаты проблемалық сабақтардың құрылымына мейлінше тиімді технологияны ұсынады, ал бұл риториканы қазіргі білім беру саласындағы маңызды құрылым ретінде қарауға әкеледі.

– *Тактикалық тұрғыдағы үйлесім қағидаты* аудиторияға әсер етудің тиімді құралдарын (өзара түсіну, ынтымақтаса қимылдауға бейімдейтін аргументация мен педагогика) қолдануды қамтамасыз етеді, яғни, риторикалық мәдениет аспектісінде құрылған сабақ барысында оқытушы сендіруге, иландыруға, дәлелдеуге, әсерлендіруге тиіс, бірақ оған студенттің зорлауға, мәжбүрлеуге болмайды. Тактикалық тұрғыдағы үйлесім қағидаты педагогикалық стратегияны мәжбүрлеу педагогикасынан диалог, қарым-қатынас, түсінісу, ынтымақтастық педагогикасына өзгертуге бейімділікті аңғартады.

– *Сөздік шығармашылық қағидаты* оқытушының қандай пәнді (гуманитарлық немесе гуманитарлық емес) оқытарлығына байланыссыз сөйлеу сапасына қатысты жүйелі жұмыстарды қамтиды. Сабақ барысында *тактикалық тұрғыдағы үйлесім және сөздік шығармашылық қағидаттарын* қолдану кейін жалғандыққа, екіжүзділікке ұласар бағынушылықты, тыңдаушылықты және жалған қорқыныш тудыруарлықтай агрессиялы сөйлеу тонын жоюға белсенді тұрғыда септеседі.

– *Қарым-қатынас қағидаты* сабақ құрылымының диалогтық негізін қамтамасыз етеді. Яғни, бірден-бір субъект-субъектілік байланысы туындайтын және жүзеге асырылатын, әркім өз пікірін айтуға құқылы және әрқайсысы тыңдалатындай, бірде-бір көзқарас жоққа шығарылмайтындай, кез келген пікірдегі бағалы тұс ескерілетіндей бірлескен ойласу, шығармашылық ауаны (атмосфера) күйіндегі шынайы өзара түсіністік жағдайын туындататын қарым-қатынас сабағы. Диалог-сабақ – бұл сенім мен жақсылық тілеу ауаны жайылған, оқылғанды жаттанды қайталауға, дәлірек айтсақ, жаттанды ақпаратқа орын берілмеген, диалогқа қатысушылардың ойталқысы үдерісінде туындаған жанды ой-түйін сайран салған сабақ. Қарым-қатынас қағидаты оқытушыға диалог формасын оқытушы мен студенттің күнделікті амалы ретіндегі сабақтауының басқа емес, күнделікті оқиға болғандықтан да сабақтың жүргізілу құралы тұрғысында тануға жетелейді.

– *Жүйелік-аналитикалық қағидаты* міндетті түрде рефлексияны қолдануды қамтамасыз етеді. Осының негізінде оқытушы студенттерімен бірлескен қалыпта дәл осы мезетте, кейінге қалдырмастан сабақ

сапасын бағдарлайды (Осы сабақ неге керек, ол несімен тиімді, сабақ барысында неге қол жеткізілді, неге қол жеткізілмеді, қандай жолмен сабақты жетілдіруге болады? т.б.). Риториканың аталмыш қағидаты сабақты оқытушы мен студенттердің бірлескен өзара ойласу, ұйымдасу үрдісіне айналдырады, яғни, сабақ оған қатысушылардың ортақ мағыналы іс-әрекеті тұрғысында танылады. Тиісінше, көпшілік жағдайдағы, біздің түсінігімізше, сабақ үстіндегі іс-әрекеттер тек жалқы оқытушылар үшін ғана емес, жалпы студенттер үшін де қажетті құндылықтар сапына енеб. Рефлексия көмегіне жүгінген сабақтар оқытушы мен студенттердің бірлескен үлгідегі шығармашылығы тұрғысында қалыптасады. Сондай-ақ, рефлексия өткізілген сабақты алдыңғы кезекте өтілген сабақтардан бөлектей отырып, бұрынғы меңгерілген, анықталған мағыналы түйіндерді толықтыра түсу көзқарасы тұрғысында оқу үрдісін жүйелеуге жәрдемдеседі [4; 6; 7].

Жинақтай айтсақ, риториканың әрбір қағидаты сабақ барысында нақтылы көрініс табар болса, сабақ атаулы жандырақ өтпек, шәкірт атаулыда белсенділік, құлшыныс еселеп артпақ, ал бұл іспетті сабақтар оның пәндік мазмұнының қандай болуына қарамастан (тілдік, математикалық, химиялық, әдебиеттік, т.с.с.) риторикалық сабақтар есептелмек. Ал риторикалық технология негізінде құрылған сандаған сабақтарға қатысып, талдай келе, риторикалық сабақтарға төмендегідей сипаттар тән деуге болар еді: *зерттеушілік сабақ; дамыту сабағы; бағалау-бағдарлау сабағы, т.б.* Демек, сабақтарды риторикалық негізде құру дегеніміз – білім берудің іс-әрекет үстіндегі негізділігі әрі күрделілігі (фундаментализациясы), адамға тән ізгілігі (гуманизациясы және гуманитаризациясы) деп мейлінше сенімді түрде түйіндеуге болады. Бұл оқу үдерісіндегі риторикалық технологияның кәсіби мәдениет контекстіндегі оқытушы-педагогтың риторикалық тұлғасын қалыптастырудағы ұтымды саты екенін айқындайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қыдыршаев А.С. Шешендіктану. Гуманитарлық саладағы колледж, гимназия, лицей, жалпы білім беретін орта мектеп оқушыларына және шешендік өнерді жаңадан бастап игеруші жас мамандарға арналған оқулық. – Орал, Ағартушы, 2004. – 156 б.
2. Қыдыршаев А.С. Шешендік – педагог көркі (Алғы сөз орнына) / Шешендік өнер бағдарламаларының жинағы. – Орал, 2015. – Б. 7-12.
3. Қыдыршаев А.С., Әжіғалиев М.Қ. «Педагогикалық шешендіктану» курсының бағдарламасы. Педагогикалық институттардағы филолог емес мамандарға арналған. – Орал, 2008. – 23 б.
4. Қыдыршаев А.С., Сұлтаниязова И.С. «Тілдік қатынас мәдениеті» курсының бағдарламасы. Педагогикалық институт студенттеріне арналған. – Орал, 2008. – 31 б.
5. Типтік оқу бағдарламасы. Педагогикалық риторика. Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің Республикалық оқу-әдістемелік секциясының талқылауымен ұсынылған. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің бұйрығымен бекітіліп енгізілген / Құрастырушылар Ж.Қ. Балтабаева, Қ.Ө. Есенова, А.С. Қыдыршаев. – Алматы, 2016. – 14 б.
6. Қыдыршаев А.С., Тулегенова Д.К., Қыдыршаев О.А. Кәсіптік білім беруді жетілдірудегі риторикалық технология заңдылықтарының сақталу жүйесі // «Жаңа формацияда кәсіптік білім берудің өзекті мәселелері» атты IV дәстүрлі халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. 1 том. – Түркістан, 2016. – Б. 26-32.
7. Әжіғалиев М.Қ. Жоғары оқу орындарында «Педагогикалық шешендіктану» курсын оқытудың әдістемелік жүйесі / Пед. ғыл. канд. ғыл. дәреж. алу үшін дайынд. дисс. авторефераты. – Көкшетау, 2010. – 30 б.
8. Қыдыршаев А.С., Әжіғалиев М.Қ., Құбаева С.Ж. «Сөйлеу мәдениетінің негіздері» («Педагогикалық шешендіктану») курсының бағдарламасы // Филолог мамандарға арналған шешендік өнер бағдарламаларының жинағы. – Орал, 2015. – Б. 13-20.
9. Қыдыршаев А.С., Әжіғалиев М.Қ. «Сөйлеу мәдениетінің негіздері» («Педагогикалық шешендіктану») курсының бағдарламасы // Филолог емес мамандарға арналған шешендік өнер бағдарламаларының жинағы. – Орал, 2015. – Б. 21-27.

UDC 811.111

Lyssenko N.K.

M. Utemissov West Kazakhstan State University, Uralsk, Kazakhstan

DRAMATIZATION IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Dramatization in language and literature teaching, both as a foreign and as a native, is widely used in didactics of different countries. Experience of its use in English, American and German educational systems is researched and described. This experience is rich – from acting out simple scenes and dialogues to complicated creative laboratory, which is a university theatre.

Firstly dramatization as a language teaching method appeared in England. P. Slade and B. Way are the founders of this method at school. Later this experience was included in many methodological books – for example in S. Holden “Drama in language teaching”, A. Maley and A. Duff book “Drama techniques in language learning” published in Cambridge in 1978 or N. King’s book “Public speech and dramatization” published in Portsmouth in 1993. These books became classical methodological guides and after them followed a lot of other works on this topic. However, most academic publications on drama in language teaching focus on its use in primary or secondary school and/ or on general language learning. Not many publications look at using drama in the teaching of languages for special purposes to university level learners [1].

“Dramatization is the reconstruction of an event, novel, story, etc. in a form suitable for dramatic presentation”.

The meaning of the word “drama” is “to act or to do”. Drama is a unique tool to understand and express people’s feelings. Drama is an essential part of behavior in all cultures. It is a fundamental cultural human activity. Drama is a peculiar form of fiction, event or idea represented in a performance. The place where drama is acted out is theatre, performed by actors on a stage before an audience, presupposes collaborative modes of production and a collective form of reception. It keeps our cultural heritage intact, it has many folk forms in every culture.

Drama as one of the effective means to educate people and it has also great importance in school and university activities.

In dramatizing individual attempts to act or do, as somebody else has acted or is expected to act, at a certain time, in a certain place and situation.

The use of educational drama fulfills learner's multidimensional aspects in a classroom situation. Drama oriented activities can facilitate the learner's cognitive development in creative thinking, problem solving, questioning and negotiating. Group works are sources of creativity that foster new ideas and provide solutions to problems. Individual learners develop thinking process through dialogues with other individuals. As a group processes, it involves learners in spontaneous situations which enable them to project themselves into imagined roles, as a way of exploring and expressing ideas [2].

In addition, drama activities fulfill many of the goals of learner-centered instruction. Learner-centered instruction seeks to involve the learner more fully in the instructional process, making a far more active use of the learner's mental powers than traditional methodologies. Learners are no longer the passive receivers of formal knowledge conveyed by the teacher.

As a pedagogical process, drama can provide the means for connecting students' emotions and cognition. With drama as a teaching technique in the classroom, students' own concerns, interests, and needs are recognized.

Through drama, an instructor can challenge students to expand their knowledge.

Drama has a wide range of forms of work. They can be divided into three groups:

- 1) by number of participants involved in drama activity (individual, pair, group, collective work);
- 2) by number of participants in communicative activity during dramatization (monologue, dialogue, polylog);
- 3) by creativity level (imitation, reciting, dramatization, role play, performance).

Dramatization can be used at all levels of education. It has a lot of didactic ways so it contributes to effective teaching. There is a number of different ways to integrate drama into your teaching. This list is of activities that you can use in an English class.

Pantomime. Pantomime is a good place to start. It is simple and fun because it is non-threatening to the student performing. Your student doesn't have to worry about speaking – it is his classmates who must produce the language. You can use pantomimes to elicit specific vocabulary and grammar from rest of class or to have other students describe what is being acted out, which encourages fluency.

Some examples of pantomimes can include the following: differentiating verb tenses like the simple past and the past progressive (students mime actions like washing a car which suddenly starts rolling down a hill or washing a dog that suddenly bites) or the simple past and the past perfect (for example, the students act out a situation like "the child had already eaten all the cookies when Mom got off the phone"). These situations require that the students watching produce the correct verb tenses, formed correctly and used correctly to contrast with the others.

Imitation is only one type of drama activity which doesn't need creativity. It is intended to drill right articulation, pronunciation, intonation of phrases and expression of feelings and emotions. These skills allow the student to improvise in real communication.

Role Play and Simulations. Role play requires from participants to follow some rules of the situation. It needs a certain extent of spontaneity, imagination, creative approach to acting role.

Teachers use them to practice vocabulary appropriate to certain situations (i.e., in the airport, in a restaurant). But role plays do not need to be limited only to this function. They can illustrate different levels of register, for example, when students write or act out the same basic situation or conflict (such as trying to get an appointment with a busy doctor) in two different ways – rude and ultra-polite.

Role plays also seem to lend themselves well to teaching modals. For instance, two students sit side-by-side in front of the class; one is learning to drive while the other is trying to teach her. As the driver asks questions (using modals) and makes mistakes, the teacher yells out what she's doing wrong and how to fix it (using modals). The class should be encouraged both to take note of which modals are used and to call out other pieces of advice to the driver. This can get quite lively, especially if the driver exaggerates her problems.

Besides, role plays work well in reading and writing classes; they can be used to demonstrate comprehension of both fiction and non-fiction texts. A student (or a pair or a group) can assume the roles of the people they read about, while others ask questions and they respond in character. Or groups of students can act out what they have studied. The latter is especially effective with short stories that the students have enjoyed reading. When there are not enough roles to go around, the other students become key parts of the set, reacting to what is said, moving when appropriate.

You may make short role plays in your listening/speaking classes, where the students are supposed to study idioms. Each pair of students is responsible for choosing an interesting phrase that seems important and writing a very short skit that illustrates and uses the skit idiom. Their classmates then try to identify the phrase and explain its meaning.

Fairy Tales and Folk Tales. Fairy tales and folk tales easily turn into skits (which can be written and edited as well as acted out spontaneously) because they draw from stock characters and familiar plots. Perhaps fairy tales are best used with students who have a common background and common knowledge of these tales. Your students can read and act out fables they studied in reading classes like "The Fox and the Crow." Grammar students can act out "Goldilocks and the Three Bears" to emphasize the past perfect progressive ("Someone's been eating my porridge....").

Improvisation. Icebreakers and warm-up activities with dramatic elements also work well, as you can play simple games like Freeze and having the students invent advertisements selling an object in the classroom for a new purpose. (In Freeze, two players begin acting out a situation provided by the audience. It should involve a lot of movement. Another actor calls out "freeze!" and the two on stage stop moving. The third actor takes the place of one of them and begins a different scene, this one suggested by the positions of the actors).

The Last Scene is a very interesting activity. The premise is that the students have walked onto a stage empty except for a table with six objects on it. The audience is still in their seats, and the actors must continue the play for them. The students must decide, based on the objects, what the play is about, what the title is, who the characters are, and how the play ends. After a short period to plan and rehearse, they present the last scene of the play.

Reading Plays. "Reading" plays is both studying them as literature and reading them out loud. In many foreign language classes in the United States, it is common to read a play, or scenes from a classic play, eventually. However, rarely is this play acted out, and rarely does this happen in the English classroom. Yet what better way to understand the beauty of the language than by participating in such carefully crafted dialogue, and how better to expose them to the culture?

After reading and discussing plays, the class can move on to reader's theatre. In this activity, students sit on stools, script in hand, in front of the audience. Because they are not moving around, they must take care to make their voices very clear and expressive. This is a low pressure situation for the students, because they are not required to memorize lines, but it is still excellent for improving pronunciation and intonation.

Watching or Listening to Plays. It is important to encourage students to attend plays, at least in foreign language environments, where it is easy to find plays in the target language. Field trips to theatres could also become part of a listening/speaking class or culture class, where the students must prepare questions, take notes, and then write reactions. When a whole class attends a play together, it is likely that they could receive a backstage tour and an interview with some of the actors, or at least a group discount on the tickets.

When going to live theatrical performances is impossible, students still can get a lot out of watching on plays on video. They could watch plays they have studied or look at others as a basis for listening and speaking activities.

Staging Plays. Performance is a long-term and the most difficult activity. It requires good preparation of students and teachers. Staging plays is a large project that can be done with as many or as few bells and whistles as the teacher/director wishes. It can be a full-length production with lights, sounds, sets, costumes, and memorized lines in a theatre, or a one-act play done in a room with scripts in hand, depending on the context of the class and the time and money limitations.

Writing and Staging Play. Having the students create their own original play is a very productive and exciting way to learn the language. If the thought of writing an entire play from scratch seems overwhelming, there are other ways to go about writing an original piece. For example, modifying stories or books into plays or skits is not too difficult, because the plot and characters (and frequently dialogue) already exist. Students can also write scenes that happen before the beginning of the play or in between acts to practice writing dialogue and doing character development. The students can write whole acts to add to the end of a story; they then modified the language and the ending of the story, because they can want to make it funnier and more accessible to other students in the audience. They also can change the gender of most of the characters and create an entirely new character so that each student (all female) could have a part in the play.

All these techniques require that students communicate in English to succeed. At the same time, they are internalizing the language, improving intonation and pronunciation, and having fun. What's more, these activities can serve as a springboard to writing and to the other skills.

Using drama activities in classroom allows students to work with classics, understand its ideas, historical and literary peculiarities. Future teachers and translators-interpreters are taught how to use voice, gestures, to recite, to hold an audience at their acting technique class. All this skills contribute to their professional level for future.

Dramatization presents an emotional situation which is necessary for effective learning. Dramatization provides an excellent opportunity for group work and social participation and many practical works in history can be correlated it. It provides stable knowledge, and students learn by doing and so their experiences are strengthened.

Technology of dramatization improves pronunciation, diction and voice control, body language and gesture, stance and posture, blocking/interacting in space with others, register / speaking in role/ improvisation, language games, lifting the word off the page, and making language active, meaningful and fun.

Drama activities encourage learners to explore topics of identity, as students can literally experience 'walking in somebody else's shoes' when they take on fictional identities. This can be beneficial for exploring professional roles, both linguistically (register, jargon) as well as on a more personal level, and help young graduates to negotiate their own eventual future professional identity.

Bibliography

1. Tschechetko M.V. Experience of scripts preparation for university theatre // WKSU Bulletin. – 2017. – №2.
2. Maley A., Duff A. Drama Techniques: A resource book of communication activities for language teachers. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

ӘОЖ 929:82.141

Мүтиев З.Ж., Рахметова А.Н.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

АЙТҚАЛИ НӘРІКОВТЫҢ КӨҢІЛ-КҮЙ ЛИРИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Адамның ішкі сезімін, көңіл әуенін өрнектеп, суретті сөзге айналдыру – лирикалық поэзияның басты қызметі екендігі анық. Өмірдің ашы-тұщысын өз қалпында боямасыз беру - лирика табиғатының заңдылығына сай келеді. Өйткені, көңіл-күйдің, жеке адам сезімінің сөз өнеріндегі кескін-келбеті, әрине, біріншіден поэзия тілінде өрнекті, әсем көрінеді. Аталған тақырыпты нәшіне келтіре меңгерушілер сапында ақын А. Нәріков те бар. Ақын лирикасының мазмұн байлығын құраған көңіл-күй иірімдері, нәзік сыршылық пен терең ойлылықтың түпкі нәтижелері оның туындыларында өзіндік өлшем тапқан. Кейіпкерлеріне лирикалық бітім-болмыс дарытқан ақын жырларының өн бойында терең ойлы салмақтылық байқалады. Мәселен, «Ой» аталған туындысында үлкенге де, кішіге де ой тастарлық көңіл-күй сезімі берілген.

Жігіттер, күлкі бақыт, ұрыс қайғы,
(Шаттықтан ақын халқы жыр ұстайды).
Дүниеден арбасумен өтіп кетсек,
Кім келіп сол қатені дұрыстайды?

Сондықтан кең ашылсын құшағымыз,
(Демейік қайғылымыз, құсалымыз).
Болайық бетке тура қарайтындай,
Өмірге қайта келсек, мысалы біз.

(«Ой»)

Бұл шумақтар ақынның ертеректе жарық көрген «Самал» [1, 3 б.] атты жыр кітабынан алынып отыр. Екі-ақ шумақтан тұратын өлеңге ақынның лирикалық кейіпкерінің көңіл күйлік сезімімен қатар философиялық көзқарасы да кірігіп, өзара тоғысып кеткендігін аңғарғандаймыз. Бейбіт өмірді, тату тұрмысты аңсаған кейіпкер арманы оқырманын мамыражай тыныштыққа, өзара ынтымақтастыққа үндейді. Ғайыптан тайып өмірге қайта келген жағдайда біріміздің бетімізге біріміз тура қарайтындай болайық дегенді насихат ету – ақын танымының, автор ұстанымының адамгершілік пен имандылық негізіне құрылғанын байқатса керек. Бұл дүниеде арбасумен өткеннен гөрі, татулықпен ғұмыр кешуді арман етіп, ойға берілген лирикалық бейненің айтпағы, «Сондықтан кең ашылсын құшағымыз» деген түйінге тоқталады.

Ақын А. Нәріков лирикасының жаратылу табиғатына тән ерекшеліктің бірі – автордың үлкен, күрделі тақырыптағы мәселелерді шағын шумақты жыр мазмұнына сыйғызып жіберуінде. Айтар ойын жіліктеп шағып жатпай-ақ, оқырманының талғам-таразысына, ыңғайына қарай екшеп, түйіндей салу да – ақындық шеберліктің бір қыры болса керек.

Айталық, «Әділқазы» аталған өлеңінде жыр-пыраққа ақ көңіл, адал сезіммен, ыстық ықыласпен қараған ақынның құрмет-қадірі аңғарылады.

Кей ісімнің көңіліне жақпауы шын,
Күйіп кейде ызадан жатты-ау ішім.
Кейін содан өзіме сабақ алам,
Шылығына өмірдің батпау үшін.

Кеш ашылған өлең-гүл бүршігі едім,
(Бітпейтіндей ешқашан жыршы демім).
Қуанғанда туларсың, ей, жүрегім,
Жаза бассам, сотым боп тұршы менің [1, 3 б.].

(«Әділ қазы»)

Өлеңде өлең-сөзге, жырға құрмет, жалпы сөз өнеріне аса сақтықпен, мұқият қарау идеясы көрініс тапқан. Өлең-сөздің эстетикалық өнер ретіндегі, рухани байлық хақындағы құдірет-күшін әдеби текті, әдеби жанрды зерттеуші әдебиетші-ғалымдар, сыншы-мамандар ықылым замандардан бері көңіл аударып, теориялық тәлімін қалыптастырып келеді. Орыс әдебиеті сынтануының негізін қалаушылардың бірі Г.В. Белинский: «Поэзия - тұтас өнер, соның бүкіл ұйытқысы болып табылады. Және оның барлық жағын қамти отырып, бүкіл өзгешеліктерін айқын, анық түрде бойына жинақтайды» [2, 184 б.] десе, қазақ

әдебиеттану ғылымының тұңғыш профессоры, академик Қ. Жұмалиев: «Лирикалық жанрдың да өзара түрлері бар. Бұл түрлер ақынның көрсетпек болған өмір құбылыстарын қалай суреттеуі, ақынның көңіл күйі қалай берілуіне байланысты. Кейде шаттық, қуаныш, асқақтықты білдірсе, кейде мұң, зарды, кейде көңілдің бейжай қоңыр күйін сездіруі мүмкін» [3, 300 б.] – деп өлең-сөздің өнер хақындағы көркемдік күш-қуатын, табиғи ерекшеліктерін одан әрі тарқата түседі. Ғалымдар пайымынша өлең-жырдың жеке адам тәрбиесіндегі, яки рухани азық есебіндегі қызметі ұшан-теңіз болмақ.

Алайда ақынның сөз өнеріне көзқарасы адал болуы шарт. «Өлең – сөздің патшасы» (Абай) екендігін, сонымен бірге «өлеңнің – сөздің сарасы» екендігін терең ұғынумен бірге ақынның өзі айтқандай «әділқазы» болу және оған яки жүректің «әділ қазылығы» қажет. «Кең ашылған өлең-гүлдің бүршігі» бола тұра, «жаза басқанда сотым боп тұршы менің» деуінде ақынның сыни көзқарасының, өмірлік ұстанымының белгісі жатқандай.

Адами қарым-қатынастың ең биік шыңы – достық атты ұғымға тәуелді десек, бұл тақырыпты ақын А. Нәріковтің еркін меңгергендігіне куә өлең «Жалған досқа» деп аталады. Шағын туындыда өмірде жалған достық да болатындығы, ондай бұрыс ойлы жандардан сақтану керектігін автор ашық айтып сақтандырады.

Дегендей-ақ есте ұстар іс қыламын,
Маған бір сәт тұрды өмір тігіп кәрін.
Теріс қарап қолыңды ысқыладың,
Ойларыңның отырдым ұғып бәрін [1, 4 б.]

- деп келетін жолдардан арам ойлы доссымақтың пасық жоспарын іске асыру барысындағы қимыл-әрекеті байқалса, оған қарсы лирикалық бейне қарекеті төмендегіше өрбиді.

Пасықтықпен ақ жанның түріне еніп,
«Асырдым - деп, - айламды» лақпа бұлай.
Күлдіре кеп, шығатын күңірентіп,
Сендей «достан» мені енді сақта құдай.

(«Жалған досқа»)

Көңіл күйдің нәзік те кінәмшіл сыры қашанда лирикаға сеп болып, оның табиғатына тән қалтарыстарын толықтырып отырған. Лирика тегінің көңіл күй ырғағының қимыл-қозғалысына сай жасарып, құбылып, ал керек кезінде сақарып, ақсақалдық үнге ауысып, әйтеуір эстетикалық өнер хақындағы барлық шарттарды орындап отыратын жанр боп табылатынын аталған текті зерттеуші ғалымдар атап көрсетеді. Академик З. Қабдолов өз зерттеуінде: «Лирикалық шығармадан оны жазған адамның өмір сүрген ортасын, сол ортаның саяси-әлеуметтік халін, адамдардың алуан-алуан мінез-құлқын, ой-өрісін, жан-күйін, арман-тілегін, мақсат-мүддесін, күйініш-сүйінішін аңғарамыз» [4, 21 б.] – деп аталған тек табиғатының атқаратын қызметінен хабардар етсе, ал әдеби жанрларды зерттеуші неміс философы Г.В.Ф. Гегель: «Поэзия өз бойына ішкі рухани әлемнің барлық ерекшеліктерін жинақтаған сөз өнерінің түрі, - дей келе: - кез келген мазмұн, рух пен табиғаттың барлық белгілері, оқиға, тарих, қарым-қатынас, сыртқы және ішкі қалып поэзияда түрленіп, мазмұнға ие болады» [5, 24 б.] – деп лириканың жанрлық табиғатына тереңнен үңіледі. Ғалымдардың бұл ой-тұжырымдары мен келелі пікірлері өзге де өлең сөздің ахуалын аңдаушы зерттеушілер пайымынан алшақ кетпейді. Мәселен, сыншы Н.А. Чернышевский: «Басқа өнер түрлеріне қарағанда поэзияның биік тұратынына дау жоқ, өйткені өзге өнер түрлері поэзияның айтарын бізге жеткізе алмайды» [6, 28 б.] – десе, қазақ тіліндегі тұңғыш әдебиеттану ғылымы туралы жазылған еңбектің («Әдебиет танытқыш», 1926.) авторы А. Байтұрсынов: «Толғау (*Ахаң лириканы толғау деп атаған. – З.М., А.Р.*) – көңілдің көркем сырларын өрнекті сөздермен білдіріп, адамның көрік сезімін күшейтеді. Әдемі толғаудан алатын адамның көрік ләззаты басқа сөздердің бәрінен де артық болады [7, 287 б.] – деген ой-түйінге келеді.

Яки, бір сөзбен айтқанда лирика тілін ұғынып, түйсінудің амал-харакеті бірде көңілді кірбіңнен тазартып тазаласа, енді бір уақыт мұң мен қайғыға байланысты, әйтеуір лап еткен жалын тәрізді, сан-салалы күрделі бір оқиғаны бір-ақ сәтте ақтарып салатын қызметімен ерекшеленеді. Міне, лирика осындай жанр.

Лирика тегінің талапқа сай дамуы мен өсіп-өркендеуіне өзіндік жаңалығымен үн қосып келе ақынның бірі – А. Нәріков. Өлең өнеріне ғұмыр бойы адалдық танытып келе жатқан А. Нәріков шығармашылығына терең үңіле түссек, оның басқа жанрларға көз қырын салмағанын аңғарамыз. Журналшы-публицист сияқты кәсіби қызметін былай қойғанда, эпика немесе драма сияқты әдебиеттің өзге де тектеріне мойын бұрмай, тек бірыңғай лирикада қалам тартқан ақынның өзі құлай сүйген, жүрек қалауымен ұнатқан жанрдағы ерен еңбегін ерекшк сүйсінесіз. Сонымен бірге әр салаға алаңдамай, сабырлылық танытып, бір жанрда тұрақтап қалған адалдығына басыңызды иесіз.

Лириканың шын шебері, майталман ақынына айналған А. Нәріковтің көңіл күй қылын шертетін бір өлеңі «Мінезім» аталады. «Стиль – ақын мінезінде» (З. Қабдолов) деп жатады ғой. Ақын А. Нәріков бұл қағиданы зерттеуші тәліміне сай кескіндей (суреттей) алған.

Бұл жерды кеше ғана бастап тұрып,
Несіне мәз болайын сақ-сақ күліп.
Мен сізге тұйықтау боп көрінермін,
Қайтейін, жаным жат асқақ қылық.

Ал біреу жатса сөзбен шаншып, атып,
Кетсе егер шыбын жанға қамшы батып.

Арымның пәктігін мен сақтап қалам,
Қара тер, қызыл қанды тамшылатып [1, 8 б.]

(«Мінезім»)

Өлеңдегі мінез – ақынның өмірдегі ұстанымының көрінісі деп алсақ, А.Нәріков баяны – ішкі сезімнің сырт көзге анық байқалар бағдаршамы сынды әсер етеді. Қарапайымдылықты ту еткен ақынның «жаныма жат асқақ қылық» деп жар салуы да орнықтылықтың, тұрақтылықтың белгісі болса керек. «Малым – жанымның, жаным – арымның садақасы» дейтін қазақтың төлтума қағидасын берік ұсталған жанның «Қара тер, қызыл қанды тамшылатып, ардың пәктігін сақтап қалуы» – көрегенділік. Өзіне дейінгі дәстүрді, өлең-сөзге адалдықты, айталық, Ұлы Абайдан бергі сөз өнерін құрметтеу, аялау қағидасына жүгіну – шынайы ақындықтың, тіпті ақылдылықтың өнегелі бастауы. Өнер алдында, өлең алдында кішірею – әуелден бар ізгі қылық, игі дәстүр. Бұл туралы академик З. Ахметов: «Поэзия деген сөздің өлең, жыр деген мағынасынан басқа, ретіне қарай, көркемдік, әсемдік деген мағынаны да беретіні тегін емес. Поэзия терең, нәзік сезімнен туады. Ол көңілдің толқынын, жүректің лүпілін білдіреді» [8, 9 б.] – дейді. Осы ойды профессор С. Мақыпұлы: «Лирикалық шығармалар ақынның қоршаған орта, қоғамдық шындық туралы толғаныс-сезімдерін, оны танып, бағалауын, жалпы көңіл-күйін таныту тәсілдерінің сипатына қарай әлденеше жанрларға бөлінеді» [9, 133 б.] – деп теориялық жағынан одан әрі дамытып, індетте қарастырады.

А. Нәріковтің жоғарыда талданған туындымен сарындас бір өлеңі «Жүрек әмірі» деп аталады. Өлеңде ішкі әлемнің түйсік-танымы лирикалық кейіпкердің үні боп тіл қатады. Ақын қазақы қалыпқа тән мінез-құлық, неге болса да шыдамдылық, төзімділік таныту, қай іске де мойымау, өмірдің келеңсіз құбылыстарына қарсы тұру, ар мен намысты бәрінен де жоғары қою сынды адами қасиеттерді үлгі етеді. Кейіпкердің толғанысында өмірдің өзі күрделі ұғымдармен көмкеру, теңестіру үдерісі байқалады. Содан да болса керек:

Мейлі тағдар салып қалсын маңдайдан,
Мойымаймын, көмейімнен танбайды ән.
Тұрмағанмен жер тігіреп, оқ борап,
Өмір деген білсең, досым, қан майдан... [1, 9 б.]

(«Жүрек әмірі»)

- деп жырлайды. «Өмірдің өзі-күрес» деп жатамыз ғой, ал автор оны қан майданға теңеп, тоғыстырады. Көңілдің ой құтысына қонақтаған ішкі сезім сырын, ақын бүктесіз берген. Туындыда жақсы мен жаманның қатар жүретіндігін, алайда жүрек әміріне бағыну арқылы, ар мен абыройды бәрінен де биік ұстау мәртебесі алғашқы орынға қойылған.

Әлдекімше ішкі есебін бүгіп ап,
Жүргенім жоқ қу қарғыстың жүгін ап.
Ар алдында абыройсыз болғанша,
Өлген артық көрге кіріп бүгін-ақ.

Бұл енді ақындықтың да, адамдықтың да өте биік кредосы. Айқын мақсатпен өмір сүрудің таза өлшемдерін алға тартқан лирикалық кейіпкердің үнінде шоң азаматтықтың да, парасаттылықтың да белгілі таным қағидалары барлығы аңғарылады. Бөгде ойдан ада, бөтен пияғылдан таза жүрек тынысы жақсылықты, ізгілікті дәріптейді.

Өмірімен жұдырықтай жүректің,
Іздеріме аппақ арман – жыр ектім.
Жақсылардың жарқын ісін көргенде,
Көкіректі кернеп кетер бір екпін

- деп жырлаған ақынның айтары – имани, адами қасиеттерді бойға жинау, қалыптастыру сияқты ізгілік, мейірімділік иірімдерінен құралған. Көңіл күйдің ішкі иірімдеріне тереңдеп баратын ақын А. Нәріков жырларындағы басты бағыт өз оқырмандарын тәрбиелеуге қызмет етеді. Өйткені қай өлең-жырын алсаңыз да, туындының тоқ етер түйінінде үгіт-насихат өнегесінің өркенді үлгісі жатады. Оқырманын лирикалық кейіпкердің толғаныс-сырымен таныстыра, хабардар ете отырып, әр шумақтың соңғы екі тармағында айтпақ ой-идеясын тамыздықтап өтеді.

Ақынның көңіл-күймен байланысты өлеңдерінің бір сыпырасы өткен өмірдің, яки соның ішінде балалық шақпен қатысты боп келеді. Есейген шақта балалық бал дәуреннің есте қалған солғын суреттерін автор көңіл экранынан қайта өткізіп, оған жан бітіріп, тірілтіп отырады. Оқырманына еріксіз әсер етіп, сол бір қиын дәуірдің кейбір елестеріне шолу жүргізген туындыларда («Шыбық аттан...», «Ақ ниет», «Қарыз», «Сенім», т.б.) автордың ішкі сезім сыры, адами көзқарасы, өткенге барлау мен пайымдау сияқты ұғымдар лирикалық бейне бойына жинақталған. Бұл жырлардың мазмұн-жүйесі оқушысына шуақ сыйлар, ойландыратын, тәлімдік ықпалы зор шумақтармен көмкерілген.

Тұрды әлем нәрестенің тындап әнін,
Сәбилік бесігінде – іңғаладым.
Еңбектеп, одан кейін жар жағалап,
Төсінде тәй-тәй тұрдым бұл даланың
Қайда да қарсы алдымнан шығып ақ таң,
Болған жоқ дұшпаным да бұғып атқан.

Өмірдің өзі ұсынды әліппені,
Ақырын аударып ап шыбық аттан [1, 9 б.]

(«Шыбық аттан»)

Өлең жайлы шуақ лиризмге тұнған пафоста оқылады. Лирикалық кейіпкердің үні қазақы, ұлттық рухқа толы, жүрекке жылы тиеді. «Шыбық ат», «жар жағалау», «сәби бесігінде іңгәлау», «еңбектеу», «тәйтәй тұру» сияқты түсінік-ұғымдар тек қана қазақ дейтін халыққа тән символды оралымдар. Жаны қазақ, қаны қазақ боп туылғандар ғана жоғарыдағы метафоралық тіркестердің тереңіне бойлай алады. Қазақтың ғұмыр кешу дағдысына енетін өмірдің балалық шақ сатысынан сүрінбей, құламай өтудің кілтін шағын ой-шумаққа сыйғызған автор: «Өмірдің өзі ұсынды әліппені // Ақырын аударып ап шыбық аттан» деп жартылай аллегориялық тәсілмен береді.

Ақынның «Ақ ниет» аталған өлеңі автор атынан баяндалғанымен бұндай оқиға сол дәуірдің, сол кезеңнің барлық ауыл баласының басынан өткен жағдай деп қабылдауға болады. Өмірдің ауыртпалығына қарсы тұрып, ауыр соқпақты, қиын жолды бастан өткерген кейіпкердің санасында өткен кезең суреттері ұзақ сақталған жайы бар. Ниеті ақ, пейілі мол, құшағы кең жанның қамқоршыл көңілінде еш бөтен ой жоқ, ақжарма мінезбен ағынан ақтарылады.

Аязға қызылшұнақ қарамай-ақ,
Кезінде біздер жүрдік жалаң аяқ.
Жүдеу өң, жүзі сынық бала көрсем,
Бұл күнде шын көңілмен қалам аяп [1, 9 б.]

(«Ақ ниет»)

Аяушылық сезімді бастан өткізген кейіпкердің санасынан өткен өмірінің келеңсіз суреттері тізбектеліп өтуде. Өзі көрген қиындықты кейінгі жас толқынның кешуін қаламаған оның ақ тілегінің қабыл болғанын қалайсыз, әрине. Құшағы айқара ашылған жанның қорған болу көңілінде ешбір дық жоқ. Өйткені ол аталған қиындықтардың көзі тірі куәсі. Жас буынға әрдайым қамқорлық танытпақ, араша түспек ойын, мақсат-мұратын, айқын жоспарын жария етіп толғанды.

Қонсы боп қона алмаймын өктемдікпен,
Іздеймін орнымды мен тек теңдіктен.
Ешкімге әлсіздерді қорлатпаймын,
Барлығы өз басымнан өткендіктен.

Әлсіздерге араша тұру, өктемдікпен күресу, тепе-теңдік үшін белсенді қимыл таныту – лирикалық кейіпкердің адами борышы, алға қойған басты мақсаты: «Әлемнің бар ақ ниет адамдары // Сыйып-ақ кететіндей құшағыма». Бірдің немесе екінің емес, тұтас әлемнің ақ ниет адамдарын құшағына алуға әзір кейіпкердің романтикалық арманының түп негізі әріде жатқан сыңайлы. Туынды түйінінде ақынның гуманитарлық көзқарасы, адами, имани борышқа адалдығы танылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Нәріков А. Самал: Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1990. – 96 б.
2. Белинский В.Г. Поэзияны түрі мен тегіне қарай бөлу. Кітапта: Р.Нұрғали. – Әдебиет теориясы. Нұсқалық. – Астана: Фолиант, 2003. – 344 б.
3. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы: оқу құралы. Т.4. – Орал: Ағартушы, 2010. – Б. 312.
4. Қабдолов З. Көзқарас: Талдаулар мен толғаныстар. – Алматы: Рауан, 1996. – Б. 256.
5. Гегель Г.В.Ф. Эстетика туралы лекциялар. Кітапта: Р.Нұрғали. – Әдебиет теориясы. Нұсқалық. – Астана: Фолиант, 2003. – 344 б.
6. Чернышевский Н.А. Өнердің болмысқа эстетикалық қатынасы. Кітапта: Р.Нұрғали. – Әдебиет теориясы. Нұсқалық. – Астана: Фолиант, 2003. – 344 б.
7. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
8. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973. – 212 б.
9. Макпырұлы С. Адамтану өнері. – Алматы: Арыс, 2009. – 214 б.

ӘОЖ 81'1

Сапарғалиева М.Е., Тулегенова Э.Б.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРІНДЕГІ ГРЕК, ЛАТЫН ТІЛДЕРІ ЭЛЕМЕНТТЕРІ МЕН ҮЛГІЛЕРІ

Ортақ тілдік құбылыстар (универсалдар) салғастырмалы тілдерде әр түрлі деңгейде қолданылады: олардың қолдану деңгейі тілдің типологиялық мінездемесін беруде өте маңызды болып табылады. Кез келген тілді құрылымдық сипаттау кезінде ең маңыздысы – ішкі сөзжасамдық және семантикалық белгілері. Қазақ, ағылшын тілдеріндегі лингвистика терминінің құрылымындағы аффикстер мен олардың мағыналарындағы ортақтық ортақ тілдік құбылыстар ретінде қарастырылады. Жалпы тіл заңдылықтарының өзі барлық тілге ортақ. Барлық тілдер өз тілдерінің жеке құрылымдарын жалпы тіл білімінің заңдылықтарымен байланысты қарастыратындығы белгілі [2, 221 б.].

Т.Қордабаев пен Ғ.Қалиевтың ойынша, тіл атауларының бәріне таңбалық, жүйелілік және функциялық сипат тән. Бұл үшеуі тығыз байланысты. Тіл дегеніміз- «жүйелердің жүйесі». Тіл-таңбалар жүйесі. Таңба деп отырғанымыз – тілдік элементтер. Тілдік элементтерге: дыбыс, морфема, сөз, сөз тіркестер, сөйлем жатады. Тіл тілдік белгілерге сүйене отырып, белгілі бір заңдылықтармен дамиды.

Тіл даму заңдылықтарына мыналар жатады:

1. тілдік элементтерді жалпылап, абстаркциялап қолдану;
2. тілдік элементтерді ықшамдап, үнемдеп қолдану;
3. күрделіден қарапайымға немесе қиыннан оңайға қарай қолдану заңы;
4. бірігу (интеграциялау не конвергенция), бөліну (дифференциялау немесе дивергенциялау);
5. ұқсастық (аналогия) заңы;
6. басы артық элементтерді тілден шығару [3, 104-105 б.].

Тілдік белгілер тілдің құрылымына тәуелді. Себебі тілдің құрылымына қарай тілдік таңбалар қалыптасады. Тілдік таңбалардың өзіндік ерекшеліктері бар. Мұндай ерекшеліктер Ғ. Қалиевтың «Жалпы тіл білімі» оқулығында былай көрсетілген:

1) барлық басқа таңбалар сияқты тілдік таңба да сезім мүшелерінің бірі арқылы білінетін материалды сипатта болады;

2) бір нәрсе жайын хабарлайды, коммуникативтік қызмет атқарады;

3) белгілі бір мағынаға, мазмұнға бағытталады, онымен шартты қатынаста болады;

4) өзі білдіретін мағынамен қатынасы емін-еркін болады, олардың арасында табиғи байланыс болмайды;

5) өз жүйесіндегі басқа таңбалардан бір немесе бірнеше айырым белгілері арқылы жекеленіп танылады. Сонымен қатар ғалымның пікірінше, тілдік таңба қоғам өмірінің барлық саласында да, қоғам мүшелерінің барлығы үшін де бірдей дәрежеде, мейлінше кең көлемді қолданылатын универсалды таңба. Оның беретін хабары шексіз дерлік [94, 76-83 б.].

Қазақ тілі тілдердің типологиялық топтастырылуы бойынша агглютинативті, жалғамалы тілге, ағылшын тілі флективті, қопармалы тілдерге жататыны белгілі. Ф. Шлегель флективті тілдерді аналитикалық тілдер қатарына жатқыза отырып, олардың құрамында агглютинативті тілдердің белгісі де болатынын көрсеткен. Яғни, типологиялық топтасу бойынша әр топқа жатқызылғанымен ағылшын, қазақ тілдерінің морфологиясында жалғаулар болып ортақ тілдік белгілер болып саналады [9, 12 б.].

Ш. Құрманбайұлы терминдік белгілерді зерттеу жұмысында: «Термин құрамы жағынан түбір сөз де, туынды сөз де, күрделі сөз де, терминологиялық тіркес те болуы мүмкін. Туынды терминдер әдетте сөз тудырушы аффикстер арқылы жасалады. Терминдердегі сөз тудырушы бөлшектер *терминэлементтер* деп аталады. Терминбөлшек (терминэлемент) дегеніміз- терминологиялық мағынасы бар ең кіші бірлік» деп анықтама береді [8, 7-8 б.].

Тек терминдер ғана емес, тілден-тілге ауысу кезінде терминдік элементтер де белгілі бір өзгерістерге (графикалық, грамматикалық, семантикалық, функциялық т.б.) ұшырау арқылы өріс табады. Терминдік элементтердің терминдерден айырмашылығы бар. Терминдер белгілі бір ғылыми тұжырым, ұғым береді немесе белгілі бір ғылыми ұғымның атауы десек, терминдік элемент терминге түсінік беретін функцияны атқарады. Т.Л. Канделаки «Терминоэлементы – это значащие части терминов, обусловленные признаками выражаемого термином понятия» деп нақты тұжырым береді [9, 7 б.]. Яғни, терминдік элемент өзі жеке тұрған кезде ешқандай терминдік мағына бермейді, терминге косымша қызмет атқарады. Бірақ терминдік элементтерді тіл біліміндегі аффикс, суффикс, префикс ұғымдарынан айырмашылығы жоқ деп қарауға да болмайды. Бұлар грамматика саласында жалпы тілдік қорымызда қолданыста болғанымен, терминдік элементтер тек қана терминдерге ғана қызмет атқарады және олар басқа жалпытілдік қолданысымыздағы лексикада қолданылған кезде терминдік элемент функциясынан айырылады. Бірақ терминдік элементтерді тілдік-грамматикалық тұрғыдан және олардың терминдерде атқаратын қызметіне, орын тәртібіне, құрылымына қарай: *префикс* (термин сөздің басында, түбірдің алдында келетін), *суффикс* (терминнің соңына жалғанатын) деп қарастыруға болады. *Аффикс* негізіненосы екеуін де белгілейтін термин.

З.Гатиатуллина «Сравнительная типология словообразовательных систем английского и татарского языков» еңбегінде ағылшын және татар тілдерін салыстыру барысында ағылшын тілінде ең өнімді сөзжасамдық әдіс суффиксация екендігін дәлелдейді және ағылшын тілін «префиксально- суффиксальный» деп атайды. Ал, татар тілі де қазақ тілі сияқты суффиксалды тілге жатады. Туыс емес екі тілді салыстыра отырып, тілдердің аффикстік жүйесін типологиялық универсалдарға жатқызады [10, 207 б.]. Біз бұл пікірді құптаймыз.

Қазақ тілінде өнімді терминжасамдық аффикстерге суффикстер жатады. ҚТЛ терминжасамында суффикстер саны – 24. АТЛ терминдерінде суффикстермен қатар префикстер де өнімді қызмет атқарады және лингвистика терминдерінде терминжасамдық префикстер мен жартылай префикстер саны суффикстерге қарағанда басым болып келеді.

Терминологияда кездесетін аффикстерді *терминдік элементтер* деп атаймыз. Терминдік элементтердің жекелеген сөздіктері де әлдеқашан жарық көрген болатын [11].

Р. Беляев: «терминдік элемент дегеніміз-сөз тіркесі, сөз, морфемалық комплекс, морфема және оның құрамдас бөлігі, символ»,- деп анықтама бере келе. оның үш түрлі қасиетін атайды:

1. Терминдерде кездесетін өзінің белгілі бір формасы бар құрамдас бөлік;

2. Белгілі бір ғылым саласына тән әрдайым бір немесе бірнеше жақын мағыналарды беруге қолданылады;

3. Екі немесе одан көп терминдерде кездеседі және алдыңғы айтылған қасиеттерге ие болады [12, 14 б.].

Терминдік элементтердің формалары ғана емес мағынасын да анықтамалар арқылы беруге болады. Мысалы: *-ia* (ағ.) – *-ия* (қаз.) терминдік элементі субстанцияға белгілі бір жағдайлық мағына береді: *-sis* – *-сис* ономазиологиялық базистің субстантивті процестік категориясын білдіруге арналған сөзжасамдық аффикстің қызметін атқарады. Терминдік элементтерді мағынасы жағынан бірнеше топқа бөлуге болады:

1. Белгілі бір ғылым саласындағы белгілер мен ұғымдарды білдіретін терминдік элементтер;
2. Белгілі бір саладағы негізгі мағынаны ажыратуға қолданылатын терминдік элементтер;
3. Аралас терминдік жүйеге қатысушы терминдік элементтер;
4. Жалпы ғылыми терминдік элементтер, жалпы ғылыми мағына беруші, барлық ғылым салаларына ортақ терминдік элементтер;
5. Терминдік жүйеде кең таралған, әр ғылым саласында әртүрлі мағына білдіретін көп мағыналы терминдік элементтер [13, 18 б.].

Морфологиялық тәсілде терминдік элементтердің көмегімен жасалған терминдер ағылшын тілінде де, қазақ тілі терминжасамында көптеп табылады. Бұлардың ортақ құбылыстар ретінде берілу жолдары калькалау тәсілімен енген кірме терминдер негізінде қалыптасқан. Н. Васильеваның зерттеу еңбегінде терминжасамның төрт түрлі жолы аталғандығын жоғарыда айтып өткенбіз [9, 21 б.].

Осы тұрғыда терминжасамда терминдік элементтердің көп бөлігін грек-латын терминдік элементтері алатынын атап өткенді жөн санаймыз. Мысалы: *a-* (Gr), *bi-* (Gr), *co-/com-/col-* (L), *de-* (L), *eu-* (Gr), *intra-* (L), *inter-* (L), *-ance* (L), *-ation* (L), *-ity* (L) т.б.

Н.В. Климанов грек-латын терминологиясын зерттеудің 3 бағытын ұсынады: 1) синхрондық-дискриптивтік; 2) тарихи; 3) типологиялық.

Синхрондық-дискриптивтік бағыт әліпбидегі лексикографиялық 2 элементтен құралады, яғни бұл бағытты 2-ге бөлуге болады: а) таза дискриптивтік (сипаттамалық); б) дифинициялық дискриптивтік (анықтамалық сипаттама). Типологиялық зерттеу алдыңғы екі тәсілді пайдалану арқылы жүзеге асады [13, 83 б.].

Метатілдің этимологиялық жүйесінде әртүрлі модельдер пайда болады және кейбір жағдайда үлгі бойынша берілген терминдердің лексика-семантикалық құрылымы жағынан ұтымды болуы басқа терминдер тізбегін түзеді. Мұндай жүйелерде грек, латын т.б. тілдерден енген көптеген элементтерді (морфологиялық, синтетикалық, қосымша, жалғау) кездестіруге болады. Осындай элементтерді салыстыру арқылы терминнің этимологиялық негізін анықтай аламыз. Белгілі бір модельмен жасалған терминдер тізбегі терминдер жүйесін топтастыруға, белгілі бір систематикалық жүйеге түсіруге септігін тигізеді. Қазақ-ағылшын тілдеріндегі лингвистикалық терминдерді салыстыра келе, терминдер жасау модельдерінің бірнеше үлгілерін атауға болады:

- 1) префикстік модельдер;
- 2) аффикстік модельдер;
- 3) калька және аралас калька түрінде берілген модельдер.

Предлогтер синтаксистік категория, олардың спецификасын сөйлемдердегі ерекше сөз тіркестерінен іздеуді ұсына отырып, олардың зат есімдік, толықтауыштық және анықтауыштық үш түрін атайды.

Қазақ, ағылшын тілдеріндегі грек-латын префикстері көмегімен алынған терминдердің ішінен көп кездесетін өнімді префикстер мыналар:

Грек тілі негізіндегі префикстер: *an-*, *anti*, *-cata*, *-auto-*, *eu-*, *hetero-*, *hype-*, *hypo-*, *macro-*, *meta*, *micro-*, *para-*, *poly-*, *pseudo-*, *syn-* т.б. Мысалы: *ablative*-аблатив, *antonym*-антоним, *category*-категория, *autonym*-автоним, *hypertesis*-гипертеза, *macrophoneme*-макрофонема, *polysemy*-полисемия, *pseudonym*-псевдоним т.б.

Латын тілі негізіндегі префикстер: *ab-*, *ad-*, *com-*, *de-*, *inter-*, *mono-*, *sub-*, *trans-* т.б. Мысалы: *abbreviation*-аббревиация, *communication*-коммуникация, *interference*-интерференция, *transcript*-транскрипт т.б.

Ағылшын, қазақ тілдеріндегі лингвистикалық терминдерде кездесетін өнімді аффикстер көп емес: *-ia* *ия* (*aphemia*-афемия), *-asis*-азис (*hypostasis*-гипостазис), *-ism*-изм (*behaviorism*-бихевиоризм) т.б. Бұл аффикстер грек тілінің негізінде жасалған.

Сонымен қатар ағылшын тілі лингвистикалық терминдеріндегі: *de*-(L)- *delabialization*; *en*-(Gr) – *enantiosemic*; *ill*-(L)- *illeism*; *ir*-(L/Gr)- *irregular*;

Irrelevant; *mal*-(F)- *malapropism*; *non*-(L)- *non-semantic*; *occ*-(L)- *occlusive*; *supra*-(L)- *supradialectal*; *un*-(L)- *unemotional* префикстері ағылшын тілі терминдерінде өнімсіз болуымен бірге қазақ тілі лингвистикалық терминдерінде кездеспейді(қосымша Ә).

Ағылшын тілі сөзжасамында префикстердің *жартылай префикс* деп аталатын түрлерінің префикстерден айырмашылығы, жартылай префикстердің беретін белгілі бір мағыналарына байланысты. Мысалы: *anti*-(Gr)- *antonym*, жартылай префиксі қарама-қарсы мағынаны білдіреді және терминдік антонимдер жасауда өнімді қызмет атқарады. Салғастыру нәтижесінде, ағылшын тілінде өнімді терминжасамдық жартылай префикстер қазақ тілі лингвистикалық терминдерінде өнімді екендігін байқадық. Өнімді полупрефикстер: *dia*-(Gr) *diaphone*-диакхрония; *hyper*-(Gr) *hyperthesis*-гипероним, *hyperbole*-гипербола; *meta*-(Gr) *metaphor*, метаміл т.б. Ал, *bi*-(L)- *bilingual* –билингвизм; *extra*-(L)-

extralinguistics -экстралингвистика т.б. жартылай префикстер екі тіл терминологиясында өнімсіз терминдік белгілер. Жалпы алғанда өнімді, өнімсіз жартылай префикстер саны – 22.

Жартылай префикстердің кейбір түрлері қазақ тілінде мүлде кездеспейтіндігі байқалды: *half-* (Gr) - *half-gerund, half-voiced; over* (Eng) - *overcorrectness, overlong; off-*(Gr)- *off-glide; retro-* (Gr)- *retroflex*, барлығы- 13 полупрефикс анықталды.

Калька, аралас калькамен берілген лингвистикалық терминдер жиі кездеседі: *transcription-транскрипция, modal verbs- модальдық етістіктер, synchronic description- синхрондық сипаттама* т.б.

Қорыта келе, лингвистика терминологиясындағы қазақ, ағылшын тілдеріндегі ортақ тілдік құбылыстарға халықаралық терминдер мен олардың сөзжасамдық ішкі белгілерін: сөзжасам принциптері мен сөзжасамдық элементтерді, терминдер мен сөз тудырушы жалғауларды: аффикстерді, суффикстер мен префикстерді жатқызамыз. Екі тілдегі ортақ терминдік белгілер, әсіресе грек, латын тілдерінің сөз тудырушы жалғаулары мен префикстерін топтастыру арқылы терминологиядағы жүйені қалыптастыруға көмегі бары анықталды (қосымша Ә). Қазақ тіл білімінде халықаралық терминдер мен калька тәсілі арқылы берілген терминдер 49,8% шамасын құрауы олардың құрамындағы терминдік белгілердің де калька тәсілімен берілуіне себеп болды.

Сондай-ақ ағылшын және қазақ тілдеріне ортақ терминдік символдарды ортақ тілдік құбылыстар қатарынан көре аламыз. Терминдік символдардың белгілі бір тұжырымдардың қорытындысын, жіктелімін нақты әрі қысқа түрмен беруде ролі зор. Әрі оқырманға да түсінікті нақты мәлімет алуға көмек береді. Ғалымдар тіл білімде статистикалық мағлұматтар беруде соңғы кезде терминдік символдарды жиі қолданады.

Әдебиеттер тізімі

1. Зеленецкий А.Л. Сравнительная типология основных европейских языков. – М.: Академия, 2004. – 247 с.
2. Қордабаев Т., Қалиев Ф. Жалпы тіл білімі. – Алматы: Дәуір, 2004. – 236 б.
3. Қалиев Ф. Қазақ тіліндегі сөзжасам мәселелері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 189 б.
4. Қордабаев Т., Қалиев Ф. Жалпы тіл білімі. – Алматы: Дәуір, 2004. – 236 б.
5. Шлегель Ф. История древней и новой литературы // Ч 1, 2-ое издание. – М., 1834. – 363 с.
6. Юшманов Н.В. Элементы международной терминологии. – М., 1968. – 72 с.
7. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. – М.: Наука, 1977. – 168 с.
8. Құрманбайұлы Ш. Терминкор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: Сөздік. 2005. – 240 б.
9. Гатиатуллина З.З. Сравнительная типология словообразовательных систем английского и татарского языков. – Казань, 1984. – 231 с.
10. Беляев Д.С. Ономастический анализ греко-латинских терминологических элементов. Рукопись дисс. к.ф.н. – Киев, 1990. – 124 с.
11. Шаранда А.Н. Сравнительная типология категории предлога. – Минск: Наука и техника, 1981. – 230 с.
12. Климанов Н.В. Список элементов международной терминологии. – М.: Наука, 1979. – 83 с.
13. Васильева Н.В. Греко-латинские элементы в лингвистической терминологии: автореф. к.филол.н. – М., 1983. – 21 с.

УДК 81' 366,54

Седова Е.А.

Западно-Казахстанский государственный университет имени М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан

ПРЕДИКАТИВНАЯ ПРИЗНАКОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА, ВЫРАЖАЕМАЯ ФОРМОЙ ИМЕНТЕЛЬНОГО ПАДЕЖА

В языкознании существительное, употребленное в форме именительного падежа, принято считать исходной падежной формой слова. Существительные в данном падеже используются для названия лица, предмета, а также наименования явления, предмета и в предложении может выполнять различные функции, а именно быть:

1. Подлежащим: *Собаки*, уже мокрые, стояли, поджав хвосты, и смотрели на них с умилением (А.Чехов); *Время* пролетело мигом. *Очумелов* делает полуоборот налево и шагает к сбору (А.Чехов); Внизу было синее *озеро* с желтоватыми проплешинами отмелей, *лодка* на песке и большие расходящиеся *круги* на спокойной маслянистой воде у берега - вероятно, это плеснула та самая *щука*.

2. Именной частью составного сказуемого: *Хорь был человек положительный* (Л.Толстой); *В лагере были саботажники - прогульщики* (В.Гроссман).

3. Являться главным членом в односоставном номинативном предложении: *Ночь. Улица. Фонарь. Аптека* (А. Блок); *Дождь; Паводок; Смех; Вот опальный домик* (Пушкин) [1, с. 120].

В качестве предиката им. п. употребляется в двух схемах:

1. В двусоставных предложениях где, подлежащее – сущ. в им. п., сказуемое - существительное в им. / тв. п.: *Верюшь, он бы юнкер* в полку и выгнан, и, можешь представить, он образованный; он получил

воспитание в хорошем доме, можешь представить (Ф.Достоевский); Нарисованная картинка - фоторобот (Л.Улицкая).

2. В односоставных предложениях с главным членом - существительным в им. п.: *Сырость*; *Мороз*. *Вокзал*. *Молчание* (Ф.К. Дик); *Темнота*, как вода, и в ней — *звёзды* (И.Грекова.) [2, с. 56].

При определенном лексическом наполнении обе схемы могут содержать предикативную признаковую характеристику.

Предложения типа *Она красавица* имеют значение «субъект и его признаковая характеристика через другой предмет» [3, с. 245]: *Ольга в строгом смысле не была красавица* (И.Гончаров). В подобных предложениях позицию сказуемого занимают существительные, содержащие сему качества. В основном они образованы от прилагательных: *красивый* - *красавица*, *старый* - *старик*, *деловитый* - *деловитость* и т.д.: *Во время войны мой дед был уже старик*; Близки к предложениям типа *Она красавица* и предложения с существительными, обозначающими характер человека, его качества: *шалун*, *буян*, *горбун*, *храбрец*, *рукодельница* и т.п.: *Мать у меня была раскрасавица, прямо цыганка* (К.Паустовский); *Мы оба холостяки* (А.Н. Толстой); *Я почти старик уже* (А.П. Чехов).

В предложениях с *весь*, *сам*, *воплощенный*, *олицетворенный* и т.п. наблюдается соединение оценочного и предметного значения в слове или словосочетании: *Походка была само совершенство, просто-напросто ненавязчивая демонстрация всего самого великолепного* (В.Аксенов) (= Походка совершенная); *Российский стих - гражданственность сама* (В.Самойлов) (= Стих гражданственный); *Вы олицетворение женственности, чистоты и красоты!* (М.Е. Салтыков-Щедрин) (= Вы женственная, чистая, красивая). Это же значение выражают сочетания существительных с прилагательными: *На I-м Украинском фронте моряк — явление редкое* (В. Астафьев).

В предложениях, которые содержат квалификационную характеристику субъекта, следует отметить особое соотношение главных членов. В структуре таких предложений имя в сказуемом по своему лексическому значению либо содержит компоненты значения имени, которое занимает позицию подлежащего, либо дублирует это имя. Таким образом, в предложениях подобного типа создается особая местоименная функция существительного-сказуемого. Так, в обязательном в этих случаях определяющем слове заключается основная информативная нагрузка: *Фрукт это и есть картошка. А еще фрукт - это директор* (А.Приставкин); *Верх желания и мечты – корочка хлеба* (А.Приставкин); *Язык – живая плоть...* (Л.Н. Толстой); *Добро – не наука...* (Р.Роллан); *Разум - это хозяин и король всех вещей* (Цицерон); *Время есть отношение бытия к небытию* (Ф.М. Достоевский); *Обитатели пригородного морского курорта - большей частью греки и евреи* (А.Куприн).

Наиболее четко указательная функция существительного в сказуемом наблюдается тогда, когда при подлежащем – одушевленном существительном положение сказуемого занимают такие слова, как *человек*, *женщина*, *парень*, *люди*, *фигура*, и при неодушевленных существительных, таких, как *дело*, *вещь*, *штука*, *вопрос* и т.п. Следует заметить, что подобные существительные-сказуемые обязательно должны сочетаться с определяющим словом, которое по смыслу является основным в словосочетаниях и формирует семантику всей предикативной единицы: *А к тому, что жизнь — крайне сложная штука* (С.Мостовщиков); *Закупорка Никольской - на самом деле явление радостное* (В.Аксенов).

Выполняя функцию сказуемого, существительное в именительном падеже, может характеризовать среду, либо пространство обозначающим состоянием: *Мороз и солнце; день чудесный!* (А.С. Пушкин); *Но снова песнь! и вновь гитары звон!* (М.Ю. Лермонтов).

В односоставных номинативных предложениях признаковая предикативная характеристика содержится в лично-субъектных конструкциях, в которых наличествуют наряду с главным членом субъектный детерминант, выраженной предложно-падежной формой.

Главный член выражается существительными - названиями черт:

1. Внешности: *У вас на щеках румянец; На лице бабушки всегда была сияющая улыбка; На дворе зима, а у него веснушки во все его круглое лицо* (В. Ардаматский), *Широкие серые глаза её блестели, брови изумлённо взлетали, на щеках — радостный румянец* (А.Н. Толстой).

2. Характера: *У большинства была злость, повышенная возбудимость...* (В. Лебедев), *На всех лицах беспокойство и унылость* (И.С. Тургенев);

3. Постоянного признака: *Вдруг спросил, сильная ли у Николая Васильевича близорукость и хорошо ли он видит в очках?* (Ю.В. Трифонов).

Предикативную признаковую семантику могут выражать отглагольные имена, с именем существительным в родительном падеже либо без имени субъекта: *В коридоре хождение и шум пациентов* (= Пациенты ходят и шумят); *На фабрике использование детского труда* (= На фабрике используют детский труд); *Сейчас выход дрессированных тигров* (= Сейчас выходят дрессированные тигры); *В этих местах всегда была ловля рыбы* (= В этих местах всегда ловили рыбу); *Из затопленного населенного пункта была эвакуация* (= Из затопленного населенного пункта эвакуировали).

Существительное в именительном падеже в роли сказуемого может сообщать о состоянии субъекта или объекта: *У него хронический насморк, кашель* (П. Чайковский); *Это было еще величественнее, чем названия болезней: сепсис, инфаркт, психастения* (В.Ф. Панова).

Сочетание имени существительного с вспомогательными глаголами типа *отличает*, *характеризует* и прилагательными *типичен*, *свойственен*, *присущ*, выражает качество субъекта: *Хорошего военного от*

плохого военного отличает исполнительность (А.Анфиногенов) (= Хороший военный исполнительный); Южанам свойственна повышенная эмоциональность, они любят преувеличивать (Г.Алексеев) (= Южане эмоциональные).

Другой способ выражения качества, свойства – сочетание слов общего характера или слов в переносном значении с прилагательными, которые являются основным носителем значения: *У нее нежный взгляд... Я вдруг вспомнил впервые, что у друга были голубые глаза* (Е.Винокур); *У него прекрасный, печальный голос* (А.П. Чехов).

Следует заметить, что обращения, стоящие в именительном падеже, находятся вне синтаксической связи с предложением: *Отец, отец, оставь у грозы...* (М.Лермонтов); *Шуми, шуми, послушное ветрило* (Пушкин А.С.); *Так ты кусаться, окаянный!* (Чехов Хамелеон); *«Здравствовать желаю, судырь», - сказал Петрович и покосил свой глаз на руки Акакия Акакиевича, желая высмотреть, какого рода добычу тот нес* (Гоголь); *Пора, красавица, проснись: Открой сомкнуты негой взоры* (А.С. Пушкин).

Структурная схема с именем существительным в форме именительного падежа имеет полную парадигму:

1. Модальное значение реальности реализуется в трех временах:

- а) настоящее время: *Жена - красавица;*
- б) прошедшее время: *Жена была красавица;*
- в) будущее время: *Жена будет красавица.*

2. Ирреальные модальные значения представлены всеми оттенками:

а) предположительности (выражает признак, состояние как потенциальное, возможное): *Жена была бы красавица;*

б) желательности (выражает признак, состояние, как желаемое): *Была бы жена красавица;*

в) побуждение (выражает волю говорящего, побуждающего к какому – либо действию, в этом случае обязательно наличие лица): *Будь красавица!*

Список литературы

- 1. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М.: Агар, 2000. – 268 с.
- 2. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – 544 с.
- 3. Русская грамматика / Под ред. Н.Ю. Шведовой. Т. 2. – М.: Наука, 1980. – 710 с.

ӘОЖ 39.29

Сембинов Қ.З.

«Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан

АНТРОПОНИМДІК ЖҮЙЕНІҢ ҚАЛЫПТАСЫП ДАМУЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Қазақ ономастикасының негізін салушы ғалым-маман Т.Жанұзақовтың зерттеуінде қазақ есімдері туралы мақалалар ХІХ ғасырдың екінші жартысынан шыға бастағаны, ондай алғашқы мақалаларға А.Е. Алекторовтың, А.Диваевтің көлемі жағынан тым шағын мақалалар жататыны көрсетілген [1, 140 б.].

Профессор Қ.Жұбанов «Қазақ сөйлеміндегі сөз тәртібінің тарихынан» деген тамаша еңбегінде біріккен тұлғалы кісі есімдерінің синтаксистік құрылысына ерекше назар аударып, жан-жақты талдау жасайды. Автор біріккен тұлғалы кісі аттары компоненттерінің орын тәртібін, синтаксистік құрылысын тексере отырып, олардың тілдік грамматикалық құрылысының даму жайын, өзгеру сатысын, сонымен қатар бұл жөнінде бірден-бір құнды материал болатындығын көрсеткен. Тіліміздегі Қойлыбай, Малдыбай тәрізді есімдер мен Жылқыбай, Сиырбай, Түйебай секілді есімдердің мағыналық әрі құрылымдық жағынан бірдей еместігін аса көрегендікпен байқаған. Мұндағы лингвистикалық заңдылықтың сөз тәртібіне, олардың орналасу принципіне сай болатыны еңбекте терең талданады. Жоғарыдағы біріккен тұлғалы есімдердің компоненттеріндегі бай сөзінің, біріншіден, мағынасына байланысты, екіншіден, зат есім не сын есім ретінде қолдануына орай, бірінші иә екінші компонентте тұратынын көреміз.

Ғалымның бұл еңбегі қазақ антропонимика тарихында мәні зор тұңғыш еңбек санатына қосылады. Кісі аттары мен фамилиялары туралы алғашқы мақалалардың бірі академик І. Кеңесбаев қаламынан туған. Бірақ бұл мақалада қазақ есімдерінің таза лингвистикалық сипаты, атап айтқанда, дара, біріккен тұлғалары, араб-иран тілдерінен енгендер, фамилиялардың қосымшалары және олардың жазылуы, орфографиясы сөз болады. Ал, қазақ антропонимдерінің этномәдени әлеуметтік мәнін ашатын тілдік деректер академик І. Кеңесбаевтың «Фразеологиялық сөздігінде» молынан кездесетіні белгілі.

Профессор Ғ.Мұсабаев, Ғ. Айдаров еңбектерінде көне түркі есімдері, тілдегі сөздер мен кісі аттарының жасалу заңдылықтарындағы ұқсастық, ондағы кішірейткіш, еркелеткіш, ұлғайтқыш жұрнақтардың қызметі, өзіндік ерекшелік сипаттары берілген. Тілдегі осы өзекті мәселеге профессор Ғ. Мұсабаевтың «Қазақ тіліндегі кейбір кішірейткіш жұрнақтар» атты мақаласы арналған. Автор кісі аттарындағы еркелеткіш –ш, -қан, -жан, -тай тәрізді жұрнақтардың семантикасы мен функциясын саралайды [2].

Бұдан әрі антропонимика саласының қазақ тіл білімінде дамуы оның табиғатын анықтауды тереңдете түсті. Қазақстан картасындағы көптеген елді мекендер, оронимия (тау, шың, шоқы, төбе атаулары), гидронимия (өзен, су, көл, құдық, бастау атаулары), микропонимия (сай-сала, жайлау, шабындық, қыстау атаулары) кісі аттары мен фамилиялардан қойылған атаулар. Бұл екі ғылым арасындағы ұқсастық пен тығыз байланыс (антропонимика + топонимика) А.Әбдірахманов, Ғ.Қоңқашбаев, Ғ.Қойшыбаев, В.Н. Попова, О.Султаньяев еңбектерінен анық көрінетіні қазақ ономастикасында атап көрсетілген. Мысалы, А.Әбдірахмановтың еңбегінде көптеген ортақ есімдердің этимологиясы талданып, тарихи мағынасы ашылады. Бүкілодақтық конференцияларда жасаған баяндамалары арқылы ғалым еңбегі кеңінен қолдау тапты, мәні анықталды.

Профессор Т. Жанұзақовтың қазақ есімдерін табиғат құбылыстармен байланысты есімдер, мал шаруашылығына байланысты есімдер, асыл металдарға байланысты атаулар, жеміс-жидек атаулары байланысты есімдер, туыстық атаулармен байланысты есімдер, жер-су аттарына қойылған есімдер, түрлі тағам аттарына байланысты есімдер, тағы аңдар мен үй хайуандары және құстарға байланысты есімдер деп, он лексика-семантикалық топқа жіктейді [3, 40 б.]. Осы еңбектің және содан бастау алған осы тектес зерттеулердің (Ж.Смағұлова, Д.Керімбаева, Ж.Ағабекова, З.Жанғабылова т.б.) нәтижесінде қазақ антропонимдерінің лексика-семантикалық топтарына негіз болған мынадай дереккөздер мен этномәдени факторларды көрсетуге болады:

1. Қазақ антропонимиясын байытудағы фольклордың орны ерекше. Кейбір фольклорлық жалқы есімдер жоғары образдылығымен, жоғары дәрежеде типтене отырып, жалпыұлттық символдарға айналады. Мұндай фольклорлық есімдер жалпыұлтқа танымал болады, ұлттық мәдениеттің негізгі тұжырымын білдіреді. Мысалы: Қобыланды батыр, Қыз Жібек т.б. ертегілер мен аңыз-әңгімелер кейіпкерлер аттары. Қазақ ертегілеріндегі антропонимика құрамын шығыс фольклоры мен мәдениетінің ықпал еткендігін байқауға болады. Сондықтан мұнда Ескендір, Рүстем, Фархад, Шырын, Сүлеймен, Дәуіт т.б. шығыстық реңктегі есімдер қолданыс табады. Қазақ қиссалары мен дастарында араб-парсы тектес антропонимдер көптеп кездеседі.

2. Қазақтың кең байтақ даласы, оның әр тасы мен бұлағына белгілеп ат қоюы – ата-бабамыздан келе жатқан ұлттық дәстүрінің бірі. Осы жер, су, тау, өзен, қала аттарын зерттейтін ғылым топонимика. Топонимдердің құрамында жеке есімдер мен фамилиялар өте көп кездеседі. Мысалы: Аякөз, Жамбыл, Нияз, Абай т.б. Көптеген кісі аттары мен фамилиялардың гидронимиялық (көл, өзен, су, құдық) атаулардан жасалған. Мысалы: орыс тілінде Донской, Невский, Азерин, Прудников, Волгин т.б. қазақ тілінде; Еділ, Есіл, Ертіс, Ілебай, Кегенбай, Орал т.б.

3. Қай тілдің болсын антропонимиялық қазына байлығы тек төл есімдер ғана емес, басқа тілден енген антропонимдер де құрайды және олардың жалпы антропонимиялық қордағы үлесі мол болады. Қазақ тіліндегі араб текті есімдер арабтардың мәдениетінің, салт-дәстүрінің және дінінің енуімен байланысты. Жалпы араб текті қазақ есімдерінің қазақ антропонимия қорындағы жалпы саны – 2000 деп алсақ, оның 1000-нан астамы ерлер, 900-дейі әйелдер есімін құрайды. Алланың көркем есімдері мен пайғамбарлар аттарына байланысты есімдер: Аллаберген, Абдулла, Али, Мұқаммет, Кәрім т.б. мәліметтер Ж.Ағабекованың жұмысынан алынған.

4. Жабайы аңдардың, құстардың атаулары кісі аты ретінде қойылып отырған. Еркіндікте, бостандықта жүретін, қарулы әрі жүйрік саналған. Жабайы хайуандардың аттарын бала күшті, қарулы болсын және солардай еркін өмір сүрсін деп қойған. Мысалы: Арыстан, Бүркіт, Жолбарыс, Қарақат т.б. Ата-бабамыздың негізгі кәсібі мал шарушылығы болғандықтан да төрт түлік малға байланысты кісі есімдері жиі кездеседі. Түйеге, қойға немесе жылқыға бай болсын деген мақсатпен төрт түлік малға байланысты балаға ат қойған. Мысалы: Қойшыбай, Жылқыбек, Нартай, Малбағар, Жылқыайдар, Ақбота, Жанбота, Түйебай, Бурабай т.б.

5. Қазақ халқы ерте кезден-ақ аспан жұлдыздарын бір-бірінен ажырата білген, әрі мифтік танымға сәйкес табынған. Осымен байланысты аспандағы жұлдыздар сияқты жарық болсын деген мағынада кісі есімдері қойылған: Шолпан, Есекқырған, Үркер деп атаған. Табиғат құбылысына байланысты атаулары табынып сыйыну нәтижесінде шыққан есімдер. Мысалы: Нұрсұлу, Нұржан, Айсұлу, Кұнай, Айжарық т.б. Осы құбылыстың болуына бастама болсын деген мағынаға байланысты: Таусоғар, Айтуар, Күнтуар т.б.

6. Тарихи қайраткерлердің, хандардың, белгілі ақын-жазушылардың, атақты батырлардың есімдері қазақ тілінде қолданыста. Осы әйгілі, беделді тұлғалар сияқты ақылды, парасатты, қайратты болсын деп ат қойған. Шыңғысхан, Махамбет, Қазыбек, Сәкен, Жамбыл т.б. Сол батырлардың ақылшысы, өмірлік сүйген жарларының аттарын қыз балаға қояды: Назым, Айман, Жібек, Гүлдана т.б.

7. Көшпелі халықтың тұрмысы мен өмір тіршілігіне қажет заттарына байланысты есімдер: Киізбай, Тоқаш, Сүттібай т.б. Сондай-ақ материалдық игіліктер, үй бұйымдарына байланысты қойылған аттар да көп кездеседі. Ертеде байлық негізгі болғандықтан, бала бай, хан, мырза, бек, сұлтан болсын деген мағынада қойылған аттар: Баймырза, Бексұлтан, Асылхан, Сұлтанбек, т.б.

Тіл білімінде жалқы есімдерді зерттеу барысында әлеуметтанымдық тіл білімінің гендерологиялық саласын, негізінен, мынадай бағыттарды қарастыру қажет:

1) Семантикада бір тілді басқа тілдермен салыстырғанда ер адамдар және әйел есімдерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары.

2) Ер және әйел адамдар есімдерін статистикалық тұрғыда талдау.

3) Бейресми есімдерді жынысқа қатысты зерттеу.

Т.М. Абдрахманованың зерттеуіне қарағанда лақап есімдері қазақ, орыс, неміс тілдері бойынша олардың көбі ер адамдарға қойылады. Бұл әр тілдің өзіне тән ерекшелігі бар екенін көрсетеді. Неміс және орыс тілдеріндегі лақап атаулар жынысқа байланысты өзгешеленеді, ал қазақ тілінде бұл ерекшелік байқалмайды, себебі род категориясы тек орыс, неміс тілдеріне тән. Бұл ерекшелік дейді автор: «ер адамдар мен әйел адамдардың мінез құлқына байланысты болуы тиіс. Кез келген елде әйел адамдар ер адамдармен салыстырғанда жұмсақ мінезді, нәзік жанды, инабатты болады, сондықтан да әйел адамдарға көп лақап аттар қойылмауы керек». Осы зерттеуде қазақ, орыс, неміс есімдері қарастырылған, соның нәтижесінде ер адамдардың бейресми есімі – 70-пайыз, ал әйел адамдардың бейресми аты – 30- пайыз. Сонымен, қарастырылып отырған тілде лақап аттарының саны әйел адамдарға қарағанда ер адамдарға біршама көп қойылады. Қорта келгенде, бұл ерекшелік тек бейресми есімдерге ғана тән емес, ер адамдар мен әйел адамдардың ресми есімдеріне де тән [4].

Демек, антропонимдер жүйесінің қазіргідей ежелгі заманда да ерекше әлеуметтік-мәдени мәні болған. Бурят тіліндегі антропонимдерді зерттеген ғалым А.Э. Митрошкина мұны былай деп көрсетеді: «Имя рождалось как слои и их предметных атрибутов. Имя не только имеет функцию обозначения индивидов для удовлетворения практической необходимости общения а пределах определенных социумов, но и сложным образом отражает, фиксирует состояние их культуры» [5, 3 б.].

Антропонимдік жүйенің қызметі әрбір қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени өрісінің дамуымен ұштасып жатады және жан-жақты ақпаратқа ие.

Осымен байланысты «Қазақ ономастикасы. Жетістіктері мен болашағы» атты осы саладағы зерттеу нәтижелерін қортып, болашағын бағдарлаған Т.Жанұзақов пен Қ.Рысбергenniң еңбегінде антропонимияның әлеуметтанымдық зерттеу нысанын былайша анықтаған: «1) тіліміздегі антропонимдік жүйенің қалыптасып дамуы мен қызмет аясының жалпы мәселелерін теориялық әрі методологиялық тұрғыдан зерттеудің жалпы проблемалары; 2) антропонимдерді тұтас бір жүйе ретінде зерттеу; 3) кісі аттарын әлеуметтік-қоғамдық, тарихи категория ретінде қарастыру; 4) кісі аттарының пайда болу, жойылу заңдылықтарындағы тарихи-әлеуметтік жағдайлардың себеп-салдарын анықтау; 5) кісі аттарының сөйлеу тілі мен жазба тілдегі қызметін, қос тілдегі орны мен мәдени қарым-қатыстағы мән-маңызын зерттеу; 6) кісі есімдерінің экспрессивті-эмоционалдық қызметін тексеру (көркем әдебиетте, баспасөзде, күнделікті тұрмыста қолданылу ерекшеліктері); 7) антропонимдер жүйесіндегі интернационалдық, ұлттық ерекшеліктерді, олардың өзара байланыс, бірлігін зерттеу; 8) қазақ антропонимдерін байытудағы басқа ұлт антропонимдерінің әлеуметтік мәні: а) көпұлтты Қазақстан Республикасында қазақ антропонимдерінің қолданылуы мен қызмет аясының әлеуметтік сипаты; 10) антропонимдерді тілдік және тарихи тұрғыдан топтастыру» [5, 43-44 б.].

Әдебиеттер тізімі

1. Жанұзақов Т.Ж. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 140 б.
2. Мұсабаев Ғ. Қазақ тіліндегі кейбір кішірейткіш жұрнақтар // Қазақ ССР Ғылым академиясының хабарлары, лингвистикалық серия. – 1950. – №82.
3. Абдрахманова Т.М. Қазақ, орыс, неміс тілдеріндегі лақап есімдерінің ерекшелігі // Тілтаным. – 2004. – №4. – 129 б.
4. Жанұзақов Т., Рысберген. Қазақ ономастикасы. Жетістіктері мен болашағы. – Алматы: Азия баспасы, 2004. – 128 б.
5. Жартыбаев А.Е. Орталық Қазақстан топонимиясының тарихи-лингвистикалық этимологиялық және этномәдени негіздері / Докт. дисс. – Алматы, 2006.

УДК 81'373.2 (574)

Утарова Н.Т.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

АНГЛОЯЗЫЧНЫЕ ЭРГОНИМЫ В ОНОМАСТИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ ГОРОДА АЛМАТЫ (НА МАТЕРИАЛЕ НАЗВАНИЙ ТОРГОВЫХ ЦЕНТРОВ И ЗАВЕДЕНИЙ ОБЩЕСТВЕННОГО ПИТАНИЯ)

Масштабные изменения в жизни общества влекут за собой изменения в социально-политической, экономической, бытовой сферах жизни и оказывают влияние на состоянии языка, отражаются на всех уровнях его бытования, в том числе и в сфере коммерческой номинации. Так, Т.В. Шмелева отмечает, что с начала 1990-х годов эта сфера переживает состояние «онимического взрыва»: взрывообразный рост числа объектов, требующих собственных имён, вызывает увеличение ономастикона (в первую очередь, городского) и расширение диапазона ономастической техники, или языковых средств производства онимов [4, с. 146-147].

Эргонимы, представляя собой единицы периферии ономастического пространства, выполняют особые функции сообщения и воздействия, и это отличает их от единиц других ономастических разрядов. Анализ эргонимов, являющихся частью городского ономастического пространства, помогает

увидеть его специфику, отражение в облике города мировых экономических и политических процессов, а также языковую картину населения города.

Большинство работ в области современной эргоники выполнены на материале отдельных городов России: Омска (И.А. Астафьева, 1996), Тольятти (С.В. Земскова, 1996), Челябинска (Д.А. Яловец-Коновалова, 1997), Самары (Т.П. Романова, 1997), Екатеринбурга (Р.И. Козлов, 2000; Н.В. Шимкевич, 2001), Воронежа (М.Е. Новичихина, 2002), Москвы (Т.П. Соколова, 2002), Ульяновска (В.В. Стародубцева, 2003), Красноярска (З.П. Подберезкина, 2003; А.А. Трапезникова, 2010), Саратова (Г.А. Донскова, 2004), Уфы (А.М. Емельянова, 2007), Новосибирска (Н.В. Носенко, 2007), Канска (Е.В. Ворошилова, 2007), Тюмени (Т.В. Щербакова, 2009), Казани (Р.М. Амирова, 2011), Иркутска (Ю.В. Вайрах, 2011), Махачкалы (Л.Н. Рабаданова, 2012; З.Т. Танаева, 2012), Томска (Е.С. Бутакова, 2013) и т.д.

В данной статье нами были рассмотрены эргонимическое пространство города Алматы, в частности эргонимы англоязычного происхождения. Сегодня Алматы является крупнейшим мегаполисом страны. На протяжении многих десятилетий он оставался экономическим, культурным и образовательным центром республики. Динамично развивающийся, комфортный для работы и проживания Алматы бесспорно является одним из экономических лидеров Казахстана.

Несмотря на свой относительно небольшой возраст, демографические процессы в городе сложны и многообразны, что в значительной мере является отражением его пёстрого национального состава. О.Сулейменов говорил: «Алматы – модель многонационального человечества» [3]. Характерной чертой современного города является его многоязычие.

Алматы занимает лидирующие позиции в развитии туристской индустрии страны, на его долю приходится свыше 50% общереспубликанского объема выполненных работ и услуг в туризме. Сейчас правительством республики уделяется много внимания развитию туризма в Казахстане, в том числе индустрии питания и ресторанного бизнеса, которые являются его неотъемлемой частью.

Большое количество англоязычных эргонимов объясняется статусом южной столицы, более многонациональным населением и развивающимся туризмом. К тому же в 2007 году на государственном уровне был принят культурный проект триединства казахского, русского и английского языков в Казахстане. О триединстве языков в Казахстане Президент Н.А. Назарбаев неоднократно говорил в ходе различных официальных выступлений. Впервые эта идея была озвучена в октябре 2006 года на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана, тогда глава государства отметил, что знание, как минимум, трех языков важно для будущего наших детей.

«Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык – государственный язык, русский язык – как язык межнационального общения и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику», [2] – сказал Президент. Казахстан, взяв курс на овладение его гражданами тремя языками, исходит из сегодняшних реалий – триединство языков будет являться свидетельством конкурентоспособности страны. Сами граждане, свободно владеющие несколькими языками, будут конкурентоспособными личностями как внутри страны, так и за рубежом. Важно отметить, что в условиях многонационального Казахстана предложенное триединство языков является существенным фактором укрепления общественного согласия. При этом надо подчеркнуть, что приоритетное внимание развитию трех языков отнюдь не означает, что без внимания остаются другие языки народов Казахстана.

Многообразие культур и языков – это национальное достояние Казахстана. Начиная с первых лет независимости государством проводится самая либеральная на всем постсоветском пространстве языковая политика, гармонично учитывающая интересы всего народа Казахстана. Она на деле обеспечивает соблюдение языковых прав всех этносов нашей страны, обеспечивает свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества. Сегодня знание английского, по существу, открывает окно в большой глобальный мир с его колоссальным потоком информации и инноваций. Овладение этим иностранным языком дает возможность обучения за рубежом в лучших вузах мира и создает возможность получения практического опыта в передовых странах планеты. Знание английского языка – это обязательное требование для делового общения и ведения бизнеса в любой точке мира.

Все это оказывает непосредственное влияние на языковую ситуацию города, и страны в целом.

Б.К. Аяпберген, изучая языковую ситуацию в торговой сфере города Алматы и проводя социолингвистический мониторинг, установил широкое распространение различных типов двуязычия, среди которых доминируют: казахско-русское, русско-казахское, русско-английское, казахско-английское, русско-корейское, немецко-казахское и др. Так, «казахско-русское – это массовое неблизкородственное, несбалансированное (по функциональной дистрибуции компонентов), контактное, распространенное и автономное двуязычие.

Русско-казахское двуязычие характеризуется как нераспространенное, неблизкородственное, контактное, несбалансированное, смешанное, одностороннее. Казахско-английское двуязычие рассматривается как одностороннее, нераспространенное, неблизкородственное, несбалансированное и смешанное. Русско-английское двуязычие – это двуязычие, интенсивно используемое в деловом общении. Оно характеризуется как более распространенное, неблизкородственное, несбалансированное, смешанное со всей увеличивающейся тенденцией в направлении достижения равновесия. Изучение таких типов двуязычия

показывает, что в торговой сфере доминирующими являются казахско-русское, казахско-английское и русско-английское, параллельно и переменнo использующиеся в деловом общении» [1, с. 23-24].

Подобное двуязычие можно встретить в эргонимах, например: русский+английский («Deep'lomat» (дипломат/ глубокий+ломать), «Вау вафли» (восклицание восхищения + блюдо), «Молл Анопт» (торговый центр+сорт яблок), «NaboCoff» (Набоков+кофе), «In100gramm» (Инстаграм/ в 100 грамм), «Mirfood» (мир еды), «Строй-Сити» (строй город/ строительный город) и др.), русский+казахский («Огни Алатау» (огни+название гор), «У Ана Тани» (у тети Тани), «Шу-Чу» (название местности/от глаг.шутить), английский+казахский («BeerToй» (праздник пива), «BurgerАлеми» (мир бургера), «DOSTYK PLAZA» (дружба+торговая площадь), «ToiMart» (праздник+крупный торговый центр), «Дамди-сэндвич» (вкусный бутерброд) и т.д.), японский+английский («MangaExpress» (лит.жанр в Японии+быстрый), «SUSHI ROOM by FOODBOX» (комната суши + коробка еды) и т.д.).

В результате анализа процессов образования эргонимов Алматы, было выявлено, что в основу многих названий положены имена, происходящие из других категорий онимов, то есть наблюдается процесс трансонимизации. Так, среди рассмотренных нами эргонимов можно выделить следующие группы:

- 1) Астроэргонимы (кафе «Aurora», «NightStar» и т.д.);
- 2) Топоэргонимы (фастфуд-кафе «AsiaFusion», «AsiaMIX»; рестораны «ChinaGold», «ChinaTown»; кафе «KalimeraCafe», «Maghribi», «Salang» и др.);
- 3) Гидроэргонимы (ресторан «BosphorusRestourant», ТПЦ «ESENTAI MALL» и т.д.);
- 4) Астиеэргонимы (рестораны «Cashgar», «Pattaya»; кофейни «NewYork», «SanFranciscoCoffeeBean»; кафе «Seoul» и т.д.);
- 5) Биоэргонимы:
 - антропоэргонимы (кафе «Leo`s Cafe & Terrace», «Paul Cafe», «Toni Gard Cafe»; пабы «DICKENS», «Mrs.Hudson», «The Shakespeare Pub» ит.п.);
 - зооэргонимы (рестораны «Falcon», «Fish Restaurant»; кофейня «Chameleon» и др.);
 - фитоэргонимы (кафе «Lime», «Sequoia», «Basilic»; рестораны «Ambrosia», «Clover», «Edelweiss» ит.д.);
- 6) Мифоэргонимы (рестораны «PALLADIUM»; кафе «Paradise», «Govinda`s» ит.д.);
- 7) Урбаноеэргонимы (рестораны «Main Street», «Manhattan»; кафе «Cafe Central», «Khan el-Khalili»; кофейня-кондитерская «Baker Street»; ТПК «GRAND PARK», «City Center» т.д.).

Касаясь характера структуры эргонимов, можно отметить доминирование односложных названий с именем существительным в основе, а также сочетаний «имя существительное+имя существительное» и «имя прилагательное+имя существительное». Сочетания эргонимов, образованных от других частей речи, представлены в меньшем количестве, однако следует указать и их:

- Имя сущ.: рестораны «Ambrosia», «Atmosphere», «BarFly», «EAST», «Vista», «TheGarden»; бары «VELVET», «Union», «JBar», «Gypsy», «Chelsea»; фастфуд-кафе «CITY», «Estate», «Foodie», «Gippo», «MacDonald`s», «TheFlame»; кафе «Gold», «Horizon», «Joy», «RIKSOS», «Sapphire», «Smile» и др.;
- Имя сущ.+имя сущ.: кафе «Kalimera Cafe», «Sunset Cafe», «Toni Gard Cafe»; кофейни «Coffee and the City», «Thomi`s Pastry», «Tango Square», «Art house»; лаундж-бары «Steam bar», «Avenue Club» ит.д.;
- Имя прил.+имя сущ.: пабы «Golden Pub», «Right House», «Copper pub»; кофейни «Creative Cafe», «Happy Coffee», «New Bisquit», «Urban Coffee»; рестораны «Grand Osteria», «KOREAN HOUSE», «White Terrasse», «Favor Meat Club» ит.п.;
- Имя прил./Имя прил.+союз+имя прил./ Имя прил.+имя прил.: кофейни «Excellent», «BlackandBrown»; караоке-бар «Funky», «RICH»; кафе «Happy», «Sweet&Spicy»; рестораны «Magedstic», «RoyalMajor» и др.;
- Имя прил.+имя прил.+имя сущ./ Имя прил.+имя сущ.+имя сущ.: паб «TheoldEnglishpub», «OldTraffordPub», пивной бар «SPORTBEERBARSTAUT»; кафе «HardRockCafe», караоке-бар «RedBusPub», фастфуд-кафе «RedDragonAlmaty» и т.п.;
- Имя сущ.+имя сущ.+имя сущ.: кофейни «EsperanzaCoffeeHouse», «Jumpingoatcoffee», «SanFranciscoCoffeeBean»; рестораны «Ерoк-Ерoк. Taste of Malaysia», «Gourmet Burger Station»; паб «KILLFISH DISCOUNT BAR» ит.п.;
- Имя сущ.+имя числ.: кафе-бар «Bar 3200», караоке-бар «Fahrenheit104», ресто-бар «RESTO BAR 6/45», лаундж-бар «Lounge Bar 29», шотландскийбар «William Lawson`s 13», кафе «Pizza one», кофейня «19 Bread and Coffee» и др.;
- Глагол/ глаг.+имя сущ./ глаг.+нареч.: кафе «GO!», гриль-бар «Come In»; кофейни «Coffee buy», «Go Coffee & Donuts», фастфуд-кафе «Just Eat» и др.
- Имя сущ.+прич./причастие/прич.оборот.: паб «Advanced Pub Arsenal», фастфуд-кафе «Chili fried Chicken», ресторан «Bloom Ville», бар «Lucky Strike» и др.

Встречается много названий, созданных в результате игры слов:

А. Графические окказионализмы:

Бар «BLVCKOUT»: содержит достаточно популярный метод, когда букву «А» используют в перевернутом виде как «V», в изначальном варианте «BLACKOUT» слово переводится как затмение;

Ресторан «Cashgar»: в целом означает китайский город Кашгар, но написанное латиницей приобретает второе значение - cash (наличные)+ gar;

Фастфуд-кафе «PIZZBURG»: название данного заведения ассоциирует его с неким вымышленным городом Пицбургом (ПИЦца+БУРГер), что сразу наводит на мысль о том, что это кафе быстрого питания;

Бар «Синий FunToMass»: под именем киногероя Фатомаса кроется «второе дно» эргонима – «funtomass, что переводится как «удовольствие в массы», и номинаторы отражают это в своем девизе и целях;

Кофейня «NaboCoff» своим названием обязано русскому и американскому писателю, поэту, переводчику и литературоведу В.В.Набокову, в то же время интересное обыгрывание специфики заведения, благодаря выделению «Coff»;

Б. Словообразовательные окказионализмы:

Кофейня-караоке «CoffeeOke»: оригинально демонстрирует потребителям направленность заведения и сочетание «кофе+ оконч.-оке (караоке)» созвучно в эргониме;

Кафе «Buffeteria»: оригинальное обыгрывание ойкодомонима в названии заведения, представляющее собой синтез слов «буфет» и «кафетерий»;

В. Семантические окказионализмы:

Фастфуд-кафе «FM Burger»: в названии содержится частота радиоволн, что может трактоваться как станция Бургер, призывает быть посетителей на его волне;

Лаундж-бар «ХО»: эргоним содержит обозначение качества коньяка ExtraOld, возможно, номинаторы таким образом стремились облагородить название, однако данное обозначение понятно не всем потребителям;

Караоке-бар «Fahrenheit104»: очевидно в названии неспроста упоминается именно 104 градуса по Фаренгейту, при переводе в Цельсий будет равен 40 градусам, что может символизировать крепкие алкогольные напитки;

Г. Эргонимы-аллюзии (в основном отсылающие к общеизвестным авторам – представителям англоязычной литературы):

Паб «DICKENS» связан с английским писателем, одним из крупнейших прозаиков XIX века Чарльзом Диккенсом и представляет собой кусочек Англии в южной столице;

Кофейня «Hemingway»: название заведения происходит от фамилии американского писателя и лауреата Нобелевской премии по литературе Эрнеста Хемингуэя;

Паб «TheShakespearePub» носит фамилию величайшего англоязычного писателя и одного из лучших драматургов мира Уильяма Шекспира, а в интерьере заметен стиль старой Англии;

Паб «Mrs.Hudson» носит имя созданной Артуром Конаном Дойлем хозяйки квартиры на Бейкер-стрит 221Б Миссис Хадсон и будет интересен не только шерлокоманам;

В эргонимии Алматы можно встретить отсылки к знаменитым адресам и достопримечательностям (бар «BigBen», гриль-бар «BROOKLYN», ресторан «MainStreet», ресторан «Manhattan», кафе «Metropol», паб «OldTraffordPub», караоке-кафе «ParkAvenue», караоке-бар «RedBusPub», ресторан «ChinaTown» и др.).

Помимо перечисленных выше эргонимы также можно разделить на несколько тематических групп:

– Блюда: «Asia Doner», «Burger King», «CandyBar», «KUKSY TOWN», «Goodbeef», «Pasta-Pizza Express», «Shipudim», «The Noodles» ит.д.;

– Напитки: «Arabica Cafe», «Cappuccino», «Coffee & Toffee», «Coffee Terra», «Traveler's Coffee», «SPORT BEER BAR STAUT», «Negroni» ит.п.;

– Качества: «Bonton», «Excellent», «Happy», «Loud», «Magestic», «RICH», «Sweet & Spicy», «The Best», «Vintage» и др.;

– Частъзданияилипомещение: «Aviclub», «Алма-Ama Hall», «Canteen», «Creamary», «LOFT», «VERANDA» ит.д.

Можно отметить и частое использование знака амперсанд (&), который заменяет союз «и» в европейских языках (ресторан-бар «BarbeQ-Bar & Grill», бар «Beefore BAR Aperitif & Food»; кофейни «Coffee & Parfait bar», «Coffee & Toffee», «COFFEEROOM & TRATTORIA», «Go Coffee & Donuts», «Isaac toast & coffee»; рестораны «KALYAN & STEAK HOUSE», «Cosmo & Sancak», «La Barca Fish & Wine»; кафе-кондитерские «Le Grand Appetit French Bakery & Bistro», «Pate & Pizza»; кафе «Leo's Cafe & Terrace», «MR. T. DONERS & BERLIN FOODS», «Sweet & Spicy»; фастфуд-кафе «Mr.Burger& Pizza», «Kind Burger & Pizza», «Mr.Donerci& Burger»; летнеекафе «Terra Grill & Bar», ПК «Selfie Bar & Club»), в русском же языке этот знак используется редко, для придания словосочетанию некой принадлежности киностранный культуре (кафе «Блины&Пирог», ресторан «Лёд&Пена»).

Таким образом, можно заметить, что большое количество эргонимов, в которых используется латиница, английская нарицательная и онимическая лексика, что подтверждает особый статус Алматы как «южной столицы», развивающегося мегаполиса и лидера туристской индустрии Казахстана. Однако результаты нашего исследования этим не ограничиваются и, эргонимы Алматы требует дальнейшего анализа, т.к. число коммерческих предприятий продолжает увеличиваться и ономастическое пространство города растет, соответственно возрастает и интерес к исследованию эргонимии.

Список литературы

1. Аяпбергенов Б.К. Социально-лингвистические проблемы функционирования государственного языка в маркетинговой сфере Республики Казахстан / Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2004. – 30 с.
2. Назарбаев Н.А. Послание народу Казахстана от 28 февраля 2007 года [электронный ресурс]. – http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-28-fevralya-2007-g.
3. Сулейменов О. Алматы – модель многонационального человечества. Статья от 24 февраля 2015 года [электронный ресурс]. – <http://www.zakon.kz/4692315-olzhas-sulejmenov-almaty-model.html>.
4. Шмелева Т.В. Ономастикон современного города // Международный съезд русистов: тезисы докладов. – Красноярск, 1997. – С. 146-147.

УДК 811.161.1

Утегенова К.Т.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

АНАЛИЗ КАЗАХСТАНСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О НАЗНАЧЕНИИ И ПРОВЕДЕНИИ СУДЕБНЫХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ ПО ДЕЛАМ ОБ ЭКСТРЕМИЗМЕ

Актуальность нашего исследования обусловлена тем, что настоящее время экстремизм признается общественно опасным явлением, как учеными, так и представителями власти. Проявления экстремизма вызывают широкий резонанс в обществе, что также подтверждает значимость проблемы.

Усиливающиеся тенденции возникновения экстремизма отмечаются большинством исследователей. Эти тенденции наблюдаются как в казахстанском, так и в мировом сообществе. Сложный и разнообразный по многим параметрам состав казахстанского общества является предпосылкой возникновения экстремизма.

Экстремизм представляет собой угрозу не только национальной, но и мировой безопасности. Среди преступлений экстремистской направленности принято выделять те, которые совершаются посредством слова - вербальный экстремизм. Несмотря на принятие в последнее десятилетие мер, направленных на противодействие экстремистской деятельности, ситуация в данной сфере остается сложной [1].

В связи с ростом преступлений экстремистской направленности и необходимостью повышения эффективности их расследования актуальной проблемой является выявление и оценка различных материалов на предмет наличия в них признаков экстремизма.

Как показывает практика, основной способ доказательства факта экстремистской деятельности состоит в назначении и производстве судебной экспертизы на предмет наличия признаков экстремизма. Применение специальных знаний при расследовании преступлений, связанных со словесным экстремизмом, позволит повысить их раскрываемость.

Заключение эксперта занимает одно из ведущих мест в системе доказательств, собираемых по уголовному делу. В настоящее время с помощью лингвистической экспертизы устанавливаются фактические данные, что и позволяет решать основной вопрос судопроизводства о виновности (невиновности) лица.

В начале своего исследования мы решили остановиться на анализе казахстанского законодательства о назначении и проведении судебных экспертиз.

В информационно-правовых базах казахстанского законодательства разработаны нормативные акты различного уровня, регламентирующие экспертную деятельность. Значительным событием в экспертном деле, несомненно, стал Закон Республики Казахстан от 20.01.2010 N 240-IV ЗРК «О судебно-экспертной деятельности в Республике Казахстан». Указанный документ впервые четко определил правовую основу, принципы организации и основные направления этого вида деятельности в гражданском, административном и уголовном судопроизводстве [2].

Закон, как и следует из его названия, регламентирует деятельность государственных экспертов и соответствующих учреждений, однако, что очень важно, не монополизирует за ними эту сферу, а признает и допускает в силу ст. 12 «Профессиональные и квалификационные требования, предъявляемые к судебному эксперту» к производству экспертизы практически на равных основаниях также и иных лиц, не являющихся штатными сотрудниками государственных судебно-экспертных учреждений, но обладающих специальными познаниями в какой-либо области.

В соответствии с общепринятыми нормами задачей любой судебно-экспертной деятельности является оказание содействия органам правопорядка в установлении обстоятельств, подлежащих доказыванию по конкретному делу, посредством разрешения вопросов, требующих специальных знаний в области науки, техники, искусства или ремесла.

В этой связи отмечаем, что указанный закон (ст. 13 «Присвоение квалификации судебного эксперта») предъявляет следующие требования к лицу, претендующему на должность эксперта в государственных судебно-экспертных учреждениях: 1) присвоение квалификации судебного эксперта осуществляется путем

сдачи им квалификационного экзамена с выдачей квалификационного свидетельства судебного эксперта на право производства определенного вида судебной экспертизы; 2) прием квалификационных экзаменов и выдача квалификационного свидетельства судебного эксперта на право производства определенного вида судебной экспертизы осуществляются квалификационными комиссиями Министерства юстиции РК и уполномоченного органа в области здравоохранения РК.

Закон в ст. 5 утверждает общие принципы судебно-экспертной деятельности, а именно законность, соблюдения прав, свобод и законных интересов человека и гражданина, прав и законных интересов юридического лица; независимости судебного эксперта; допустимости использования научно-технических средств и методов при проведении судебно-экспертных исследований; всесторонности, полноты и объективности судебно-экспертных исследований; соблюдения профессиональной этики судебного эксперта.

Важно, что в ст. 7 подтверждается: каждое лицо, полагающее, что действие или бездействие судебного эксперта или учреждения в целом привели к ограничению прав и свобод гражданина либо юридического лица, вправе обжаловать указанные действия (бездействие) в порядке, установленном законодательством Республики Казахстан [2].

В настоящее время эксперты реально востребованы во всех видах процесса. Согласно статье 79 УПК РК, в качестве эксперта может быть вызвано незаинтересованное в деле лицо, обладающее специальными научными знаниями. Производство судебной экспертизы (далее СЭ), в соответствии с частью первой статьи 273 настоящего Кодекса, может быть поручено: 1) сотрудникам органов судебной экспертизы; 2) лицам, осуществляющим судебно-экспертную деятельность на основании лицензии; 3) в разовом порядке иным лицам в порядке и на условиях, предусмотренных законом.

Эксперт в силу своего статуса в уголовном процессе вправе: 1) знакомиться с материалами, относящимися к предмету экспертизы; 2) заявлять ходатайства о предоставлении ему дополнительных материалов, необходимых для дачи заключения; 3) участвовать в производстве процессуальных действий и судебном заседании с разрешения органа, ведущего уголовный процесс, и задавать участвующим в них лицам вопросы, относящиеся к предмету экспертизы; 4) знакомиться с протоколом процессуального действия, в котором он участвовал, а также в соответствующей части с протоколом судебного заседания и делать подлежащие внесению в протоколы замечания относительно полноты и правильности фиксации его действий и показаний; 5) давать в пределах своей компетенции заключение по выявленным в ходе судебно-экспертного исследования обстоятельствам, имеющим значение для дела, выходящим за пределы вопросов, содержащихся в постановлении о назначении СЭ; 6) представлять заключение и давать показания на родном языке или языке, которым владеет; пользоваться бесплатной помощью переводчика; заявлять отвод переводчику; 7) обжаловать решения и действия органа, ведущего уголовный процесс, ущемляющие его права при производстве экспертизы; 8) получать возмещение расходов, понесенных при производстве экспертизы, и вознаграждение за выполненную работу, если производство СЭ не входит в круг его должностных обязанностей.

В то же время эксперт не имеет права: 1) вести переговоры с участниками процесса по вопросам, связанным с производством экспертизы, без ведома органа, ведущего уголовный процесс; 2) самостоятельно собирать материалы для исследования; 3) проводить исследования, которые могут повлечь полное или частичное уничтожение объектов либо изменение их внешнего вида или основных свойств, если на это не было специального разрешения органа, назначившего экспертизу.

В соответствии с законодательством РК эксперт обязан: 1) явиться по вызову органа, ведущего уголовный процесс; 2) провести всестороннее, полное и объективное исследование представленных ему объектов, дать обоснованное и объективное письменное заключение по поставленным вопросам; 3) отказаться от дачи заключения и составить мотивированное письменное сообщение о невозможности дать заключение и направить его в орган, ведущий уголовный процесс, в случаях, предусмотренных статьей 284 УПК РК; 4) давать показания по вопросам, связанным с проведенным исследованием и данным заключением; 5) обеспечивать сохранность представленных на исследование объектов; 6) не разглашать сведения об обстоятельствах дела, ставшие ему известными в связи с производством экспертизы; 7) представлять органу, назначившему СЭ, смету расходов и отчет о расходах, понесенных в связи с производством экспертизы.

За дачу заведомо ложного заключения эксперт несет уголовную ответственность, установленную законом.

Статья 80 УПК РК дополнительно раскрывает содержание термина «специалист» в уголовном процессе. Специалист - лицо, обладающее специальными знаниями, необходимыми для оказания содействия в собирании, исследовании и оценке доказательств путем разъяснения участникам уголовного процесса вопросов, входящих в его специальную компетенцию, а также применения научно-технических средств. Специалистами являются также педагог, психолог, участвующие в следственных и иных процессуальных действиях.

УПК РК регламентирует порядок назначения и производства СЭ [3].

Признав необходимым назначение СЭ, следователь самостоятельно выносит об этом постановление либо возбуждает перед судом ходатайство, знакомит с постановлением о назначении СЭ подозреваемого, обвиняемого, его защитника и разъясняет им права, предусмотренные статьей 274 УПК РК. Об этом составляется протокол, подписываемый следователем и лицами, которые ознакомлены с постановлением. Свидетель и потерпевший, в отношении которых производилась СЭ, вправе ознакомиться с заключением эксперта.

Эксперт вправе возвратить без исполнения постановление, если представленных материалов недостаточно для производства СЭ или он считает, что не обладает достаточными знаниями для ее производства.

СЭ, в производстве которой участвуют эксперты разных специальностей, является комплексной. В заключении экспертов, участвующих в производстве комплексной СЭ, указывается, какие исследования и в каком объеме провел каждый эксперт, какие факты он установил и к каким выводам пришел. Каждый эксперт, участвовавший в производстве комплексной СЭ, подписывает ту часть заключения, которая содержит описание проведенных им исследований, и несет за нее ответственность.

В заключении эксперта обязательно указываются: 1) дата, время и место производства СЭ; 2) основания производства СЭ; 3) должностное лицо, назначившее СЭ; 4) сведения об экспертном учреждении, а также фамилия, имя и отчество эксперта, его образование, специальность, стаж работы, ученая степень и (или) ученое звание, занимаемая должность; 5) сведения о предупреждении эксперта об ответственности за дачу заведомо ложного заключения; 6) вопросы, поставленные перед экспертом; 7) объекты исследований и материалы, представленные для производства СЭ; 8) данные о лицах, присутствовавших при производстве СЭ; 9) содержание и результаты исследований с указанием примененных методик; 10) выводы по поставленным перед экспертом вопросам и их обоснование.

При недостаточной ясности или полноте заключения эксперта, а также при возникновении новых вопросов в отношении ранее исследованных обстоятельств уголовного дела может быть назначена дополнительная СЭ, производство которой поручается тому же или другому эксперту. В случаях возникновения сомнений в обоснованности заключения эксперта или наличия противоречий в выводах эксперта или экспертов по тем же вопросам может быть назначена повторная СЭ, производство которой поручается другому эксперту.

Эксперт дает заключение в письменной форме. Этот документ должен содержать подробное описание проведенного исследования, сделанные в результате его выводы и ответы на поставленные судом вопросы. В случае, если эксперт при проведении СЭ установит имеющие значение для рассмотрения и разрешения дела обстоятельства, по поводу которых ему не были поставлены вопросы, он вправе включить выводы об этих обстоятельствах в свое заключение. Заключение эксперта для суда необязательно и оценивается судом наряду с другими доказательствами. Несогласие суда с заключением должно быть мотивировано в решении или определении суда. На время проведения экспертизы производство по делу может быть приостановлено.

Таким образом, анализ законодательной базы РК по делам об экстремизме позволил определить общие принципы судебно-экспертной деятельности; права и обязанности эксперта и / или специалиста; порядок назначения и производства СЭ и прийти к выводу, что в Республике Казахстан разработаны нормативные акты различного уровня, регламентирующие экспертную деятельность.

Список литературы

1. Закон Республики Казахстан от 18 февраля 2005 года № 31-III «О противодействии экстремизму» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.11.2014 г.).
2. Закон Республики Казахстан от 20.01.2010 N 240-IV ЗРК «О судебно-экспертной деятельности в Республике Казахстан».
3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.11.2014 г.)

УДК 821.112.2

Чечетко М.В.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

ГЁТЕ И УНИВЕРСИТЕТСКИЙ ТЕАТР

Иоганн Вольфганг Гёте, величайший немецкий, драматург и прозаик, человек энциклопедических знаний, крупнейший ученый, классик национальной и мировой литературы – художник необычной творческой силы. Это имя известно миру. Его произведения переведены на многие языки. Его творчество вдохновляло и восхищало самых великих и прославленных поэтов и писателей последующих поколений, как великое множество читателей. Двухсотпятидесятилетие со дня его рождения отмечалось по всему миру как дань одному из величайших достижений человеческой культуры. Мимо этой даты не прошел и университетский театр, созданный в нашем вузе в 1998 году. Театр получил название «ЭХО».

Университетские и школьные театры играли важную роль в обучении иностранным языкам, латыни, родному языку и литературе в Германии, Англии в XVI-XVIII веках. В XX веке повсеместно практиковались летние курсы отдыха и театрального обучения во многих странах Западной Европы и Америки. Драматизация в обучении языку с давних времен применяется в дидактике разных стран. Это – творческий труд, требующий выдумки и вдохновения. В каждом из таких театров – свои принципы и

установки. Наш театр был создан в честь юбилея великого драматурга и поэта, новатора и реформатора театра Бертольда Брехта. Масштабность фигуры Гёте – классика литературы обрела в XX веке наследника и единомышленника в лице Брехта. Не случайно так часто соединяют эти имена, символизирующие непрерывность великой театральной и поэтической традиции. Мы также соединили их в нашем театре. Первый наш спектакль был построен на драме Брехта «Добрый человек из Сезуана», а второй был подготовлен к юбилею Гёте в 1999 году и стал основным нашим достижением.

Театр «Эхо» работал по методике Бертольда Брехта на основе «балладной оперы» – особой формы музыкального спектакля. В театре работали преподаватели Четченко М.В. /руководитель и главный режиссер театра/, Шунайбекова К.М., Утебаева А.С. и студенты. Вначале было 19 актеров, потом – 27. Все они прошли специальный тренинг по технике актерского мастерства. Были подготовлены спектакли «Играем Брехта», «Играем Гёте», «Играем Зергес», «Играем де Сент-Экзюпери». Они именовались так не случайно – ведь каждый сценарий создавался творчески, с участием студентов, с привлечением разных источников. Театр был музыкальным и для него были написаны зонги студентом, а затем преподавателем Александром Дроздовым – они вошли в его поэтическую книгу «ЭТО Я И МОЯ ГИТАРА», вышедшую много лет спустя. Театр выезжал в школы и сельские клубы, показал свои работы в Алмате, Казани, Саратове, Москве. Мы стали призерами Международной ярмарки «Окрыленная женщина» в 1999 году.

На эту ярмарку мы поехали со спектаклем «Играем Гёте» и показали его там в августе, в дни юбилея великого классика. Сценарий спектакля был создан на основе двух произведений Гёте – эпистолярного романа «Страдания юного Вертера» и драмы «Фауст», а также романа немецкого писателя XX века Томаса Манна – «Летта в Веймаре». Весь этот богатый материал был нами тщательно изучен и переработан и на его основе создан сценарий.

Роман Гёте «Страдания юного Вертера» /1774/ – роман эпистолярный. Он написан в письмах, по литературной традиции XVIII века. Это трагическая история талантливого молодого человека с передовыми взглядами, который не выдержал личной и общественной драмы, своего столкновения с жестоким обществом и несчастной любви. В нем с особой силой прозвучали идеи, воодушевляющие передовую молодежь Германии того времени и эти идеи и роман нашли горячий отклик не только на родине поэта, но и за ее пределами. Это произведение стало первым актом нашего спектакля.

Вторым актом стали сцены из драмы Гёте «Фауст», созданной в 1806-1832 годах. Это одно из величайших произведений мировой литературы, над которым Гёте работал в течение всей своей жизни. Сюжет для своей драмы в стихах он взял из народной книги о чернокнижнике докторе Фаусте, который готов отдать душу дьяволу за возвращение молодости и познание всех тайн мироздания. После огромных испытаний и разочарований, после гибели его великой любви – Маргариты, Фауст обращается к деятельности во благо людей и обретает гармонию в созидании. Это философское произведение о великом предназначении человека. Его образы повлияли на многие творения мировой поэзии.

Наш сценарий соединил все это: я написала первую часть по сюжету «Вертера» в виде пьесы и в ней появилась героиня реальной биографии Гёте и романа Томаса Манна «Летта в Веймаре» – Шарлотта Кестнер. «Вертер» – роман автобиографический, это история самого Гёте, его всепоглощающей любви к девушке Летте, невесте другого, ставшей женою другого. Но в отличие от своего героя, Гёте не покончил с собой, а уехал. Много лет спустя, когда он был министром при дворе герцога в Веймаре и прославленным поэтом и политическим деятелем, он принимал в Веймаре овдовевшую Шарлотту Кестнер, которую обессмертил в своем романе. В нашем спектакле было две героини – юная Летта играла сцены с юным Вертером, а одетая в черное платье Шарлотта смотрела на них из своего кресла и комментировала ожившие сцены своей молодости. Театральная условность здесь проявила глубину и драматизм истории Гёте – той, что была в жизни и той, что запечатлена на страницах романа.

Переход к «Фаусту» был естественным: Вертера и Фауста у нас играл один актер – Дмитрий Русаков. Его сценический образ соединял два творения великого классика. Трагизм «Фауста» усиливали зонги – А. Дроздов написал их на свои стихи, на стихи Бориса Пастернака, на стихи Николая Гумилева «Маргарита»: «А у Маргариты спрятан ларец/ Под окном в зеленом плюще,/ Ей приносит так много серег и колец/ Злой насмешник в красном плаще» [1]. Поэтическая стихия соединила эти образы и помогла нам раскрыть глубину творения Гёте.

Сыгранный на международной ярмарке в дни юбилея этот спектакль принес нам первый приз. О нас много тогда писали и много снимали телестудии в Алмате и в Уральске. Одна из статей называется «Верное прочтение Гёте, или Мефистофель с гитарой Маргариты Четченко» [2]. Она основана на том, что в «Фаусте» Гёте есть ремарка: «Мефистофель выходит с гитарой и поет»: «Зачем под нож, скрывая дрожь, Катринхен к милому идешь и гибели не видишь ...» Так что наша трактовка не расходилась с тем, что задумал автор «Фауста» и наш Мефистофель, сыгранный А. Дроздовым, выходил на сцену с гитарой.

В Уральск позднее приехал руководитель Гёте-центра из Германии, герр Ульрих Ретгангель. Он смотрел наши спектакли, ездил с нами в гастрольную поездку с «Играем Гёте» в Дарьинск, изучил наш опыт и номинировал театр. Уральский опыт прочтения великих творений Гёте получил поддержку и одобрение центра Гёте, что стало для нас лучшим свидетельством успеха нашего дела. Потом были и другие спектакли, но спектакль «Играем Гёте», к счастью полностью записанный нами на видео, стал лучшим достижением нашего университетского театра «ЭХО» – эха голосов великих.

Список литературы

1. Гумилев Н.С. Избранное. – М., 1989. –208 с.
2. Сарбасова Г. Верное прочтение Гёте, или Мефистофель с гитарой Маргариты Чечетко // «Надежда», 17 мая 2001, г. Уральск.

ӘОЖ 811.512.122

Чиркова Г. Н.

*Белес жалпы орта білім беру мектебінің балабақша кешені
Белес а., Қазақстан*

АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІНДЕ ЖАҢАШЫЛ ТҮРҒЫДА ҚОЛДАНУ

Қазақстан Республикасы ғылыми-техникалық прогрестің негізгі белгісі – қоғамды ақпараттандырудың жаңа кезеңіне өтуі. Қоғамды ақпараттандыру – экономика, ғылым, мәдениет дамуының негізгі шарттарының бірі.

Білім саласындағы жаңа көзқарас тұлғаның дамуы мен нәтижеге бағытталған білім беруді көздейді. Сондықтан, білім жүйесін құру, оқушыларға қазіргі заман талабына сай білім беру – бүгінгі күннің ең өзекті мәселесі.

Қазіргі кезде сабақта ақпараттық технологияларды бәріміз кеңінен қолданамыз. Қазақ әдебиетінің классигі, ұлы атамыз Абай Құнанбайұлы «Шәкірттерің жақсы оқу үшін, оның оқуға деген ынтасы және қызығушылығы зор болу керек» – деген. Расында да, тек қана жігерлі, әр нәрсені үнемі білгісі келген, табандылығын, шыдамдылығын көрсеткен адам ғана мақсатына жетеді.

«Жаңа ақпараттық – коммуникациялық технологиялар» ұғымының пайда болуы білім беру саласында компьютердің қолданыла бастауымен тығыз байланысты. Көптеген электронды оқулықтар мен оқу бағдарламалары, мультимедиялық оқу бағдарламалары жасалады және жасалып та жатыр. Сондықтан, бүгінгі таңда қазақ тілі пәні мұғалімдерінің кәсіби құзырлығы қүрылымынан оқытудың ақпараттық – коммуникациялық технологиялары ерекше орын алады.

Жаңа ақпараттық технологиялар дегеніміз – білім беру ісінде ақпараттарды даярлап, оны білім алушыға беру үрдісі. Бұл үрдісті іске асырудың негізі компьютер болып табылады.

Компьютер – мұғалімнің басты көмекшісі. Ең біріншіден, ол мұғалімнің еңбегін жетілдіреді. Көптеген материалдарды, дайын сабақтарды реттеп сақтауға мүмкіндік береді. Екіншіден, компьютердің арқасында мұғалім әр сабаққа оқушылардың ерекшелігіне қарай және сабақтың мақсатымен міндетін ескере отырып, әртүрлі кеспелер, материалдар дайындай алады. Үшіншіден, сабақтың формаларын түрлендіре алады, яғни көрнекілік, әдістемелік, аудио және бейнематериалдар қолдана алады. Мұндай жұмыс сабақтың әр кезеңінде іске асырылады.

Сонымен бірге, ақпараттық коммуникативтік технология сабаққа дайындалуда қосымша ақпаратты іздеуді кеңейтеді. Интернеттің іздеу жүйесі арқылы қызықты мәліметтер, көрнекіліктер таба аламыз. Сол жағынан да сабаққа дайындалу барысында әдістемелік көмек береді. Компьютер арқылы тұсаукесер сабақтарын, компьютерлік формадағы бақылау сабақтарын дайындауға болады.

Компьютерлік тұсаукесер сабақтары – жаңа сабақты диалог тәртібінде түсіндіру, дәріс – сабақ, ғылыми конференция сабағы, жобаларды қорғау сабағы, кіріктірілген сабақ, тұсаукесер сабағы, пікірталас сабағы.

Компьютерлік формадағы бақылау сабақтар – оқушылардың білімдерін тест түрінде тексерудің бір түрі. Мұндай сабақтар арқылы оқушылар өз бағаларын бірден біледі.

Тұсаукесер – берілген материалды слайд, электрондық оқулық, флипчат арқылы көрсету формаларының бір түрі. Оның ішінде сұрақтар мен кестелер, суреттер, көрнекіліктер мен аудио мен бейнематериалдарды, дайындаған құжаттарды, клайстер мен танымдық жаттығуларды кіріктіруге болады.

Бұл технологияның тиімділігі, оқушы мұғалімнің бағыт – бағдар беруі арқылы өз бетімен ізденіп, жаңа мәліметтер алып, еңбектену арқылы игереді. Білімді меңгере отырып, оқушы сын көзбен қарауға, өз ойын еркін айтуға, өз құқықтарын қорғай білуге, ақпарат көздері арқылы ізденуге, білімін толықтыруға жәрдемдеседі.

Сонда, оқу-жүйесінде ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдану мынадай нәтижелерге қол жеткізеді:

- оқушылар электронды оқулықтармен және интернет желісімен жұмыс істей алады;
- оқушының білімі қысқа мерзімде және кез келген уақытта бағаланады;
- орындаған жұмыстарының қателерін бірден көруге мүмкіншілік тудырады;
- интерактивті тақтаны еркін қолданады;
- ақпараттық мәдениетін дамытады;
- сабақта уақыт та үнемделеді;
- оқушылардың коммуникативтік қабілеттері дамиды;

- зерттеу дағдылары дамиды;
- оқушылардың пәнге деген қызығушылықтары артады;
- әрбір оқушының шығармашылық мүмкіндігі ашылады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың бірі – интерактивті тақта, мультимедиялық және онлайн сабақтары. Интерактивті тақтаны сабақта пайдаланудың маңыздылығы, яғни оның көмегімен оқыту үрдісіндегі өзекті мәселелерді шешуге болатындығы анықталған.

1. Оқу-тәрбиелік үрдістің сапасын арттыру, оны ғылыми-техникалық прогрестің осы заманғы деңгейіне көтеру;

2. Оқыту үрдісіндегі жекелеп, саралап оқыту идеяларын дамыту;

3. Оқушылардың компьютерлік білімін жетілдіру;

4. Жүйелі бақылау жүргізіп отыру, яғни оған оқушылардың білім деңгейін, икемділігін тексеру сияқты жұмыстарын жетілдіру үшін көмек беру.

Тәжірибеде интерактивті тақтамен жұмыс жүргізуді жиі қолдану қажет. Интерактивті тақтаны орыс топтарында қазақ тілі сабақтарында көру, есте сақтау диктанттары, мазмұндама, шығарма жұмыстарының жоспарын құруда, сондай-ақ сөйлемдерді талдау жұмыстарында қолдану сабақтың тиімділігін арттырады.

Қазақ тілі мен әдебиет пәндеріне арналған электронды оқулықтарды пайдалану оқушыларға қызықты да, ұтымды болып отыр. Егер интерактивті тақта интернет жүйесіне қосылса, жаңа сабақты бекітуде және сабақ үстінде тақырып бойынша көптеген жаңа ақпараттар алуға болады. Ақпараттар түрлі жолмен беріледі: 6-сыныпта «**Астанамен танысу**» модулін өткенде оқушыларға сабақтың мақсатына сай оқулықтағы материалдан басқа қосымша тапсырмалар, жаттығулар беруге болады. Нақтырақ айтсам «**Астананың көрікті жерлері**» деген тақырыпқа өткізген сабағымда АКТ- ны төмендегідей пайдаландым:

I. Қызығушылығын ояту кезеңі (АКТ-ны қолдану уақыты – 1 минут). Оқушылардың көңіл күйлерін сабаққа икемдеу және сабақтың эпиграфымен таныстыру; (слайдтарды пайдаландым)

II. Мағынаны ашу кезеңі (АКТ-ны қолдану уақыты – 4–5 минут) Мұғалімнің дауысымен жазылған мәтінді тыңдап, әр топ тапсырмаларын алды;

С Е Р Г И Т У С Ә Т І (көзге арналған)

Интерактивтік тақтамен жұмыс: Әр топ спикерлері (топ басшылары шығып) тақырыптарын қорғады. Әр түрлі тапсырмаларды интерактивті тақтаның мүмкіндіктерін пайдалана отырып тиімді орындады;

III. Ой толғаныс кезеңі (АКТ-ны қолдану уақыты -5 минут)

«Менің Астанам» өлеңін тыңдай отырып, «**Астананың көрікті жерлері**» атты тұсаукесерді (презентацияны) оқушылар тамашалады да, алған әсерлері бойынша Астана тақырыбына «Бес жолды өлең құрастырды».

Орыс мектептерінде жаңа сөздердің көбі баланың есінде қалмайды, оның себебі, сөзді түсінбеуде, түсінбеген сөз қабылданбайды, бала жадында сақталмайды. Бірыңғай түсіндіру, сөз әдісін қолдану оқушы іскерлігін дамытпайтындығын тәжірибе көрсетті. Сондықтан баланы бір затпен таныс-тырмақшы болсақ, сол зат туралы сөйлеп қана қоймай, алып келіп балаға көрсет деп, кезінде Мағжан Жұмабаев айтқандай, интерактивті тақтаны сабақта дидактикалық оқыту құралы ретінде пайдалану керек. Әсіресе, жаңа сөзбен таныстырып, қолданысқа түсіруде **ақпараттық – коммуникациялық** технологияның атқаратын рөлі зор екендігіне көзіміз жетті.

Оқытуды ақпараттандыруда келесі негізгі сәттерді ескеру қажет:

– Мұғалім – кеңесші, саралаушы, ұйымдастырушы, бағыт беруші;

– Оқушы – өз бетімен әрекеттенуші, ізденуші, білім қорын жинаушы;

– Электронды оқулықпен жұмыс жасау маршруты: модуль – мәтін – сөздік – сұхбат – бейнежазба – тапсырма – қорытынды тест.

Қазақ әдебиеті пәнінен әрбір сабақта «Қазақ әдебиеті» пәніне арналған электрондық оқулықтарды қолданамын. Электрондық оқулықтың мазмұны қазақ әдебиеті бойынша ақпараттық – әдебиеттанымдық білімдер жүйесінің жиынтығы негізінде берілген. Онда әдебиет теориясы, әдеби жанрлар түсініктемелері кейіпкердің дыбыстауымен сүйемелдене отырып, мульти-медиялық анимациялармен, бейнетізбектермен түсіндіріледі. Қажетті білім мен дағдыларын пысықтау үшін олар интерактивті тапсырмалар, үйде немесе сыныпта тандаған тақырыбына шығарма немесе ЭССЕ түріндегі шығармалық жұмыстар, тест жұмыстарын орындайды.

Менің ойымша, кез-келген шығарманы талдамас бұрын, оқушылардың шығармаға деген қызығушылығын ояту керек. Сондықтан интерактивті тақтаның мүмкіндіктерін қазақ тілі мен әдебиет сабақтарында тиімді пайдалануға әбден болады. Ол әрине мұғалімнің шеберлігіне байланысты.

АКТ бойынша оқыту тиімді деп айта аламын. Осы әдіспен оқыту барысында, оқушылардың қызығушылығы арта түседі және білім сапасы жоғарылайды.

Қорыта айтқанда, өздігінен белсенді әрекет ету арқылы білімді меңгерту қазіргі мұғалімнің негізгі талаптарының бірі. Сонымен мемлекеттік тілді оқыту жүйесіне ақпараттық технологияны еңгізу тілді саналы меңгертіп, байланыстыра сөйлеуде ғана емес, өскелең ұрпақтың ізденімпаздық әрі шығармашылық қабілеттерін дамытуда ықпалы зор және тіл меңгеруге деген қызығушылығы арта түсетіні айдан анық. Сабақтың мазмұнына байланысты кейбір мәселелер жөнінде қойылатын сұрақтар немесе оқушылардың өздерінің сұрақ қоя білуі мен жауап қайтарудағы тапқырлығы проблеманы түсінудің маңызды көрсеткіші

екендігінің айқын дәлелі. Сабақтың барысында өз көзқарасын дәлелдеп, пікірін қорғай білуге талаптандыру, басқаларды да тыңдай білу және өз позициясын түсіне білуге, құрбы-құрдастарын ренжітпей, өз ойын қисынды айта білуге үйрету, сөйтіп, адамдар арасындағы, яғни, құрбыларымен, оқытушыларымен қарым-қатынасты дұрыс жолға түсіруге ықпал ету болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана: Елорда, 2008. – 23 б.
2. Қалым Г.М. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар // Педагогикалық альманах. – 2011. – №1.
3. Жұматаева Е. Жоғары мектеп дидактикасы. – Павлодар, 2006.
4. Түсіпова А. Компьютер-оқытудың жаңа ақпараттық технологиясы // Қазақстан мектебі. – 2004. – №7.
5. Өтемұратова Б.С. Білім беруде ақпараттандырудағы мәдениеттанымдық аспектілер // Қазақстан кәсіпкері. – 2009. – №11.

УДК 811.111

Шамгонова Р.Г., Турежанова Г.А.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

УПОТРЕБЛЕНИЕ ВВОДНЫХ КОНСТРУКЦИИ В РЕЧИ

Система иностранного языка значительно отличается от родного, поэтому она является основой для любого полноценного общения и должна быть усвоена. Цель этой работы заключается в изучении вводных слов и конструкций, не являющихся членами предложения, но входящих в его состав для его связи, как структурной, так и смысловой, с контекстом. Как пишет О.В. Александрова, «нарушая» и «разрушая» линейные синтаксические связи, вводные элементы «своим содержанием переключают внимание слушающего/читающего к ранее сказанному и позволяют тем самым увязать (обобщить, сделать вывод, установить тождество и т.д.) с воспринимаемым в данный момент содержанием» [1, с. 130].

В литературе встречается разное понимание вводных элементов, поэтому приведем здесь несколько точек зрения. Прежде всего, приведем определение вводных слов Т.А. Барабаш: «Будучи грамматически независимыми от других членов предложения, вводные элементы относятся к предложению в целом. Они служат для уточнения модальности высказывания, указания на источник информации или логической связи предложения с более широким контекстом» [2, с. 195].

Согласно Б.А. Ильишу, определение вводных элементов звучит так: “Parentheses – words and phrases which have no syntactical ties with the sentences and express the speaker’s attitude towards what he says. A general assessment of the statement, or an indication of its sources, its connection with other statements, or with a wider context in speech” [6, с. 242].

По определению Л.С. Бархударова и Д.А. Штеллинга, «вводными членами предложения называются слова и группы слов, входящие в состав предложений и дающие дополнительную оценку, оговорку и т.д. содержанию данного предложения» [3, с. 371].

Функция вводных элементов (или так называемых парентетических внесений) заключается в том, чтобы охарактеризовать сообщаемое с позиции отношения говорящего к сообщаемому, т.е. это связано с категорией модальности. От вводных членов следует отличать так называемые вставные слова и группы слов, которые хотя и стоят внутри того или иного предложения, никак не влияют на его семантику и вводят дополнительные замечания, пояснения, уточнения, сравнения и т.п.

Например: And he thought that, after all, he had not really killed her. No, no, thank you for it. He had not. And yet (stepping up on the near-by bank and shaking the water from his clothes) had he? (Th.Dreiser).

Исходя из этих определений, делаем вывод, что если и существует разница между вводными и вставными элементами, то она заключается в степени связи с основным составом предложения: собственно вводные элементы более тесно вкрапливаются в структуру предложения, чем вставки.

В функции вводных членов могут употребляться различные части речи и сочетания слов, как:

1. модальные слова: Perhaps, I shall be unhappy, too.
2. наречия: Unfortunately, he was found dead upon the field.
3. предложные сочетания: The worthy dame, to his surprise, turned very pale and very red.
4. Инфинитивные конструкции: She had broken a precious china and, to make the things still worse, she never told anymore about it.

5. Причастные конструкции: Frankly speaking, had been amazed at his failure.

6. Придаточные предложения: You’re not complaining, I hope.

С точки зрения их значения вводные члены делятся на три группы:

а) Вводные члены модального характера, уточняющие модальность предложения, придающие ему значение возможности, вероятности, уверенности:

Of course, they didn't intend to occupy permanently an apartment so splendid.

Perhaps, I shall be unhappy, too.

б) Вводные члены присоединительного характера, выражающие связь данного факта или явления с другими фактами и явлениями:

On the contrary, I am very interested.

в) Вводные члены пояснительного характера, дающие дополнительную характеристику данному факту или явлению, оценивающие его с той или иной точки зрения:

Personally, I don't agree to that.

He was, after all, a mere working man.

К этой группе относятся многочисленные фразеологические единицы типа: *in my opinion*, *in other words*, *to tell the truth*, *by the way*, *frankly speaking*, *so to say*, *needless to say*, *strange to say*, *as it is known* и другие.

Грамматическая связь вводных членов с предложением выражается прежде всего их интонационным оформлением. Вводные элементы, не вычленившись в отдельную синтагму, продолжают мелодический ход предшествующий синтагмы основного предложения.

Вставные элементы, независимо от позиции в высказывании, всегда отделяются от основного предложения паузами. Как установили Д.М. Жученко, вставки всегда вычлениваются в отдельную синтагму и оформляются самостоятельным мелодическим контуром, независимо от их положения в основном предложении и их синтаксической структуры.

Место вводных членов в предложении не фиксировано: будучи соотнесенными со всем содержанием предложения, они могут стоять в начале, середине и конце предложения, (первые два положения более распространены):

Of course, it's dangerous, and particularly so for you.

And I'd done my best, of course, to prevent her.

That's important, of course.

Для выделения вводных членов предложения, а также вводных и вставных предложений, т.е. слов и предложений, поясняющих, уточняющих или дополняющих основное предложение или какой-либо член основного предложения и синтаксически с ним не связанных, употребляются запятые, тире и скобки.

В определении Дж. Шифхорста и Дж. Шелла дается указание на пунктуационные оформления парантез в письменной речи: «...parenthetical elements are words, phrases or clauses inserted into a sentence to clarify or emphasize a point or to give extra information. They interrupt the normal flow of a sentence structure and so should be set off with commas...»

Вводные элементы часто выделяются запятыми и они употребляются в тех случаях, когда выделяемый текст тесно связан с основным предложением; такое средство выделения как тире применяется не часто, когда связь эта не столь тесна, но обладает особым выразительным эффектом. Скобки употребляются несколько реже и ими выделяется текст, слабо связанный с основным предложением.

Например: 1. She had, he knew, but one real ambition – to live on her «rents» in Paris near her grandchildren.

2. This celebrated novel – one of the half-dozen he had read – had produced an extraordinary impression on his mind.

3. If the world is a joke (I am not prepared to say it isn't), it ought to be made a very difficult joke to crack.

Существуют разные классификации парентетических внесений в соответствии с их структурным составом, а также значением и назначением в речи. Чрезвычайно интересное исследование, проведенное О.В. Александровой [1, с. 184] в этой области, представляет выделение категорий, как отражающих наиболее существенные свойства этих единиц. Это категории отсылки, экзemplификации и делиберации. Внесения категории отсылки используются в речи с целью сослаться на какой-либо факт, литературный и иной источник, на свое предыдущее высказывание и т.п., например, *hence*, *then*, *too*, *to my mind*, *as was shown*, *as we have seen*, *as far back as 1913*, *as you say* и др.

Внесения категории экзemplификации привлекаются для введения примеров, пояснения, уточнения ранее сказанного, а также для указания на отношения между частями высказывания, на порядок сообщений или степень их значимости, для выражения обобщения, подведения итога, заключения и т.п., например: *for instance*, *for example*, *suppose we take*, *say*, *firstly*, *secondly*, *thirdly*, *thus*, *in conclusion* и др.

Внесения категории делиберации выражают сомнения, раздумья, оценку и т.п., например: *it seems*, *to doubt*, *to wonder*, *at any rate*, *at best*, *at least*, *so to speak* и др.

Все парентетические внесения были также расклассифицированы с точки зрения их строения на:

1. однословные внесения: *again*, *anyway*, *doubtless*, *however*, *indeed*, *moreover*, *next*, *nevertheless*, *perhaps*, *probably*, *so*, *too*, *sometimes*, *somewhat*, *them*, *therefore*, *though*, *these*, *well*.

2. внесения-сочетания слов: *after all*, *at any rate*, *at least*, *by and large*, *for example*, *for instance*, *in addition*, *in a sense*, *in a way*, *in fact*, *in general*, *in my opinion*, *on the contrary*, *on the other hand*, *of course*, *on this basis*, *at any time*, *with qualifications already* и др. Среди них наиболее частотными являются: *for example*, *for instance*, *no doubt*, *of course*. Также особенно распространенными являются внесения на *-ly*: *quite*

independently, more importantly, evidently, but interestingly, generally speaking, reasonably enough, vaguely enough, clearly enough, quite hypothetically, no doubt imperfectly and often obscurely и др.

3. внесения-предложения: he said, I believe, I suggest, I suppose, I think, they said, we agree, we said и др.

Обобщая функции, выполняемые вводными элементами в предложении, можно отметить следующее:

1. вводные элементы выполняют связующую функцию, как правило, показывая развитие ранее сказанного, или концентрируя внимание на том, что последует [4, с. 87];

2. указывают на связь с чем-то уже известным, входят в тематическую группу высказывания, а порою и представляют всю тему [4, с. 87];

3. их категориальная принадлежность, т.е. выполнение ими определенных семантических функций в составе текста, позволяет «увидеть», «услышать» общее модальное содержание текста вообще или какой-то его части, в частности [4, с. 87].

Вводные элементы действительно занимают важное место в устной и письменной речи каждого образованного человека. Они помогают нам не только снять монотонность, смягчить категоричность высказываний, но и сделать свой вывод. Применение парентетических внесений в речи является атрибутом нормативно правильной речи.

Исходя из этой точки зрения, хотелось бы добавить, что правильное употребление в речи вводных слов показывает уровень воспитанности и образованности, что немаловажно для профессии учителя, преподавателя.

Список литературы

1. Александрова О.В. Проблемы экспрессивного синтаксиса (на материале английского языка). – М., 1984.
2. Барабаш Т.А. Грамматика английского языка. – М., 1983.
3. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. – М., 1965.
4. Бисималиева М.К. Функциональная перспектива научно-филологического текста. – М., 1998.
5. Долгова О.В. Синтаксис как наука о построении речи. – М., 1980.
6. Ильиш Б.А. Строй современного английского языка. – М., 1965.
7. Кобрина Н.А., Корнеева М.И., Оссовская М.И., Гузеева К.А. Грамматика английского языка. – М., 1983.
8. Кобрина Н.А., Малаховский Л.В. Английская пунктуация. – М., 1959.
9. Хаймович Б.С., Роговская Б.И. Теоретическая грамматика английского языка. – М., 1983.

UDC 811.111

Shuinshaliyeva A.N., Yesbergenova G.I.

M.Utemisov West Kazakhstan State University, Uralsk, Kazakhstan

MISLEADING AND LYING IN DISCOURSE

We sometimes have goals that urge us to mislead each other in conversation. Typically, we can meet them in two different ways, namely either by outright lying or by misleading while avoiding lying *per se*. There is a difference between lying and merely misleading. This distinction is important to us. We often take pains to stay on the right side of it in everyday matters. We build it into law codes, and it is a basic distinction in many religious systems of belief. There are famous cases of presidents and saints having exploited the difference dexterously, as do the rest of us with varying degrees of regret.

As the 1865 vote on the 13th Amendment was due to take place, Confederate representatives were traveling north for peace negotiations. On 31 January James Ashley wrote to Lincoln, "The report is in circulation in the House that Peace Commissioners are on their way or are in the city, and is being used against us. If it is true, I fear we shall loose the bill. Please authorize me to contradict it, if not true." Lincoln wrote back, "So far as I know, there are no peace commissioners in the city or likely to be in it" [1]. In fact, the commissioners were on their way not to Washington, but to Fort Monroe, where Lincoln met them a few days later. Or consider the often cited case of Saint Athanasius who, when asked by pursuers sent by the emperor Julian to persecute him, "Where is the traitor Athanasius?", replied, "He's not far away" [2].

This paper argues that the distinction between lying and merely misleading is sensitive to discourse structure. In particular, I argue that whether an utterance is a lie or is merely misleading depends on the topic of conversation, understood as the *question under discussion* (henceforth, QUD) in the sense of Roberts (2004), (2012). In the tradition from Stalnaker (1978), (1984), (1998), (2002), a discourse is taken to be a cooperative activity of information exchange aimed at the goal of inquiry, i.e., to discover how things are. In this setting a QUD is a subinquiry, that is, a strategy for approaching the goal of inquiry.

I propose that to mislead is to disrupt the pursuit of the goal of inquiry, that is, to prevent the progress of inquiry from approaching the discovery of how things are. On the view I will argue for, the difference between whether doing so counts as lying or as merely misleading depends on how one's utterance relates to the QUD one is addressing.

The distinction between lying and merely misleading has traditionally been studied from the point of view of ethics [3]. But recently, philosophers – e.g., Williams (2002), Carson (2006), (2010), Sorensen (2007), Fallis (2009), Stokke (2013), Saul (2012b) – have approached the distinction from within the philosophy of language in order to understand the linguistic difference between lying and merely misleading.

It is generally agreed that what distinguishes lies from utterances that are misleading but not lies is that the former convey misleading information with a certain kind of directness or explicitness. Accordingly, the standard approach has been to argue that, in lying, one *says* or *asserts* something misleading, as opposed to conveying it in some other, more indirect way.

This approach is well motivated by the kinds of cases that have traditionally been discussed in this area. The classic contrast between lying and merely misleading is the contrast between asserting or saying something one believes to be false (lying) vs. asserting or saying something one believes to be true in order to *conversationally implicate* something one believes to be false (merely misleading) [4]. As an example, consider the following situation and the contrast between the dialogues in (1) and (2) [5].

Dennis is going to Paul's party tonight. He has a long day of work ahead of him before that, but he is very excited and can't wait to get there. Dennis's annoying friend, Rebecca, comes up to him and starts talking to him about the party. Dennis is fairly sure that Rebecca won't go unless she thinks he's going, too.

(1) Rebecca. Are you going to Paul's party?

Dennis. No, I'm not going to Paul's party.

(2) Rebecca. Are you going to Paul's party?

Dennis. I have to work.

In both cases Dennis conveys the misleading information that he is not going to Paul's party. But while Dennis's utterance in (1) is a lie, his utterance in (2) is not a lie. The standard approach explains this difference by pointing to the fact that, in (1), the misleading information is said or asserted, while, in (2), the same misleading information is merely implicated. In the former case Dennis says or asserts something he believes to be false. In the latter he says or asserts something he believes to be true, but thereby implicates something he believes to be false.

In both cases Dennis conveys the misleading information that he is not going to Paul's party. But while Dennis's utterance in (1) is a lie, his utterance in (2) is not a lie. The standard approach explains this difference by pointing to the fact that, in (1), the misleading information is said or asserted, while, in (2), the same misleading information is merely implicated. In the former case Dennis says or asserts something he believes to be false. In the latter he says or asserts something he believes to be true, but thereby implicates something he believes to be false.

However, as I demonstrate in this paper, once we look beyond classic cases of this kind, we need discourse-sensitive notions of saying and asserting in order to capture the lying -misleading distinction.

As illustrated by (1)–(2), the difference between lying and merely misleading is typically taken to be a difference between asserting disbelieved information and conveying it some other way. This difference carries strong weight in particular kinds of official discourse such as political and court room testimonies. Politicians are typically forbidden to lie. But in some situations they are not forbidden to carefully select what to say, even if doing so may be misleading, as long as their utterances are not outright lies [6]. A similar strict implementation of the lying-misleading distinction is found in many legal systems. Saul (2012b) cites the following example pertaining to US law: [7]

Samuel Bronston had both personal and company bank accounts in several countries. At his company's bankruptcy hearing, the following exchange took place between Bronston and a lawyer [...]:

Lawyer: Do you have any bank accounts in Swiss banks, Mr Bronston?

Bronston: No, Sir.

Lawyer: Have you ever?

Bronston: The company had an account there for about six months, in Zurich.

Because Bronston himself had earlier had a large personal bank account in Switzerland, he was charged with perjury. The basis of the perjury charge was that, while his second utterance above was literally true, it was deeply misleading in that it conveyed that Bronson had never had a personal Swiss bank account. The eventual verdict by the US Supreme Court was that a merely misleading statement is not perjury [8].

The difference between lying and other forms of misleading speech also plays a central role outside special contexts of this kind. A real estate agent is not allowed to lie to you about the state of the house she is trying to sell, but she may not be accountable for misleading utterances that are not lies. And even about trivial, everyday matters, many people will choose to say something true but misleading rather than to outright lie, all else being equal.

There are most likely many reasons for this attention to the difference between lying and merely misleading. One suggestion is that part of the importance placed on avoiding lying *per se* stems from the role assertion plays in the system for accumulating and pooling information that arguably underlies human development and cooperation [9]. As I will argue, both lies and merely misleading utterances are ways of disrupting communal inquiry, i.e., the pursuit of truth. Yet lying is distinguished by exploiting a mode of contributing information to a discourse that involves a particular kind of commitment. Information conveyed by lying, as opposed to merely misleading, may thereby be more likely to be relied on by hearers in subsequent deliberation and action [10].

But moreover, as we will see next, there is evidence that the difference between lying and merely misleading depends on the state of the discourse itself.

Consider the following story:

At an office Christmas party, William's ex-wife, Doris, got very drunk and ended up insulting her boss, Sean. Nevertheless, Sean took the incident lightly, and their friendly relationship continued unblemished. More recently, the company was sold, and Doris lost her job in a round of general cut backs. But, despite this, Doris and Sean have remained friends. Sometime later, William is talking to Elizabeth, who is interested in hiring Doris. However, William is still resentful of Doris and does not want Elizabeth to give her a job.

(3) Elizabeth. Why did Doris lose her job?

William. She insulted Sean at a party.

(4) Elizabeth. How is Doris's relationship with Sean?

William. She insulted him at a party.

I think that William's utterance in (3) is a lie and that his utterance in (4) is not a lie, even though it is clearly misleading [11]. The reason for the difference seems clear. In both cases William's utterance provides a misleading answer to the question it is addressing. In the first case it provides the answer that the reason Doris lost her job was that she insulted Sean at a party. In the second case it provides the answer that her relationship with Sean is not good. Yet we have a strong sense that, whereas in the first case the answer is provided directly, or explicitly, in the second case the misleading answer is supplied indirectly, or implicitly.

At the same time, the only substantial difference between the dialogues in (3) and (4) is which question is being addressed. In other words, the same utterance (*modulo* the pronoun) is, in one case, a lie and, in the other case, merely misleading. In other words, whether you lie or merely mislead depends on which question you are interpreted as addressing. These observations can be corroborated by considering possible continuations of the discourses. In general, it is characteristic of utterances that are misleading but not lies that one can subsequently retreat from the misleading information one conveys. That is, one can deny that one intended to convey the relevant misleading information, while this does not involve retracting one's utterance completely. Correspondingly, when one is lying, one is typically committed to the misleading information one conveys in a particular sense [12].

Part of the reason the contrast between assertion and conversational implicature has typically been used to exemplify the difference between lying and merely misleading is arguably that it represents a contrast between a committing and a less committing way of communicating.

To illustrate, consider the continuations of our previous examples in (1') and (2').

(1') Rebecca. Are you going to Paul's party?

Dennis. No, I'm not going to Paul's party.

Rebecca. Oh, don't you think he'll be disappointed?

Dennis. #No, I'm going to the party.

(2') Rebecca. Are you going to Paul's party?

Dennis. I have to work.

Rebecca. Oh, don't you think he'll be disappointed?

Dennis. No, I just meant I have to work now.

In both cases Dennis's initial utterance conveys the misleading information that he is not going to the party. When this is done by lying, as in (1'), the speaker is committed to this information, as witnessed by the infelicity of attempting to retreat from it in subsequent discourse. By contrast, when misleading while avoiding outright lying, as in (2'), the speaker is not so committed in that he can subsequently retreat from the misleading information.

It is important to emphasize that we are not claiming that retreating subsequent to having been merely misleading is not, in an obvious sense, marked or infelicitous. For instance, by the retreat in (2'), Dennis openly signals having been uncooperative in the preceding discourse, so it is not surprising that his response is seen as annoying, exasperating, or the like. Yet the contrast with the corresponding response in (1') is clear.

As noted earlier, misleading while avoiding lying typically correlates with the possibility of subsequently claiming that one did not intend to convey the relevant disbelieved information – however obnoxious doing so may be [14]. By contrast, lying typically correlates with a marked unintelligibility of this kind of subsequent retreat. I take this as evidence that lying involves commitment to the misleading information one conveys, whereas this type of commitment is avoided by utterances that are misleading but not lies. This pattern is borne out by our case from above. Consider the continuations in (3') and (4').

(3') Elizabeth. Why did Doris lose her job?

William. She insulted Sean at a party.

Elizabeth. Oh, so he fired her because of that?

William. #No, that wasn't the reason.

(4') Elizabeth. How is Doris's relationship with Sean?

William. She insulted him at a party.

Elizabeth. Oh, so they're not on good terms?

William. No, they're still friends.

As before, the retreat in (4') is clearly seen as annoying due to its signaling that the speaker has previously been uncooperative. Yet, again, the contrast with (3') is clear. In (3') there is no possibility for the speaker to claim that he did not intend to convey the misleading information that Doris lost her job because she insulted Sean at a party [15]. In other words, in (3'), William is committed to the misleading information he conveys. By contrast, in (4'), he is not committed to the misleading information he conveys, i.e., that their relationship is not good.

Another difference exhibited by classic cases of lying vs. merely misleading concerns the possibilities for denials by hearers. A lie can be met with an explicit denial, while a merely misleading utterance does not permit such denials, but typically requires questioning the speaker's intentions instead. This difference is illustrated by (1'') and (2'').

(1'') Rebecca. Are you going to Paul's party?

Dennis. No, I'm not going to Paul's party.

Monica. Yes, you are!

(2'') Rebecca. Are you going to Paul's party?

Dennis. I have to work.

Monica. Yes, you are!/Wait, are you trying to make her believe you're not going?

The same difference is exhibited by (3) and (4), as shown below.

(3'') Elizabeth. Why did Doris lose her job?

William. She insulted Sean at a party.

Garry. No, that wasn't the reason!

(4'') Elizabeth. How is Doris's relationship with Sean?

William. She insulted him at a party.

Garry. No, their relationship is fine!/Wait, are you trying to make her believe they're not on good terms?

I think this is sufficient to group (3) with (1), and (4) with (2), with respect to the lying/misleading distinction. Dennis's utterance in (3) involves the same kind of committing mode of communicating as in classic cases of lying. By contrast, in (4), the speaker does not incur such a commitment.

I conclude that the case of (3)–(4) shows that the difference between lying and merely misleading sometimes depends on whether the speaker commits herself to a misleading answer to a question she is addressing. Next, we will see that this kind of question-sensitivity also occurs for cases involving incompleteness.

To mislead is to disrupt the pursuit of the goal of inquiry, to prevent the discovery of how things are. To lie is to do so by assertion. Assertion is a mode of contributing information to a discourse that is sensitive to which question is under discussion. Therefore, whether one lies or merely misleads sometimes depends on the subinquiry one is engaged in, or which QUD one is addressing. In particular, one can lie by committing to an answer to a QUD that one believes to be false. Conversely, some misleading utterances avoid being outright lies by making sure they do not commit to disbelieved answers to QUDs.

As a collective system for pooling true information, inquiry is usually a prerequisite for informed action and decision making. In relying on the results of inquiry, we depend on the contributions of others. We are therefore naturally sensitive to the difference between when a speaker commits herself to an answer to a subinquiry as opposed to merely suggesting an answer in more indirect ways. Contributions of the former kind are, at least typically, more likely to be drawn on in subsequent deliberation. This centrality of asserted information may be one source of the intuitive weight given to lying vs. merely misleading.

The central claim of this paper has been that what is said by a sentence, in context, depends systematically on QUDs, while being constrained by compositional meaning. On this view, QUDs play a central role in how what is said, or truth-conditional content, is determined, in context. As such, while the various Contextualist positions in the debate over the semantics-pragmatics distinction are right that what is said may go beyond linguistically encoded meaning, the view defended here provides a systematic theory of truth-conditional content that shows how what is said, in this sense, depends on compositional meaning.

Bibliography

1. Lincoln A. To James M. Ashley. In R. Basler (Ed.), *Collected works* (Vol. 8). – New Brunswick, NJ: Rutgers University Press. Retrieved from, 1953 [electronic resource]. – <http://name.umd.umich.edu/lincoln8>.
2. Williams B. *Truth and truthfulness: An essay in genealogy*. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002.
3. Kant I. On a supposed right to lie from philanthropy. (M.J. Gregor, trans.), in M.J. Gregor (ed.), *Immanuel Kant Practical Philosophy*. – Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1996. – P. 611–615.
4. Davis W. Implicature. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2010.
5. Travis C. On what is strictly speaking true // *Canadian Journal of Philosophy*. – 1985. – №15(2). – P. 187–229.
6. Williams B. *Truth and truthfulness: An essay in genealogy*. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 2002.
7. Solan L. & Tiersma P. *Speaking of crime: The language of criminal justice*. – Chicago: University of Chicago Press, 2005.
8. Saul J. Just go ahead and lie // *Analysis*. – 2012. – №72(1). – P. 3–9.
9. Stokke A. Insincerity. – *Noûs*. 2014. – №48(3). – P. 496–520.
10. Adler J. Lying, deceiving, or falsely implicating // *Journal of Philosophy*. – 1997. – №94. – P. 435–452.
11. Stanley J. & Szabó Z.G. On quantifier domain restriction. In *Language in context – selected essays*. – Oxford: Clarendon Press, 2007.
12. Heim I. Features on bound pronouns. In D. Harbor, D. Adger & S. Bèjar (Eds.), *Phi-theory: Phi-features across modules and interfaces*. – Oxford and New York: Oxford University Press, 2008.
13. Heim I. & Kratzer A. *Semantics in generative grammar*. – Oxford: Blackwell, 2008.
14. Bok S. *Lying: Moral choice in private and public life*. – New York: Random House, 1978.
15. Isenberg A. Deontology and the ethics of lying. *Philosophy and Phenomenological Research*. – 1964. – №24. – P. 465–480.

РОЛЬ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

На пороге нового века существенно изменился социокультурный контекст изучения иностранных языков. Значительно возросла образовательная и самообразовательная функции иностранных языков, их профессиональная значимость в школе, в вузе, на рынке труда в целом, что повлекло за собой усиление мотивации в изучении языков международного общения.

И в большинстве стран на протяжении последних лет языковое образование находится в центре образовательной политики, которая ориентирована на следующее:

1. сохранение и поддержку языкового многообразия в условиях мультилингвального и поликультурного общества;
2. разумное взаимоотношение государственного языка как главного языка обучения с другими языками.

Иностранный язык как школьный предмет вносит свой вклад в языковое образование учащихся. Иностранный язык может быть также вторым языком обучения другим предметам в школе, и тогда результатом будет билингвальное образование. В настоящее время существуют учебные пособия, которые предназначены для развития билингвальных умений при изучении английского языка. Расширение круга культур посредством вхождения обучаемых в социокультурное пространство при общении на двух и более языках способствует социализации личности, при этом осуществляется:

- 1) накопление и усвоение знаний о культуре страны изучаемого языка и родной культуре;
- 2) формирование и развитие коммуникативных, когнитивных, познавательных и творческих умений и способностей;
- 3) формирование ценностей ориентации и развитие культуры личности обучаемого в окружающем мире.

Последний пункт включает в себя развитие культуры самой личности (культура отношения, культура саморегуляции), развитие культуры деятельности (культура интеллектуальной деятельности, культура предметной деятельности), а также развитие культуры социального взаимодействия человека с другими людьми в разных странах и на разных континентах.

Сегодня уже никого не надо убеждать, что раннее обучение иностранному языку способствует не только более свободному практическому владению им, но и несёт в себе большой интеллектуальный, нравственный потенциал. Существует пословица: “Сколько языков ты знаешь, столько раз ты человек”.

Иностранный язык как школьный предмет характеризуется следующими чертами:

- межпредметностью (содержанием речи на иностранном языке могут быть сведения из разных областей знания);
- многоуровневостью (с одной стороны необходимо овладение различными языковыми средствами, соотносящимися с аспектами языка: лексическим, грамматическим, фонетическим, с другой - умениями в четырех видах речевой деятельности);
- полифункциональностью (может выступать как цель обучения и как средство приобретения сведений в самых различных областях знания).

Согласно концепции о переходе на двенадцатилетнее обучение предмет “Иностранный язык” включён в число дисциплин начального образования. Предмет “Иностранный язык” будет представлен в компоненте содержания начального образования под названием “Словесность”, в котором задаются общие цели языкового образования в современной школе.

Цели и задачи образования должен решать методически грамотный учитель, владеющий современными технологиями обучения иностранному языку, знающий психолого-педагогические особенности учащихся младшего школьного возраста. Начиная общение со 2-го класса очень важно, чтобы процессы воспитания и развития учеников шли в русле современных методик.

Основные функции иностранного языка как школьного учебного предмета заключаются в развитии общей речевой способности школьника в его самом элементарном филологическом образовании, в формировании способностей и готовности использовать именно иностранный язык как средство общения, как способ приобщения к другой национальной культуре. Все эти функции учебного предмета реализуются с первых шагов обучения.

Тот факт, что в новой модернизированной школе иностранный язык предлагается изучать со 2-го класса, является признанием объективно существующего социального интереса к изучению иностранных языков и подтверждением важности предмета для реализации перспективных задач разностороннего развития личности.

Изучение иностранного языка в данном возрасте полезно всем детям, независимо от их стартовых

способностей, поскольку оно оказывает:

- бесспорное положительное влияние на развитие психических функций ребёнка: его памяти, внимания, мышления, восприятия, воображения;
- стимулирующее влияние на общие речевые способности ребёнка.

Раннее обучение иностранному языку даёт большой практический эффект в плане повышения качества владения в основной школе, а также открывает возможности для обучения второму иностранному языку, необходимость владения которым становится всё более очевидной.

Раннее обучение иностранному языку важно ещё и потому, что от того, как идет обучение на начальном этапе, зависит успех в овладении предметом на последующих ступенях. Английский методист Г.Пальмер придавал большое значение началу изучения иностранного языка: “Take care of the first two stages and the rest will take care of itself”. Именно на начальном этапе реализуется методическая система, положенная в основу обучения иностранному языку. Еще в 1947 году И.В. Рахманов писал: “Большинство методов существенно отличаются друг от друга только на элементарной ступени обучения”.

В системе непрерывного образования изучение иностранного языка в начальной школе позволяет осуществить гуманизацию и гуманитаризацию образования детей, усиливая их развивающую, обучающую, культурную и практическую направленность.

Известно, что младший школьный возраст является наиболее благоприятным для усвоения иностранного языка. Учитывая сензитивный период для ребёнка к восприятию и воспроизведению речи, в раннем возрасте можно развить и сохранить гибкость речевого аппарата для формирования и совершенствования речевой способности человека в течение всей его жизни. Пластичность природного механизма усвоения языка детьми раннего возраста, природная любознательность, отсутствие “застывшей” системы ценностей и установок, имитационные способности, отсутствие психологического барьера боязни в использовании иностранного языка как средства общения и т.д. способствуют эффективному решению задач, стоящих перед учебным предметом “Иностранный язык”. Творческие задания ребята выполняют в игровой форме, что содействует становлению их способностей и создает благоприятный психологический климат. Играя, дети легко усваивают сложные понятия, и изучение иностранного языка превращается в яркое увлекательное занятие.

Именно в этот период у учащихся закладывается фундамент языковых и речевых способностей, необходимых для последующего изучения иностранного языка как средства межкультурного общения, что является основной целью обучения ИЯ в школе. Начальная школа – первая ступень в реализации основной цели учебного предмета “Иностранный язык”, здесь закладываются основы коммуникативной компетенции.

Какова же здесь роль учителя иностранного языка?

- Он должен способствовать более раннему приобщению младших школьников к новому для них пространству в том возрасте, когда дети ещё не испытывают психологических барьеров в использовании иностранного языка как средства общения; формировать у детей готовность к общению на иностранном языке и положительный настрой к дальнейшему его изучению.

- Учитель должен сформировать элементарные коммуникативные умения в говорении, аудировании, чтении и письме с учётом речевых возможностей и потребностей младших школьников.

- Ознакомить младших школьников с миром зарубежных сверстников, с зарубежным песенным, стихотворным и сказочным фольклором и с доступными детям образцами детской художественной литературы на изучаемом иностранном языке.

- Приобщить детей к новому социальному опыту с использованием иностранного языка за счёт расширения спектра проигрываемых социальных ролей в игровых ситуациях, типичных для семейного, бытового, учебного общения; формировать представления о наиболее общих особенностях речевого взаимодействия на родном и иностранном языках, об отвечающих интересам младших школьников правах и обычаях стран изучаемого языка.

- Формировать некоторые универсальные лингвистические понятия, наблюдаемые в родном и иностранном языках, развивая этим интеллектуальные, речевые и познавательные способности учащихся.

Приоритетным в начальной школе является воспитательный и развивающий аспект обучения предмету. Иностранный язык вводит учащихся в мир другой культуры, ориентирует их на формирование навыка и умения самостоятельно решать простейшие коммуникативно-познавательные задачи в процессе говорения, чтения и письма, формирует такие качества личности, как инициативность, умение работать в коллективе, умение защищать свою точку зрения и устойчивый интерес к изучению предмета. Математика, природоведение, музыка, труд и другие предметы подготовили почву для изучения иностранного языка, а он, в свою очередь, внесёт свой вклад в развитие личности учащегося.

Обучение иностранным языкам рассматривается как одно из приоритетных направлений модернизации школьного образования. Обязательное изучение иностранного языка со 2-го класса по 4-й (начальная школа) и с 5-го класса по 9-й (основная школа) реализует принцип непрерывного образования по иностранному языку в общеобразовательной школе, что соответствует современной потребности личности и общества.

Большой интерес у учащихся начальной школы вызывает использование на уроках иностранного языка компьютерных программ и других мультимедийных средств обучения, которые позволяют

осуществлять индивидуальный подход и обеспечивают положительную мотивацию к обучению иностранному языку.

Исходя из вышесказанных особенностей обучение ИЯ в начальной школе направлено на:

- создание условий для ранней коммуникативно-психологической адаптации к новому языковому миру, отличному от мира родного языка и культуры и для преодоления в дальнейшем психологического барьера в использовании ИЯ как средства коммуникации в современном мире;
- ознакомление с зарубежным песенным, стихотворным и сказочным фольклором, представление ИЯ как ключа в новый мир игр и развлечений;
- приобретение детьми социального опыта за счет расширения спектра проигрываемых коммуникативных ролей в ситуациях семейного и школьного общения, с друзьями и взрослыми на ИЯ;
- формирование представлений об общих чертах и особенностях общения на родном и иностранном языках;
- формирование элементарных коммуникативных умений в 4-х видах речевой деятельности (говорении, чтении, аудировании, письме) с учетом потребностей младших школьников;
- формирование некоторых универсальных лингвистических понятий, наблюдаемых в родном и иностранном языках.

При изучении ИЯ в основной школе (5-10 классы) в центре внимания находится последовательное и систематическое развитие у учащихся всех составляющих коммуникативной компетенции в процессе овладения различными стратегиями чтения, аудирования, говорения и письма.

Учитывая особенности этой ступени обучение ИЯ в основной школе направлено на изучение ИЯ как средства международного общения посредством:

- формирования и развития базовых коммуникативных умений в основных видах речевой деятельности: говорении, аудировании, чтении и письме;
- коммуникативно-речевого вживания в иноязычную среду стран изучаемого языка (в рамках изучаемых тем и ситуаций);
- развития всех составляющих иноязычной коммуникативной компетенции;
- социокультурного развития школьников с помощью страноведческого, культуроведческого и лингвокультуроведческого материала в контексте европейской и мировой культуры.
- историко-культуроведческого и художественно-эстетического развития школьников при ознакомлении с культурным наследием стран изучаемого языка;
- формирования умений представлять родную культуру и страну в условиях иноязычного межкультурного общения;
- ознакомления школьников с доступными им стратегиями самостоятельного изучения языков и культур.

На завершающей ступени обучения ИЯ в профильной школе (10-11 классы) обучение ИЯ должно способствовать развитию иноязычной коммуникативной компетенции, обеспечивающей использование ИЯ в ситуациях официального и неофициального общения в учебной, социально-бытовой, культурной, административной, профессиональной сферах коммуникативного взаимодействия. При этом в центре внимания - развитие культуры устной и письменной речи на ИЯ, углубление культуроведческих знаний об образе и стилях жизни в странах изучаемых языков. Задачи и содержание иноязычного учебного общения старшеклассников варьируются с учетом профиля школы и расширяются за счет междисциплинарного подключения ИЯ к изучению других предметов.

Из вышесказанного следует, что обучение ИЯ в профильной школе направлено на:

- развитие коммуникативной культуры и социокультурной образованности школьников, позволяющей им быть равноправными партнерами межкультурного общения на ИЯ в социокультурно-бытовой, культурной и учебно-профессиональной сферах;
- обучение этике дискуссионного общения на ИЯ при обсуждении культуры, стилей и образа жизни людей;
- развитие общекультурных умений собирать, систематизировать и обобщать культуроведческую и иную информацию, представляющую интерес для учащихся;
- ознакомление учащихся с основами самооценки уровня владения языком и развитие потребностей в дальнейшем самообразовании по ИЯ.
- развитие умений представлять родную страну и культуру, образы и стили жизни людей в ней в условиях иноязычного межкультурного общения;
- использование ИЯ в профессиональном образовании.

Можно сделать вывод о том, что предмет иностранный язык имеет общие цели для всего курса в целом и частные цели, которые характерны для каждой ступени обучения иностранному языку. Помимо цели формирования и развития языковой и речевой компетенции предмет иностранный язык имеет огромный воспитательный и образовательный потенциал, который можно реализовывать различными путями. Развивающий и воспитывающий потенциал уроков можно охарактеризовать с помощью определения следующих целей обучения:

- формирование у учащихся интереса и уважения к культуре страны изучаемого языка;

- воспитание культуры общения и потребности в практическом использовании языка в различных сферах деятельности;
- развитие языковых, интеллектуальных и познавательных способностей, развитие ценностных ориентаций, чувств и эмоций ученика.

Воспитательные возможности заключены в содержании используемых материалов, в методической системе обучения, в личности учителя и его поведении.

Знание иностранного языка позволяет входить в другое социокультурное пространство, которое в свою очередь способствует социализации личности. Это очень важно в современном мире, так как все мировые тенденции направлены на международное общение в различных сферах человеческой деятельности. Иностранный язык как школьный предмет имеет следующие особенности: межпредметность, многоуровневость и полифункциональность. Изучение иностранного языка направлено, главным образом, на достижение дальнейшего развития иноязычной коммуникативной компетенции учеников.

Список литературы

1. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. – М., 2004. – 330 с.
2. Гальскова Н.Д., Никитенко З.Н. Теория и практика обучения иностранным языкам. – М., 2004. – 236 с.
3. Сафонова В.В., Марченко Н.И. Билингвальные образовательные программы как инструмент обновления языкового школьного образования // Иностранные языки. – 2010. – №2. – С. 2-11.
4. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. , 2-е издание. – М.: Просвещение. – 2003. – 237 с.
5. Хисаметдинова Ф.Г., Закирова Р.Г. Введение в языкознание. – Сибай, 1999. – 240 с.

IV СЕКЦИЯ

ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫҢ ЖАҢҒЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МӘДЕНИЕТ ПЕН ӨНЕРДІҢ ТАРИХИ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ КӨРІНІСІ

ИСТОРИЧЕСКИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

ӘОЖ 37.018.12

¹Абуова А.С., ²Ербулатова А.М.

¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан

²Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ., Қазақстан

ЖАҢАДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ОТБАСЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Қазіргі күні қоғамда ең көп қолданылатын терминдердің бірі - жаһандану. Жаһандану әрбір зерттеушінің ойынша әртүрлі түсінік береді. Енді біреуі әлемдік ауқымдану десе, енді біреуі мәдени және ақпараттық тұтастық құру үрдісі, т.б деп жүр. Осы ұғымдарды біріктіре отырып, олар әдет-ғұрыптың, діннің, мәдениеттің, салт-дәстүрдің дамуын біріктіреді. Қоғамымыздың ертеңгі болашағы бүгінгі жастар. Бүгінгі таңда осы ұрпаққа тәлім-тәрбие мен білім беру көкейтесті мәселенің бірі. Сондықтан, келешек ұрпақты ұлттық, халықтық тұрғыдан тәрбиелеу қажет.

Жас ұрпаққа ұлттық тәлім тәрбие берудің негізгі бағдарлы идеялары еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2030» халыққа жолдауында былай деп жазылған: «Толық өркениетті ел болу үшін алдымен өз мәдениетімізді, өз тарихымызды бойымызға сіңіріп, содан кейін өзге дүниені игеруге ұмтылғанымыз жөн», деген болатын. Қазақ халқы рухани зор байлықтың мұрагері. Қазақ халқының қалыптасуы-бірнеше кезеңдерден өткен. Ұлттық тәрбиенің көздері фольклор, ауыз әдебиеті, ұлттық әдебиет, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ұлағатты қағидалар, шешендік сөздер, өнеге өсиеті бар мақал-мәтелдер, туған топырағымызда дүниеге келген ойшыл ғұламаларымыздың еңбектеріндегі тәрбие қағидалары болып табылады [2]. Сонымен бірге, отбасы тәрбиесінің ұлттық ерекшеліктері, туыстық қарым-қатынас, жеті ата туралы түсінік, перзенттік парыз бен қарыз, ұлттық намыс, ұлттық сана-сезім, ұлттық адамгершілік, отансүйгіштік, еңбексүйгіштік қасиеттері, ізгілік сынды тағы басқа сапалық белгілер ұлттық тәрбиенің негізгі көрінісі болады.

Қысқаша айтқанда, ұлттық тәрбие – ұлттық сана-сезімі жоғары болашақ жастарды тәрбиелеуге негізделген білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі. Ұрпақты тәрбиелеуде баланы адамгершілік мұратқа ерте бастан баулу оның отбасынан басталып, мектеп қабырғасында жалғасын табады. Ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратын дәстүрлер мен ізгі мұраттар тек отбасында ғана дамып, байытыла түседі. Яғни әр халық ғасырлар бойы сыннан өтіп, сұрыпталған озық салт-дәстүрлерін жас ұрпақты тәрбиелеуде пайдаланып келген. Ол ананың бесік жырынан басталып, адамның жер қойнауына берілгенге дейінгі өзі көріп білген салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар барлығы да адамның дүниетанымын қалыптастыратын өмір сабақтары.

Салт-дәстүр, әдет-ғұрып атадан балаға қалып отыратын мол мұра. Салт-дәстүрдің пайда болып, қалыптасу тарихына көз жіберсек, олар халықтың әл-ауқат, тұрмыс-тіршілік болмысынан туып қалыптасатынын көреміз. Халық тәрбиені балаға ана құрсағында жатқаннан бастайды. Оған куә іштегі сәбидің уақытында дүниеге келуі үшін үлкен аналар түрлі ырымдар жасайды. Қазақ халқының қанына сіңген ізгі адамгершілік қасиеттерінің халықтың салт-дәстүрлерімен сабақтастығын түсіндіру, халық әндерін, мақал-мәтелдерін үйрету отбасында басталып одан әрі мектеп қабырғасында жалғасын табады. Тәрбиенің алғашқы әліппесін бала отбасында алып, онда адамгершілік пен ізгіліктің негізі қаланады. Әрбір отбасы қоғамның кішкентай бір бөлігі болып табылатындықтан, қоғамды өркениеттілікке жеткізу ең алдымен, әрбір отбасындағы өмірді ұйымдастырудан басталмақ. «Егеменді еліміздің болашағы бүгінгі жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры ұстаздардың қолында», - деп Елбасы Н.Ә. Назарбаев айтқанындай, ел тілегі- бүгінгі жас ұрпақты білімді, өнегелі ұрпақ етіп тәрбиелеу ұстаздар мен оқу тәрбие үрдісі шешуші роль атқарады [1, 36 б.].

«Жастар - жас шыбық тәрізді, қалай исең, солай иілуге әзір», - демекші, жас жеткіншек жеке адам болып қалыптасуы кезінде қоршаған ортамен қарым-қатынас жасап, орта тәрбиесі арқылы белгілі бір мазмұнға ие болады. Оқу мен тәрбие егіз. Оны бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Тәрбиенің өзі күнделікті сабақтың әрбір кезінде-ақ оқушы бойына сіңе бастайды. Қоғамның белгілі қайраткері, ақын М.Шахановтың «Халықта ең бірінші ұлттық рух болуы керек» дегенін әр кез есте сақтап, еліміздің жарқын болашағы үшін атсалысуымыз қажет. Ол үшін біз, ұстаздар қауымы оқушыларға салт-дәстүрлерді жай ғана үйретіп қана қоймай, олардың тәрбиелік түп-тамырын, мәнін, алтын діңгегін түсіндіре білуіміз керек. Ұлттық тәлім тәрбиенің іргетасын дұрыс қалай білу мұғалімдердің ата-аналармен қосылып жүргізген шараларына байланысты болмақ. Өйткені, бірінші ұлттық тәрбиенің ошағы – отбасында, екінші – мектепте болғандықтан, ата-ана мен мектеп, яғни мұғалімдер мен жұртшылық тығыз байланыста болуы шартты нәрсе.

Жас жеткіншек осы білім ордасында білім алып, қанаты қатайып, ұшып шығады. Сондықтан, жан-жақты тәлім-тәрбие беру арқылы әр ұстаз әр баланың өмірдегі өз орнын табуына көмектеседі. Жалпы тұрғыдан қарағанда тәрбиенің негізгі мақсаты – әрбір жеке тұлғаны дені сау, ұлттық сана сезімі ояңған, бәсекеге қабілетті, мәдениетті, адамгершілігі мол жан-жақты етіп тәрбиелеу мен өз халқымыздың тағылымдарын үйрету болып табылады.

Қазақтың ұлы ақыны Абай атамыз: «Дүние-үлкен көл, заман-соққан жел. Алдыңғы толқын-ағалар, кейінгі толқын-інілер, баяғыдай көрінер», -деген дүние бірқалыпты тұрмайды, жаратылыстың бар нәрселері бір түрден екінші түрге ауысып жатады. Ол халықтық педагогика оны дұрыс пайдалана білуіміз керек. «Тәлім-табалдырықтан», -демекші, күнделікті өмірдегі игілікті істерде, жаман әдеттер де отбасындағы тәрбиеден туындайды. Шығыстың бір данасы: «Бір жылыңды ойласаң-егін сал, он жылыңды ойласаң-ағаш ек, жүз жылыңды ойласаң-балаңды тәрбиеле», -деген екен. Сондықтан да ата-ананың тәрбиесі басқадан өзгеше. Адам үшін нағыз қасірет тұрмыстық жоқшылық емес, рухани жан дүниесінің азуы. Оны түзеу, қалыпқа келтіру, түптеп келгенде тәрбиеге тіреледі. «Қыз ақылды ескермес, ана үлгісін көрмесе, ұл жарылқап ас бермес, әке үлгісін көрмесе», -деген екен данышпан бабаларымыз. Осыған орай қыз баланы тәрбиелеудегі ұлттық салт-дәстүрімізді білу, оның астарын түсініп, атадан балаға мирас ету қазіргі таңда ауадай қажет [3, 130 б.].

«Ата көрген оқ жанар, ана көрген тон пішер» дегендей, ата-бабаларымыз ұл-қыздарын жасынан сан алуан іс-әрекетпен, жауапкершілікті талап ететін еңбекпен тәрбиелеген. Ер баланы бес жасынан бастап тай жалын тартып мінуге жарағаннан бастап, оны қолғанат деп санаған. «Жігітке жеті өнерде аздық етеді» деп халқымыз ер баланы төрт түлік малды бағып-күтуге, жер қыртысын, өсімдік түрлерін білуге т.б. үйреткен. Аталарымыз ер жігіттен ауылдың, рудың, елдің мүддесін қорғауға әрқашан дайын болуды талап еткен. Ұлдарға көкпар тарту, бәйгеге шабу, аударыспақ, күрес, садақ тарту, сайыс ойындарын үйреткен. Жеті атасын үйрету ескіден қалған аталы сөз, бабалардың өнегесін, ерлігін балаларға ұғындыру-әке міндеті болып есептелген. Қазақ халқы қызды ерекше қастерлеген. Қыз тұңғыш болып дүниеге келсе, «Ырыс» деп бағалаған. «Қыз өссе-елдің көркі» деп олардың жүрегін жылылыққа бөлеп, жандарын жаманшылықтан алыс ұстап өсірген. Оның себебі-қызды болашақ ана, жар, жанұя тәрбиешісі деп санаған. Қазақта «Қызын қияға, ұлын ұяға» қондыру әке-шешенің ұл-қызына деген міндеті. Ежелден келе жатқан дәстүр бойынша отау тігудің әртүрлі рет-ретімен орындалатын салт-дәстүрлері көп. Қазақ халқының тарихы дәстүрге өте бай. Мәселен: ата-ана құқықтары қыз беріп, қыз алу, құда түсіп, құдалы болу, қазақ некесінің ерекшеліктері, қалың мал мәселесі, бата бұзу, ажырасу, әменгерлік, мирас пен мұра т.б. отбасы дәстүрлері мен соған қатысты қағида ерекшеліктері мән беріліп, шаңырақ шайқалып, босаға босамауына назар салғанын көреміз.

Соңғы кезде қазақ халқының табиғатына тән, ана сүтімен сүйекке сіңген әдет-ғұрыптардан тыс қалып бара жатқандаймыз. Ата-ананы сыйлау, үлкенге құрмет көрсету, кішіге ізет білдіру, әдеп сақтаудан хабарсыз кей жастардың қылығы әркімнің-ақ намысына тиері сөзсіз. Ұлттық тәжірибеміз отбасынан басталып, кейін де жалғасын тауып жатса, қазіргідей қазақ халқының қанында жоқ, ата-баба тәрбиесіне жат өзін жарық дүниеге әкелген анасын, әлпештеп өсірген асқар тауы әкесін қарттар үйіне өткізген, нашақорлық пен маскүнемдікке салынғандардың шаңырағы ортаға түспес еді. Дәстүрге арқа сүйемегеннің көсегесі көгермейді деген атамыз. Яғни, отбасы ауыл-аймақ, көпшілік, қоғам болып адамдарды тәрбиелеу қазақ халқының өмірінен өзекті орын алған. Салт-санасы, әдет-ғұрпы, ойын-тойы осы мақсатты іске асыруға бейімделе жүргізілген. Ата-бабаларымыздың, даналарымыздың, ақын жырауларымыздың ақыл-өсиеттері, ауыз әдебиеті үлгілерінде сақталған және халықтың ежелден келе жатқан салт-санасындағы, әдет-ғұрпындағы дәстүрлік тарих тағылымдарын пайдалануға ықпал етеді [1, 59 б.].

Қорыта айтқанда, бүгінгі күнде жастарды әдепті де саналы етіп тәрбиелеу үшін ең алдымен тәрбие ережелеріне сүйене отырып, ұлттық дәстүрімізді, әдет-ғұрыптарымызды, дінімізді, ата-бабаларымыздан қалған насихат мұраларын жастардың санасына сіңіре білу басты міндетіміз болуы қажет. Ал, ұлттық тәрбиенің негізі қашанда ана тілі болып қала бермек. «Баланы жастан» демекші, мектеп оқушыларының санасына халқымыздың тәрбие негізі, асыл қазынасы – салт-дәстүрлерін дұрыс жеткізе білсек, ертеңгі күні олардан зор ұлтжанды қазақ азаматы шығатынына кәміл сенуге болады. «Ұлт болам десен, ұрпағыңды ойла!»

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Алматы: Көшпенділер, 2004.
2. Назарбаев Н. «Жаңа әлемдегі – жаңа Қазақстан». Қазақстан халқына жолдауы. 2007.
3. Кенжеахметов С. Қазақтың салт дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы 1994.

АБАЙ АТЫНДАҒЫ МАОБТ ДИРИЖЕРЛАРЫ: ЧЕРНОВ ВАЛЕНТИН ИВАНОВИЧ

Дирижер, педагог, композитор. 1918 жылы Мәскеу консерваториясын виолончель класы бойынша аяқтаған. М.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің физика-математика факультетінде оқыған. Ұлты орыс.

1894 жылы 7 қаңтарда Киев губерниясына қарасты Тараше қаласында педагог және композитор Иван Иванович Черновтың отбасында туды. Әкесі Иван Иванович 1874 жылы Пенза қаласында туған. Глинка атындағы хор капелласында тәлім алған. Воронеж, Симферополь музыка училищесінде композициядан дәріс берген. Композитор Н.Римский-Корсаковтың шәкірті. Бірнеше көлемді шығармасы жарық көрген, Совет композиторлары одағының мүшесі. 1954 жылы Симферопольда қайтыс болды. Шешесі Софья Михайловна Орынбор қаласында туған, 1919 жылы Харьков қаласында тұмаудан қайтыс болған. Бауыры Сергей 1896 жылы туған. I дүниежүзілік соғысқа дейін Чехословакияға ем алуға барып, Прага қаласында туберкулез дертінен айықпай қайтыс болады. Екінші інісі Иван 1898 жылы туған, 1919 жылы университет бітіріп, бүйрек ауруының асқинуынан дүние салған. Кіші інісі Николай 1900 жылы туып, Тбилиси қаласында әскери мекемеде есепші болып қызмет атқарған. Әйелі Духанина Евгения Ивановна 1928 жылы туған. 1951 жылғы өзі толтырған анкетадағы отбасы туралы мәліметі осындай [1, 4 б.]. Тағы бір жерде Алматы қаласында Зотова Ирина Дмитриевна (1925-2000) үйленді деген дерек бар. Ал, 1954 жылы жалғыз ұлы Олег дүниеге келді. Мамандығы – кинорежиссер.

Алты жасында Харьков аймағындағы Сумы қаласында мектеп оқып, 1903 жылы Курск облысындағы Белгород қаласындағы гимназияға оқуға түскен. 1910 жылы шешесімен бірге Харьковке қайта көшіп, музыка училищесінде әкесінен білім алады. 1912 жылы үш ай Францияда атақты виолончелист Пабло

Казальстан сабақ алған. Осы кезде атақты астроном Камиль Фламарионның обсерваториясына жиі барып, жаңа іліммен таныс болған екен. Мәскеуге қайтып келген соң Циолковский сынды әйгілі ғалымдармен жақын араласып, пікірлес болды. 1913 жылы училище мен гимназияны жақсы аяқтап, 1914 жылы конкурс бойынша Мәскеудегі дирижер Сергей Кусевицкийдің оркестріне әртіс болып жұмысқа тұрды. Осы жылы шіркеу некесімен алғаш отбасын құрған. 1924 жылы әйелі туберкулез ауруына шалдығып қайтыс болған. Аты-жөні беймәлім.

1914-1918 жылдары Мәскеу консерваториясында оқып білім алады. Сергей Кусевицкийдің жеке оркестрі жұмысын тоқтатуына байланысты Үлкен театрға ауысады. 1919 жылы Қызыл әскер қатарына шақырылып, Мәскеудегі әскери клубта меңгеруші болып борышын өтеген. Осы жерде алғаш дирижерлік қызметті бастап көріпті. 1921 жылы әскери комиссариаттың бұйрығымен Үлкен театрға оралып, 1934 жылға дейін талай қызмет сатысынан өтіп, тәжірибе алды. Опера студиясында дирижер, қосымша Мәскеудегі музыка училищесінде мұғалім. Дирижер ретіндегі ең алғашқы кеші Москва қаласында 1920 жылдың 22 қараша күні өткен. 1927 жылы Үлкен театрда дирижер ассистентіне ауысып, көркемдік кеңес мүшесі болып сайланды.

1934 жылы өнер ісі жөніндегі комитеттің бұйрығымен Удмуртия мемлекеттік опера және балет театрының бас дирижері қызметіне тағайындалады. Ижевск музыка колледжінің мұғалімі болып қызмет істеген. Театрдың жабылуына байланысты Ворошиловград қаласындағы Донецк опера театрына дирижер болып ауысты. Кейіннен 1938 жылы театрдың басқа мекемеге қосылуына байланысты Сталин қаласына көшіп, филармонияның көркемдік жетекшісі және бас дирижері қызметін алды. 1939 жылы тағы да оркестрдің жұмысы тоқтатылып, өнер ісі жөніндегі комитет Қырғыз мемлекеттік опера және балет театрының бас дирижері қызметіне Фрунзе қаласына жібереді. Бұл жерде де музыка колледжінде мұғалімдік жұмысты қоса атқарады. 1941 жылы Қырғыз ССР-інің еңбек сіңірген өнер қайраткері атағын алады. Бір айдан соң өнер ісі жөніндегі комитеттің жаңа бұйрығымен Сталин қаласына Тәжік опера және балет театрының көркемдік жетекшісі және бас дирижері болды. Мұғалім қызметін музыка колледжінде жалғастырған. 1947 жылы Омбы опера және балет театрының көркемдік жетекшісі және бас дирижеріне келіп, музыка училищесінде завуч қызметін атқарды. Омбы қаласында Бүкілодақтық саяси және ғылыми білім насихаты қоғамының

негізін қалап, президиумның мүшесі болып сайланады. 1949 жылы Новосібір радиокомитетінің бас дирижері қызметіне де шақырылады. Новосібір опера және балет театрының дирижері, музыка колледжінің мұғалімі қызметін қосымша алып жүрген. Қай қызметке бармасын, дирижер В.И. Чернов ағартушы-мұғалім қызметін тоқтатпаған.

1951 жылы Алматы қаласына Абай атындағы опера және балет театрының дирижері қызметіне шақырылып, осы жылдың 30 мамырынан бастап 2000 сом айлық жалақымен театр дирижері қызметіне жұмысқа қабылданады [2, 12 б.]. Міне, осы кезден бастап негізінен театрда, ара-тұра Алматы консерваториясында табан аудармай тура он жыл еңбек етеді [3, 17 б.]. Маэстро Черновтың аты қазақ музыка мәдениеті тарихына құрметпен жазылады. Мәскеуден шұғыл қоныс аударып, он алты жыл жырақта жиған орасан білімі мен алған мол тәлімін қазақ өнері мен мәдениетінің дамуына қарыштайды.

Дирижер В.И. Чернов Абай атындағы МАОБТ дирижері ретінде Ш.Гуноның «Фауст», Дж.Вердидің «Травиата», «Риголетто», Ж.Бизенің «Кармен», Н.Римский-Корсаковтың «Царская невеста», «Снегурочка», П.Чайковскийдің «Евгений Онегин», «Мазепа», М.Глинканың «Иван Сусанин», А.Бородиннің «Князь Игорь», Д.Кабалевскийдің «Семья Тараса», И.Дзержинскийдің «Тихий Дон», Ю.Мейтустың «Молодая гвардия», Е.Брусиловскийдің «Қыз Жібек», «Жалбыр», «Дударай» т.б күрделі спектакльдермен жемісті жұмыс істеді. 1960 жылы маусым айында «Князь Игорь» және «Жизель» спектакльдерін қайта сахналаған қоюшы-дирижер. Сол кезеңнің музыка сыншылары В.И. Чернов жетекшілік еткен Ю.Мейтустың «Молодая гвардия», Т.Хренниковтың «В бурю» спектакльдерінің деңгейін жоғары бағалаған.

Жетекші дирижерлік қызметпен қатар оркестр табиғатын жетік меңгеріп, сұлу саз тудырған композитор. Бірнеше концертте сәтті орындалған лирикалық суреттемелердің авторы.

Үлкен театрда қалыптасқан жоғары кәсіби көзқарас мен опера өнерінің көне мектебін көрген Чернов сияқты тәжірибелі маманның еңбегі қазақ музыка өнерінің дамуына мейлінше жақсы әсер етті. Тыңдаушысын разы етіп, ықыласына бөлене білген дирижерға театр музыканттарының да құрметі бұрыннан ерекше болған. Дирижер еңбегінің уақытында еленуі – оның кәсібилігі мен біліктілігіне дер кезінде берілген оң баға. Сөзімізге айғақ – дирижердің архивтегі жеке іс парағына тігілген «25.06 8.08.1955 аралығында Абай атындағы МАОБТ Қарағанды облысына гастрольдік сапары сәтті өтуіне байланысты дирижерлар Е.В. Манаев пен В.И. Черновқа арнайы алғыс білдіремін» деген облыстық мәдениет басқармасының бастығы З.Байсейітовтың хаты мен «1957 жылы театр дирижері Е.В. Манаевтың науқастануына байланысты афишадағы «Пиковая дама» және «Молодая гвардия» спектакльдерін аса жауапкершілікпен, қажыр-қайрат жұмсап шұғыл алып шыққаны үшін дирижер В.И. Черновқа алғыс жариялаймын» деген директор Р.Жуминнің бұйрығы [4, 13 б.].

Дирижердің аса қомақты репертуарын ретімен шола отырып, әлемдік опера-балет жауһарларымен қатар Орта Азия елдерінде В.Власов пен В.Ференің «Анар» және «Селкинчек», М.Раухвергердің «Чолпон», А.Веприктің «Токтогул», В.Власовтың «Айчурек», А.Ленскийдің «Тахир мен Зухра», С.Баласанян мен Ш.Бобокалоновтың «Темірші Кова», С.Баласаняның «Восе көтерілісі», Е.Брусиловскийдің «Қыз Жібек», «Жалбыр», «Дударай» сияқты тәжік, қырғыз, қазақ опера-балеттерін терең меңгергенін көреміз. Еуропада білім алған шебер дирижер үшін шығыс әуендері мен ырғақтары өнер айдынында артықша бедел, өзгеше пайым сыйлаған. Білімдар ұстаз, кемел дирижер Валентин Иванович Черновтың ерен еңбегіне марапат «Құрмет белгісі» ордені – қазақ театрында істеген (3.01.1959) жылы берілген.

Дирижер ретінде әр кезеңнің туындыларын тандап, аса бай репертуар қорын жинаған Валентин Черновтың өз қолымен жазып қалдырған алпысқа жуық спектакльдерінің тізімі мінекей: «Иван Сусанин», «Руслан и Людмила», «Русалка», «Майская ночь», «Царская невеста», «Снегурочка», «Боярина Вера Шелога», «Моцарт и Сальери», «Сказка о царе Салтане», «Князь Игорь», «Сын мандарина», «Борис Годунов», «Евгений Онегин», «Иоланта», «Черевички», «Чародейка», «Мазепа», «Лебединое озеро», «Спящая красавица», «Щелкунчик», «Алеко», «Раймонда», «Свадьба Фигаро», «Севильский цирюльник», «Дон Пакуале», «Фауст», «Ромео и Джульетта», «Коппелия», «Лакме», «Богема», «Тоска», «Чио-Чио-Сан», «Паяцы», «Сельская честь», «Гугеноты», «Травиата», «Аида», «Риголетто», «Отелло», «Волшебная флейта», «Соперницы», «Тщетная предосторожность», «Дубровский», «Лауренсия», «Тихий Дон», «Семья Тараса», «Морозко», «Бахчисарайский фонтан», «Негритенок Сэби», «Красный мак»... [5, 14 б.].

1961 жылдың 4 мамыр күні алпыс жеті жасында Абай атындағы опера және балет театры дирижері қызметінен босаған В.Чернов Қырымға көшіп, 1967 жылға дейін Қырым оңтүстік жағалауы оркестрі мен опера студиясында тағы алты жыл еңбек етті. 1980 жылдың 24 маусым күні Феодосияда (Қырым) дүниеден өтті.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР ОМА // №1841 қор, №3 тізбе, №529 іс, 4 б.
2. ҚР ОМА // №1841 қор, №3 тізбе, №529 іс, 12 б.
3. Театральная энциклопедия // Том 5. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – 1136 с.
4. ҚР ОМА // №1841 қор, №3 тізбе, №529 іс, 13 б.
5. ҚР ОМА // №1841 қор, №3 тізбе, №529 іс, 14 б.

ФОРМИРОВАНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ НА УРОКАХ МУЗЫКИ

Интеграция Казахстана в мировое образовательное пространство сопряжена с поиском новых путей формирования личности современного специалиста, способного свободно ориентироваться в поликультурном мире, толерантно относиться к представителям разных народов, их культурному многообразию и ценностям. В связи с этим особое значение в педагогической науке приобретает проблема воспитания этнокультурной толерантности, которая актуализировалась в последнее время не только в нашей стране, но и во всем мире. Во-первых, это связано с интенсификацией интегративного взаимодействия стран, народов, культур, во-вторых – с усилением тенденции к деструктивности в отношениях между государствами, возникновением локальных войн, конфликтов на религиозной и межнациональной почве, агрессии, теоризма.

Коренные социально-экономические преобразования в обществе обуславливают необходимость модернизации системы педагогического образования, которая обеспечит подготовку специалистов, способных успешно адаптироваться в постоянно изменяющихся условиях жизни. Требуется значительное обновление его содержания и педагогических инноваций, направленных на повышение компетенции учителей любой специальности, готовых к переориентации в условиях разнообразных форм, учебных программ и технологий обучения

В настоящее время особенно актуальной стала проблема терпимого отношения к людям иной национальности, культуры. Не секрет, что сегодня всё большее распространение среди молодёжи получили недоброжелательность, озлобленность, агрессивность. В современной социокультурной ситуации школа, должна стать местом, где создаются благоприятные условия для межэтнического общения, где всем учащимся прививается уважение к своей культуре и культурам других народов.

В сентябре 2000 года в ООН прошел саммит в честь наступления нового столетия и тысячелетия, который пришел к согласию относительно видения будущего мира и его соновых ценностей: шесть общечеловеческих ценностей – свобода, равенство, солидарность, толерантность, уважение к природе, разделенная ответственность – были названы основой международных отношений. Поэтому в современных условиях толерантность обнаруживает себя как интенция общечеловеческих интересов и потребностей.

В Казахстане о толерантности общества говорят очень часто. Президент Республики Казахстана Н.Назарбаев неоднократно отмечал "толерантность и терпение казахстанцев, их радушие и приветливость", ставил задачу сохранения и развития межэтнического согласия и межконфессионального диалога в обществе. Более того, эти условия признаны необходимыми для достижения страной главной стратегической цели - вхождения в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира.

"Молодые люди должны понимать, что в современном глобализирующемся мире ценятся коммуникабельность, активность, мобильность, постоянная работа над собой, терпимость, верность слову. Пагубными являются зависть, лень и возвеличивание одного народа, языка и культуры над другими. Все это должно усваиваться с детства", - считает глава государства [1].

Педагогическая деятельность имеет свою специфику, устои традиции, стереотипы. Под педагогической толерантностью мы понимаем характеристику социально-активного педагога, ориентированного на сохранение своей свободы в личностном, профессиональном и общественном плане; уважающего свободу учащегося и педагогов, понимающего и уважающего культурные, социальные различия учащихся и педагогов, умеющего осуществлять профессиональную деятельность в разных языках слово «толерантность» имеет сходное значение и является своеобразным синонимом «терпимости». Основные критерии «толерантности» и их показатели можно определить, исходя из определения самого понятия «толерантность» - активная нравственная позиция и психологическая готовность к терпимости во имя позитивного взаимодействия с людьми иной культуры, нации, религии, социальной среды. Термин «толерантность» в последние годы прочно вошел в тезаурус педагогических наук. Гуманизация образования неразрывно связана с изменениями представлений о сущности педагогического воздействия и роли педагога в обучающем взаимодействии.

Этнокультура – комплекс духовных и материальных ценностей, выработанных этносом за всю свою историю. С помощью традиций каждый народ воспроизводит себя, свою духовную культуру, свой характер и психологию в ряду сменяющих друг друга поколений. Именно поэтому многие столетия преемственность поколений, верность детей обычаям и традициям, народ рассматривал как основной закон жизни. Опора на этнокультурные ценности при организации учебно-воспитательного процесса преследует определенную цель – взять из опыта прошлого то, что способствует требованиям современности и будущего, не пытаясь

при этом обойти негативные моменты нашей жизни, наоборот, выявить их причины для того, чтобы не повторять в будущем ошибки нашего времени.

Развитие музыкального образования средствами музыкального искусства в общеобразовательных школах трактуется так: познакомить детей с музыкальным искусством, формировать интерес и уважение к нему; воспитать гражданственность, любовь к родному краю; способствовать росту взаимопонимания и взаимоуважения в межнациональных отношениях, консолидации всех народов.

Основные задачи, конкретизирующие цель музыкального образования средствами музыкального искусства, можно отметить следующие:

- формировать гражданственность на основе изучения музыкальной культуры, желание участвовать в развитии музыкальных традиций;
- воспитать любовь к Родине, к ее истории, людям, культуре, чувство сопричастности ко всем событиям, происходящим в ней;
- воспитать интерес, любовь и уважение к музыкальным культурам народов, населяющих страну, выделить то, что объединяет их и стремиться на этой основе к консолидации народов;
- познакомить с различными жанрами народной музыки, а также историей, бытом, традициями народа.
- сформировать навыки интонирования народных песен, навыки исполнения национальных танцевальных движений,
- развить способность к интонационно-стилевому анализу, направленному на выявление черт национального своеобразия народного и профессионального музыкального искусства

Человек, который не любит свой край, не чувствует привязанности к своей земле, не знает историю и культуру своего народа, не может быть по-настоящему гражданином и патриотом.

Цель музыкального образования средствами музыкального искусства в общеобразовательных школах трактуется так: познакомить детей с музыкальным искусством, формировать интерес и уважение к нему; воспитать гражданственность, любовь к родному краю; способствовать росту взаимопонимания и взаимоуважения в межнациональных отношениях, консолидации всех народов.

Поэтому необходимо постепенно накапливать знания о достопримечательностях, о знаменитых людях, внесших вклад в становление музыкальной культуры, о музыкальных ценностях, которые составляют основу музыкального искусства, о народах, населяющих страну.

В связи с этим, большое внимание на уроках музыки уделяется патриотическому воспитанию, направленному на формирование уважительного отношения к Родине, родным местам, историческому прошлому, родной культуре, собственному народу.

Важность патриотического воспитания объясняется тем, что нравственные постулаты здесь закрепляются путем глубокого и яркого эмоционального воздействия на учащихся. Следовательно, всем студентами должны быть предоставлены возможности для полноценного интеллектуального развития в условиях качественной системы образования с последующим личным выбором своей творческой судьбы. Понимание, готовность помочь в определении области применения его способностей, – вот что ждет одаренный ребенок от родителей и общества, а не озабоченность и настороженность.

Выдающийся педагог К.Д. Ушинский говорит о важной роли педагога: «Педагог должен быть добрым, но без слабости, требовательным, но без придирчивости, допускающим шутку, но не превращающим серьезное дело в шутку. У нетребовательного учителя ученики расхолаживаются, их активность снижается. Толерантная активность снижается и при авторитарном стиле общения педагога и учащихся. Одна из приоритетных задач воспитания на современном этапе – это воспитание такого гражданина общества, который любит Родину, уважает государство и его законы, толерантно относится к народам, стремится работать на ее благо, для процветания Отчизны, гордится достижениями страны и своего региона [2].

Положительная гражданская позиция должна стать частью мировоззрения учащегося, определять его действия по отношению к государству. Поэтому необходимо постепенно накапливать знания о достопримечательностях, о знаменитых людях, внесших вклад в становление музыкальной культуры, о музыкальных ценностях, которые составляют основу музыкального искусства, о народах, населяющих страну.

Знакомя учащихся с народными песнями о природе, с песнями композиторов о родном крае, учитель музыки подчеркивает необходимость любить и уважать свою Родину, бережно относиться к природе родного края. Поэтому, необходимо активизировать процесс поиска эффективных механизмов воспитания в духе толерантности.

Новые образовательные подходы изначально предполагают целенаправленное создание условий для развития таких качеств, как терпимость к инакомыслию, умение понять другого, осознание норм собственного поведения, целостность, принятие себя и других.

Толерантность – это условие нормального функционирования гражданского общества и условие выживания человечества. Именно в этой связи возникает необходимость в формировании у подрастающего поколения способности быть толерантным. Таким образом, обучение и воспитание школьников на этнокультурном материале толерантности позволяет раскрыть обучающимся истоки становления и развития социокультурного пространства своей Родины, заложить основы эмоционально-нравственного отношения учащихся к истории и культуре своего народа.

Педагогическая толерантность основывается главным образом на любви к ребёнку. Способность увидеть в своём воспитаннике, прежде всего, положительные черты характера. Оценить их и в то же время

верить в возможность устранения тех или иных недостатков служит важным стимулом проявления педагогической толерантности. «Прощаем тому, кого любим». Это народное изречение, при всей своей условности, глубоко верно. Процесс общения истинного воспитателя с учеником всегда окрашен чувством любви и часто связан с прощением. Хотя внешние формы выражения их чувств могут быть очень разными, в том числе весьма сдержанными.

Второе важное условие проявления педагогической толерантности - это воля педагога. Скажем, учитель желает быть толерантным по отношению к своим воспитанникам, но его собственная невыдержанность, горячность, которая проявляется помимо его воли, может свести на нет все его стремления.

В-третьих, педагогическая толерантность основывается и на способности учителя рассмотреть конкретный частный случай, требующий проявления толерантности учителя сквозь призму перспективы развития своего воспитанника в самых разных его проявлениях.

Путь к толерантности - это серьезный эмоциональный, интеллектуальный труд и психическое напряжение, ибо оно возможно только на основе изменения самого себя, своих стереотипов, своего сознания.

В основе педагогической деятельности учителя должен быть живой смысл и живое общение на основе живого слова, живого понятия, что, в свою очередь, важно не само по себе, а как путь не просто к толерантности, пониманию, а путь к толерантному взаимодействию, пониманию взаимному. Если педагог толерантен, он уверен, открыт, недирективен, доброжелателен. Он выступает по отношению к учащемуся в роли наставника.

Можно выделить две группы методов понимания:

1. Методы интерпретации. При интерпретации педагогом поведения ребенка исходной позицией является признание ребенка, уважение его «самости», индивидуальности, понимание того, что его поведение имеет для него самого субъективный, аутентичный смысл.

2. Методы, помогающие педагогу постичь внутренний мир ребенка в его своеобразии и целостности, проникнуть в глубину его переживаний, опираясь на чувства исследователя и интуицию. Данный подход связан с процессом развертывания человеческого отношения одного человека к другому, что предполагает толерантное, соучастное отношение, эмпатийное, а значит, на основе диалога.

В толерантности учителя музыки ясно прослеживаются черты, которые свойственны учителям и других предметов. В то же время ей свойствен и целый ряд особенностей, связанных с деятельностью учителя искусства, с многообразными видами и формами музыкальной деятельности.

В этой связи необходимо отметить, что педагогическая толерантность - это не просто пассивный процесс «терпения и прощения» учителя в надежде на позитивные проявления в чертах характера, поступках, в темпе и качестве усвоения содержания образования своими воспитанниками. Опыт показывает, что педагогическая толерантность учителя музыки особенно эффективна в том случае, когда она сочетается с многообразным «механизмом» музыкально-педагогической деятельности. Его разновидности определяются прежде всего природой самого музыкального искусства, спецификой проявления и развития музыкальных способностей (музыкальности, музыкального слуха, мышления, памяти и др.), а также видами музыкальной деятельности.

Подходы к структурированию этого комплекса, сочетающего в себе толерантность и конкретные практические действия учителя музыки, могут быть весьма различными.

Рассмотрим один из таких вариантов, обращенных к основным элементам содержания музыкального образования: опыту эмоционально-ценностного отношения к музыке; знаниям музыки и знания о музыке; музыкальным умениям и навыкам; опыту учебной музыкально-творческой деятельности учащихся.

В своей совокупности данный подход охватывает как воспитательный аспект, включающий различные психологические свойства личности, умение воспринимать музыку и размышлять о ней, а также опыт учебной музыкально-творческой деятельности учащихся, - так и его собственно обучающую сферу (усвоение знаний о музыке, формирование исполнительских навыков и др.). В самом процессе музыкальных занятий эти две стороны оказываются неразрывно связанными.

В настоящее время перед всеми педагогами, в том числе и учителями музыки, встает вопрос: как обеспечить формирование толерантных качеств личности школьника в процессе поликультурного образования. В современной социокультурной ситуации школа, должна стать местом, где создаются благоприятные условия для межкультурного общения, где всем учащимся прививается уважение к своей культуре и культурам других народов

Список литературы

1. Концепция высшего педагогического образования Республики Казахстан //Учитель Казахстана. –2004. –№13-15.
2. Абдуллин Э.Б.,Николаева Е.В. Теория музыкального образования: учебник для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2004.
3. Булыгина М.В. Педагогические условия развития культурологической компетенции при обучении иностранным языкам / Дисс... канд. пед. наук. – М., 1997.
4. Джердималиева Р.Р. Научно-педагогические основы методической подготовки учителя музыки в системе высшего образования / Дисс.докт.пед. наук. – Алматы, 1998.
5. Майковская Л.С. Этнокультурная толерантность в теории и практике музыкально-педагогического образования: учебное пособие. – М.: МГУКИ, 2009.

КЛАССИФИКАЦИЯ ПРОЕКТНЫХ ПРИНЦИПОВ ФОРМООБРАЗОВАНИЯ ТУРИСТИЧЕСКИХ ОТКРЫТОК НАЧАЛА XXI ВЕКА (КОММУНИКАТИВНОЕ, ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ И ЭСТЕТИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЯ)

Сфера туризма является одной из динамично развивающихся отраслей, в следствие чего возникает необходимость в формировании различных сопутствующих продуктов, одним из которых являются туристические открытки. Современная туристическая открытка представляет собой сложный продукт дизайна: с одной стороны – это популярное коммуникативное средство, доступный носитель информации, а с другой – полиграфическое издание, результат передовых печатных технологий. Кроме того, творческие эксперименты последних лет приводят к необычным композиционным решениям, превращают открытку в объемно-пространственную структуру. Алгоритмы дизайн-проектирования зависят от многих условий, однако существует ряд закономерностей и принципов, лежащих в основе создания целостной структуры объекта, в которой гармонично взаимодействуют все элементы.

Цель статьи – выявить основные принципы дизайна туристической открытки, необходимые для создания актуального, функционально состоятельного продукта.

Поскольку в основе туристической открытки заложена многоплановая структура, то определение проектных принципов целесообразно проводить в различных направлениях, которые можно объединить в следующие группы:

Коммуникативное направление, согласно которому туристическая открытка является информационно-коммуникативным средством.

Технологическое направление, в условиях которого выявляются особенности проектирования открытки в контексте возможностей производственных технологий.

Эстетическое направление, в рамках которого туристическая открытка определяется как художественный объект.

С точки зрения коммуникативного направления можно выделить следующие проектные принципы формообразования:

- принцип информативности;
- принцип индивидуализации;
- принцип эмотивности;
- принцип доступности.

Принцип информативности. Открытка была и остается, в первую очередь, средством передачи информации. Отличительная особенность туристической открытки заключается в возможности использования различных туристических дискурсов: материалов информационно-рекламного характера, энциклопедических фактов, данных о туристических маршрутах, важных контактах и т. д. Представление информации должно быть лаконичным, наглядным, содержательным.

Принцип индивидуализации. Туристическая открытка может быть не только активным участником диалога (например, некогда популярные серии открыток «Привет из...»), но и коммуникантом между человеком и местом, событием; дневником путешествия, содержащим личные заметки, впечатления и эмоции.

Принцип эмотивности. По прошествии некоторого времени открытка превращается в сувенир, который определяется как «вещь-напоминание, имеющая повышенную степень духовной близости человеку, связанная с его личной историей и системой ценностей» [1, с. 91]. Использование принципа эмотивности помогает активизировать память, вызывать эмоционально положительные воспоминания.

Принцип доступности подразумевает, что информация, содержащаяся в туристической открытке, будет понятна любому участнику дискурса, не зависимо от его опыта, знания языка, уровня грамотности. Этот принцип может осуществляться через использование общепринятых знаковых систем, пиктограмм, популярных символов.

При создании целостного образа современной открытки активно используются различные технологические приемы по превращению плоскости открытки в объемную композицию. Используя технологическое направление дизайна туристических открыток, можно выделить следующие проектные принципы:

- принцип целесообразности;
- принцип тектоничности;
- принцип трансформации;
- принцип функционального совмещения.

Принцип целесообразности заключается в установлении непосредственной связи формы открытки с выполняемой ею функцией, а также в выразительном художественно-композиционном решении формы открытки. Подобное функциональное формообразование подразумевает выполнение ряда требований:

решение утилитарных задач (коммуникативной, информационной, развлекательной и т. д.);
конструктивная проработка формы, заключающаяся в высоком качестве технологического исполнения, рациональности и прочности конструкции;
психологический аспект – туристическая открытка является эмоциональным носителем воспоминаний;
экономический аспект, выражающийся в обоснованном расходовании материальных средств и производственных сил.

Таким образом, принцип целесообразности состоит в соблюдении закономерностей функционального и художественного формообразования.

Принцип тектоничности заключается в соответствии формы открытки ее конструкции. Принцип включает в себя решение двух задач: сокрытие конструктивной основы при помощи различных декоративных элементов и ее раскрытие в форме, где сама конструкция становится композиционно-пластическим средством формообразования. Особой выразительностью обладает форма, где видна работа различных конструктивных элементов.

Принцип трансформации. «В широком смысле трансформация означает процесс изменения, преобразования, превращения чего-либо из одной формы или стадии существования в другую, обладающую качественно новыми характеристиками» [2, с. 249]. В случае с формообразованием туристической открытки принцип трансформации рассматривается в качестве функциональной и структурной организации формы. В плане динамической трансформации конструкции изменения могут осуществляться путем сложения, вращения, сдвига и т. д. различных частей либо отдельных элементов открытки. Кроме того, конструктивная трансформация формы может оказывать влияние на изменение функциональных особенностей открытки.

Принцип функционального совмещения предполагает наличие нескольких форм функционирования открытки, смена которых возможна при конструктивной модификации. Например, смена иллюстраций и текста может происходить путем переворота составных плоскостей открытки, доступ к справочной информации – открытием дополнительных клапанов, а с помощью потайных выдвижных панелей можно вести личные заметки.

Эстетическое направление объединяет те принципы формообразования, которые помогают создать яркий художественный образ туристической открытки, раскрыть особенности данной продукции. К ним относятся:

- принцип образности;
- этнический принцип;
- архетипический принцип.

Принцип образности необходим для раскрытия художественной идеи. Его основная задача состоит в гармонизации образной структуры формы, которая складывается из «единства следующих, противоположных, по сути, его составляющих: объективного и субъективного, общего и единичного, рационального и эмоционального и, наконец, содержательного и формального» [3, с. 163]. Нахождение пропорционального соотношения этих составляющих позволяет создать целостный выразительный образ.

Этнический принцип специфичен для дизайна туристической открытки, поскольку характерной чертой этого вида продукции является ее непосредственная связь с эстетикой региона. Его использование помогает передать особенности местной культуры, народные традиции и фольклор.

Архетипический принцип. Архетипы присутствуют в различных культурах, в них собраны эмоциональный опыт и предубеждения многих поколений. Создание образа туристической открытки с использованием архетипов оказывает сильное влияние на восприятие на эмоциональном и подсознательном уровне. Тем не менее, восприятие архетипов в различных культурах может отличаться, поэтому использование данного принципа должно быть тщательно продумано.

Использование выявленных проектных принципов является определяющим при создании эстетичной формы, художественно-пластического выражения замысла современной туристической открытки. Их выбор зависит от многих факторов: социальных, технических, экономических, эстетических и т. д. Основные направления принципов дизайн-проектирования данной продукции представлены в рисунке 1.

Рисунок 1 – Классификация проектных принципов формообразования туристических открыток с точки зрения коммуникативного, технологического и эстетического направлений дизайна

Список литературы

1. Быстрова Т.Ю. Необходимые характеристики образа в дизайне сувенирной продукции // Академический вестник УРАЛНИИПРОЕКТ РААСН. – 2015. – № 1. – С. 91-97.
2. Чернышев О.В. Формальная композиция. Творческий практикум по основам дизайна. – Минск: Харвест, 1999. – 312 с.
3. Устин В.Б. Композиция в дизайне. Методические основы композиционно-художественного формообразования в дизайнерском творчестве: учебное пособие. – 2-е изд., уточненное и доп. – М.: АСТ: Астрель, 2007. – 239 с.
4. Лидвелл У., Холден К., Батлер Дж. Универсальные принципы дизайна / Пер. А.Мороз. – СПб.: Питер, 2012. – 272 с.
5. Панкина М.В. Эволюция принципов дизайн-проектирования: культурологический анализ // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. – 2014. – № 2 (38). – С. 50-55.

УДК 37.013

Велиев Э.Э.

Краснодарский государственный институт культуры,
г. Краснодар, Россия

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРАЗДНИЧНОЙ КУЛЬТУРЕ

У любого народа и во все времена одним из самых любимых периодов календарного года, самым любимым развлечением и ритуальным занятием был и остается «праздник». В знаменитом сборнике «Пословиц русского народа» праздникам посвящено несколько десятков колоритных, емких крылатых высказываний: «У Бога всегда праздник», «Всякая душа празднику рада», «И дурак знает, что в Христов день – праздник» (В.Даль) [1].

У каждого праздника свое время, своя идея, свое «лицо». Поэтому считается, что учредить или выдумать народный праздник невозможно. Его надо десятилетиями переживать и закреплять в соответствии с переживаниями предыдущих поколений в сознании поколений последующих. Поэтому культивирование народных праздников – дело чрезвычайно серьезное, ибо необходимо для сохранения экологии культуры, преемственности поколений, сохранения исторического дневника народного быта (М.Бахтин) [2].

На народном празднике, с одной стороны, можно развлечься, снять физическое и психическое напряжение, проявить себя как талант, а, с другой, осознать принадлежность к чему-то могучему, историческому, символическому и церемониальному (И.И. Земцовский). Народная игра концентрирует внимание детей на социальном значении происходящего, высвечивая в нем социально -культурную и

нравственную ценность. Она создает условия для проявления чувства товарищества, чувства своей группы, где попутно происходит осознание каждым из участников своей индивидуальности. «Играть - значит освобождаться от препятствий, чинимых действительностью, стоять над вещами, распоряжаться ими по своему усмотрению, царствовать, быть господином, быть свободным...» (Я.Л. Морено) [3].

Развитие нашего общества, успехи научно-технического прогресса, повышение материального и культурного уровня жизни людей способствуют рождению новых форм массового праздника. Примером могут служить проведение многих праздников с использованием так называемых лазерных лучей, с помощью которых в небе создаются разнообразные фигуры. На сегодняшний день этот процесс развивается очень активно, очевидно в дальнейшем он даст целый ряд праздничных форм.

Возрастающая роль праздника в деятельности работников культуры тесно связана с происходящими в ней сегодня глубокими качественными изменениями. Одним из них является их стремление к расширению рамок своего воздействия на современное общество.

Если любительские объединения, клубы по интересам, коллективы художественной самодеятельности, имеющие свою, вполне конкретную аудиторию, удовлетворяют потребность в межличностном общении, то праздник занимает важное место в культурно-просветительной работе именно потому, что удовлетворяет потребность в общении. Но речь идет не только о социальном общении, а о социальном общении, художественного оформления.

В соединении искусства с массовыми формами социального общения и проявляется праздник как форма культурно-просветительной работы, являющийся, с одной стороны, фактором искусства, так сказать массовым театром, в котором народ предстает главным действующим лицом, с другой – фактором праздничной самодеятельности масс, художественно оформленного быта. Можно утверждать, что суть массового праздника с позиции культурно-просветительной работы в организации художественными средствами человеческого общения на таком уровне, какого не может достигнуть ни театр, ни все другие формы искусства и культурно-просветительной работы.

Если говорить о телевидении и празднике, то здесь пограничная область довольно велика.

Во-первых, телевидение очень широко использует праздник как форму своей воспитательной работы. Примером являются различного рода телевизионные фестивали, праздники песни и различные конкурсы. Во-вторых, праздник часто выступает в заимствованных у телевидения формах. Так, например, сегодня в состав многих праздников, гуляний, карнавалов входят КВН и т.д.

Наконец, самая важная область соприкосновения праздника с телевидением состоит в том, что последнее может выступать в качестве всеобъемлющего стимулятора и резонатора праздничного настроения, помогает распространить его на огромные массы людей, вовлечь их в орбиту праздника, придав ему вид всеобщей акции. Таким образом, значение праздника как средства общения людей чрезвычайно велико, потому что тяга людей к празднику в настоящее время очень велика [4].

Одной из первичных форм организации досуга людей с невысоким уровнем культуры будет развлечение. В этой форме досуг становится в какой-то мере целенаправленной, организованной и активной человеческой деятельностью. Развлечениями могут служить игры, присутствие на концертах или другие виды любительства. Деятельность личности на уровне развлечения отвечает социально-психологическим ее потребностям и обычно проходит в небольших коллективах, в семье.

Переход от развлечения к более высокому уровню досуга связан с пробуждением и развитием более сложных интересов личности, перерастающих рамке небольшой группы и переходящие в более высокие сферы человеческой. Постепенное развитие и усложнение досуга всегда происходит параллельно с расширением потребностей и интересов, с переходом их от индивидуальных через групповые к общественным. Одним из высших проявлений человеческого досуга на уровне общественных и общекультурных потребностей является праздничный досуг, означающий такую организацию масс, которая основывается на восприятии и активном действии и связана с различными формами самовыражения, включает позитивное отношение массы людей к тем или иным датам, событиям, традициям, причем это отношение выражено активно, а не созерцательно. Быть на празднике - значит участвовать в нем, в том массовом действии, которое основывается на сопереживании и совместных действиях большой общности людей. Тот, кто сопереживает и содействует, оказывается не зрителем, а активным участником.

В условиях деятельности работников культуры празднику соответствуют самые разнообразные клубные, уличные, стадионные, водные, парковые массовые действия: карнавалы, фестивали, концерты. Организация культурно-досуговой деятельности народного праздника рационально, если обеспечивает достижение цели, самореализации участников в творчестве и их социального самоопределения и самосознания. Праздник должен способствовать успешности удовлетворения потребностей задеятельствованных масс. Праздник обязан производить впечатление необходимости, потребности в нем, обуславливать свою актуальность во время проведения, чего можно достичь различными средствами выразительности и смысловой нагрузки. Любой праздник дабы не быть скучным, статичным, ставящим сковывающие для участников условия, должен стимулировать самовыражение, самоутверждение, формировать первичные чувства, реализовать практические умения и способствовать успешному протеканию формирования личности, особенно у детей [5].

Содержание народного праздника как проявления культурного досуга народа имитирует жизнь, создает универсальную картину мира, вводит человека в жизнь этой картины, заставляет его подчиниться определенным правилам игры. Поэтому иногда народный праздник формирует поле для психологической разрядки участников, снятия напряженности, агрессивности, разрушительности и т.п.

Обрядовые традиции календарных народных праздников сохранили свою воспитательную силу «по сей день» и поэтому там, где они еще используются, почти не изменили своей содержательной и организационной специфики в наши дни [3].

Бытовые же праздники, приуроченные к тем или иным достижениям (семейно-трудовым, спортивно – тренировочным, воинским - у мужчин, домоводства – у женщин), конечно, с развитием науки и техники, образования и культуры приобрели иное значение («музейное»). Любимый народный праздник создавался в свое время и на века с позиции «рациональности», т. е. разумности. Иначе говоря, имел для народа (помимо эстетического) еще и неперемное практическое значение. С одной стороны, народный праздник выполнял развлекательную функцию, а, с другой, «вооружал» молодых - подрастающее поколение - определенными жизненно-практическими знаниями и нравственными убеждениями, устойчивыми положительными эмоциями.

Показательной кульминацией народных праздников, организуемых специально с учетом коллективно - деятельностных моментов и с учетом правильного организационного момента, на таком празднике каждый из участников проживает:

а) духовную общность со своими друзьями, педагогами, родителями, соседями по празднику (и это отвечает цели формирования нравственно окрашенных коллективно-деятельных потребностей у участников, потребностей общения с представителями разных поколений);

б) удовлетворение от качества реализации собственных творческих способностей, от результатов ненеприятных подготовительных к празднику усилий (это отвечает цели формирования активной творчески - деятельностной позиции, самоутверждению детей и взрослых в творчестве, потребности приносить вклад в культурные ценности человечества).

Анализ организации народных праздников по типу традиционных и в качестве образца культурно-досуговой деятельности общества в городе показывает, что на сегодняшний день: имеются разные модели культурно-досуговых объединений, специально изучающих народную культуру и, в частности, праздничный ее аспект (фольклорные объединения, кружки народной хореографии, краеведческие объединения, учебные заведения и др.), наблюдается тенденция к возрождению традиционной культурно-досуговой деятельности, так как вновь открыто непреходящее социализирующее значение отдельных (в частности праздничных) форм народной культуры, способствующих удовлетворению потребностей молодежи в творческой самореализации, в самовыражении и самоутверждении. Возрождены (игровая технология, костюмированное зрелище, экспедиционно-архивное дело), имеется опыт оценки качественного уровня понимания роли, значения и сущности образцов народной культуры[6].

Список литературы

1. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля. – СПб.-М.: Тип. Товарищества М.О. Вольф, 1903-1909.
2. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Эксмо, 2015.
3. Жигульский К. Праздник и культура / Пер. с польск. – М.: Прогресс, 1985.
4. Гужова И.В. Праздник в контексте деятельностно-аксиологического подхода // Наука. Технология. Инновации: Материалы Всероссийской научной конференции молодых ученых: В 7 ч. – Ч. 6. – Новосибирск: Новосиб. госуд. техн. ун-т, 2006. – С. 69–71.
5. Мазаев А. И. Праздник как социально-художественное явление. – М., 1978.
6. Поэзия крестьянских праздников. – Л., 1970.

ЭОЖ 373.1.02.372.8

Ворожейкина О.И., Бахитова А.С., Пак Ю.В.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ЭТНОСТИЛЬ КЕШЕНДІ БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ПАКЕТТЕРІН ҚОЛДАНУ НЕГІЗІНДЕГІ КӨРКЕМ КИІМ ДИЗАЙНЫН ӘЗІРЛЕУ ПРОЦЕСІ

Жобалау процесін автоматтандыру формализациядан негізделіп, негізгі кезеңдерден тұрады. Қазіргі уақытта жобалауды автоматтандыруға мүмкіндік беретін жаңа компьютерлік жобалау жолдарын іздеу кезеңдері киім шығармашылығында белсенді жүргізілуде. Осындай шығармашылық жолдарына мыналар жатады: жобалау киімі, үш өлшемді графикалық бейнені қалыптастыру технологиясын жетілдіру, эксперттік жүйені жетілдіру, клиенттермен жұмыс істеу үшін сараптамалық жүйелерін әзірлеу, қалыптастыру принциптерін қолдану, комбинаториканы агрегатирлеу және жедел ақпарат алмасу қарқынды бұйымдары, қаражатын пайдалана отырып неғұрлым толығырақ параметризациялау объектілерін жобалау, модульдік

жаңа модельдерін жасауын жобалау және т.б. Осындай бағыттар сән академиясы “Сымбат”, Т.К Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, СПбГУДТ, ОГИС сияқты орындарда жұмыс жүргізіледі. Сондай-ақ Челмер Технологиялық Университетінде (Ұлыбритания), Мемлекеттік Текстиль Колледжінде (Солтүстік Каролина, АҚШ), Шведтық Мемлекеттік Технология Институтында (Swiss Federal Institute of Technology), University of Geneva (Женев Университетінде), Textile & Clothing фирмасының Gerber Garment Technology және т.б. [1, 16 б.].

Тағы бір өзекті мәселелердің бірі тігін бұйымдарына арналған қазіргі заманғы бағдарламалардың эскиздік және конструкциялық байланысын әзірлеу, сонымен қатар эскиздік графика оқыту процесіне комплекстік жақындау, түрлі бағдарламалық құралдар негізіндегі кешенді түрде қарау және эскиздік кестенің негізіндегі коллекция мен персоналий. Қолданыстағы бағдарламаларды әзірлеу және техникалық қамтамасыз ету үшін негізгі түрлері бойынша талдау нәтижесінде киімді көркем құрастыру ықпалдасуының жоқтығының аспектілерін атап өтуге болады. Бұл жүйелік бірліктің принципін бұзады [4], студенттерге арналған эскиздік графика оқыту практикасымен байланысқан негізгі қозғаушы мотивацияны, методикалық құрастыруы қалыптаспаған, барлық ескерілген міндеттерді – құрастырылған бейненің суреттігі мен жаратылысы, техникалық құрастырылмасы, пооперациялық технологиясы, кешенді түрде көрсетуі мен коллекция мен персоналий проектісінің дамытуларын.

Жаңа оқыту методикасына ауысу барлық ғылыми – ізденіс жұмыстарына негізделіп, ұйымдастыру саласына бірыңғай техникалық оқыту әдістемесі жатады және соның ішіне кіретін жаңа ақпараттық технологияның тесіп өтілген киім жатыр жобалауын дамытады.

Материалдық мәдениеттің ерекшеліктері қазақ халқының тұрмысы мен болмыстың ең маңызды құбылыстарының бірі болып табылады, костюм – адамзаттың қазақ ұсынатын айқын көрінісі. Костюм – киім, бас киім және аяқ киім көркемдік кешенін ғана емес сонымен қатар үстіңгі- астыңғы бірқатар ілеспені қамтитын киім үлгісі: сәнді шаш, грим, әшекейлер, әр түрлі аксессуарларды. Дәстүрлі костюмді тарихи құбылыс ретінде қарастыра отырып, оның құрылымдық бөліктерінің тұрақтылығын атап өту қажет, үлгілерін, көркемдеп безендіруін. Динамикасының дамытуында қазақ ұлттық костюмінің екі аспектісін бөледі: тарихи – материалдық және рухани – эстетикалық, осы аспектілерді зерттеу барысында кәсіптік оқытудың өзіндік мақсаты құрастырылады. Бұл ретте, графикалық ақпаратты ұсыну мүмкіндігін ескере отырып, машина жасау тәсілдерін әзірлеуін үйретуге қазіргі заманғы компьютерлік графика пайдаланылады. Осы шешім процесіне кешенді пакеттерін қолдану негізінде, жобалау тесіп өтілген киім этностиль бағдарламасының міндеттерінің кешенді өту мүмкіндігін береді.

Киім жобалау және өндіру облысы талдана отырып, киімнің графикалық бейнесінің жаңаша перспективалық қалыптасуы таңдалды, комплекстік және жүйелік тәсіл негізіндегі киімнің толассыз технологиясын жобалауының оқыту методикасының этнодизайн дамыту бағыты және актуалдық перспектива орны анықталған.

Ғылыми жаңалығы – синтез ұлттық дизайнының дәлелдерін түрлі бағдарламалық жобалық шешім арқылы әдістемелік кешендерін пайдалану принциптері негізінде әзірленген.

Практикалық маңыздылығы – графикалық бейненің түрлі бағдарламалық пакеттерінде киім модельдерін құру процесін ұйымдастыруы бойынша әдістемелік ұсынымдар әзірленді. Киім дизайнерлерін, сценографтарды дайындау барысында өткізілетін оқыту практикасындағы дәріс оқу кезінде және семинарлық сабақ өткізу кезінде зерттелетін шешімдерді қолдануы мүмкін. Қазақ ұлттық костюмнің суреттік дәстүрін қолдануына қатысты материалдар, дәріс курстарында, оқыту және методикалық жәрдемақы дайындауында маңызы бар, орта және мамандандырылған, жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған.

Киімнің графикалық бейнесі және кешенді түрде көрсету жолы әр-түрлі бағдарламалармен кезекпен кезек қалыптастырылады, сол мынандай жолдарға мүмкіндік береді: проекттік жұмыстың сапасын көтеру; киімнің графикалық бейнесінің жаратылуының уақытын қысқарту; қалыптасқан проекттік шешімдердің қорытындысындағы ақпаратты тиімді пайдалануды және жинақтауды қамтамасыз ету; ұлттық стильде авторлық коллекцияны қалыптастыру және индивидуалдық дене формасы құрылысының ерекшелігін есептеуге көмектесетін, сыртқы рең моделінің визуализациясы;

Кәсіби бағдарламалар – бұл модульдық программалық кешен, сурет арқылы немесе эскиз арқылы тез және дәл кез-келген қиындықтағы модельді құрастыруға мүмкіндік беретін, лекал жаймасы мен градацияны орындау, дайын лекалаларды компьютерге енгізу, лекал мен жаймаларды басып шығару, киімді модельдерге кешенді түрде көрсету. Сабақ барысында келесі пакеттермен танысу өтіледі: 1. 9 тәуелсіз модульдерден тұратын «Реликт» фирмасының «Liza» жүйесі, ол модульдер: «Виртуалды коллекция», «Техникалық сурет. Тапсырыс», «Фигура өлшемдері бойынша құрастыру», «Лекалды фото енгізу», « Дигитализациялау, техникалық модельдеу, градация», «Лекал жаймасы», «Бөлшек өлшемдері», «Технолог», «Диспетчер»; 2. Киім құрастыру компаниясы «ЛугЛегПром» - киім құрастыру мен модельдеуге қатысты барлық жұмыс спектрін орындайды. 3. «Ассоль дизайн» - бұл киімге арналған матаны таңдау бағдарламасының, модельді визуалды ұсынудың, сатылым, дүкендердегі және Интернет желісіндегі жарнамалық товарлардың сызғышы; OptiTex – киім үлгісінің сызбасы, әр түрлі мата сипаттарын ескере отырып істелінген өлшем, мата бумасындағы киім үлгісін оптимизациялау, сахнаға еліктеу және виртуалды модель пайдалану. Сурет салуға, фото қалыптастыру, сызу, видео, дыбыс, мультимедиа, анимациялы, бастау секілді кәсіби

бағдарламалар пакеті зерттеледі. «Виртуалды стилист», MAUS Software, «Виртуалды макияж», Lite-Project елес энциклопедиясы, Вилар софт моделінің компьютерлік журналы секілді пакеттерді оқуда және жұмыста қолдануға болады.

Компьютерлік графика қолдану бойынша сабақтарда нобайларға, коллекцияларда таралған қазақ қолөнері (тоқымашылық, киіз басу жұмысы, тері және т.б.) және технологиялар мен материалдарды әзірлеу үшін жиынтық көзі ретінде пайдалануы нобай қазақ ұлттық шығармашылық дәстүрлерін, рәсімдер; бейнелер мен рәміздерін, тотемдерді, жырды, ертегілер мен мифология; өнер, сәулет, асыл бұйымдар дәлелдерін СҚӨ қамтиды. Қазақ костюмі және динамика өзгешеліктерінің элементтері эскиз тарихында студенттермен тіркеледі – стиль, бейне, композиция, түс, фактура, материал дайындау, конструкция, ою-өрнек, декор, зергер әшекейлерімен тіркесімі, жасы және социалдық группасы, семантика және символика, салтпен байланысы және т.б. Проекттік графиканың кешенді түрде көрсетілуінің коллекциясы ұлттық спецификамен байланыстырылады.

Киім графикасында компьютерлік технология зерттеу барысындағы практикалық сабақтардан әр түрлі бағдарламалардың қатысымен мынандай бағыттар зерттеледі:

Костюмнің эскиздық және композициялық негіздері: Corel Draw қатысымен ұлттық оюдың геометриялық композициясын (екі өлшемді/ үш өлшемді) қалыптастыру: AutoCAD және ою-өрнек базасының графикалық пакеті қазақ ою-өрнектерінің негізінде автоматтандырылған методиканы қолдану; стилизацияланған адам кескінінің бағдарламалық құралдарының көмегімен сурет; сызықтық – пластикалық шешім; тоналды-дақтық шешім; Corel Draw текстуралық эффектісінің қолдануымен композицияны қайта өңдеу; Наурыз мейрамы үшін кіші жастағы балалардың форэскиз коллекция қалыптасуы; статикалық және динамикалық композицияларды алу әдістері; костюм және текстиль графикасындағы оп- арт; жазықтық композицияның құрастырылуы және көлемі мен кеңістігін анықтау; киім микроқұрылымы және макроқұрылымы бар сурет және оның қазақ костюмі негізіндегі амалы (микроқұрылым – анықталған форманың этографиялық суреті (жең, жаға), мағыналы мазмұнмен қамтамасыздандырылған, эквивалентті шынайы объектімен; макроқұрылым – графикалық құрылым, масштабы барлық костюмдық-графикалық шығарманың, бірыңғай бүтін болып қабылданатын, масштабына тең); амалының тәсілі және мағыналы-білімді, комбинаторика, графикалық костюм комплексі аналогия тәсілінде және инверсия тәсілінде этностилде қалыптастырылған; текстуралық эффектті қолдана отырып киім коллекция эскизін ұлттық стильде орындауы; суреттік стереотип негізінде, Олимпияда, Азияда үшін ұлттық элементтермен спорт киімдері моделдері графикалық сериясын әзірлеу; ұлттық элементтердің қатысымен «бейне категориясы» түсінігін зерттеу, ұлттық элементтермен «классика» стиліндегі модел эскиз коллекциясын және графикалық элемент тандауы.

Үш өлшемді моделдеу және киімнің комплекстік дизайны, Marvelous Designer, «Liza», OptiTex, киім құрылысы «ЛугЛегПром», Ассоль дизайн және т.б. қолдануымен лекал жарату; сызу құрылысы; үш өлшемді моделдеу.

Жарнамалық-графикалық проект бөлігінің көрсетілімі мен кешенді түрде көрсетілімі: графикалық құрылымды талдау, жарнамалық графикадағы киім модел суреттерінің тәсілі (плакат тәсілі, мода журналының тәсілі, газеттік шығарылымның тәсілі, буклет тәсілі); Corel Draw, Adobe Photoshop және тағы басқасының текстік мазмұнымен «балалар үшін ұлттық киім» атты журнал бетін орындау; «сәнді текстилдік материал» Corel PHOTO-PAINT, Adobe Photoshop, Illustrator жарнама бетінің орындалуы; PageMaker қолдануымен қазақстандық сән журналының журнал бетін қалыптастыру; Adobe Premiere коллекциясының видеоматериал көрсетілімін өңдеу; Flash Macromedia Dreamweaver және т.б қолдануымен мультимедиялық бейнеперде немесе авторлық киім дизайны сайтының қалыптастыруы.

Осылай кәсіптік білім мен дағдыны қалыптастырудан басқа ұсынылған тәсілді дәстүрлі қазақ киімін тарихи дамыту контекстінде шығаруына және зерттелуіне қалыптасады.

Компьютерлік бағдарламаларды жүзеге асыру туралы материалдар, технологиялар мен өндіріс жабып, ұлттық киім аспектілерін зерделеп енгізе отырып, оның ішінде функционалдық қасиеттерін жақсарту студенттермен динамиканың дамуына жетуге ықпал етеді, жақсарту және сыртқы қарыз алу үшін түрлі әсер арқасында өлкенің тарихи кезеңдерін қамтиды. Рухани-эстетикалық алғышарттар қалыптаспаған, оның жекелеген бөліктерін дүние танумен байланысты болды, оған көркемдік құрылымын айқындайтын костюмнің кепілге салынған тұрғысынан қазақ ұлт мамандандырылған сабақтарын енгізіп оқыту әдістемесін айқындайтын болады, автоматтандырылған жобалау процесі рәміздерің аспектісін үйлесімді түрде дамытады.

Әдебиеттер тізімі

1. Асанова А. Тастанбекова Г. Киімді конструкциялау және тігу технологиясы. – Алматы, 2005.
2. Оралбекова А., Әбдіжапарова. Тігін өндірісінің жабдықтары. – Алматы, 2005.
3. Байдоллаұлы Ш. Қазақтың ою-өрнектері.
3. Дарменова Р. Тігін бұйымдарының технологиясы. – Алматы, 2005.
4. Литвинова И. Әйел сырт киімін әзірлеу. – Алматы. 2011.
5. Мальцева Е. Тігін өндірісіндегі материалтану. – 2001.
6. Труханова А. Технология женской и детской легкой одежды.
7. Хэрольд Р. Костюмы народов мира энциклопедиясы. – М. 2000.

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ МОДЕРНИЗАЦИИ ДИЗАЙНЕРСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РУСЛЕ РЕАЛИЗАЦИИ ИДЕИ «МӘНГІЛІК ЕЛ»

Базовые ценности развития, общность интересов и исторической судьбы народа Казахстана отражают принципы «Мәңгілік Ел». Базовыми ценностями национального менталитета являются высокая нравственность, преданность своей вере в сочетании с веротерпимостью, взаимопомощь, дух коллективизма, особая любовь к земле предков, толерантность, совесть, долг, высокая роль семьи и человека, гражданственность, чувство справедливости, милосердия, готовность к преодолению жизненных испытаний, готовность к служению людям и Отечеству и т. д. В русле национальной идеи «Мәңгілік Ел» необходимо формирование и развитие исторического сознания нации, сохранение духовной, культурной, территориальной целостности страны и внутреннего единства нации. Национальная идея «Мәңгілік Ел» нужна для формирования гражданской идентичности и нового казахстанского патриотизма, сохранения общенациональных ценностей, культуры, традиций, для построения цивилизованного общества. В первую очередь все вышеперечисленное формируется инновационными подходами в сфере образования. Системообразующим направлением модернизации дизайнерского образования является его экологизация в культурологическом контексте (Н.Ф. Винокурова, С.Н. Глазачев, И.Д. Зверев, Н.М. Мамедов, В.В. Николина, И.Н. Пономарева, О.Н. Пономарева, И.Т. Суравегина). Это предполагает включение в содержание образования понятий и объектов реального социоприродного окружения, которые являются культурно-экологическими феноменами, отражают идею «сотворчества» человека, природы, культурной составляющей. Казахскими учеными отмечается высокий культурно-экологический потенциал культурного наследия казахского народа. Установлено, что методологическим основанием рационально-логического и образно-ассоциативного познания культурного наследия является культурно-экологический подход.

Определено, что в образовании реализация культурно-экологического потенциала объектов природного и культурного наследия связана с использованием идей экологического образования (С.Н. Глазачев, С.Д. Дерябо, А.Н. Захлебный, И.Д. Зверев, Г.Н. Каропа, Б.Т. Лихачев, Л.Н. Моисеева, Л.П. Печко, И.Н. Пономарева, И.Т. Суравегина, В.А. Ясвин) и культурологического личностно-ориентированного образования (Е.В. Бонда-ревская, А.П. Валицкая, С.В. Кульневич, А.В. Хуторской). В ряде методических исследований отмечается образовательная и воспитательная ценность природного и материально-культурного наследия в формировании культурной личности (А.С. Баранов, В.П. Соломин, Е.Я. Чернихова, Д.П. Финаров).

Под культурным наследием региона нами понимаются материальные и культурные ценности, полученные от предыдущих поколений людей и расположенные на территории, для которой характерны единое природно-экономическое, историческое развитие или административно-территориальная самостоятельность. Вопрос о познании своего края (его истории и культурного наследия) ставился еще во второй половине XIX века т.н. «родиноведами». Одни из них предлагали включение краеведческого элемента в курс истории, другие - в курс географии, третьи - в качестве отдельного предмета. В зависимости от цели образования, роль краеведческого материала, отбор объектов культурного наследия региона, методы и приемы изучения культурного наследия в различные периоды определялись по-разному.

Особая роль в изучении природного и культурного наследия принадлежит курсам «История искусств», «История дизайна», «История стиля» которые занимают центральное место в системе теоретической подготовки по специальностям «Дизайн» и «Декоративное искусство». В нашей научно-исследовательской работе они интегрируются и продолжают исследования в этом направлении с точки зрения разработки методики изучения природного и культурного наследия на основе культурно-экологического подхода, экологического и культурологического личностно-ориентированного образования, реализующих культурно-экологический потенциал наследия Казахстана.

Анализ практики показал, что студенты имеют отрывочные и разрозненные знания о природном и культурном наследии нашего региона, индифферентное отношение к нему. Отмечается отсутствие опыта изучения. Преподаватели подчеркивают важность изучения вопросов природного и культурного наследия, но испытывают серьезные затруднения, связанные с отсутствием соответствующих методических рекомендаций. Вследствие этого сложились противоречия, на разрешение которых направлено наше исследование: между высоким культурно-экологическим потенциалом природного и культурного наследия и неразработанностью методической системы реализующей этот потенциал; между уникальной ролью данных курсов в становлении ценностного отношения к объектам природы и культуры своей страны и «малой родины». Типичным недостатком профессиональной подготовки дизайнеров является оторванность идей (теории) от методических решений, а методических решений от практики, что обнаруживает слабую осмысленность профессиональной деятельности этой специальности педагогами. Поэтому следует учитывать как обеспечивается связь разработки обучающихся элективных курсов экологической и

этнографической направленности с жизнью, с практическими проблемными ситуациями, возникающими у специалиста, работающего в соответствующей области знания в современных социально-экономических условиях, предусмотреть возможность координации и интеграции с другими образовательными программами, обеспечить преемственность содержания.

Изложенные противоречия определили проблему нашего исследования, ее актуальность. Авторская методика изучения культурного наследия региона базируется на выявлении теоретико-методологических оснований, которые включают научные, психолого-педагогические и методические аспекты изучения природного и культурного наследия, они отражают культурно-экологический потенциал наследия и реализуют его в образовательном процессе. При этом целевой компонент методической системы ориентирован на формирование профессиональной культуры будущего специалиста; содержание включает познавательный, нравственно-эстетический, практико-ориентированный и личностный компоненты, а его структурирование будет характеризовать взаимодействие человека с культурным наследием, при обеспечении интеграция содержания в рамках предпрофильного курса.

Для достижения поставленной цели и в соответствии с выдвинутой гипотезой реализовывались следующие задачи исследования:

1. Выявлена теоретико-методологические основания изучения культурного наследия;
2. Разработана и обоснована методическая система изучения культурного наследия, отражающую экологизацию дизайнерского образования в русле реализации идеи «Мәңгілік ел»;
3. Раскрыты методические условия изучения культурного наследия в курсах «История искусств», «История материальной культуры и дизайна», «История стиля», в ходе изучения элективных спец.дисциплин;
4. Экспериментально проверена эффективность разработанной методики изучения культурного наследия с учетом регионального аспекта.

Схема обучения - алгоритм, направленности деятельности педагога в процессе преподавания спец. предметов: лекция - творческое задание –экскурсия - работа в архиве, музее, библиотеках - зарисовки с натуры-творческий отчет - творческий проект - защита творческого проекта. В каждом конкретном случае на каждом этапе ставятся и решаются определенные задачи. Индивидуальная работа может соседствовать с коллективной, может быть создана одна или несколько творческих групп. Творческий отчет каждый должен сделать самостоятельно. На этапе творческого проекта проявляется интуиция, творческое чутье преподавателя и готовность к творческой работе. Самое главное на этом этапе дать возможность как можно более полно раскрыть свой потенциал и помочь им верно сформировать творческую группу (если она еще не сформирована). Определиться в какой форме должен существовать проект, оговорить сроки его выполнения и все технические моменты с ним связанные. Важным моментом является подведение итогов, выбора критериев оценки работы. Основной задачей оценки является дальнейшая мотивация творческой деятельности. При этом преподаватели должны владеть: методологией и методикой внедрения современных образовательных и информационных технологий в образовательный процесс; навыками и приёмами использования современных образовательных технологий в учебном процессе.

Основными принципами построения и практической реализации методики являются:

1. Принцип взаимодействия (единства) научной и художественной дидактики в приобщении студентов к ценностям художественной культуры, основанном на разумном соотношении рационально-логического и художественно-образного мышления. При этом предпочтение отдается эмоционально-чувственному восприятию как сущностной основы эстетического переживания, без которого художественная коммуникация теряет свой смысл. В связи с этим на создаваться условия для эмоционально-эстетического восприятия произведений искусства как основы развития художественного вкуса.
2. Принцип соблюдения иерархии целей художественного образования (Неменский Б.М.), предполагающий постепенное (поэтапное) вхождение («погружение») в мир ценностей художественной культуры региона, начиная с освоения первоначальных основ общения с искусством и активного проявления в нем своего воображения до более глубокого развития ассоциативно-образного мышления, творческих способностей. Такое последовательное «погружение» должно осуществляться при условии функционирования концентрической системы обучения, позволяющей от ступени к ступени расширять и углублять границы эстетического развития.
3. Принцип компетентностного подхода - формирование ключевой компетентности в сфере ценностей художественной своей малой Родины. Такой подход обеспечит не только формирование разносторонней осведомленности в области культуры и искусства, но и будет способствовать интенсивному духовно-эстетическому обогащению.
4. Принцип толерантности в реализации содержания программы, обуславливающий воспитание в духе уважения, принятия и правильного понимания культуры другого народа. Этот принцип идейно и содержательно связан с Декларацией ЮНЕСКО, которая определяет толерантность как уважение, принятие и правильное понимание богатого многообразия культур нашего мира, наших форм самовыражения и способов проявления человеческой индивидуальности.
5. Принцип интегративного подхода в изучении явлений традиционной и современной художественной культуры. Апробация и внедрение нашей методики тесно взаимосвязаны с разработкой научно и методически обоснованной системы печатных и электронных учебно-методических пособий, инновационных творческих проектов. За последние **3 года** Ворожейкиной О.И. были получены 4 авторские свидетельства на инновационные разработки; изданы более 70 работ (статьи, пособия) из них 15 с индексом

научного цитирования РИНЦ; реализованы региональные и международные проекты: 1) создание и применение мультимедийного программно-методического комплекса в образовательном процессе по дисциплинам творческих специальностей; 2) разработка значимых проектов по восстановлению казахских культурных и религиозных объектов материального и нематериального наследия по договору для ОО «Яик казачество XXI век»; 3) научно-исследовательские и творческие проекты Регионального Центра Русской культуры, при Ассамблее народов РК (в 2015 г. – была награждена Государственной наградой – медалью президента Казахстана Назарбаева Н.А. за вклад в деятельность Ассамблеи народов РК); 4) проекты республиканского общественного объединения «Оцисана»; 5) разработка целевых комплексных программ для филиала Республиканского казенного предприятия «Национальный научно-практический центр физической культуры» Министерства образования и науки Республики Казахстан; 6) исследовательские проекты, связанные с приемной предвыборной кампании республиканской демократической партии «НурОтан» по выборам в депутаты Мажилиса парламента РК; 7) проекты для Департамента технического и проф. образования Министерства образования и науки РК; 8) ряд проектов по развитию городской дизайн г.Уральска; 9) проект методического обеспечения и оформления Детских садов г.Уральска; 10) международный проект Всероссийского фестиваля конкурса детско-юношеского творчества «Европа+Азия» г.Оренбург; 11) международный проект ЮНЕСКО по художественному образованию, в области с инициатив по сохранению и развитию культурного наследия, связанных с присоединением Республики Казахстан к Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия; 12) проект в рамках фестиваля «Оренбург – столица российского дизайна» в г.Оренбурге; 13) проект по русской культуре и иконографии при представительстве Русской православной церкви при Евросоюзе (г.Брюссель, Бельгия); 14) проект инновационных технологий для ООО «Новые технологии» г.Санкт-Петербург, РФ; 15) международные проекты для МОО Международной академии туризма и краеведения им.Остапца-Свешникова и Краснодарского регионального отделения русского географического общества; 16) международные проекты для Кубанского социально-экономического института и Краснодарского гос университета культуры и искусства; 17) международный проект по разработке мультимедийного контента и инструментальных средств поддержки проектной деятельности компания "VOITH HYDRO"(г.Сан Польшен, Австрия). Автор стала лауреатом первой степени в категории «Профи» в международных конкурсах по дизайну. Ряд студентов под руководством Ворожейкиной завоевали международные дипломы в различных отраслях дизайна.

Массовое внедрение авторской методики - начало перспективного изменения художественного образования Казахстана, актуальность которого определяется реализацией идеи «Мәңгілік ел», современными проблемами этнокультурного развития общества и задачами модернизации всей общеобразовательной системы.

Список литературы

1. Шпикалова Т.Я. Народное искусство в художественном образовании и эстетическом воспитании в средней общеобразовательной школе: теоретическое обоснование системы обучения и воспитания / Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук. – М., 1988.
3. Декларация принципов толерантности // Учительская газета. – 2000. – № 37. – С. 21.
4. Дмитриев Г.Д. Многокультурное образование. – М.: Народное образование, 2009.
5. Государственная программа «Культурное наследие» [электронный ресурс]. – <http://www.madenimura.kz/ru/government-program-madenimura/programs-madenimura/>.
6. «Мәңгілік Ел». Полный текст [электронный ресурс]. – <http://www.kazpravda.kz/news/politika/patrioticheskii-akt-mangilik-el-polnii-tekst/>.

УДК 021.8

Жардемова М.Г.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

БИБЛИОТЕКА КАК ЦЕНТР СОЦИАЛЬНЫХ КОММУНИКАЦИЙ

В нашем мире существует общественная коммуникационная система. Она состоит из структурированной совокупности коммуникантов, реципиентов, смысловых сообщений, коммуникационных каналов и служб, располагающих материально-техническими ресурсами и профессиональными кадрами.

Изначально, в первобытном обществе, коммуникационная система не имела коммуникационных служб. Первобытные люди удовлетворяли свои коммуникационные потребности и без специальных служб. В них не было необходимости, так как общественный строй был еще достаточно прост. У социальных коммуникаций были лишь сущностные функции и прикладные. Сущностная функция включала в себя функцию распространения смыслов в социальном пространстве и коммуникационно-временную функцию. Прикладные функции включают магическую и социализацию молодежи. Сущностные функции коммуникационной системы удовлетворяли абсолютные коммуникационные потребности общины, то есть

сущностные функции языка, речи и документов. Прикладные функции удовлетворяли вторичные потребности [4].

С появлением письменности возникла потребность в службах оформления и размножения документов, а именно в скрипториях. Также необходимы были службы хранения, обработки и распространения документов, а именно библиотеки.

Сейчас библиотека – это социальный институт, который создаёт возможности для членов общества удовлетворять свои информационные потребности через совокупность документов, накопленных в фондах, также это своеобразный досуговый центр, научный, культурный центр.

Не подлежит сомнению тот факт, что любая организация в процессе своей деятельности, так или иначе связана с окружающим социумом, а, следовательно, ей необходимо развивать внешние контакты, опираясь на определенные группы населения. В число таких групп для библиотеки могут входить законодатели, работники органов управления, книготорговцы и издатели, реальные и потенциальные пользователи, сотрудники библиотек всех типов [1].

Современная библиотека должна иметь множество связей с общественностью, социальных партнёров, создавать свой неповторимый имидж, разрабатывать новый формат общения с читателями.

Деятельность любого государственного учреждения в любой стране невозможна без систематических связей с общественностью. Особую актуальность для Казахстана они приобретают сегодня, когда в ее социокультурной сфере рыночные принципы завоевывают все более прочные позиции. Посредством связей с общественностью библиотеки сообщают различным слоям населения о себе, о тех возможностях, которыми располагают их фонды, о спектре библиотечно-информационных услуг.

Коммуникационную деятельность библиотека осуществляет на межличностном, групповом и массовом уровне вступая в микро-, миди- и макрокоммуникацию. Рассматривая библиотеку как субъект коммуникации, заметим, что библиотеки достаточно существенно отличаются друг от друга. Прежде всего, они различны по своему статусу, роли в обществе, величине фонда, расположению в социально-культурном пространстве, сложившимся отношениям в социуме, выполнению сущностных и прикладных функций. Однако самое существенное различие библиотек придает ее внешняя коммуникация со своими пользователями, со своим ближайшим социальным окружением, попечителями, спонсорами, друзьями библиотеки, властными структурами [1].

Перед нами встаёт вопрос о том, как выстраивают своё общение, свои связи с общественностью библиотеки в зависимости от их типов.

Прежде нужно разобраться в типах библиотеки. В библиотековедении нет единого мнения по поводу того, как именно классифицировать библиотеки. Но в учебной литературе предлагается деление на два основных типа: универсальные и специальные, они в свою очередь тоже делятся еще на несколько типов.

Основным типологическим признаком универсальных библиотек является фонд по всем отраслям знания, включающий всё разнообразие документов (книги, периодика, рукописи, электронные документы). В связи с этим универсальные библиотеки предназначены для всех категорий и групп населения.

Отраслевые (специальные) библиотеки располагают фондами документов по одной или нескольким смежным отраслям знания. Их фонды содержат, наряду с указанными выше, специальные виды документов: стандарты, патенты и так далее. Отраслевые библиотеки предназначены для специалистов той или иной отрасли науки, производства, культуры [3].

Универсальные библиотеки можно разделить на универсальные научные и универсальные публичные. Их основным типологическим признаком является характер информационных потребностей читателей. Универсальные научные библиотеки, прежде всего, предназначены для удовлетворения профессиональных потребностей. Публичные библиотеки – для удовлетворения общеобразовательных и общекультурных запросов широкого слоя населения.

Что же касается второго крупного типа библиотек – отраслевых или специальных, то они включают отраслевые профессиональные библиотеки для науки, управления, материального производства, образования, культуры. По принадлежности эти библиотеки могут быть как государственными, так и принадлежащими ведомствам и общественным формированиям. Такие библиотеки призваны помогать специалистам определённых сфер в своей профессиональной и исследовательской деятельности.

«Среди отраслевых библиотек выделяют отраслевые научные библиотеки, научно-технические, сельскохозяйственные, медицинские, педагогические, театральные, отраслевые библиотеки в сфере искусства и культуры. Важно отметить, что наряду с отраслевыми научными библиотеками в типологическую схему библиотек входят многие виды специальных библиотек, сформированные по какому-либо признаку. Например, по языковому, по видам документов» [3, с. 124].

Таким образом, типологическая схема библиотек включает большое разнообразие типов и видов, в которой каждая отдельная библиотека характеризуется рядом типологических признаков, позволяющих выделить её в общем массиве библиотек.

Теперь, когда типология библиотек и их функции в зависимости от типа рассмотрены, можно провести сравнительный анализ нескольких библиотек разных типов. А именно как они выстраивают связи с общественностью и своё социальное партнёрство.

Задачи PR можно условно разделить на 2 группы:

информирование читателей о происходящих в библиотеке мероприятиях, выставках, новых поступлениях в фонд,

оказание влияния на общественное мнение с целью формирования (изменения) образа детской библиотеки как интересного, инновационного, открытого для всех пользователей заведения. Здесь ключевым понятием становится репутация: одна из целей PR – расположить к себе всех, кто готов поддержать вас, когда вы будете в этом нуждаться [2].

Говоря о конкретных примерах PR и рекламной деятельности библиотек, можно выделить несколько ключевых направлений: работа со СМИ, самопрезентация, выпуск и распространение информационно-рекламной продукции, различные электронные и интерактивные проекты, социологические исследования и отчёты перед населением.

Ключевое направление PR-деятельности, напрямую связанное с привлечением внимания к работе библиотеки, формированию ее положительного образа, повышения узнаваемости и формирования «бренда» библиотеки является работа библиотек со СМИ. Но телевидение и пресса не всегда спешат сотрудничать с библиотекой, так как репортаж о каком-нибудь библиотечном проекте вряд ли соберет у экранов большую аудиторию. Это значит, что публикация такой информации заведомо не будет приоритетной. СМИ обращают внимание только на самые крупные события библиотечной жизни, как правило, с участием известных представителей сообщества.

Выпуск и распространение информационно-рекламной продукции разного рода: буклетов, брошюр, закладок, календарей. Эта форма работы известна давно и вполне традиционна, что, однако, не умаляет ее эффективности. Детские библиотеки должны информировать родителей о всех новостях, новых поступлениях, мероприятиях. Рассылки могут быть самые разные: электронная, почтовая, оставлять флаеры в общественных местах и т. д. Опыт некоторых библиотек показывает, если буклеты, рассылки, листовки направлены на конкретную аудиторию (например, детей дошкольного возраста и их родителей), то рассылка становится более эффективной. В результате увеличивается число новых пользователей библиотеки [2].

Имиджевое направление в PR – самое многоплановое, так как включает в себя всё, что может сформировать положительное отношение к библиотеке. Но самое главное тут отношение библиотекаря и читателя. В целях подготовки в сфере межличностного общения в библиотеке практикуют ежегодные занятия с библиотекарями по темам: «Этика библиотечной работы», «Как предотвратить конфликты в библиотеке» и т.д. Библиотекарю необходимо налаживать доверительные отношения с читателем.

На формирование положительного имиджа библиотеки влияет интерьер, технологическая оснащённость и комфортные условия её помещений.

PR-мероприятия увеличивают популярность библиотеки, привлекают к ней все большее число читателей.

Вышеизложенное позволяет сделать вывод, что PR-мероприятия в вузовской библиотеке являются перспективными направлениями работы и будут все активнее использоваться в дальнейшем.

При сравнении совершенно разных типов библиотек, становится ясно, что социальное партнёрство и развитые связи с общественностью (вне зависимости от типа и вида библиотеки) – это признаки успешности библиотеки, её эффективной работы. Успех и популярность конкретной библиотеки зависит в основном от её сотрудников. От их умения наладить контакт, как с читателем, так и с потенциальными партнёрами. Сотрудники детской библиотеки, библиотеки вуза, библиотеки для слепых, отраслевой и, вообще, любой другой библиотеки должны расположить к себе читателя, настроить доверительные отношения. С социальными партнёрами необходимо выстраивать взаимовыгодные и дружеские отношения, а также не стесняться сообщать обществу о библиотечной жизни и новостях через СМИ, через распространение рекламы, выходя на общегородские и другие мероприятия. Успешная библиотека должна быть активной, участвовать в жизни общества.

Конечно, у каждого типа библиотек свой контингент пользователей и потенциальных читателей, свои специфические функции. От этого зависит с кем именно библиотеке необходимо выстраивать партнёрские отношения, в какой форме выстраивать социальные связи. Успех PR-деятельности зависит от оригинальности решений и четкой ориентации на конкретную целевую аудиторию, от наличия единой, продуманной концепции.

Любая библиотека должна демонстрировать готовность библиотечных специалистов открывать для себя новейшие формы работы, активно включаясь в модные социальные тенденции.

Значимость библиотеки как участника социального взаимодействия во многом зависит от содержания ее социального потенциала. Подчеркнем, что выстроить эффективную систему социального партнерства возможно только, проанализировав внутренние возможности. При этом могут быть выделены следующие критерии оценки: определение стадии развития коллектива, оценка социально-психологической атмосферы, мотивация участия коллектива в социальном партнерстве. Уровень профессионального развития, информационные ресурсы, материальная база библиотек должна соответствовать задачам и целям, стоящим перед ней как перед участницей социального партнерства. Сильные стороны внутреннего потенциала взаимодействующих субъектов должны дополнять друг друга и способствовать обоюдному развитию.

Список литературы

1. Арутюнов В.В. Типология и особенности современных коммуникаций в работе библиотек: искусство и наука общения: учеб.-метод. пособие. – М.: Литера, 2009. – 202 с.
2. Балашова Е.В. Библиотечная реклама: традиции и современные направления: учеб.-метод. пособие. – М.: Литера, 2013. – 185 с.
3. Библиотековедение. Общий курс: учебник / Под ред. А.Н. Ванеева. – СПб: Профессия, 2013. – 237 с.
4. Болотова А.К., Жуков Ю.М., Петровская Л.А. Социальные коммуникации: учебник для вузов. – М.: Гардарики, 2008. – 279 с.

УДК 747.012

Кайнбаева Ж.С.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г.Уральск, Казахстан*

ЦВЕТОВЫЕ СОЧЕТАНИЯ И ПРЕДПОЧТЕНИЯ В ОДЕЖДЕ РАЗНЫХ КУЛЬТУР

Модные цветовые сочетания и предпочтения зависят от эстетических взглядов общества в разные периоды времени. Ежегодно дома моды предлагают в одежде цветовую гамму сезона, новый свежий доминирующий цвет. Сейчас мода очень демократична и не оказывает предпочтений какому-то цвету. Появляются новые цвета: цвет металла, серебра, золота, старой бронзы, мыльных пузырей, много блестящих поверхностей, светящихся «кислотных» цветов [1, с. 116].

Каждый дизайнер имеет свою стратегическую концепцию цвета в одежде. Например, японский дизайнер И.Мияке в своих коллекциях использует только яркие «радостные» цвета, он считает, что цвет одежды должен вызывать положительные эмоции, доставлять людям радость.

Большим колористическим даром обладает французский кутюрье К.Лак-руа, который в своих моделях изощренно применяет неожиданные многоцветные сочетания тканей, рисунков и фактур. Японка Р.Кавакубо – представитель деконструктивизма в дизайне одежды – подчеркивает новизну острой формы своих моделей черным, серым и белым цветом. А японский дизайнер И.Ямамото поразил в начале 1980-х гг. Париж коллекциями, в которых были модели только черного цвета [2, с. 26].

Делалось множество попыток выявить закономерности развития модной цветовой гаммы. Смена модных тенденций в области цвета в целом соответствует циклам развития модной формы костюма: новая форма (новые силуэты, объемы, пропорции), как правило, появляется в черном цвете, а уходящая форма разрабатывается в сложной гамме, преобладают оттеночные решения цвета. В целом модная цветовая гамма («теплая» или «холодная») актуальна примерно столько же времени, сколько и ведущая базовая форма (пять-шесть лет). Однако прогнозирование цвета в костюме основано не только на изучении динамики развития модной формы, но и на исследовании цветового восприятия и цветовых предпочтений людей, принадлежащих к разным возрастным группам, которые проводятся под эгидой Международной ассоциации цвета. На основе этих исследований строятся прогнозы цветовых предпочтений, которые и реализуются впоследствии в виде модных тенденций [3, с. 71].

Выбирая отдельные цвета, их оттенки и сочетания, дизайнер может сделать форму эмоционально окрашенной: праздничной, торжественной, деловой, придать ей оттенок грусти или трагичности. Если проанализировать цветовую палитру моды конца 1999 г., то можно сделать следующие выводы.

В женской одежде уже исчезает серый цвет, который был доминирующим в 1998-99 гг. Остались сложные серо-бежевые оттенки, переходящие в пастельные, а также еле различимые по цвету сочетания прозрачных и блестящих тканей. Пастельная гамма повторяется в аксессуарах: сумках и обуви. Пастельные оттенки насыщаются цветом и доходят до карамельных: розовых, светло-зеленых, светло-голубых, сиреневых. Ярким акцентом в модной гамме сверкает красный цвет. Интересны тенденции цветовой палитры в мужской одежде на 2000 г. Исчез серый минимализм, появилось многоцветие. Предлагаются редко используемые контрастные сочетания красного и зеленого. Много зеленой гаммы: от хаки до холодного изумрудного цвета [4, с. 76].

Традиционный для мужской одежды синий цвет заметно посветлел. Вновь стало актуальным классическое сочетание белого и черного цветов. Появились насыщенные цвета фруктов: желтый, оранжевый, зеленый, красный.

В 2000 – 2002 гг. остались сложные пастельные оттенки, переходящие в прозрачные. Яркая и сочная гамма сохранилась в аксессуарах: сумках и обуви. Пастельные оттенки насыщаются цветом и доходят до карамельных: розовых, светло-бежевых, светло-сиреневых, желтых, фиолетовых и зеленых.

Доминирующие цвета в 2012 - 2013 гг. серый, синий и коричневый. Сегодня, по мнению модельеров, из аксессуаров стоит также выбирать более сдержанные и аккуратные украшения, идеальным вариантом служат небольшие украшения из золота или серебра. В новом 2014 году женщинам следует выглядеть по-особенному — романтично, женственно и даже недоступно. Больше интриги и загадок

девушкам обеспечат платья из шелка. Стилисты советуют парням, любителям стиля casual, отойти от привычных вещей и примерить классические костюмы с бабочкой [5, с. 41].

Язык цвета у детей и взрослых существенно различается. Точно также различается язык цвета и в разных странах. Хотя цветовые сигналы основываются на эмоциях и на генетическом импринтинге, однако, в разных уголках мира доминируют различные цвета. Несмотря на то, что реакции на определенный цвет бывают чисто физиологическими, на них оказывает, как отмечалось, сильное воздействие и культура того региона, в котором живет человек.

Национальная палитра определяется климатическими условиями страны, а также присущим ей освещением (к примеру, жители пустыни предпочитают цвета, отражающие солнечные лучи, чтобы обеспечить себе хоть какую-нибудь прохладу).

Цветовые предпочтения определяются также национальной кухней, культурными обычаями, темпераментом людей и даже физическими характеристиками населения. Наименее развитые в политическом, социальном и экономическом смысле страны имеют наиболее строгие правила в отношении использования цвета. Когда культуры открываются навстречу новым идеям, они также расширяют и свою цветовую палитру. В таком случае население начинает использовать новые цвета, а также применять их несвойственным этой стране ранее способом [6, с. 112].

Африка. Когда мы думаем об африканских цветах, то на ум приходят яркие, насыщенные, сильные цвета – красные, желтые, оранжевые, зеленые и черные тона. Мы вспоминаем натуральные пигменты роскошной и плодородной земли. Но стоит заглянуть глубже, и наше представление изменится.

Азия – Дальний Восток. Говоря о восточном дизайне и цветовой палитре, отмечается спокойствие и простота. Мягкие приглушенные краски и теплые, земные оттенки. Сразу вспоминаются цвета леса – желтоватые, нежные черные, приглушенные белые и кремовые, синий цвет индиго, цвет меди и золота, красный лак китайских шкатулок, зелень бамбуковых листьев и розовые лепестки цветущих вишен.

На Востоке используют огромное множество самых разнообразных цветов. В такой стране, как Япония, которая открыта внешнему миру уже очень давно, цвет используют совершенно иначе, чем в Китае, только-только начинающем открываться и не испытавшем такого сильного внешнего воздействия.

Япония отличается прекрасно развитым вкусом в области дизайна и цвета. В этой стране на протяжении многих веков вырабатывались подходы к использованию цвета. Женщины носят определенные цвета в зависимости от возраста. Молодые, незамужние девушки обычно одеваются в нежные, пастельные тона – розовый, персиковый и кремовый. Более взрослые, замужние дамы носят черный и бежевый. А их прапрабабушки надевали черный кимоно на свадьбу. Иногда цвет одежды говорит о статусе и социальном положении человека. Красный и белый – цвета национального японского флага – означают счастье и удачу, поэтому их можно использовать для праздников. Пурпур в Японии является традиционным атрибутом императорской семьи. Как правило, фиолетовый цвет бывает нежного, лавандового оттенка [7, с. 46].

Члены императорской семьи не всегда носят этот оттенок, но на публичных, официальных мероприятиях он является символом династии. Использование цвета в Японии изменяется в зависимости от времени года. Черные кимоно никогда не надевают летом, разве что приходится отправиться на свадьбу (кимоно с бежевой отделкой по подолу) или похороны (совершенно черный кимоно с фамильным гербом). Когда становится жарко, то японские женщины надевают одежду таких цветов, которые создают у ее гостей ощущение прохлады. Серые тона, цвет слоновой кости и бежевый выбирают женщины в зрелом возрасте, а молоденькие девушки одеваются в светло-розовый и нежно-голубой.

Сезонные изменения цветов касаются не только одежды, но и декоративных аксессуаров. Самое удивительное в изменении подхода японцев к вопросу цвета – это их любовь к палитре цветового лидера.

Японские женщины скорее предпочитают французскую, чем американскую, гамму, а модные новинки итальянских дизайнеров нравятся им больше всего. К тому же, молодежь готова носить черный цвет в повседневной жизни. Все больше и больше японок используют те же самые цвета, что и следящие за модой женщины во всем мире.

Китай – вот еще одна страна, идущая от древних традиций к более современному использованию цвета. Китайцы счастливы забыть об унылых, серых костюмах эпохи председателя Мао, а также о темно-синих головных уборах и костюмах времен культурной революции. Вот пример того, как репрессивное государство использовало цвет в целях подавления и контроля за населением. Поскольку коммунистическая эпоха ушла в прошлое, Китай начинает использовать цвет так же, как и другие страны мира, однако, сохраняя некоторые традиции. Так, например, цвет траура в Китае нечерный, а белый. Красный цвет – это привилегия свадебных церемоний.

В Китае, как и в Японии, цвет имеет очень важное значение, часто связанное с народными поверьями. Чтобы пожелать человеку удачи, ему нужно дарить цветы строго определенных цветов. Например, розовые, красные и темные пионы означают удачу, здоровье и процветание. В Китае процветание и расширение контактов с внешним миром внесло коррективы в использовании цвета. Теперь в Китае не редкость цвета палитры цветового лидерства. Говоря о Китае, нельзя не упомянуть фэн - шуй, древнее искусство оформления домов и офисов. Фэн-шуй тесно связан с использованием цвета. С помощью техники фэн-шуй определяются основные цвета человека. Используя эти цвета, можно уравновесить и гармонизировать энергию помещения [8, с. 36].

Англия. Англия долгое время оказывала сильное влияние на весь остальной мир. Эта огромная империя постепенно превратилась в содружество государств. Естественно, что, оказывая влияние на остальной мир, культура Англии не могла не испытывать ответ на влияния других культур – Китая, Индии, Африки и Америки. Если проанализировать развитие цветовой палитры Англии – в одежде, мебели и оформлении жилища, – станет ясно, что на него оказали влияние практически все культуры нашей планеты.

Сегодня Англия переживает новый всплеск интереса к натуральным, чистым цветам. В Англии традиционно принято одеваться в приглушенной, пастельной цветовой гамме. Англичане издавна полюбили темно-синие, серые, коричневые и бежевые тона, что объясняется климатом страны. Было бы неверным считать, что все англичане традиционны и консервативны. Английская молодежь смело идет на эксперименты с цветом.

Франция. Цветовая палитра Франции, особенно ее южных областей, абсолютно противоположна английской гамме. Однако по мере приближения к Парижу, цветовая гамма меняется. Сегодня Париж продолжает диктовать свои моды всему миру. Хотя парижские кутюрье никогда не упускают возможности использовать в своих моделях цвета гаммы цветового лидера, парижанки редко надевают эти ультрамодные оттенки. Со времен Шанель и ее маленького черного платья черный цвет остается любимым для парижских женщин.

Современная деловая горожанка носит черный цвет, изредка надевая костюмы других нейтральных цветов. Однако пестроты и богатства красок в ее наряде не будет никогда. Поэтому, отправляясь во Францию, следует очень внимательно отнестись к своему гардеробу.

В Италии, как и на юге Франции, используют сочную средиземноморскую палитру. Яркое солнце и теплый климат естественным образом подталкивают итальянцев к ярким краскам и оттенкам.

Германия. Климат, окружающая природа, обилие лесов и рек, не столь яркое, как в Париже, солнце объясняют пристрастие немцев к приглушенным, земным окраскам. Немцы любят сочетание зеленого с коричневым. Но педантичность и ответственность немцев помогла им усвоить и новые цветовые привычки. Решив, что нужно использовать и иные цвета, они стали строго выполнять собственное решение.

Скандинавия. Жители Норвегии, Швеции, Дании и Финляндии очень много времени проводят без солнца, поскольку их страны расположены далеко к северу. В этой части света цвет часто используют для того, чтобы компенсировать недостаток естественного света. Светлая и яркая скандинавская цветовая гамма является отражением нордической внешности. Скандинавы отличаются белой кожей, светлыми волосами и голубыми глазами.

Соединенные Штаты Америки. Люди съехались в США со всех концов света. Естественно, что они привезли с собой и собственные цветовые традиции, а также стремление ко всему новому. Одежда, ткани, предметы обстановки – словом, все вокруг испытало на себе влияние африканской, восточной, средиземноморской и викторианской палитры. Нет на земле культуры, не оказавшей влияния на культуру США [9, с. 64].

Американцы реагируют на цветовые сигналы настолько предсказуемо, что цвет стал мощным маркетинговым средством. Они также проследили четкие цветовые ассоциации с определенными праздниками и ритуалами. Американцы, живущие в теплом климате, носят более светлые цвета. Жители же холодных штатов предпочитают цвета темные. Но, как и везде, существуют исключения. Будущее цвета. Хотя многие цветовые сигналы и предпочтения являются постоянными, существуют такие аспекты цвета, которые находятся в постоянном развитии. Новые цвета появляются в результате усилий профессиональных колористов и дизайнеров, стремящихся понять, что будут покупать люди в будущем сезоне.

Маркетологи и модельеры работают плечом к плечу. Если компания хочет продавать свой товар, ее руководство должно понимать, что цвет – это самое мощное средство заставить покупателя сделать свой выбор. (Естественно, мы покупаем предметы, основываясь на их качестве и цене, но если цвет выбран неправильно, то покупатель может выбрать товар конкурента). Однако определение цветовых пристрастий будущего – это не привилегия небольшого числа самостоятельных экспертов, диктующих публике свои вкусы. На самом деле диктует публика. Именно покупатели определяют, будет ли новый цвет жить или незаметно сойдет со сцены. Разумеется, производители всеми силами стремятся не совершить ошибки, поскольку цена неверного шага очень высока. Гораздо лучше сразу выбрать правильный цвет, чем потом снижать цены на залежавшие товары. Вот почему многие фирмы прибегают к услугам профессиональных экспертов [10, с. 114].

Предсказание цветовых тенденций – это и наука, и искусство. Эксперты и модельеры не выдумывают новые цветовые решения из ничего. Они анализируют тенденции, уже существующие в обществе, но еще достаточно незаметные. Эксперты должны быть открыты миру и обладать здоровым оптимизмом. Их цель – определить привлекательные для людей цвета, вне зависимости от собственных пристрастий. Такие люди должны уметь оставить личные вкусы за бортом и прислушаться к мнению общества.

Прогноз – очень сложное дело, но в то же время и очень интересное. Новые цветовые решения демонстрируют различные торговые выставки. Кроме того, существует множество фирм, занимающихся цветовыми прогнозами, как в Европе, так и в США. Некоторые из них специализируются на определенных отраслях, другие дают более широкие прогнозы. Это профессиональные организации, консультирующие крупные и мелкие фирмы. Многие производители направляют своих сотрудников на семинары, встречи и другие мероприятия, проводимые подобными организациями [11, с. 7].

Итак, можно сказать, что решение колористической задачи, задачи сугубо творческой, состоит из двух последовательных операций: 1) выбора подходящих цветных фактур или подходящих предметных цветов и 2) объединения этих предметных цветов единством цветосочетания и колорита.

Многие дизайнеры сходятся в едином мнении о том, что умение правильно работать с цветовыми сочетаниями, позволяет привести к гармонии довольно разрозненные предметы и элементы. Мы согласны с данной точкой зрения, поскольку разнообразные элементы костюма объединенные по цвету в некое гармоничное колористическое целое, не теряя при этом своей насыщенности и яркости, приобретают свой максимальный цветовой контраст и колорит (так называемый комплиментарный контраст).

Список литературы

1. Кравцова Т.А., Зайцева Т.А., Милова Н.П. Основы цветоведения. – Владивосток: Изд-во ВГУЭС, 2002. – 164 с.
2. Штенгелов Е. Цвет в художественной литературе // НиЖ, 1990. – №8.
3. Дерибере М. Цвет в деятельности человека. – М.: Просвещение, 1984. – 245 с.
4. Гусейнов Г.М., Ермилова В.В. Композиция костюма. – М.: Академия, 2003. – 375 с.
5. Холмянский Л.М., Щипанов А.С. Дизайн: книга для учащихся. – М.: Просвещение, 2006. – 245 с.
6. Буймистру Т.А. Колористика: цвет- ключ к красоте и гармонии. – М.: Ниола-Пресс, 2010. – 236 с.
7. Садырбаева С.К. Колорит в народном искусстве казахов // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. – М., 1990.
8. Андросова Э.М. Основы художественного проектирования костюма: уч. пособие. – Челябинск: Медиа-Принт, 2004. – 184 с.
9. Савельева И.Н. Роль цвета в художественном проектировании образов промышленного искусства. – М.: Просвещение, 1991. – 342 с.
10. Клубиков Б.И. Методы активизации творческого поиска в дизайне. – М.: ВНИИТЭ, 1999. – 313 с.
11. Беляева - Экземплярская С.Н. Моделирование одежды по законам зрительного восприятия. – М.: Академия моды, 1996. – 217 с.

УДК 02(09)(574)

Коленко И.М.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ БИБЛИОТЕЧНОГО ДЕЛА ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

В современных условиях общественного развития культурное наследие составляет духовный, экономический и социальный капитал любой страны. Сохранение культурного наследия - приоритетное направление государственной политики.

Важнейшая часть культурного наследия - книги. Они имеют общественно значимую научную, историческую и культурную ценность. В Казахстане деятельность по сохранению книжного культурного наследия берет свое начало еще в XIX веке и имеет давние традиции.

Демократизация общества позволила оценить культурную и общечеловеческую ценность фондов книжного наследия. В настоящий момент наблюдается повышенный интерес населения к истории Отечества, своего региона, к памятникам истории и культуры.

В последние годы заметно активизировалась работа с культурным наследием региона, в том числе и с редкими и ценными изданиями. Региональные историко-книжные исследования подтверждают единство регионального и общекзахстанского духовного развития, книжного дела.

Практическая деятельность по выявлению и изучению фондов редких книг в регионах дополняет сведения об ареале распространения и среде бытования книги в Казахстане, обогащает не только культурную среду казахстанской провинции, но и расширяет знания об отечественной культуре страны в целом. Подлинное знание культуры невозможно без ясного и точного представления о книжных богатствах страны. Печатная продукция - самый яркий выразитель достижений народа в ходе его исторического развития.

Библиотека является традиционным хранителем культурных ценностей народа, просветительским центром. Переосмысление роли, значения, форм и методов работы библиотек с фондами редких книг в новых условиях требует более активного использования всех библиотечных ресурсов, что приводит к активизации деятельности библиотек по выявлению и изучению книжного наследия.

История формирования региональных фондов редких книг - существенная составляющая истории отечественной книжности в целом, основа для изучения и понимания современных тенденций их функционирования.

Западно-Казахстанская областная универсальная научная библиотека им. Ж.Молдагалиева (ЗКОУНБ) – одна из старейших библиотек Казахстана. Статус официальной публичной библиотеки получила 24 октября 1871 года.

При открытии библиотеки книжное имущество составляло 4750 томов. В это число входило 1370 томов книжных изданий на французском, немецком и шведском языках, 1820 томов журналов, остальные книги на русском языке [1, с. 25].

За последующие годы своего существования этот фонд, естественно, подвергся различным изменениям, но, несмотря на время и сложную судьбу, книги достаточно хорошо сохранились, и в настоящее время их насчитывается более 5 тысяч экземпляров, из них более 1 тысячи на иностранных языках.

В фондах библиотеки сохранились исторические коллекции книг, изданных в 1790 -1925 годы. Этот уникальный фонд является не только гордостью библиотеки, но и достоянием страны [2, с. 189].

В настоящее время специалисты библиотеки среди задач по работе с фондом редких книг выделяют:

- обеспечение информации о богатстве и значении фонда редких книг ЗКОУНБ, распространение знаний о нем как культурном наследии страны. Популяризация фонда редких книг путем создания баз данных, издания научных каталогов, библиографических указателей, развития широкой сети выставочного экспонирования, демонстрации раритетных коллекций, выступлений в СМИ и т.п. Поддержка сайта библиотеки, содержащего информацию о работе с фондом редких книг;

- проведение научных исследований по направлениям работы с ценными и редкими изданиями.

Направления научного поиска включают:

- выявление и всестороннее изучение отдельных книг и коллекций фонда редких книг ЗКОУНБ как составной части культурного достояния региона и страны в целом;

- изучение особенностей формирования и состава фонда редких книг ЗКОУНБ: (малотиражные научные издания, личные библиотеки, автографы ученых и т.п.), изучение «генеалогии» фонда редких книг ЗКОУНБ с целью обогащения истории и теории отечественной книжной культуры и библиотечного дела, выявления и реконструирования исторических собраний;

- создание справочников – путеводителей, библиографических пособий разных типов и видов по фонду редких книг, как в традиционных, так и в электронных формах; издание научных статей, других материалов по результатам проведенных исследований.

Научные исследования по фондам редких изданий - важные источники информации об истории библиотек страны. Достоинства таких исследований — раскрытие состава фонда редких книг, описание книжных памятников, наиболее редких и ценных изданий (как в содержательном, так и в полиграфическом аспектах), прижизненных изданий выдающихся учёных, общественных деятелей, путешественников, историков, писателей; книг с автографами, экслибрисами; изданий, иллюстрированных выдающимися художниками, что позволяет причислить их к ценным историко-культурным изданиям. Сведения о владельцах книжных коллекций, фотоматериалы, сопровождающие информацию о книжных памятниках, раритетных изданиях, расширяют информационный потенциал подобных работ.

На основе фонда редких книг ЗКОУНБ проведено исследование книжных собраний по владельческому признаку «Библиотеки Уральска в книжных коллекциях (XIX – начало XX веков)». О принадлежности книги тому или иному владельцу говорят владельческие знаки, независимо от того частное это лицо или общественное книгохранилище [3].

К владельческим знакам изданий относятся: экслибрисы, дарственные надписи (инскрипты), владельческие надписи (автографы), книжные маргиналии и владельческие записи [4].

Экслибрис (от лат. *ex libris* «из книг») — книжный знак, свидетельствующий о принадлежности книги, наклеиваемый или проставляемый в виде печати владельцами библиотек на книгу, преимущественно на внутреннюю сторону переплета.

Будучи доказательством принадлежности книги ее законному владельцу, книжный знак служит средством защиты от похитителей. С другой стороны, именно экслибрис может рассказать историю бытования книги, поведать о ее прежних хозяевах. Выявление и атрибуция книжных знаков представляет несомненный интерес для изучения путей формирования фонда библиотеки [5, с. 1184; 6, с. 728].

В последние годы заметно возрос интерес к книжным собраниям прошлого, и многие библиотеки Республики Казахстан изучают происхождение своих фондов. В этой связи возрастает интерес и к книжным знакам. Именно экслибрис является связующим звеном между книгой и ее владельцем, помогает восстановлению состава личных библиотек.

Сегодня, в век электронной информации, экслибрисы получили более широкое распространение. Их ставят не только на страницах книг, но и на обложках дисков и кассет.

Как показало время, владельцы библиотек были совершенно правы, уделяя столь тщательное внимание экслибрису. Их книги пережили много поколений и сейчас, дойдя до наших дней, могут многое рассказать о культуре времен своего создания, о личности их владельцев. По экслибрисам легко проследить преемственность поколений — родилась традиция рядом с экслибрисом предыдущего владельца книги оставлять свой книжный знак.

В исследовании акцент сделан не на искусстве книжного знака и его авторе, а на принадлежности экслибриса конкретному владельцу книги или книжной коллекции, некоторых найденных сведениях его биографии и судьбе его коллекции. Подход открывает интересные подробности и показывает увлеченных книгой незаурядных людей.

Интерес представляют, по возможности, выявленные сведения о владельцах книжных знаков. Таким образом, мы пополняем свои знания уникальными сведениями из истории, литературы, культуры,

краеведения, которые можно найти только в исследованиях подобного рода. Именно при помощи экслибрисов удалось вспомнить давно забытые имена, личности городов Казахстана в XVIII—XIX веках.

Инскрипт – краткая дарственная, посвятельная надпись на книгах, оттисках, фотографиях и т.п. Книжный инскрипт многозначен: 1) это факт книжной культуры; 2) феномен бытовой культуры и литературного быта; 3) историко-литературное явление; 4) источник творческой лаборатории. Воссоздавая колорит эпохи, дарственные надписи рассказывают о творческих связях личности, характере взаимоотношений с современниками, примечательных эпизодах личной и творческой биографии, а также мыслях, чувствах и переживаниях данного лица. Дарственная надпись входит в сферу социологии творчества и психологии человеческих отношений.

Традиция подписывать книги получила широкое распространение в культуре XIX–начала XX вв.

Автограф, дарственная надпись, посвящение придают книге уникальный характер, книга с автографом становится единственной.

Маргиналии (от лат. *margo* - край) – это записи, заметки, различного рода пометы на полях книги или рукописи, примечания, короткие содержательные приложения в конце текста. Маргинальные записи отмечены в отдельных книгах настоящего исследования.

В данной работе представлены издания с бесспорными владельческими признаками (дарственными, владельческими надписями, экслибрисами, суперэкслибрисами и др.). Большая часть – штемпели. Это штемпели библиотек различных ведомств и учреждений, а также книжных собраний частных лиц.

Так, выявлены книжные коллекции 27 публичных, общественных и специальных библиотек.

До настоящего времени в исследованиях не были представлены сведения о библиотеках области XIX – начала XX века. Назывались, в основном, три публичные библиотеки: Уральская войсковая, Уральская бесплатная народная читальня, Товарищеская библиотека.

Среди вновь представленных библиотек: Фундаментальная и Ученическая библиотеки Уральской учительской семинарии; библиотеки Уральского войскового реального училища (фундаментальная, ученическая, общежития учеников); библиотека Уральского коммерческого клуба; библиотека Уральской губернской советской партийной школы; Учительская библиотека войсковых школ; Библиотека лейб-гвардии Уральской казачьей сотни; Библиотека начального училища при Уральской школе ремесленных учеников; Библиотека казенного винного склада и другие.

Следует обратить внимание на структуру библиотек учебных заведений, отраженную в экслибрисах. Подобная структура библиотек учебного заведения была предложена основоположником педагогической мысли, организатором библиотечного строительства в Казахстане Ибраем Алтынсариним. Именно Алтынсарина можно назвать первым теоретиком библиотечного дела Казахстана, им обоснован принцип общедоступности библиотек, разработана структура библиотеки учебного заведения. Несомненен интерес исследователей к библиотекам и их фондам различных учебных заведений и иных учреждений данного периода.

Выявлены книжные коллекции 28 личных библиотек, а также отдельные книги на иностранных языках с неопределенными владельческими признаками. Это книги из личных библиотек А.И.Аничина, С.К. Бизянова, В.П. Бородина, Н.А. Веревкина, И.Ю. Вильчевского, Г.Н. Ливкина, Н.М. Логашкина и Логашкиных, Овчинниковых, В.П. Мартынова и других.

Наиболее сохранившейся является коллекция И.Ю. Вильчевского (полковник, крестьянский начальник 1-го участка Темирского (далее Уральского уезда) Уральской области. Председатель Темирского уездного съезда крестьянских начальников [7, с. 227]).

В фонде редкой книги ЗКОУНБ выявлено 65 экземпляров изданий с бесспорными владельческими признаками библиотеки Иордана Юлиановича Вильчевского. Обнаружено несколько вариантов владельческих признаков этой библиотеки: экслибрис вензельный (штемпель); экслибрис шрифтовый (штемпель); 4 вида владельческих надписей. Иногда владельческие признаки представлены в сочетаниях.

О широте интересов И.Ю. Вильчевского позволяет судить даже незначительный по объёму фрагмент личной библиотеки, находящийся в фонде ЗКОУНБ: художественная литература – 42 книги; книги по истории – 13 наименований; литературоведение – 2 книги; психология – 1 экземпляр; естественные науки – 2 книги; техника – 1 экземпляр; медицина – 1 экземпляр; искусство – 1 экземпляр; спорт – 2 книги. Справочные издания представлены «Полным словарем русского и польского языка», составленным П.П. Дубровским (Варшава, 1907).

При изучении фрагмента коллекции И.Ю. Вильчевского следует отметить, что в книгах иногда присутствуют комментарии на титульных элементах книг. Книги имеют ярлыки на оборотах переплетов с указанием места нахождения издания (крепостная расстановка) в личной библиотеке. Достаточно большое число книг из личной библиотеки сохранились потому, что книги напечатаны на польском языке.

При проведении изучения коллекций были определены два раздела:

- Из книжных коллекций публичных библиотек и библиотек учреждений города Уральска XIX – начала XX веков;

- Из книжных коллекций частных лиц города Уральска XIX – начала XX веков.

В первом разделе материал располагается в некоторой логической последовательности: библиотеки публичные, учебных заведений, общественных организаций, учреждений, воинских подразделений.

Внутри второго раздела расположение персоналий – владельцев книжных коллекций – алфавитное.

Справочно-вспомогательный аппарат исследования включает предисловие, вступительную статью, список использованных источников информации, список сокращений, подробное «Содержание».

Работа по исследованию данной темы требует дальнейшего осмысления и продолжения.

Перед казахстанскими библиотеками стоит задача не утратить веками наработанный духовно-культурный потенциал, обогатить его свежими идеями, соответствующими современным тенденциям в развитии мировой культуры. Исторические материалы позволяют глубже осознать значимость библиотек для культуры Республики Казахстан.

Список литературы

1. Галиев В.З. Библиотечное дело в Казахстане (вторая половина XIX –начало XX веков). – Алматы, 1998. – 139 с.
2. Коленко И.М. Старейшая библиотека РК – ЗКОУНБ им. Ж.Молдагалиева во 2 половине XX века // Материалы 65 науч.–практ. конф. ППС ЗКГУ им. Утемисова. Ч 1. – Уральск, 2004. – С. 188-191.
3. Коленко И.М. История библиотечного дела Западно-Казахстанской области: монография. – Уральск: Зап.-Каз. гос. ун-т им. М.Утемисова, 2017. – 194 с.
4. Издательско-книготорговые признаки. Владельческие признаки [электронный ресурс]. – <http://refitrend.ru/80454.html>.
5. Гриханов Ю.А. Эклибрис // Библиотечная энциклопедия / Росс. гос. б-ка. – М.: Пашков дом, 2007. – С. 1184.
6. Эклибрис. Книга: энцикл. / Ред. колл. И.Е. Баренбаум, А.А. Беловицкая, А.А. Говоров и др. – М.: Большая Росс. энцикл., 1998. – 728 с.
7. Памятная книжка Уральской области на 1910 год – Уральск: Обл. стат. комитет, 1910. – 278 с.

ӘОЖ 929:7.01

Мәдір Қ., Қуанышқали Г.

*М.Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

СУРЕТШІ-ҒАЛЫМ АЙБАР СЕЙТІМОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТҮСТІК-КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ШЕШІМДЕР

Өткен оқу жылында арнайы шақырумен Жаңақала ауданындағы осы аттас мектепте болдық. Ис-сапар мақсаты белгілі суретші Айбар Сейтімұның білім алып, кейіннен еңбек жолын бастаған мектепте сыныбын ашу еді. Аудан әкімі мен мәслихат хатшысы бастап келген топ құрамында суретшінің жары мен немересі, інілері, т.б. болды. Сынып бөлмесінің ашылуы әдеттегідей басталды, білетіндер өз естеліктерін айтты, сұрақтар қойылып, жауаптар қайтарылды. Әсіресе, - «Айбар ағаны көп жылдардан білеміз, шығармашылығымен таныспыз, шығармаларының арасынан көпшілік түсіне бермейтін, мағнасы күрделі жұмыстарды да көрдік, соны жұртшылыққа ашып сараптап, талдап көрген жандар болды ма», - деген сұрақ біздің көкейімізде қалды...

Қазақ бейнелеу өнерінде өзіндік қолтаңбасы бар суретшілерінің бірі - Айбар Сейтімұ (1961-2011 жж.). 1983 жылы А.С. Пушкин атындағы Орал пединститутының көркемсурет-графика факультетін бітірген. Қазақстан Суретшілер одағының мүшесі (1989), философия ғылымдарының кандидаты (2001), доцент.

1987 жылдан Орал педагогикалық институтында (қазіргі М.Өтемисов атындағы БҚМУ) еңбек еткен. Әр жылдарда факультет деканы, кафедра меңгерушісі қызметтерін атқарған.

Көзі тірісінде оның философиялық ой-түйіндері, бейнелеу өнеріне деген өзіндік көзқарасы мен түсінігі әртүрлі журналдарында жарық көріпті. Жарияланған мақалаларында бейнелеудің теориялық ұғымдарына шолу жасайды.

«Суретші өз жұмысын түсіндіруге міндетті емес» деген жеке пікірі суретшінің тылсым туындыларына қойылар көптеген сұрақтардың нақты әрі дара жауабы. «Суретті сөзбен айту - жалған айту» деген көзқарас иесінің сырға толы шығармаларын зерттеу осы күнге дейін нақты қолға алынбаған мәселе, айтылмаған ақиқаттың айнадағы бейнесі іспетті. Көзбен көру мен жүрекпен сезу арасындағы зор айырмашылықты тек әуен тыңдар кезде ажырата алу - сананың таяздығының дәлелі. Көрген нәрсені еш жылулық сипатсыз, айна-қатесіз көшіруді шығармашылықтың шыңы деп бағалау - бейнелеу өнерінің кемшін тұсы.

«Қырыққа келгенде ғана суретті түсіне бастадым, енді бір отыз-қырық жыл сурет салсам, тәуір суретші болуым кәдік. Ал, енді жүз жасасам нағыз суретші болар едім», - депті Ци Бай Ши деген суретші. Суретке, жалпы кез-келген өнерге де тап осындай жанкештілік, құлақкесті құл болу керек-ақ!

Суретші Айбар Ғалымұлының көркемдік талғамы реалистік бағыттан бөлек абстракциялы картиналарды жазуға бейім. Бейнелеу өнерінің жаңа стилін қалыптастыруда қазақ халқының ұлттық құндылықтары болып табылатын нышандарды қолдана отырып суреттеуі, оның экспозициялық сурет мазмұнына жылылық пен түстер сұлулығын бере білуі шеберліктің үлгісі саналады. Бұл екінші бірінші қолынан келе бермейтін дүние. Ұлттық нақыштық символда алынған құрақ көрпе бейнелері кейде шаршыны да елестетеді.

Айбар Сейтімов өзі қалыптастырып кеткен ерекше стилді - «Түстің балталануы» деп атаған. Жалпы оның қай шығармасын алып қарасақ та, бояулар белгілі бір реттілік немесе ережеге бағынбайды, өзіндік стилінің дәлелі-түстің балталануы ерекше орын алады. «Бақыт құсы» картинасында қызыл, көк, ақ түстер қолданылған. Көк түсті аспан бейнесінің негізгі түсі ретінде алса, ақпен шаршылық бөлініс жасай отыра жағылған қызыл бояу - біздің ойымша, сол кезгі солақай саясаттың көрініс табуы. Терезе алдында отырған бақыт құсының сары түсі, яғни, алтын түстілік - күнге, бостандыққа, шарықтауға, тәуелсіздікке ұмтылудың, алысқа көз тастап, шырмалаң құрығынан құтылудың мәнісін білдіреді. Суретте деңгейлік сызықтарды ескерсек, терезе деңгейі қызыл түстен бөлектеніп, аспан түсімен астасу арқылы суреттелген. Бақыт құсының қызыл түстен бөлек орналасуы – халық пен биліктің ара қатынасын көрсетеді, соқыр саясат белең алған кезде әділетті үндесу жоқтығын меңзейді, еш бақыт баста тұрмасын бейнелейді.

1 сурет – «Бақыт құсы»

2 сурет – «Қызыл орындық»

«Қызыл – орындық» абстракциясы «Бақыт құсы» картинасымен үндеседі, диптих (грекшеден - қос, қиюластырылған), яғни, ортақ мағыналы ойға біріктірілген қосқанатты шығарма. Себебі, «Қызыл орындық» картинасының сюжеттік мәні Кеңес үкіметі кезінде билік басында ұстанған екі жүзді саясатты астарлап жатыр.

«Шелек және кесені» бейнелегенде суретші адамдардың таптық бөлінісін көрсеткендей. Себебі автордың құман мен кесені емес, шелек пен кесені салыстыруы - үлкен мен кішінің арақатынасын соқырға таяқ ұстатқандай сипатта бейнелеуі соны аңғартады.

«Сұлу» картинасының мағыналық мәні адам мінез - құлқының көрінісін айқындайды. Бұл картинадағы қосалқы ая (фон) көзге ерекше түсетін батыл түстермен жазылған, демек ол өзіне деген сенімділіктен хабардар етеді. Шығарма сюжеті – адам бойындағы кейбір бейәдеп қылықтарды – айнадан сұлу көру - менменсу мен өзін жоғары санаудың бейнесі, асқан тәкәппарлықтың позасында үйлесім береді.

Суретшінің әр жылдарда жазылған – «Сыбызғышы», «Құс», «Құман және кесе», «Менің қалам», «Дала әні», «Алма», «Ау-у-у!», «Ойлы құс» т.б шығармалары бояу үйлесімділігімен ерекшеленеді. Сан алуан бояулар түрін қолданысқа енгізген танымал картиналары хроматикалық бейнелеу бағытында жазылған. Аталған жұмыстарда картинаның ерекше бояулар түрінде жазылған көрінісі – колорит, һәм бояулар үндестігі жоғары бағаланады.

3 сурет – «Сұлу»

4 сурет – «Ау-у-у»

Суретшінің 2011 жылы жазылған «Ау-у-у» картинасында бояулар бір - бірімен өте нәзік түрде алмасып отырады. Нюансты ескере отырып суретші бірізділік түстердің талабымен абстракция салуы - ең далада адасқандардың тіршілік иесін іздеуі туралы негізгі ойдан туындаған.

2011 жылы жазылған «Адыраспан» картинасында колорит үндестігімен (гармония) сұлулық реңі берілген. Бұл шығарманың детальдары - адыраспан және көзілдірік. Екпіні - ыдыс. Қазақ халқының дәстүрлі ем - шарасы - аластаудағы адыраспанның орнын көрсетеді, көзілдірікті қосымша деталь ретінде ала жазуы тіл - көз тиюден тыюдың жолы екенін меңзейді.

Б.з.д. I мыңжылдықтардағы «аң» стилінде салынған бейнелер көп болмаса да сақталған, кездеседі, сол аталмыш стильдің ерте кезеңіне тән жануарлар пішіні детальдарын бейнелеу түрі қазір жоқтың қасы. Сол көмескіленіп бара жатқан өнер бағытын жандандыру үшін, аяңбай еңбек етіп, шығармашылығына арқау қылған тұлғалардың қатары да бүгінгі күнде сирек. Сондықтан анимализмнің шеттеп қалмауы бүгінгі күн суретшілерінің қолында десек қателеспейміз. Айбар Сейтімов картиналарына зер сала байыптасаңыз, оның зооморфтық стильге жақындығын байқайсыз. Әсіресе құстардың бейнесі қосылған композициялары көп кездеседі. Оның анималистік бағыттағы бейнелері профильдік – яғни, бейненің жанынан қарағандағы көрінісі.

Кезінде Леонардо да Винчи: «Кез келген дене еш уақытта өз түсін таза көрсетпейді... Оның олай көрінуі қоршаған табиғи ортаға байланысты, көз бен нұсқа аралығындағы қосылыстардың өзгерістердің қасиетінен» - деп жазған. Осыны негізге алсақ, Айбар Сейтімовтің шығармашылық қорындағы белді картиналар осы қағиданы берік ұстаған танымал туындылар болып табылады.

«Құс» картинасында суретші «жылы – салқын» реңдерді қатар қолдана отырып, негізгі түстерді сәйкесінше мөлшермен қолдануы суретші ойын айқын көрсетуге негіз болады.

2009 жылы жазылған «Алма» картинасында хроматикалық және ахроматикалық бояулар реңдері қатарласа сипат алған. Абрис (неміс тілінде –сызу) тәсілін, ашып айтқанда дененің сызықтық көрінісі, яғни контурын тек «Алманы» жазғанда ғана емес, сонымен қоса «Ойлы құс» картинасында да бояу реңдерімен ұштастыра суреттеген. Немесе бұл картиналарды силуэтте (француз тілінен - дененің жалпы жиектерінің көрінісі) көлем немесе аумақ (форма) болмайды, сондықтан абстракциялық натюрморт жанрына жатқызуға әбден лайық.

5 сурет – «Адыраспан»

6 сурет – «Ойлы құс»

«Дала әні» 1999 жылы жазылған. Табиғат пен адам бейнесіндегі түс үйлесімі ақшыл көктен жасылға, одан сары мен аққа ауысуы картинаға негізгі ой жылылығын сыйлап тұр. Бұл картинаның акценті - алдыңғы қатардағы сыбызғы тартқан адам бейнесі. Адам келбетінде көздің салынбауының мәні бар. Суретші Тарихи маңызы бар аспап - домбыраның күйі даланы тербеткен кезде жүректің құлақ асуы - әуен сикырлығын ұғыну үшін қаншалықты маңызды екенін суреттегісі келген.

«Сыбызғышы» картинасының жазылу үлгісінде жылы түстер мен салқын түстерді қолданғанда аяға (фон) көк түстің реңін берудегі батылдық көзге түседі. Мәдениеттің символдарын киім дизайнында құрақ көрпе үлгісімен шаршылай орналастырған түстер колоритінің әсемдігі салт – дәстүрден хабар береді.

«Құман және кесені» жазғанда суретші суық және жылы түстердің бірінен соң бірі қабаттаса отырып алмасуы, жуан дене қасындағы кішкене бұйым - ритмнің заңдылығына сүйенгендігінен хабардар етеді.

7 сурет – «Қобыз»

8 сурет – «Жаңақала»

Бір қарағанда натюрморт болып көрінетін «Қобыз» картинасында өмір шындығы мен сурет өнерінің тылсым әрі түсініксіз абстракциясы өнертанушыға, бағалаушыға үлкен, әрі терең ой салады. Бір жағынан қарасақ шимай-шатпақ сықылды көрінгенмен тұнған - абстракция. Жалпы суретшінің реалистік тұрғыда картина жазбауының өзі суретке қызыққан жанға қызығушылық тудырады хақ. Зерттей келе, картинаны оң және сол бөлікке бөліп қарастырдық. Оң бөлік – абстракция, сол бөлік - натюрморт. Натюрморт көрініс тапқан бөлігінде екі ыдыс бейнеленіп, көлеңке тек алдыңғы ыдысқа түседі, ол бейнелеу өнерінің реалистік натюрморт жанрында кездесе бермейді. Мүмкін, қиял-ойша алсақ, терезе алдында қалған бөлігі – артқы ыдыс пен қобыз бейнесі деп қарастырған жөн болар. Сол бөліктен түскен көлеңке екі дене арқылы қарама – қарсы бетке берілмеуі қарсы беттегі суреттің басқа жанрда орындалуы деп қарастыруға себеп болар. Артқы аяның орындалуында геометриялық ою-өрнекпен көмкерілген шаршау (драпировка) қызыл - көк түсте берілген. Оң бөлікте түстің балталануы назарға ала отырылып орындалған. Дәл осы бөлікті анықтап қарасақ, кішкене ғана кескіндердің өзінде әлдебір суреттер жасырынып жатқанын байқауға болады. Онда аңдар: киік, құндыз, құс, аққу бейнелері ерекше орын алғандығы көрінеді.

«Жаңақала» картинасы (1984) «Қамыс - Самар» елінің өзіндік ерекшелігін майлы бояу техникасында керемет орындауы туған ауылға деген сағыныш сезімінен туған сюжет болса керек. Сурет жылылығын айқын көрсету мақсатында қолданылған түстер күннің дәл қай мезгілін нұсқап тұрғанын анық білуге болады. Яғни «светосиланы» көрсете білген. Түс ауған сәттегі қардың күнмен шағылысуы көрінсе де, кей жердегі қою көк түсті адам аяғына тапталған қарды аңғару қиын емес. Ауыл табиғаты шеберлікпен берілген бұл суретте түстердің гармониясын үйлестіре білген. Суретшінің картинаны перспектива заңдылығына сүйене орындағанын студенттерге мысал ретінде ұсынсақ таптырмас көрнекілік болар еді. Картинаның осыншалықты айқын орындалуы, түстер шынайылығы бірізділік табуы «пленэрде» (франц. - тыс, таза ауа) орындалған шығарма деп түюге келер. Егер, солай болған жағдайда мезгілдің ауысуына байланысты бұл жұмыс шапшаңдық пен ептіліктің қатар жүруін талап еткен болар еді. Орындалу үдерісі немесе мерзімі этюд деп айтуға келмейді, толық аяқталған жұмыс деп тұжырымдасақ болады.

Суретші осы өнердің тұғырын бағындырып, өнертанушылардың назарына ілігіп, сан пікіріне арқау болған қайталанбас абстракциялы картиналардың жұмбағын бүгінгі күнге қалдырған тұлғалардың қатарында. Ғалым-суретшінің жазған картиналарындағы айтпақ ойын талдап жазуға талпыныс – кенжелеп дамып келе жатырған қазақ тілді өнер зерттеушілерінің бірі болуға жетелейді. Бұл әрекетті өзіміз батыл қадам ретінде бағалаймыз. Зерттей келе, өнердің болашақ жалғастырушысы ретінде түйгеніміз – әр адам өнер жолында қайталанбас із қалдыруға тырысады. Ол көп жылғы еңбектің нәтижесі арқылы өзіндік ерекшелікпен өлшенеді. Сондықтан, әр шығарманы тек жүрекпен жазу керек. Жүректен шықса ғана жүрекке жететінін ескергеніміз абзал.

А.Ғ. Сейтімов шығармашылығын сараптап, талдап, қорытындылай келе түйгеніміз - бейнелеу өнері саласын асқақтатып жүрген бірқатар суреткерлердің қатарын, ойлы - абстракциялы картиналарымен толықтырып тұрған Сейтімов сынды суретшілерді дәріптеуіміз керек, өнерде өзіндік қолтаңбасын қалдырған дара есім ретінде есімін ұлықтағанымыз абзал. Ол жас ұрпақты өнерге талпындырады, һәм әсемдік әлеміне жетелейді.

ӘЛШЕКЕЙ КҮЙЛЕРІНІҢ ОРКЕСТРМЕН ОРЫНДАЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Халық композиторы – Әлшекей Бектібайұлының биыл туғанына 170 жыл толады. Осыған орай, Республика көлемінде көптеген шаралар өткізілу жоспарланған. Солардың бірі – қазақ халық аспаптары оркестріне арнайы тапсырыспен өңделіп, лайықталып түсірілген 12 және 2 арнау күйлерінен тұратын «Толқын» партитуралар жинағы Қазақстанда тұңғыш рет жарияланып отыр [1, 1-285 б.]. Әлшекейдің Ерсұлтан, Байсұлтан, Қарабала, Жұмабек, Дәнебек, Мұса, Әлеухан деген ұлдарының ішіндегі Дәнебектен Сисенбай мен Жидебай тараса, Жидебайдан – Сейіт, Ораз, Ақылбек, Оңғарбай, Оразбай өрбіген. Солардың ішінде, Оңғарбай Жидебайұлы Дәнебеков – Ата мұрасының жинаушысы, һәм қамқоршысы. Пешенесіне Әлшекей бабасының бізге жеткен, қолда бар күйлерін елімізге танымал өнер майталмандарына қолқа салып, оркестрге түсірту бақыты бұйырған мұрагер.

«Әлшекей – күйші-композитор ретінде Сыр бойындағы музыкалық мектептің көшбасында тұрған көрнекті тұлға. Қазақтың ән өнерінде Сыр бойының жыршы-жыраулық дәстүрі қандай дара болса, күйшілік өнерде де Әлшекейдің қолтанбасы сондай дара», – деп әйгілі ғалым Акселеу Сейдімбеков ағамыз айтқандай [2, 321 б.], өнердегі XIX – «Алтын ғасыр» атанған дәуірде өмір сүрген (1847-1932) Әлшекей Бектібайұлының өмірі мен шығармашылығы ерекше көңіл аудартады. Қазақтың кәсіби музыка өнерінің абызы, академик Ахмет Жұбанов халық композиторлары жөнінде бірнеше көлемді зерттеу-еңбектер жазған еді. Өкінішке орай, Әлшекей туралы мағлұматтар А.Жұбанов сынды мамандардың қолына дер кезінде тимеді. Өз ғұмырында жүзден астам күй шығарған дарынды халық композиторы Әлшекейдің шығармашылығын зерттеу неге заманында қолға алынбаған? Біздің ойымызша оның бірнеше себептері бар: - *ең біріншіден*, күйшінің шыққан тегі. Қоңыраттың Киікші тармағынан тарайтын орта дәулетті Әлшекейдің ата-бабасынан қалған байлығы оған кесір болды. Күйшінің кемеліне келіп, ел ағасы болған шағы Кеңес заманының Қазан төңкерісімен тұспа-тұс келді. Байдың ұрпағы деген желеумен отбасы, туыстары қудалауға түсті. Осы қудалау өмірінің соңына дейін оған тыныштық бермеді. Туған топырағы, кіндік қаны тамған жері бұйырмай бір түнде көшуге тура келді. Әуелі Өзбекстан, кейіннен Тәжікстан жеріне барып, бас сауғалап, паналауы – елге сыйлы болып келген азаматқа, әсіресе жүрегі нәзік өнер адамына оңай соқпағаны анық. Туған жерімен байланыс үзіліп, жырақта қалған күйшінің мұрасын жалғастырып, елге таратар шәкірттері болмады; – *екіншіден*, «шайтан таяғын ұстаған» деген молдалардың түзінбеушілігі оның зығырданын қайнатты. Әлшекей балаларының домбырашы болғанын қаламады. Өз басына түскен ауыртпашылықты олар көрмесін деп ойлады. Домбыраны жасырып, жұрт көзіне түспей ойнауды әдетке айналдырды. Осы әдет балаларына ауысқан сияқты. Әзіретәлі Махановтың айтуы бойынша Әлшекейдің баласы Дәнебектің барлық өнерінің қызығын жалғыз ғана әйелі көргені аян [3, 75 б.]. Сол себепті де әкесінің күйлерін тиіп-қашып естіген өз балаларының және киіз үй сыртынан естіп үйренген Кенжетай күйшінің орындауында Әлшекей мұрасы бізге толық жетпеген; – *үшіншіден*, күйшінің өз жанұясы туған еліне тек XX ғасырдың орта шеніне қарай көшіп келді. Бұл кезең әлі де болса, Кеңестік дәуірдің қылшылдап тұрған шағы. Әлшекейдің күйлері толыққанды халық арасында насихатталмады.

Ең алғаш Әлшекей Бектібайұлы жөнінде деректер Манап Көкенов, Үсен Әбшенов, Досан Шпақов, Байжігіт Әбдіразақов пен Құдабай Ертаев, Илья Жақанов, Бәден Айсынов, кейіннен Әзіретәлі Тұрсынов, Акселеу Сейдімбеков, Балтабай Нұржанов, Берік Жүсіпов және т.б. еңбектерінде жазылған болатын. 2005 жылы жарық көрген осы жолдар авторының «Сыр сүлейі – Әлшекей» атты жинағында Әлшекей бабамыздың түрлі нұсқаларымен 26 күйінің ноталары және күйші мұрасын жалғастырушылардың 5 авторлық туындылары мен «Терісқақпай» күйінің партитурасы шықты. Осы жинақтағы күйлердің жеке домбырада орындалу нұсқасы бойынша оркестрге түсірілді [4, 180 б.].

Толқын – Әлшекейдің автобиографиялық күйі деп айтуға болады. Қазан төңкерісі көшпелі қазақ жұртшылығына сан қилы өзгерістер әкелді. Оның жақсылығы да, зияндылығы да болғаны даусыз. Орта дәулетті Әлшекей әулеті осының бәрін басынан өткерді. Аталас ағайындарының мал-мүлкі конфискеленіп, жер аударылды. Бар ағайынын ертіп бір түнде Өзбекстан жеріне көшеді. Желқайықпен дариядан өткен күйші туған жерін қимай, кәрі қойдың жасындай ғұмыры қалғанда сүргінге түскен елінің тағдырына қиналып, баппен аққан Сырдың суына телміріп ұзақ қарап тұрады...

Туған жерімен «Толқын» күйі арқылы таусыла қоштасқан Әлшекейге, десе дегендей, ата жұртын қайтып көруді тағдыр жазбаған. Алғашқыда тіршілік қамы үшін Өзбекстанның Жызак, Самарканд жағында кіре тартып күнелтеді. Бірақ, «бай-құлақтың тұқымы» деген қауесет бұл жерде де тұрткілеп, тыныштық бермейді. Содан, ізін суыту үшін тағы да жылыстай көшіп, Ауғанстан асып кетуді ниет етеді. Жолай Бадының желіне ұрынып, Жұмабек пен Әлеухан деген балалары қайтыс болады. Мұнан әрі Тәжікстанның Шәрбат ауданына қарасты Яуан (Жауан) қыстағына келіп тізгінін тартады. Бұл жерге жеткенде жол азабына шыдамай Әлеухан мен Мұсадан туған екі немересі қатар шетінейді. Әлшекей жақсы көретін қос немересінің

басын қимай, сол Яуан қыстағына тұрақтап қалады. Бұл кезде оның жасы сексеннен асып, үйде отырып қалған шағы екен. Ересектер түз жұмысымен жүргенде, Әлшекей үйде отырып Данабек (Дәнебек) бастаған немерелеріне қоңыр домбырасымен күй үйретеді. Соны көңілге медет етеді. Күндердің күнінде ұрпағы елге оралар күн туса, өмір жолының шежіресіндей көкірегін жарып шыққан күйлері туған жердің төсінде шалқи естілер деп үміттенеді. Сол үмітті серік еткен Әлшекей көкірегіне шер байланып, көңіліне сағыныш ұялаған қалпында 1932 жылы фәни жалғанмен қош айтысады. Күйшінің сүйегі Яуан қыстағының шетіндегі қорымға, қос немересінің қасына жерленеді.

Дарияның толқыны көңілінің толқынына ұласып, ел мен жерге деген қимас сағынышы қасіретке айналған Әлшекей бабамыздың Толқын күйі бүкіл шығармашылығының биігі, һәм тереңі деп бағаланады. Сырдария мен Вахыш өзендерінің арасында толқындай соғысқан тауқыметті кезеңде дүниеге келген бұл күйі Әлшекейдің аққу арманы еді. Өмірінің үзілер сәтінде де осы күйді тыңдап жатып үзілген екен, жарықтық...

Әлшекейдің әрбір күйінің шығу тарихын өлеңмен өрнектеген халық ақыны Манап Көкенов, төмендегідей толқытады:

Тұрғанда сұлу Сырдың жағасында, Намаздыгер, намазшам арасында. Самал жел, саф ауасы, су сылдыры, Өнерге шабыт берер нанатынға. Толқын ойнап түскенде сабасына, Ерекше әсер алмай қаласың ба? Өмір де Сыр толқыны секілді-ау деп, «Толқын» күйін шертіпті баба сонда.

Әбдіқадыр Әбдіхалықов (1934-1996) Әлшекейдің жиен шәкірті. Бектібайдың Әлшекей, Туматай, Кержан атты ұлдарының ішіндегі Туматайдың баласы Кенжетай Әбдіқадыр Әбдіхалықовты шәкірт қылады. Кенжетай домбыраны солақай тартқан. Ұстазының «солақайлығы» Әбдіқадырға ауысқан сыңайлы. Әлшекей күйлеріне деген қызығушылық Әбдіқадыр Әбдіхалықовпен танысып, орындау шеберлігіне тәнті болғаннан басталды. Осы таныстықтың аяғы ұстаз бен шәкірттің байланысына жалғасты. Қазақы дәстүрмен мені «өкіл бала» қылды. Бұл мен үшін үлкен сын және үлкен жауапкершілік еді. Болашақта өнер зерттеушісі мамандығын қалауыма да септігін тигізгені анық. Ұстазымның аманатымен өзінен үйренген Әлшекей бабаның қолда бар бірнеше күйлерін нотаға түсіріп, Қазақ радиосына жаздырттым. Оның орындаған күйлері арқылы Әлшекейдің өзіндік күйшілік қолтаңбасын айқындаймыз. Әбдіқадыр өз жанынан да күйлер шығарған. Мысалы, «Жайлау» т.б. Осы жинаққа енген «Толқын», «Шерлі», «Айрауықтың ащысы-ай» күйлері Әбдіқадырдың орындауымен оркестрге түсірілді. Ә.Әбдіхалықовтың орындау нұсқасы бойынша «Толқын» күйін оркестрге өңдеп түсірген Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясының профессоры, елімізге танымал дирижер Жамағат Темірғалиев.

Отарба – бұл күй Әлшекейдің нағыз суреткерлігін көрсетеді. Құрманғазының «Машина» күйіндегідей дыбыс көркемдеу ерекшеліктерін молынан пайдаланады. Сыр бойындағы елдің өміріне Орынбор-Ташкент темір жолы үлкен өзгерістер ала келді. Тосын жаңалыққа тосырқаушылар көп, таңырқаушылар да жетерлік. Ғасырлар бойы өз қызығы өзінде, іштей мүлгіп жатқан даланың тыныштығын бұзған паровоз дауысы көшпенді жұрттың да тыныштығын бұзғандай. Қалай дегенмен де 1904-1905 жылдары салынған теміржол құрылысы Сыр бойына Ресейдің ықпалының шындап артқандығының кепілі болды. Ел өміріне дендеп ене бастаған жаңа мәдениеттің, қоғамдық жүйенің өміршеңдігінің, технократтық салт-сананың өктемдігінің нышаны ұлттық санада да паровоз бейнесінде қалыптасқандай.

Тынысбек Дүйсебеков – Ибаш арқылы Әлшекей күйлерін үйренген. Ол күйлерді жігерлі, тез екпінде, зулата орындайды. Т.Дүйсебекұлы мықты орындаушы және сазгер, оның «Жайлауда», «Өрлеу» сынды өз күйлері бар. «Отарба», «Аққу кеткен», «Жаяу кербез» күйлері Тынысбектің орындау нұсқасында оркестрге түсіріліп, жинаққа кіргізілді. Т.Дүйсебековтың орындау нұсқасында күйді нотаға түсірген Құрманғазы атындағы ҚҰК профессоры, ҚР Мәдениет қайраткері Біләл Ысқақов. Ал оркестрге өңдеп түсірген Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, профессор, Қазақстан Композиторлар Одағының мүшесі, Мемлекеттік Академиялық Астана филармониясы, қазақ оркестрінің көркемдік жетекшісі және бас дирижеры Айтқали Жайымов. Осы күйді оркестрдің орындауында тыңдайтын көрермен шексіз теміржол рельстерімен жүйткіп бара жатқан паровозды елестетері сөзсіз...

Сыбызғының күйі – Сыбызғы, қобыз күйлері әдетте, теріс бұрауда ойналады. Әлшекей бабамыз бұл дәстүрді бұзбаған. Жидебай Дәнебековтың орындау нұсқасымен Айтқали Жайымов оркестрге өңдеп түсірген бұл күйде сыбызғының дыбыс элементтері домбырамен суреттеледі. Әлшекей Бектібайұлының шығармашылығындағы философиялық туындылардың бірі.

Жидебай Дәнебекұлы (1928-2005) Әлшекейдің немересі. Шын аты – Шегебай. Жеңгелері – «сен бізге шеге болып қадалып жүресің бе, жиденің көп мәуесіндей, мәуелі болармысың», - деп еркелетіп, Жидебай атап кеткен. Атасының барлық күйлерін меңгеріп, оның домбырашылық мұрасын біздің заманымызға жеткізуші дәнекер. Жидебайдың орындау нұсқасымен «Сыбызғының күйі», «Сауда бұзар», «Бұқтым-бұқтым» күйлері оркестрге түсіріліп, осы жинаққа енді.

Аққу кеткен – Сүгірдің, Тілендінің «Аққулары» сияқты Әлшекейдің бұл көне жанрға тоқталуы кездейсоқтық емес. Сондықтан да шығарма теріс бұрауда өрбиді. Бұл Әлшекейдің «Құс-жануарларға арнау циклында» жазылған күйлерінің бірі. Бұл күйді Т.Дүйсебеков «Аққу кеткен» деп орындайды. Ал М.Көкенов былай толғайды:

Қос аққу өмір кешкен көлде көптен, Сыңарын мерген атқан аңдып еппен. Жұбы жоқ, құс екеш құс көлден безген, Әлшекей сонда тартқан «Аққу кеткен». Аңыз ба, әлде, шындық па мұның өзі, Құйкылжыған

күй болып бізге жеткен. Т.Дүйсебековтың орындау нұсқасында күйді оркестрге түсірген ҚР Мәдениет қайраткері, ҚҰӨ университетінің доценті, танымал дирижер Қарасай Сайжанов.

Сауда бұзар – күйдің шығу тарихы жөнінде нақты деректер жоқ. Әйтсе де, шығарма барысында кездесетін синкопалық ырғақтар әзіл күйлерді елестетеді. «ре-ля» пернесінде басылып, «си», «фа #» белгісімен ойналатын осындай күйлері Әлшекейдің стилін, шығармаларының композициялық ерекшелігін көрсетеді. Ж.Дәнебековтың орындау нұсқасы бойынша күйді оркестрге өңдеп түсірген Құрманғазы атындағы ҚҰК ұстазы, қауымдастық профессоры, ҚР Мәдениет қайраткері, ҚР білім беру ісінің құрметті қызметкері Төлепберген Тоқжанов.

Терісқақпай – Әлшекей шығармашылығындағы шоқтығы биік күйлердің бірі. Манап ақынның өлеңіне қарағанда, тартыс күйлер циклына жатқызамыз:

Тартыспақ боп күйші қыз Айшаменен, Көп жігіт ат сабылтып келе берген. Жеңілдім деп талайы қайтып кетсе, Келеді талапкерлер дәмеленген. Әлшекей де келіпті тағат таппай, Қызбенен тартысыпты тамақ тартпай. Енді қайттым дегенде жан қысылып, Күй туыпты деседі «Терісқақпай».

Ә.Әбдіхалықовтың орындау нұсқасында осы жолдар авторы күйді нотаға және оркестрге өңдеп түсірген.

Желдірме – «қазақтың халық музыкасында речитативті түрде қалыптасқан ән жанрының бір түрі. Ол негізінен бір немесе бірнеше рет қайталанып отыратын әуеннен тұрады. Әуені жылдам, жүрдек, қарқынды күйде басталып, соңы қоңыржай сазда аяқталады», деп қазақ энциклопедиясында жазылған болса, желдірме-күйлер желдіртіп, күйкылжыта орындалатын жанр болып қалыптасқан.

Аман Жаманқұлов – Әлшекейдің замандасы, үлкен өнер иесі Құлменов Жаманқұлдың баласы. Әлшекей күйлерінің жоғалып кетпей, бізге жетуіне үлкен үлес қосқан. Қызылорда облыстық радиосына Әлшекей күйлерін жаздыртқан. Осы жинаққа енген Аманның орындауындағы Әлшекейдің «Желдірме», «Ақжелең» күйлерін нотаға және оркестрге толықтырып, өңдеп түсірген Еркін Нұрымбетов.

Ақжелең – Қазақтың тармақты күйлер қатарына жататынын белгілі ғалым Ақселеу Сейдімбеков өз еңбектерінде жазған болатын. Әу баста өз күйлерін «Ақжелең» деген атпен тартқан Ақжелең есімді ару қыз Жайық бойында ғұмыр кешіпті деген аңыз-әңгіменің қисыны бар. Өйткені, күні бүгінге дейін айтылатын сол аңыз-әңгімелерде Ақжелең арудың ақ боз ат мініп, ақ үкі тағынып шығатыны бір ауыздан суреттеліп отырады. Ақжелең ақыл-көркінің, арқалы өнерінің арқасында елдің еркесі болыпты дейді. Әсіресе, ол тарқан күйді әркім-ақ жалықпай тыңдайтын болса керек. Кейін келе Ақжелең күйлерінің ел ішіне әйгілі болғаны соншалық, нағыз күйші Ақжелеңнің сұлу күйлерін тартуды үйренбей тұрып өзін күйші-домбырашымын деп атауға қымсынатын болған. Сөйтіп, Ақжелеңнің күйлері күйшіліктің, домбырашылықтың өлшеміне айналған. Тіптен, әйгілі күйші-домбырашыларға ең биік баға берілгенде «Ол алпыс екі тармақты «Ақжелеңді» тартады» деп келетін сөз бар. Боғда, Дәулеткерей, Қазанғап, Абыл, Ұзақ, Мүсілі, Есбай сияқты әйгілі күйшілердің «Ақжелең» тармағын ұзартпағаны кемде-кем. Олардың қай-қайсысы да өз өмірлерінің ең бір сұлу сырға толы сәтін «Ақжелең» атты әсем күймен көмкеріп отырған. Әлшекей бабамыз да осы жанрға тоқталып, өз үлесін қосып, керемет туындыны дүниеге әкелген.

Жаяу кербез – Әлшекейдің кербез жеңгелеріне арнап тартқан күйі болса керек. Әлшекей жеңгесін күймен, ал Манап ақын өлеңмен былай суреттейді: Бір жеңгесі ақ сүйрік, көзі нәркес, Қылығы мен ақылы баурайды әркез. Қайран қап жүріс-тұрыс, мінезіне, Әлшекей тартқан күйі «Жаяу кербез». Т.Дүйсебековтың орындау нұсқасында күйді оркестрге өңдеп түсірген Құрманғазы атындағы ҚҰК доценті, Домбыра кафедрасының меңгерушісі, ҚР Мәдениет қайраткері, дирижер, Дәулеткерей атындағы І-ші Республикалық домбырашылар сайысының лауреаты Сәлімгерей Садықов.

Бұқтым-бұқтым. Осындай атаумен Құрманғазы, Мырзаның күйлері бар екенін тарихтан білеміз. Домбырадағы синкопалық тұтып алу әдісін Әлшекей бабамыз еркін пайдаланады. Дәстүрлі Батыс Қазақстан домбырашылық мектебіндегі сияқты «ре-ля» пернесінде, «си Б» белгісімен минорлық ауытқу түрінде көрсетілген. Әлшекейдің «Бұқтым-бұқтым» күйі «дауыс көркемдеу» дәстүрінде шығарылған күй деп айта аламыз. Ж.Дәнебековтың орындау нұсқасында күйді оркестрге түсірген Н.Тілендиев атындағы академиялық фольклорлы-этнографиялық «Отырар сазы» оркестрінің дирижеры, Халықаралық, Республикалық конкурстардың лауреаты Мүсілім Әмзе.

Айрауықтың ащысы-ай. Бір күні Әлшекей, Мұстафа ақын, Өтемәлі жас әнші, тағы еті тірі екі жігіт, бесеуі Бекен байдың ауылына келеді. Бай олардың келгенін жақтыртпай, қонақ қылмайды. Бай: - Анау құмнан ассаңдар, кеше көшіп келген ел бар, соған барыңдар, – деп қабылдамайды. Сонда Әлшекейдің жан досы Мұстафаның: «Айрауықтың ащысы-ай, Тұщы судың тапшысы-ай. Бес жігітке қуырылған Бекен байдың апшысы-ай. Кешқұрым қайда жүрейік, Жол сырын қайдан білейік, Кеңшілік етсе Байкең, Үй сыртында түнейік», – деп айтқан өлеңіне Әлшекей отыра қалып, аяқ астынан күй шығарған екен.

Ә.Әбдіхалықовтың орындау нұсқасы бойынша күйді оркестрге түсірген М.Өскінбаев атындағы Маңғыстау облыстық филармониясының ҚР еңбек сіңірген қайраткері, Қазақстан Композиторлар Одағының мүшесі Рахат Мадреев жетекшілік ететін Абыл Тарақұлы атындағы халық аспаптары оркестрінің дирижеры, Республикалық конкурстардың лауреаты Бауыржан Көбенғалиев.

Шерлі – Әлшекейдің жоқтау жанрындағы туындысы. Бұл күйдің шығу тарихының бірнеше нұсқасы бар: Әйелі Сырғақұл қайтыс болғанда, балаларының анасын аңсап жылап-сықтауының әсерінен; жасы үлкен ақсақалдың жалғыз ұлын түйе тартып өлтірген кезде; серілік құрып жүргенде өз тобындағы Баймұрат есімді

жігіт кенеттен қайтыс болғанда; ұрыс кезінде марқұм болған батырдың өлімін анасына естірткенде тартқан күйі екен. Адамның қайғысынан сейіліп, шерін тарқатып алуымен байланысты «Шер тарқату» немесе «Шерлі» деген осыдан туса керек. Ә.Әбдіхалықовтың орындау нұсқасында күйді оркестрге түсірген Мемлекеттік Академиялық Астана филармониясы, қазақ оркестрінің дирижеры, Республикалық конкурстардың лауреаты Нұрлан Бекенов.

Әлшекей Бектібайұлының әзірге қолда бар Оңғарбай Дәнебековтың тапсырысымен арнайы оркестрге өңдеп түсірілген 12 күйі, міне осылар. Болашақта Әлшекей бабамыздың күйін үйренемін дегендерге домбыраның жеке дауыстары да жинаққа кіргізілген. Бұлар кәсіби мамандардың сүзгісінен өткен, толықтырылып-өңделген күйлер болып табылады. Жинақтағы партитуралар егемен еліміздің қай өңірінің болмасын оркестрлерінің репертуарына қосылатын, өзіндік домбырашылық мектепті меңгеруде таптырмас еңбек болары анық.

Әдебиеттер тізімі

1. Ақселеу Сейдімбек. Қазақтың күй өнері. – Астана, 2002.
2. Әлшекей Бектібайұлы «Толқын». Партитуралар жинағы. Күйлерді нотаға түсіріп, жинақтап, баспаға әзірлеген: Еркін Нұрымбетов. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2017.
3. Әзіретәлі Тұрсынов. Қоңырат Құрбан атаның тағылымы. – Алматы, 1993.
4. Еркін Нұрымбетов. Сыр сүлейі – Әлшекей. – Алматы: Исламнұр. 2005.

ӘОЖ 374,7

Нұрымбетова Ж.И.

Құрманғазы атындағы саз колледжі, Орал қ., Қазақстан

МӘДЕНИЕТ – АДАМЗАТ ҚАЗЫНАСЫ

«Мәдениет» сөзі латын тілінен аударғанда арнайы жасау, өңдеу деген мағына береді. Оның *Cultura animi* немесе, дәлірек айтқанда, *Cultura fitterarum* – жанды немесе рухты тәрбиелеу деген екінші мағынасы болған.

«Мәдениет» сөзін теориялық термин ретінде римдік философ және шешен Марк Туллий Цицерон «тускуландық пікірталас» (б.э.д. 45 ж.) деген еңбегінде бірінші рет қолданды. Ол кезде бұл агротехникалық термин болатын, соған сай «жерді өңдеу, топырақты баптау» дегенді білдіретін. Цицерон оны бірінші рет ауыспалы мағынасында, адамның санасына әсер ету деген мәнде қолданды.

Цивилизация «Өркениет» сөзі де латыннан шыққан. *Civilis* азаматтық, қоғамдық дегенді білдіреді. Оның мағынасы тіпті үлкен өзгеріске ұшырады. Римдіктер қорғанда тұратындарды /*civis*/, полисте тұратындарды /*civitas*/ азамат деген. Олардың азаматтық міндеттерді (*civilian officia*) болған және бірігіп өмір сүрудің (*civiliz animuz*) белгілі бір тәртіптері мен өлшемдерін сақтауға тиіс болған. Қорғанның сыртында жабайылар, өркениеттен мақұрым дөрекі адамдар өмір сүрген. Қорған ішінде жеке пенде (индивид) топқа, ал сезім санаға бағынатын болды.

Уақыт өте келе бұрынғы өнегелі, тәртіпті дегендерге енді өнер, дін, ғылым, философия, адам тіршілігіндегі басқа қызмет салалары қамтылып, «өркениет» түсінігінің мағынасы өзгерді.

Қазіргі кезде ол ең аз дегенде: 1) мәдениеттің көрінісі; 2) қоғамның даму дәрежесі, материалдық және рухани мәдениет сатысы; 3) жабайлықтың кейінгі қоғамдық даму сатысы деген ұғымдары береді.

Мәдениет адамның рухани байлығының көрінісі ретінде ішкі қуатын, даму дәрежесін көрсете, өркениет оған сырттай әсер етеді. Қазір өркениетті: біртектес, сатылы және жергілікті-тарихи мағынада талдау қалыптасқан.

Бұған қарап, латын тілінде «мәдениет» және «өркениет» сөздерінің мағынасы ұқсас екенін көреміз. Бүгінде бұл екі терминнің мағынасы өте жақын, бірақ бірдей емес. Француз тілінде «өркениет» (*civilisation*) ұғымы «мәдениетке» жақын, ал неміс тілінде «мәдениет» (*Kultur*) сөзі «өркениет» мағынасында қолданылады. Бұл тілдік ерекшелік емес, әр халықтың ментальдық (менталитет) көрінісі деп ойлаймыз. Біздің ойымызша талдау әдістемесі, мәдениеттің уақыттан тыс, онтологиялық мазмұнға ие екенін, ал өркениет-әлеуметтік дамудың ажыратылмас жалғасы ретінде ұлттың, немесе ұлттық топтардың белгілі бір даму кезеңіндегі мәдениеттің онтологиялық мазмұнны бейнесі екенін түсінуден басталу керек сияқты.

Мәдениет теориясы адам табиғатының екі қырын бірдей: биологиялық (себебі адам ұрпақ өсіру және еңбектену сияқты қарапайым қажеттерін де өтегісі келеді) және әлеуметтік (себебі адамның материалдық та, рухани да қажеті тек қана қоғам аясында өтеледі), есепке алу керек деп есептейтін Бронислав Малиновский де осы тұжырымға келді.

Оның пікірінше, мәдениет дегеніміз - бойына тұтыну құндылықтарын әлеуметтік топтарға конституция берген құқықты, мақсатты, кәсіпті, сенім мен әдет-ғұрыпты жинақтаған тұтас ұғым. «Біз өте қарапайым, тіпті қарабайыр мәдениетке назар аударамыз ба, бәрібір, өмірінде кездесетін әртүрлі мәселелерді шешуге көмектесетін осы ауқымды материалдық, адамзаттық және рухани жүйемен кездесіп отырамыз»[1].

Біздіңше, мәдениет адам өміріндегі материалдық, рухани және көркемдіктің бәрін өз бойына жинаған. Мәдениет көркемдігі дегеніміз - ондағы құндылықтарды, дәстүрді, сенімді айғақтап қана қоймайды, сонымен бірге мәдениет жетістіктерін жасау, тарату әрі пайдалану шараларын да көрсетеді.

Мәдениетті табиғаттан тыс пайда болған, тек қана адамға тән ерекше шара деп түсінетін М.С. Каган ең алдымен оның техникалық-технологиялық және заттық-өнімдік шегін, сондай-ақ: материалдық, рухани және көркемдік ерекшеліктерін ұсынады [2]. Материалдық мәдениетті ол адамдардың нақты- жасампаздық және нақты қарым-қатынастық істерінің нәтижелері пайдалануға арналған жемістері, сондай-ақ өндіріске жағдай жасайтын техникалық құрылыстар кіреді. Сонымен қоса ғалым адамзаттың туып-өсу мәдениетін айрықша атап көрсетеді.

Рухани мәдениеттің ішкі құрлымымен сипаттауда М.С. Каган ең алдымен, адам еңбегінің екі-ақ саласы (қайта жасау мен қарым-қатынастың) кіретін материалдық мәдениеттен өзгеше, бұған іздену және құндылықтарды бағалауға бағытталған адам еңбегінің (жасампаздық, білуге құштарлық, қарым- қатынас және құндылықтарға бағытталған) әр саласынан өз айналасына айта қалғандай жеке дара орталық құра алатындай ерекше мәдениеттік қасиетіне негіздейді.

Былайша айтқанда, М.С. Каган қарым-қатынастық, ізденімпаздық, көркемөнер саласындағы еңбектің жалпыланған тақырыбы мен іскерлігінің ара жігін ашады.

Көркемөнер тұтасымен рухани мәдениет аймағына қосылады. Өйткені өнердің көптеген туындылары (живопись, мүсін, сәулет, әдебиет, музыка, театр, кино және басқа) айрықша ынталандыратын және дамытатын тетік және оны толығымен рухани мәдениеттің бір бөлігі ретінде талдауға болады.

Қоғамдық өмірдегі өнер туындыларының нақты міндеті де, көркем образдың көмегімен адамдардың еңбегін реттейтін арнайы бағыт ретінде олардың эстетикалық талғамын қалыптастыру, белгілі бір мақсаттар мен мүдделерді меңгеруге мүмкіндік жасау, қажетті көңіл-күй туғызып, әртүрлі шабытты әрекеттерге бастау болып табылады. Өнерге осы тұрғыдан қарау, мәдениетті жоғарыдағыдай технологиямен түсіндірудің заңдылығын, оның әртүрлі құрамды бөлігін, соның ішінде өнерді де, адам еңбегінің түрі деп қараудың қажеттігін дәлелдейді.

Қоғамның рухани саласын жетілдіру, қазіргі кезде мәдениет туралы түсініктің ғылыми нақтылығына көбірек тәуелді. Мәселе адам және оның өркениетті дамуында ма, рухани-адамгершілік байлық жинауда ма, рухани осы қырларының бәрі ыждағатты әрі жіті назар аударуды талап етеді.

Мәдениетті оның барлық бай көрінісінде байыптау, гуманитарлық бағыттағы жекеленген ғылымдар жинақтаған білімнің бір-бірімен кең көлемде бірігуіне мүмкіндік береді. Әлеуметтану, тарих, этнография, психология, лингвистика, әлеуметтік-психология, педагогика және заң ғылымдарының теориялық және тәжірибелік негіздері, педагогика аясындағы мәдениеттану тұрғысынан жинақталап түсіндірілетін болса, жаңаша мазмұнға ие болар еді. Көптеген ғылыми пәндерді рухани мәдениет дәстүрлі түрде оқытылады, бірақ бұл ғылымдарды мәдениеттің теориялық мәселелері арнаулы бағытта ғана қаралады. Ал, рухани мәдениеттің өз алдына зерттеу объектісі ретінде, кешенді түрде байланыстыра отырып, тек қана мәдениетті теориясын талдай алады. Қазіргі кезде мәдениетті оның рухани тәжірибеге кірігіп кеткен жан-жақты байланыстарымен, қоғамдық практиканы және тарихи-мәдени істердің болмысын есептей отырып зерттеудің қажеттігі айқын сезіліп келеді. Оның негізін, ішкі құрылымын, қызмет ету әдісі мен түрін, даму бағыты мен жылдамдығының әлеуметтік өмірдің басқа саларына және әр түрлі қоғамдық институттарға тәуелділігін, сондай-ақ оларға мәдени факторлардың кері әсерін зерттеудің маңызы артып барады.

Мәдениеттің тақырып аймағы айрықша. Сондықтан бұл саланың жедел даму ерекшелігін ұғыну, бұл шараның өзіндік ерекше бейнесін анықтау керек. Әрине, мәдениеттанудың жеке ғылыми бағыт ретінде бейнелеу, нақты ғылымдар зерттеуінің мәдениет адам мүмкіндігінің күрделі әлеуметтік даму әрекеттері ретінде, заттың және рухани өндірістің нақты-тарихи түрде жүзеге асу әрекеттері ретінде қаралатын теориялық жиналыққа жетудің маңызы зор.

Мәдениет дегеніміз - адам жасаған заттың және рухани құндылықтардың, әлеуметтік-мәдени қалыптың, қарым-қатынас пен мінез-құлықты қалыптастыру әдістерінің тарихи даму жүйесі, сондай-ақ, адам табиғатындағы күштердің заттық өндіріс әдістерін ескере отырып даму әрекеті, өз мүмкіндігін жүзеге асыруды, оның шығармашылық еңбегінің адамзат әлемін өзгертуге және игеруге бағытталған әлеуметтік маңызы шаралары [3].

Әр халықтың рухани даму тарихындағы әртүрлі тарихи жағдайларға байланысты мәдени байланыстардың көлемі мен рөлі және оның маңызы әртүрлі болған. Мәдени құндылықтардың алмасып отыруы табиғи құбылыс және оның тоқтаусыз жүретінін атап айту керек.

Бір ұлттың көркемшығармашылық тәжірибесі мен жетістігінің басқа ұлттың рухани өміріне енуі, оны сол ұлттың қабылдауы мәдени байланыстардың нәтижесінің тікелей көрінісі. Бір ұлттың көркемшығармашылық тәжірибесі мен мәдени жетістіктері жаңа тарихи-әлеуметтік ортаға түскенде, игілікті нәр алып, сапалық өзгерістерге ұшырайды, осыларды қабылдай отырып, өзінің ұлттық мәдениетінің элементтерін жинақтауда дамудың жаңа түрі мен жолдарын табады. Мұндай заңды құбылыстарды әр ұлттың мәдениет тарихын байқауға болады.

Мәдениеттің көркемдік қатынасы мәселесі – кешенді әрекет. Ол философтар мен тарихшыларды, этнографтармен әрекеттерді, музыка зерттеушілері мен музыкалық педагогика саласындағы мамандарды,

қазіргі рухани, көркем, соның ішінде музыкалық және театр мәдениеті дамуының заңдылығын зерттеумен айналысатындардың барлығы да толғандырады.

Көркем мәдениеттің қарым-қатынасы қоғамның тарихи дамуының жан-жақтылығын көрсететін ұлтаралық қарым-қатынас құбылысына тікелей байланысты, өйткені, мәдениеттің көркем қарым-қатынас ең алдымен ұлтаралық қарым-қатынас.

Дж. Вико өз еңбектерінде әр халықтың әдетіндегі, дәстүрі мен мәдениетіндегі айырмашылықтың себебіне де түсінік береді: «Әр халықтың өмір сүрген ауа райына қарай болмысы әртүрлі болып қалыптасқаны сияқты, оның мінезі де әртүрлі өрбіген, тура сол сияқты әртүрлі болмыс пен мінезден әртүрлі тіл туған» [4]. Табиғатының әртүрлілігі адамдарды тіршіліктің ыңғайлы, ыңғайсыздығына өзінше «басқаша көзқарас» қалыптастыруға мәжбүр еткен, бұл кейде мүлде қарама – қарсы әдеттерді қабылдауға әкеліп соқтырған.

Гегельдің ойынша екі аймақтың мәдениеті мен өнерінің дамуы ұлттық өмірдің екі түрімен анықталады. Оған: «...біріншіден, белгілі бір алынып отырған дәуірде, сол алынып отырған географиялық жағдай мен ауа райында, сол кездегі өзен, тау, орман, жалпы табиғат көрінісінде, тек қана сол алынып отырған халықтың өзіндік дәстүріндегі неғұрлым жағымды жағдайлар; екіншіден, діндегі, отбасындағы, ортақ тұрақтағы, т.б. рухани жаратылыстың ұлттық субстанциясы» кіреді. Сондықтан, - деп есептейді Гегель, мәдениеттердің қарым-қатынасы тек әр елдің және аймақтардың халықтары басқа халықтың мәдениетін түсінген жағдайда ғана мүмкін, ал адамдар қарсы жақтың тыныс – тіршілігін білуге тырысқанда ғана жеткілікті болады» [4].

Барлық тарихи дәуірлердегі өнер түрлерінің бар қырын және көркем ой – мазмұнын қамтыған көркем мәдениет тарихы тұжырымдаған жалпы өнер тарихына шығыс өнерін енгізген де Гегель. Көркем мәдениет тарихын зерттегенде Гегель, көркем мәдениеттің қарама-қарсы екі түрін – шығыстыкі мен батыстыкін, олардың бірлігі мен өзара қатынасының заңды шарты ретінде қарауға мүмкіндік беретін, өзі жасаған қозғалысқа сүйенеді.

ХҮІІІ-ғасырдан, шығыс өңірдің Ресейге қосылған кезінен бастап, көркем мәдениеттің қарым-қатынас мәселесі, орыс мәдениеттанушылардың П.Я. Чаадаевтың, Н.Я. Даниловскийдің, А.Н. Веселовскийдің еңбектерінде жеткілікті дәрежеде толық көріне бастайды.

Әр халықтың көркем мәдениетіндегі өзара қатынасқа назар аудара отырып, Алексей Веселовский: «өркениетті әлемдегі тайпалар мен ұлыстар арасындағы көркемдік түр, идея, образ, желі алмасуы – әлі жас әдеби – тарихи ғылымда байқалған аса маңызды сәттердің бірі», - деп атап көрсетті. Қарама-қарсы мәдениеттердің жанасуын қарастыра келіп, ол өнердің әр түрінің дамуына қарай, бұл жанасулар да өсе түседі, бұл жағдай екі мәдениеттің жақындасуы мен баю мүмкіндігін әдістемелік тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік береді, деп көрсетеді. Қысқа мерзімді жанасулары көркем шығарма дамуындағы заңдылыққа айналуға мүмкіндік берген, көркем мәдениет дамуындағы жарысты да анықтаған сол. Өйткені бір мәдениеттің өзіндік қуаты, басқамен кездескенде тіпті мүлде қарама-қарсы болас да, өзімен қосылған басқа әдет, дәстүр белгілерін сіңіре отырып қабылдайды да, кейде оны танысмастай етіп өзгертіп, бұрынғыдан бетер дамытып жібереді. Оның үстіне, алмасу екі жолмен: тікелей бір халықтан бір халыққа, немесе делдалдар арқылы бір-біріне қашықта жүруі мүмкіндеп көрсетеді. Халық, «мәдениеттірек тайпаның әсеріне ұшырауы мүмкін, бірақ өз кезегі келгенде, ол дәл сондай әсермен, дәл сондай көмекпен жауап беруі мүмкін. Шырайланған осы идея мен көркемдік дәлелдер халықтарды ежелден жеккындастырып келеді, соңғы екі ғасырда, ұлттық алауыздық тасасында бүкілхалықтық мәдени әсер зор қуатпен көтеріліп келе жатқанда, ол тіпті күшеюі керек».

Жоғарыда көрсетілгендерге қарағанда, жалпы рухани мәдениетті, оның оның ішінде көркем-эстетиканы белсенді қалыптастыратын факторлардың қатарына барған сайын кең жайылып бара жатқан ұлттық мәдениеттердің өзара байланысы мен өзара қатынасы жатады. Мұнда өзара қатынастардың жолы үнемі тегіс әрі жазық болмағанымен, нәтижесі ешқандай күмән туғызбайды. Дегенмен, мұндай өзара қатынастардың нәтижесі идеялық-эстетикалық бағытта қаншалықты даулы болғанымен, олардан әрқашан да сабақ алуға болады.

Тарихи тәжірибе көрсеткендей, адамзаттың мәдени байлығы, дәстүрі үнемі даму, жаңару үстіндегі, өзіндік ерекшелігін жағалтпаған, тұтас алғанда, әлемге жан-жақты өнім беретін, сонымен интернационалистік прогресс пен көркем мәдениеттің қарым-қатынас факторы ретінде көрінетін ұлттық мәдениет жетістіктерінің беткі қабатын ғана халықаралық дәрежеде біріктіреді.

Көркем мәдениеттің қарым-қатынасы мұнда, өз бейнесін әртүрлі стильдік элементердің ара қатынасынан алатын әртүрлі тарихи дәуірлердегі көркем шығармалардағы ұлтаралық байланыстарда көрінеді.

Батыс пен шығыс өркениеттің арақатынасы мен бір-бірін байыту тарихын зерттегенде Н.Г. Шахназарова, еуроцентризмді түсіндіргенде, әлемді эстетикалық тұрғыдан, әсіресе, көркем шығарманы (ойлау жүйесі, стильдік және түр жасау қалыбы, сұлулық ережесі т.б.) игерудің еуропа шеберлерінің шығармаларында түзілген қағидалары жалпы өнердің объективті заңы деп бағаланады және қабылданады, деп тұжырымдайды. Көркем мәдениеттің қарым-қатынасына былайша, этникалық мәдениеттің өзара қатынасы мен өзара әсерінің шеңберін әлдеқайда кеңіте қарау, дәстүрлі, әрі қазіргі көркем мәдениеттің, дәлірек айтсақ қазіргі өнердің көптеген көріністерін түсіндіруге мүмкіндік береді [5].

Көркем мәдениеттің қарым-қатынасын тұжырымдауда эстетикалық ғылыми қызықты әрі жан-жақты мүмкіндіктер береді. Өнерді, адам қарым-қатынасын қалыптастырушы және көркем зерттеуші қоғамдық

сананың түрі деп қарайтын эстетика, көркем еңбектегі қарым-қатынастың жалпы заңдылығын және оның ерекше түрде үзілуін анықтайды. Бұл үзілістің заңдылығын анықтағанда, көркем мәдениеттің қарым-қатынасы да зерттеулі керек.

Адамзат өзінің ғажайып шарықтай дамуы үшін мәдениетке, оның әлеуметтік ақпараттар тарату мүмкіндігіне қарыздар. Мәдениет – мәтіндер (текст) жүйесі, естеліктің ұжымдық мұрагері. Мәдениет аймағы мен табиғатты ажырататын негізгі белгілердің бірі ретінде, зерттеушілер, хабарласуға және адам қабілеттері мен игіліктерін таратуға мүмкіндік беретін қатынас құралдарын көрсетеді.

Көркем мәдениеттің қарым-қатынасының толық тұжырымдамасын жасауда коммуникация (қатынас) және общение (қарым-қатынас) түсініктерін ажыратып анықтау мәселесі үлкен рөл атқарады.

Қатынас (коммуникация) деп біз бір жақты ақпарат бағытын (жауап ретінде мардымсыз қайту – хабар жеткенін растайтын, оны түсінетін т.б.) айтамыз. Қатынас мәдениеттің кез келген түрінде мүмкін екенін ескеруіміз керек.

Қарым-қатынас үшін диалог, басқаның қатысуы, түсіну, көпмәнділік әрі басқаның пікірі мен сеніміне шыдамдылық керек. Тек осы жағдайдың бәрі қамтылғанда ғана шын мәнісінде жеке тұлғаның дамуын, мәдениеттің нәтижелі қызметін, көркем құндылықтарды тудыруды қамтамасыз ететін қарым-қатынас мүмкін болмақ.

Мәдениет адамзаттың ұжымдық және тарихи тәжірибесін шегендейтін әмбебап әлеуметтік жад (память) ретінде көрінеді. Мәдениет құрылымы процесінде, өндіріс пен көркемдік құндылықтардың таралуымен бірге, мәдени жетістіктерге жақындасу оларды мәдениеттің белсенді заттық аймағына қосу маңызды орын алады.

Тарихи даму процесі кезінде қатынаста біртұтас дүниетаным қалыптастыра алатын және азаматтардың ортақ жағдайын қолдайтын, сонымен бірге белгілі бір әсерлі көңіл-күй өлшемдерін беретін көпшілік қарым-қатынас формасы қалыптасты. Мұндай мәдени – қатынас түрлеріне ойын, той, салт-дәстүр, оқу, тәрбие жатады. Бұлардың әрқайсысының өз мақсаты, міндеттері бар, бірақ, дәстүрлі мәдени құндылықтарға жаңа азаматтарды тарататын жол және маңызды бағыт пен өлшемді енгізетін әдіс әрі деректерді тере алатын тәсіл оларды көпшілік қатынастың біртұтас жүйесіне біріктіреді.

Әдебиеттер тізімі

1. Балтабаев М.Х. Педагогикалық мәдениеттану. – Алматы: Ұмай, 2003.
2. Каган М.С. Человеческая деятельность. – М., 1974.
3. Malinowski B.A. scientific Theory of Culture and Essays. – New York, 1960.
4. Хилтухин Е.Г. Проблема «Запад-Восток» в изучении художественной культуры. – Ленинград, 1984.
5. Шахназарова Н.Г. Национальное и интернациональное в искусстве. – М., 1968.

УДК 37.036

Оселедчик Е.Б.

Краснодарский государственный институт культуры,
г. Краснодар, Россия

СПОСОБНОСТИ К ВОСПРИЯТИЮ ИСКУССТВА КАК АНАЛОГ ТВОРЧЕСТВА

Тезис, который я попытаюсь обосновать: акт восприятия произведения искусства - близкий аналог творчества, который развивает в нас те же самые творческие способности, что и у художника.

Наиболее сильные возражения против предлагаемого решения проблемы таковы: во-первых, есть два возражения от фактов. С одной стороны, очевидно, что как раз лучшие образцы мировой классики чужды большинству, элитарны. Достаточный пример: неприятие большинством читателей творчества Достоевского. С другой же, ни один "истинный ценитель" и знаток его произведений не способен сам писать так, как Достоевский. Эти факты противоречат моему тезису.

Во-вторых, есть достаточно сильные теоретические контрдоводы. Коротко говоря, они таковы:

1. Художник творит произведение искусства - мы же в лучшем случае лишь воспринимаем и понимаем его; как же можно развивать творческие способности, не творя ?!

2. Творчество - свободная самостоятельность человека, а восприятие произведения искусства **не**-свободно, **не**-самостоятельно! Оно "принуждено" художником и происходит под его диктовку .

Эти возражения очень сильны. Вот почему необходимо доказать: субъект восприятия тоже **творит**, а его "принужденная" деятельность **свободна - в том же смысле этого слова, в тех же отношениях**, что и творчество художника.

Свобода творчества - свобода вдохновения, игры воображения и умственных сил. Но свободен ли художник от власти требования "художественности", от необходимости ясно высказать свою образно - эмоциональную мысль? Его долг, напротив, - выполнить эту норму общения. Поэтому и его свобода - свобода **общения**, а не от него! С той же точки зрения и надо проверять теперь его собеседника в общении.

Мы как субъекты восприятия свободны в нашем праве согласиться или не соглашаться на него. Культурного слушателя не надо принуждать слушать игру Святослава Рихтера он сам жаждет услышать ее. Он свободно внимает ей. Тогда принуждение к восприятию произведения искусства - лишь внешняя и формальная сторона дела, не относящаяся к его сути. Усилия воли нужны лишь в первый момент

восприятия, затем музыка сама захватит и увлечет нас. В противном случае мы просто прекращаем общение - перестаем слушать ее. Но разве в любом случае обыденного общения дело не обстоит точно также? Разве нормой вежливости в разговоре не является попытка внимательно выслушать то, что нам говорят? Все требования к зрителю, читателю, слушателю здесь - элементарные нормы общения, к которым нас **не** принуждают, которым мы сами свободно следуем. Не меня принуждают к вниманию - я сама себя к нему вынуждаю. Даже сам взыскательный сосед в концерте не требует от меня "слушай", лишь бы я ему не мешала. Это тоже лишь обычная норма вежливости! Если ни исполнитель, ни другие слушатели не принуждают нас ни к чему другому, то вывод ясен: мы **свободны** в общении с художником так же, как и он, в том же самом статусе равноправных участников общения. Если тут и требуется дисциплина, то это - **самодисциплина**. То же самое и с волей: нам не навязывают чужой воли, мы общаемся **добровольно**. В нашей воле, повторяю, прервать акт общения в любой момент.

Итак, первый вывод: неверно, будто акт восприятия искусства несвободен в том смысле слова "несвобода", будто нас к нему принуждают. Власти на то у художника нет, средств такого принуждения тоже нет. Остается лишь факт неравноправия художника и реципиента искусства: художник глаголет, мы - внимаем ему. Но теперь ясно и то, что такое неравноправие нам не навязано - мы добровольно соглашаемся на него. Принять на себя эту роль - дело нашего собственного **свободного** выбора: не нас ограничивают ею, ибо это - **само** - ограничение. Вопрос теперь в том, что именно побуждает нас добровольно принять эту роль.

Ответ на этот вопрос выработан всей историей искусства и эстетической мысли, но как раз он и запрещает отныне слова "принуждение", "диктат". Художник **увлекает** нас. Узда, которой он "взнуздывает" нас, - наслаждение! Стремление испытать его - та непосредственная причина, которая влечет нас к искусству, делает общение с художником (и как раз в роли тех, кто "внимает" ему!) нашей собственной потребностью. Если, напротив, этого наслаждения нет, то нет ничего, общение невозможно. И любые проповеди о пользе классики и вреде ремесленного псевдоискусства в таком случае бесполезны: "а Вася слушает, да ест".

Наивно думать, будто тут есть какое-то различие между невеждой и знатоком: каждый ищет **одного и того же** - наслаждения. Надо признать: ожидание радости встречи с искусством - первое из условий приобщения к нему, а сама эта радость - второе такое условие. Различия - только в нас, в том, кто, как и в чем этих радостей ищет, кто их, поэтому, находит, а кто - нет. Художник дарит нам возможность испытывать их. Но вот то, реализуем ли мы эту возможность, зависит только от нас самих.

Без наслаждения нет общения, без этих радостей никак нельзя, но не в них - самих суть. Доставить их нам для художника - необходимое средство и условие общения, но вовсе не его цель. Равным образом и для нас не в них состоит подлинный смысл нашего приобщения к искусству. Выйти на этот смысл можно, только если помнить: наслаждение искусством - соответственно самой сущности искусства - есть наслаждение **человеком**.

Примат тут принадлежит предмету искусства, а такой предмет - именно человек даже тогда, когда непосредственно изображают природу. Пейзаж - природа глазами человека. Море у Айвазовского - не море "само по себе", а то, каким он видит и переживает его. Освоить творчество великого мариниста и означает научиться видеть - духовно! - море его глазами, так, как он. В музыке это еще заметнее: Шопен - вспомним его этюд "На берегу моря" - не Айвазовский. Музыка не изобразительна. То, что дарит нам композитор, - ассоциативно-слуховой образ моря, свое личностное переживание его.

Займствованное эстетиками у Чернышевского различие между "изображением прекрасного" и "прекрасным изображением" необходимо, но недостаточно. Оно позволяет выделить и осознать лишь факт наслаждения содержанием искусства и его формой, а, следовательно, - мастерством: человеком в мастере и мастером в человеке. Но все это отнюдь не исчерпывает **всего**, чем мы наслаждаемся и в человеке, и в искусстве. Сатирики, как правило, изображают не прекрасное, а безобразное и даже низменное. Значит ли это, что восприятие содержания творений Гоголя или Жванецкого не причиняет чувства прекрасного? Нет, не значит! Радует нас не только их мастерство. Есть еще и отношение художника к тому, что он являет нам под увеличительным стеклом сатиры, то - есть его человеческая позиция, он сам как человек и гражданин. Это порождает самую важную, пожалуй, радость общения с художником - радость "**со - чувства**", "единомыслия" с ним.

Сказанное позволяет выделить две существенных характеристики всякого акта общения, всего более заметные в художественной коммуникации. Во-первых, всякое общение выступает как **обмен способностями**, но всего явственнее в искусстве. Художник и предполагает и полагает в каждом из нас человека, **способного** чувствовать и мыслить как он! Не только он сам в акте творчества упражняет и развивает свои творческие способности, но - уже в акте общения - он упражняет и развивает в нас те же самые способности. Мы здесь в отличие от него не создаем произведения искусства. Но мы, подобно ему и с его помощью, реализуем себя как люди, научившиеся чувствовать и мыслить так же, как он, упражняя и развивая в себе эти способности. Во-вторых, то "единение" людей, которое, согласно Льву Толстому, и составляет назначение искусства, - не только цель нашего общения с художником. Оно же - условие общения от самого начала и до конца. Общение и происходит лишь до тех пор, пока мы "едины" и мыслим "сообща". Оно не возникает или прекращается, если такого "сочувствия" и "единомыслия" нет.

Второй вывод состоит поэтому в следующем. Причины, которые мешают большинству людей взять в акте общения с художником все то, что он дарит, адресует нам, - **вне искусства и природы общения**: искусство никак не повинно в этой **социальной** беде. В самом деле, есть два принципиально разных случая, когда единомыслия нет: "неприятие от непонимания" или же, напротив, "неприятие от понимания". В этом

случае мысль художника отвергли именно потому, что поняли ее, но не согласились с нею - как не принял, к примеру, Ф. Тютчев пушкинских "Вольности" и "Пророка". Теоретически важен и интересен именно этот случай. Отношение между художником и его читателем утрачивает здесь его неравноправный характер, акт общения обращается диалогом между ними. Напротив, "суд глупца и смех толпы холодной" теоретически неинтересны: художника не понимают, ибо не подготовлены к восприятию его творчества, неспособны к этому. Но художественность как существеннейшее свойство искусства и есть способность художника ясно, точно высказать другим свою эмоциональную образную мысль. Он сделал все для того, чтобы его поняли, а потому и не на нем - вина и ответственность, если его не смогли понять. Но и возлагать ее на то большинство людей, которому остается вчуже классика мировой художественной культуры, мы тоже не вправе. Всякий индивид - человек, и всякий физически нормальный ребенок "от двух до пяти" - творец, и любой из нас потенциально способен понять художника. Причины, по которым этого не происходит, внешни и искусству, и общению, и человеку, но имеют исключительно социальный характер. Именно общество, каково оно ныне, несет всю вину и всю ответственность за неразвитость, некультурность его граждан. Они - их беда, а не вина.

Вопросы о том, излечимы ли эти социальные причины или же нет, и как лечить само общество - не мой предмет. Для нас профессионально важно здесь лишь то, что именно эти реалии властно диктуют необходимость такого учебного *курса*, как "художественное образование и воспитание", а вместе с тем и недостаточность его. Никакое преподавание никаких образовательных курсов недостаточно вне и помимо идейно обосновываемой ими *практики*.

Мало того: даже такое практическое художественное образование и воспитание людей эффективны только как составная часть более общей культурной работы - "выделки человека" (Ф.М. Достоевский). Именно такая постановка проблемы позволяет перейти к заключительной части этого сообщения. Последний из выводов, который подлежит здесь обоснованию, состоит в следующем: акт общения - *сотворчество*. Совместно с художником, ведомые им, мы - зрители, слушатели или читатели - творим здесь *человека* в каждом из нас, развивая в себе все основные творческие способности. Речь идет именно о творческих способностях "вообще" в их применении к любым видам творчества, а не только и даже не столько к художественному творчеству. Этим резко ослабляется сила возражения "даже знаток искусства не стал художником", эта цель здесь и не ставилась. Вопрос на самом деле в том, помог ли художник человеку обогатить себя, развить в себе все творческие способности.

Доказывать здесь, что искусство - "школа воспитания чувств", значило бы ломиться в открытые ворота, это знают все. Точно также нелепо было бы отрицать то огромное воздействие, которое Пушкин, Достоевский или Лев Толстой оказывают на формирование у нас наших нравственных ценностей, убеждений и идеалов, и, следовательно, на развитие нашей способности к ценностному осознанию бытия. Сосредоточиться можно поэтому на основной творческой способности человека - самостоятельной деятельности воображения. Но начать теперь можно с доказательств "от противного": а чего, собственно, недостает человеку, не воспринимающему искусства? Сказать, что он неподготовлен к восприятию мировой художественной классики, было бы верно, но уж, согласитесь, недостаточно, ибо вопрос уже в том, чего же ему конкретно для этого не хватает.

Для меня лично неприемлем ответ, будто человек "не умеет слушать" классическую музыку. Тогда тот, кто не любит Достоевского, "не умеет читать"? Тот, кому вчуже полотна Пикассо или Сальваторе Дали, "не умеет видеть"? А так как эти люди не слепоглухонемые, то ответ надо искать в другом. В действительности всем этим людям недостает как раз того, без чего нет творца - *способности самостоятельного мышления и воображения*. В том-то и суть дела, что освоение произведения художника предполагает эту способность, *требует* ее. Доказать это - моя последняя задача. А ее решение приводит к парадоксу.

Этот парадокс: как раз те отличия, которые характеризуют деятельность человека как субъекта восприятия произведения искусства по сравнению с деятельностью самого художника, создавшего это произведение, которые дали повод к отрицанию творческого характера этого восприятия, только и *делают акт восприятия творческим*. Необходимость самостоятельной работы воображения и мысли возникает в силу того, что мы в актах восприятия не только не повторяем пути, которым шел сам художник, но должны пройти *свой, обратный по сравнению с художественным творчеством, путь*.

Хрестоматийный пример: лермонтовское "Воздух чист и свеж, как поцелуй ребенка". Даже если эта ассоциативная связь уже была в сознании писателя до того, как он прибег к этому сравнению, мысль Лермонтова шла от закрепленного в памяти прошлого чувственного опыта к словесному образу. И проверял он, работая над рукописью, ставя себя на место читателя, этот образ, точно зная, какого эффекта хотел достичь. Читатель же, напротив, не знает, да и не может знать, что думал писатель. "Чужая душа - потемки". Дан ему текст. Он должен сам проделать обратный путь от словесного образа к живому представлению уже в своем сознании.

Это и объясняет, почему акт восприятия такого текста требует от читателя самостоятельной работы воображения. Но и она не принуждена, а свободна, художник лишь помог нам проделать ее. Мы и здесь, следовательно, не выходим за рамки норм общения со всяким умным, развитым и добрым собеседником, увлекшим нас богатством игры его интеллектуальных сил. Но как раз в таком общении с такими людьми и происходит наше личностное развитие.

С музыкой это еще очевиднее. Ее возможности изобразить еще меньше: музыкант не может с помощью слов описать предмет и впечатления от него. Музыкальный звук (с такой точки зрения) не

изобразителен. Зрительных образов тут нет. Подсказать слушателю труднее.

Как и у читателя, его, воображение должно проделать свою работу, двигаясь от музыкальных образов к реальному миру (т.е. в направлении, прямо противоположном процессам их рождения). Музыкальные образы возникают принципиально иначе. Иллюстрация тому - один пример из творчества признанного мастера в "изображении" природы Н.А. Римского-Корсакова.

Он писал "Снегурочку" летом, в деревне, под живыми впечатлениями русской природы: "Здесь все мне нравилось, все приводило меня в восторг, все как-то особенно гармонировало с моим тогдашним пантеистическим настроением и с влюбленностью в сюжет "Снегурочки". Какой-нибудь толстый корявый сук или пенёк, поросший мхом, мне казался лесным или его жилищем; лес "Волчице" - заповедным лесом; голая Копытецкая гора - Ярилиной горой; тройное эхо, ... - как бы голосами лесных или других чудовищ" [1, с. 238].

Такие документы бесценны, если речь заходит о побудительных мотивах творчества, о рождении тех идей, которые становятся лейтмотивами произведений искусства. Они позволяют ясно представить, какой богатый и разнородный жизненный материал питает деятельность воображения творца /значимы оказались даже. исконные русские названия деревень - Канезенье, Подберезье, Копытец, Дремяч [1, с. 237].

Но все это переплавлено в воображения композитора в музыкальные образы. Слушателю в записи, дана только музыка оперы. А его воображение, ведомое музыкальными образами, идет по пути, обратному их рождению: от самих, ассоциативно, - к образам родной природы русской старины. Текст, либретто, сюжет, действие оперы организуют эту работу, задают ей "программу". Но вот выполнить эту работу под воздействием музыки должен сам слушатель.

В этих примерах доказательством относительной самостоятельности работы его мысли служит то, что она проделывает свой путь, противоположный по направлению пути творческой мысли музыканта: не "жизнь - идея - произведение", но "произведение - идея - жизнь". Таков путь нашего приобщения к мыслям художника. Но возможное несогласие с ними предполагает уже творческую деятельность самого слушателя.

Если заменить поэтому идею, полонившую художника и ставшую живым зародышем его произведения, самым этим произведением в акте его воздействия на людей, то во всем остальном получается очень близкий аналог творчества:

1. Произведение искусства производит в субъекте его восприятия, в нас, то же самое действие, которое происходило в художнике в акте столкновения его идеалов с действительностью. Оно "со-общает" вам ту же идею, которая родилась в нем.

2. Но сам акт "освоения" этой идеи читателем, слушателем, зрителем - аналогичен этому "рождению" идеи. Мы проникаемся тем же эмоциональным отношением к миру, что и художник, его убеждениями, идеалами. Мы по-своему и для себя как бы повторяем как побудительные мотивы нашего отношения к миру побудительные мотивы его творчества.

3. Аналогичны поэтому и механизмы нашего восприятия произведения искусства и того творческого акта, в котором оно возникло. Это по их существу - те же самые механизмы страстей, оценок, идеалов, переосмысления мира сквозь призму таковых. Как родилась мысль у художника, так же рождается она заново у нас. Вот почему и те способности, каких требует понимание его творений /пусть в иных связях и на ином уровне/ - те же, что и у творца.

Речь идет, разумеется, не о буквальном, но о диалектическом "тождестве" таких способностей, да еще и в абстракции от специфики той специальной одаренности, которая обеспечивает возможность успешно производить художественные образы, а не просто адекватно понимать и для себя воспроизводить их. Таким образом, сам процесс понимания искусства (если это - действительно понимание) предполагает в людях и развивает в них все те способности, которые нужны, чтобы творить.

Список литературы

1. Римский-Корсаков Н.А. Летопись моей музыкальной жизни. — М.: Музгиз, 1957.

УДК 747.012

Файзуллина Э.Е.

Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г.Уральск, Казахстан

КОСТЮМ КОЧЕВНИКА КАК ИСТОЧНИК ВДОХНОВЕНИЯ ДЛЯ ДИЗАЙНЕРОВ ОДЕЖДЫ

Идеи достаточно редко бывают абсолютно новыми: дизайнеры творят, преобразовывая окружающий мир. Для дизайнера одежды источником вдохновения может служить любое явление. Идеи не появляются по волшебству, они являются результатом систематической переработки средовых образов, понятий, явлений. Частой ошибкой дизайнеров-новичков является создание серии разрозненных моделей, не объединенных единым стилевым решением и не имеющих конкретного источника вдохновения. Мода представляет собой трехмерное структурное искусство, и хотя ничто не устаревает так стремительно как мода, обращение за идеями к прошлому, к устоявшемуся, традиционному часто дает прекрасный результат. Творческий процесс — это достижение единства формы и содержания. Личностный подход к той или иной

идея делает дизайн актуальным. При изучении этнического источника важно собрать как можно большее количество культурных ассоциаций, чтобы исследование и вдохновение автора трансформировались в дизайн, сохраняющий влияние источника, но не повторяющий его. Ведь модель тогда является удачной, когда она интерпретирует традиционные образы, раскрывая их под другим углом. В свете этого костюмные комплексы разных народов, в том числе кочевых, являются одним из основных источников вдохновения для дизайнеров одежды по всему миру. Более глубокое ознакомление с костюмом и его семантикой может явиться еще одним мощным стимулятором для творчества, поскольку позволяет осознать всю красоту, глубину, многовековую логику и не случайность всех элементов костюмного комплекса, что нам бы хотелось продемонстрировать на примере костюма кочевников.

Кочевничество – это особый мир, отличный от мира земледельческих обществ. Исследователями выделяются характерные признаки, свойственныеномадным цивилизациям – схожее отношение к категориям времени и пространства, гостеприимство, система родства, неприхотливость, выносливость, милитаризованность, и, несомненно, главный отличительный маркер – это культовое отношение к скоту – главному источнику существования кочевников. Современный научный подход рассматривает номадизм как некую квазицивилизационную общность, где предлагается не выделять единую для всех кочевых обществ цивилизацию, а рассматривать их как локальные цивилизации-культуры (например, арабийский полуостров был ареалом, где в VII веке возникла арабская цивилизация; регион Внутренней Азии, где, начиная с хуннского времени, существовала единая степная цивилизация с такими характерными признаками, как административное деление на крылья, использование десятичной системы, особое представление о власти, популярность скачек и верблюжьих бегов, особое мировоззрение). Поскольку номады были вынуждены поддерживать длительные и активные контакты с более высокоорганизованными земледельческо-городскими обществами (скифы и государства древнего мира, арабы, хазары, тюрки и Византия, Китай и кочевники Центральной Азии), поэтому империи кочевников являлись милитаристическими «двойниками» аграрных цивилизаций, поскольку зависели от поступающей оттуда продукции. Мобильность и кочевой образ жизни накладывал свою специфику на организацию быта и мировоззрение номада: неприхотливость, отсутствие недвижимого имущества, небольшой набор личных вещей, разборное жилище, наличие транспорта и тягловых животных.

В современной науке изучение костюмного комплекса стало одним из важнейших направлений в исследовании не только материальной культуры, но и когнитивной антропологии, поскольку способствует познанию таких областей традиционной культуры, как мировоззрение (система космологических представлений), символическое поле культуры, социальная стратификация (выполнение одеждой дифференцирующих функций), формирование художественных традиций. Традиционный костюм является выразителем религиозных представлений народа об окружающем мире, его этнического самосознания и этническим определителем категорий «свой» – «чужой». Вообще традиционная культура рассматривается учеными как особая семиотическая система, возникшая в дописьменную эпоху. Обычаи и традиции передаются от старших к младшим; человек в традиционной культуре органично взаимодействует с обществом и природой, он един с ними. Власть традиции в таких обществах очень сильна и освящена мифологическими представлениями. Мир воспринимается как целостность, и всё в мире: явления и вещи – является полифункциональными. И костюм, согласно этим представлениям, является материальной оболочкой, своеобразным звеном, связывающим человека с пространством окружающей среды, с внешним миром; в костюме закодирована сложная и сущностная информация о миропонимании человека. Все, что относилось к телу человека, в равной степени могло относиться и к одежде, покрывавшей тело. По законам мифологической логики с мужским и женским началом могли ассоциироваться любые объекты, на которые только возможно перенести эти атрибутивные свойства, поскольку деление человечества на два пола наиболее существенно. Большинство символов парны, то есть каждому «мужскому» соответствует свой «женский». «В случае, если какой-либо тезе нет соответствия в анатомии, оно создается искусственно, культурой...». Список таких бинарных оппозиций хорошо виден на примере компонентов и периферийных элементов комплекса одежды: голова и шапка, рука и рукав, нога и штанина, пуговица и петля.

В подавляющем большинстве традиционных культур Европы и Малой Азии противопоставление брючной и юбочной одежды играет функцию половой стратификации. Но «традиционные этнографические знания не способны объяснить, почему именно брюки являются знаком мужской одежды и, наоборот, юбка – женской». Одним из возможных объяснений может служить то, что женщина оседлых народов сидела дома у очага, поэтому у нее одна штанина – юбка, а мужчине приходилось много передвигаться, быть добытчиком – поэтому у него две штанины. Беря данное объяснение за парадигму, можно сделать вывод о причине наличия в культуре кочевников брючной одежды и у мужчин и у женщин: кочевникам приходилось постоянно передвигаться – поэтому все носили две штанины. Хотя, несомненно, помимо хозяйственного уклада и образа жизни, сильное значение имели и естественно-климатические условия. Имея две штанины, женщина у кочевников «вообще занимала... несколько более высокое положение, чем у земледельческих народов...», еще античные авторы отмечали это с неизменным удивлением. Причины относительной свободы женщины в семье и в обществе кроются в особенностях кочевого скотоводческого хозяйства, где женщина играла исключительно большую роль в производстве материальных благ, а потому находилась в постоянном контакте с мужчиной. «Женщины, отличавшиеся очень деятельным образом

жизни, разделяли со своими мужьями заботы о стадах, шили одежду, изготавливали войлок, правили повозками, выучили верблюдов и ездили верхом на лошади также смело, как и мужчины».

Для мифологизированного человеческого сознания все является частью космоса. Мир мыслится как мировая ось, «мировое древо». Костюм являлся моделью окружающего человека пространства, куда входят основные зоны Вселенной: верхняя (небесное царство), средняя (земля), нижняя (подземное царство). Эти миры соединены мировым деревом, горой или космической рекой. С помощью этой *axis mundi* различимы много других сфер, в частности: прошлое – настоящее – будущее (временная сфера); благоприятное, нейтральное, неблагоприятное (этиологическая сфера); три части тела: голова, туловище, ноги (анатомическая сфера); три вида элементов стихий: огонь, земля, вода («элементная» сфера) и т. п. Согласно этому вертикальному членению головной убор ассоциируется с верхним миром, верхняя одежда – средний мир, а обувь – с нижним миром. Вообще, часто один и тот же предмет (например, орнамент на одежде или сама одежда, какая-либо подвеска, деталь прически и т. д.) в одних случаях выполнял знаковую функцию, информируя о социальном статусе своего владельца, в других служил простым украшением, а в третьих, играл роль фетиша – амулета, оберега, талисмана и получал соответствующее наименование.

В архитектуре и в одежде был последовательно проведен один и тот же принцип размещения «заклинательного» орнамента: орнаментировались все проемы и отверстия, через которые всевозможные вредоносные силы могли проникнуть к человеку. Важно было защитить те места, где кончалась одежда, и начиналось тело человека. В одежде магическим охранительным узором покрывались: ворот, обшлага, подол, разрезы, проймы, вообще все края одежды. У славян сама ткань считалась непроницаемой для духов зла, так как при ее изготовлении участвовали предметы, обильно снабженные магическим орнаментом (трепало, прялка, ткацкий стан). Нарушение целостности образа, утрата части экипировки (пояса, платка, воротника, пуговицы и т. п.) в ритуально-мифологической традиции кочевников была связана, согласно бытовавшим представлениям, с опасностью обезличивания, социальной, а порой и реальной смерти. Вещи, принадлежащие человеку, его одежда ассоциируются с владельцем и ее цельность или повреждения говорят о том, что случится с человеком – хорошее или плохое: «все случившееся с одеждой отражается и на самом человеке, даже если он в это время находится далеко». Данные представления справедливы для большинства этносов. У монгольских народов для защиты детей от злых духов, для сохранения их жизни часто давали некрасивые имена, отдавали на воспитание кому-нибудь, одевали амулеты-обереги или в костюм взрослого человека. Считалось, что вредоносные силы примут человека (ребенка) за кого-нибудь другого, не найдут его, он им не понравится.

В представлениях тюрко-монгольских народов явно прослеживается идея о вредоносном влиянии вещей, принадлежащих женщине. Женские вещи являли собой как бы средоточие женских (отрицательных, «вредоносных») качеств. Большим оскорблением было для мужчины у монголов, если женщина вешала свою одежду поверх мужской. У бурят невестка не могла повесить на одну вешалку свою одежду вместе с одеждой братьев ее мужа.

Основной символической функцией вещей также является передача некоей информации, например социального плана. И ее в основном несут части костюма не обусловленные непосредственно защитной функцией. Например, у тувинцев старые девы носили мужскую одежду или же одну косу, как мужчины, а холостяки – рваную и плохую одежду.

Таким образом, на одежду переносились все соответствующие соматико-сакральные представления, и она осмыслялась не только как покров человека от физического воздействия, но и как защита тела, разума и воли её владельца от возможного злого умысла со стороны посторонних сил. По поверьям, злые духи могли сильно повлиять на человека, вызвать разные болезни, слабоумие, дурные поступки. Поэтому существовали обряды изгнания злых духов, очищения и обереги. Человеку традиционного мировоззрения было свойственно всякую защиту упрочивать с помощью магических действий и знаков (орнамент и т. п.). Большое значение придавали в этом и одежде. Узоры на ней, тотемные украшения должны были способствовать укреплению здоровья и духа человека.

Любая вещь несет информацию о мировоззрении ее создателей, тем более в культуре, не обремененной большим количеством вещей. Если тенденция выделить, подчеркнуть какую-либо деталь является устойчивой, то значит, она является очень устойчивой и прочно и твердо обусловленной в мировоззрении женщин, изготавливавших одежду.

На кафедре «Изобразительное искусство и дизайн» готовят специалистов по направлению «Дизайн» большое внимание уделяется изучению традиционных костюмных комплексов разных народов как одного из главных источников вдохновения. В программе курса «Проектирование костюма» учат проектировать и профессионально создавать и представлять единичные изделия, комплексы и ансамбли, а также полноценные авторские коллекции одежды и аксессуаров. Цель курса – свободное выражение творческого замысла дизайнера по проектированию коллекций одежды (и аксессуаров) от идеи до реализации. Целью является создание четко выстроенного ряда моделей, складывающихся в единую коллекцию. В процессе прохождения курса «Проектирование костюма» студент – будущий дизайнер одежды, учится образно мыслить, развивает свой творческий потенциал. Дисциплина учит анализировать проектное задание, обобщать материал, выполнять эскизы, макеты; способствует развитию объемно-пространственного мышления студента, повышает уровень его художественной подготовки; дает представление о роли

композиции в процессе проектирования костюма. Студент овладевает навыками дизайнерского проектирования, которые в дальнейшем сможет использовать в своей творческой деятельности. Тщательно изучается источник, выбираются наиболее привлекательные аспекты, интерпретируются этнические мотивы и применяются при создании одежды. Этапами курсового проектирования поданной тематике являются: выполнение зарисовок традиционных этнических костюмов с использованием различных графических материалов и их анализ; создание серий костюмов женской одежды на основе трех различных этнических источников в графике и цвете, просмотр и отбор эскизов – идей, изображение выбранного комплекта в увеличенном формате, выполнение модели в материале, и наконец, последним этапом является защита проекта и его демонстрация. Критериями оценки курсового проекта являются оригинальность творческой переработки этностиля, острота замысла, современность и актуальность; качество, оригинальность и выразительность графического языка и колористического решения. Таким образом, в результате успешного освоения данного курса студент приобретает следующие знания и умения необходимые для дальнейшего профессионального становления: освоение основных этапов проектирования; понятие о функциях одежды и ее классификация; освоение различных приемов декоративной стилизации, умение разбираться и владеть богатым арсеналом средств изображения, стилизации и презентации моделей одежды на плоскости и в пространстве; навык поэтапного доведения творческой идеи до конечного результата – цельного ансамбля (коллекции); единство ее объемно-пространственной структуры и композиционного равновесия; выработка своего индивидуального художественного стиля.

Список литературы

1. Банчиков Г.Г. Брак и семья у монголов. – Улан-Удэ, 1964. – 59 с.
2. Д'Оссон К. История монголов от Чингиз-Хана до Тамерлана. – Т. 1. Чингиз-Хан. – Иркутск, 1937. – 248 с.
3. Крадин Н.Н., Скрынникова Т. Д. Империя Чингис-хана. – М., 2006. – 557 с.
4. Новик Е.С. «Вещь-знак» и «вещь-жест»: к семиотической интерпретации фетишей // Вестник РГГУ. – 1998. – Вып. 2. – С.79–97.
5. Потапов Л.П. Очерки народного быта тувинцев. – М., 1969. – 402 с.
6. Садохин А.П. Этнология: учебник. – М., 2001. – 256 с.
7. Сарианиди В.И. Золото безымянных царей // Курьер Юнеско. – 1980. – №1. – С. 2935.
8. Топоров В. Н. Древнее мировое. Мифы народов мира. – Т. 1. – М., 1980. – 672 с.
9. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. – Новосибирск, 1988. – 225 с.
10. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Человек. Общество. – Новосибирск, 1989. – 243 с.

У СЕКЦИЯ

ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫҢ ЖАҢҒЫРУЫ МӘНМӘТІНІНДЕГІ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ БАСЫМ БАҒЫТТАРЫ

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В КОНТЕКСТЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

ӘОЖ 574.6

Алиманова А.А., Тайжанова М.М.

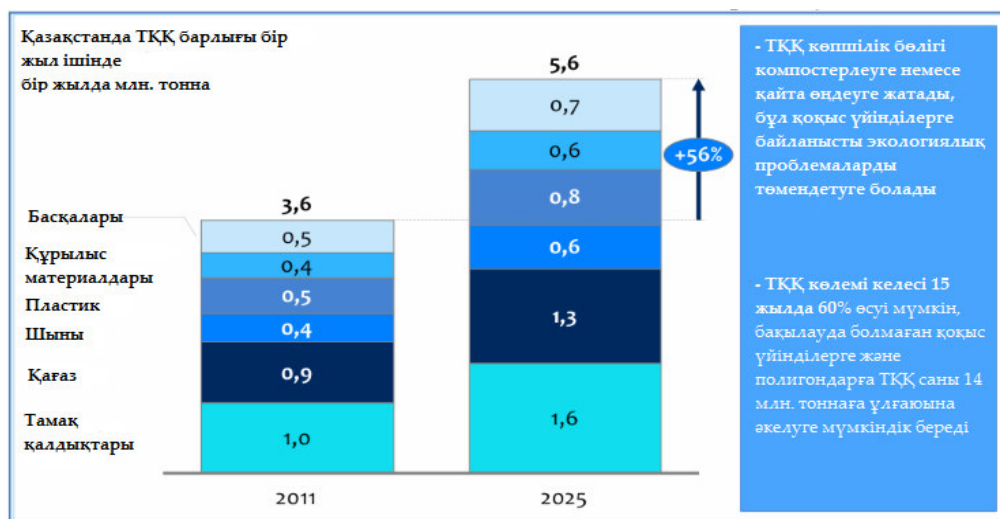
М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Петропавл қ., Қазақстан

ҚР «ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКАНЫ» ІСКЕ АСЫРУ ТИІМДІ БАҒЫТТАРЫНЫҢ БІРІ – ТҰРМЫСТЫҚ ҚАТТЫ ҚАЛДЫҚТАРДЫ ҚАЙТА ӨНДЕУІ

Қазақстан Республикасы тұрмыстық қатты қалдықтарды (ТҚҚ) қайта өңдеу барысында, дамыған елдерден қалдықтарды дұрыс басқару технологияларын меңгеруде. Тұрмыстық қатты қалдықтарды қайта өңдеу еліміз үшін тиімді болып саналады. Себебі қалдықтарды қайта өңдеу үшін қажетті ресурстар жеткілікті, өндейтін шикізат, ТҚҚ басқару бойынша жаңа кәсіпорындардың ашылу мүмкіншіліктері, қалдықтарды басқару үшін жаңа технологиялар бар. Сонымен қатар, ТҚҚ дұрыс басқару арқылы еліміздің экологиялық деңгейі жақсара түседі.

Қазақстанда қалдықтарды басқару жағдайы белгілі жағдайлармен түсіндіруге болады.

Тұрмыстық қалдықтар көлемдерінің ұлғаюы. Қалалық аудандарында тұрмыстық қалдықтардың көлемі негізінен (бір жыл ішіндегі бір тұрғынға шамамен 330 кг келеді) елдердің ЖІӨ сандарына қарай белгіленеді. Ауқаттылықтың өсуіне байланысты 2025 жылға қарай тұрмыстық қатты қалдықтардың көлемі 50% өсуі мүмкіндігі бар (1 сурет). Қазақстанда жинақталған ТҚҚ-ның жалпы көлемі 100 млн. тоннаға жуық, бұл ретте, жыл сайын тағы да 5 – 6 млн. тоннаға жуық ТҚҚ жинақталады. 2025 жылға қарай бұл цифрлар 8 млн. тоннаға дейін өсуі мүмкін, бұл ретте, пайда болатын қалдықтар полигондарға алдын ала сұрыпталмай және залалсыздандырылмай орналастырылады.

1 сурет – Қазақстанның ТҚҚ 2025 жылға дейін өсуі

Қазіргі уақытта Қазақстанда тұрмыстық қатты қалдықтардың қалыптасу «көзінен» бөлек жинау жүйелі деңгейде жолға қойылмаған, сондықтан қалдықтарды қалыптасу көзінде бөлу, қалдықтарды бөлек-бөлек шығару, қалпына келтірілген материалдарды қайта өңдеу және сату жүйелеріне бүкіл ел бойынша кешенді экономикалық талдау жүргізу мүмкін емес.

Қазіргі уақытта елімізде қалдықтарды сұрыптаумен, жинаумен және кәдеге жаратумен айналысатын 139 кәсіпорын мен ұйым бар болған, әрине, республика үшін бұл сан өте жеткіліксіз саналады.

Коммуналдық қалдықтар тұрмыстық қатты қалдықтардың негізгі санаты болып табылады, салмағы бойынша пайыздық қатынаста тұрмыстық қатты қалдықтардың 90-95% жуығын алады.

Коммуналдық қалдықтардың жағдайы қалалық және ауылдық мекендерде ерекшеленетінін атап өту керек. Қалалық жерлерде үй қожалықтары ғана емес, кәсіпорындар мен ұйымдар да коммуналдық қалдықтарды негізгі шоғырландырушылар болып табылады. Айталық, 2012 жылы қалалық жерлерде 3,7

млн. тооннаға жуық ТҚҚ қалыптасқан, оның ішінде 75-80%-ға жуығын үй қожалықтары қалыптастырған және тиісінше қалдықтардың шамамен 20-25%-ын заңды тұлғалар (кәсіпорындар мен ұйымдар) қалыптастырған.

Коммуналдық қалдықтар – ауылдық жерлер. Қазақстанда ТҚҚ қалыптасуының жалпы көлеміндегі ауылдық жерлерде ТҚҚ түзілуінің үлесі шамамен 30%-ға жуық, мұның өзі 2012 жылы 1,5 млн. тоннаға тең болды.

Ауылдық аудандардағы қалдықтардың морфологиялық құрамы оның қалалық жерлердегі құрамынан өзгеше. Онда органикалық қалдықтар басым және пластмассаның, қаптама материалдарының, қағаз бен картонның үлесі аз. Ауылдық аудандарда қалдықтардың органикалық бөлігі, әдетте, полигондарға немесе үйінділерге орналастырылмайды. Органикалық қалдықтардың қомақты бөлігі малға беріледі немесе үй жағдайларында кордаланады. Бұдан басқа, ағаш пен басқа материалдар жылыту мақсатында жағылуы мүмкін. Қызметтің осы екі түрі де қалыптасатын қалдықтардың құрамы мен көлеміне әсерін тигізеді.

Ауылдық жерлерде қалдықтарды жинақтаудың нормалары туралы деректер жоқ. Халықаралық тәжірибеге сәйкес бір адамға шаққанда жылына 150-ден 300 кг дейінгі мән шындыққа жанасады.

Коммуналдық қалдықтарды сұрыптау және өңдеу. Қазіргі уақытта республикадағы ТҚҚ-ның мардымсыз бөлігі ғана (әртүрлі бағалау бойынша 3%-дан 5%-ға дейін) кәдеге жаратылатынын талдау көрсетіп отыр. Тиісінше, қалған қалдықтар полигондарға орналастырылады, бұл ретте олардың құрамындағы қайталама материалдық ресурстар жоғалып кетеді.

Республикада қазіргі уақытта қалдықтарды өртеу немесе биологиялық өңдеу жөніндегі орталықтандырылған кәсіпорындар жоқ, осылайша, ТҚҚ-дан «жасыл» энергия өндіру жолға қойылмаған. Қалдықтарды механикалық-биологиялық өңдеу зауытын салу жөніндегі алғашқы пилоттық жобаны Ақтау қаласында іске асыру межеленген. Бұл қоқыс өңдеу кешенін салуды 2014 жылы бастау жоспарланған әрі бұл зауыт қалдықтардың органикалық фракциясын анаэробты ыдырату технологиясын пайдалану арқылы ТҚҚ-дан «жасыл» энергия өндіретін алғашқы кәсіпорынға айналмақ.

Коммуналдық қалдықтарды көму. Бүгінгі күні қалдықтарды полигондарға көму Қазақстанда қалдықтарды үнемі орналастырудың негізгі әдісі болып табылады. Тұрмыстық қатты қалдықтардың көпшілігі қайтадан пайдалану/өңдеу үшін сұрыпталмайды және қалдықтар көмілетін жерде үйіледі. Қалдықтар орналастырылатын объектілері, көбінесе, ТҚҚ полигондары деп атаудың өзі қиын, өйткені олар, негізнен қоқыстың санкцияланбаған үйіндісі болып табылады. Олардың көпшілігі «ТҚҚ полигондары» санатына жатқызуға болатындай инженерлік құрылыстар болып табылмайды [1].

Қазақстан Республикасында тұрмыстық қатты қалдықтарды басқару саласын реттейтін негізгі құжат Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі болып табылады. Қалдықтармен жұмыс істеуге қойылатын Экологиялық кодекс талаптарын шартты түрде үшке бөлуге болады:

1. қызметінің процесінде қалдықтар қалыптасатын жеке және заңды тұлғаларға қойылатын, қалдықтар қалыптасқанға дейін орындалуға тиіс экологиялық талаптар;
2. қызметінің процесінде қалдықтар қалыптасатын жеке және заңды тұлғаларға қойылатын, қалдықтар қалыптасқаннан кейін орындауға тиіс және қалдықтарды жинақтауға, сондай-ақ қалдықтарды жинау, өңдеу, кәдеге жарату, залалсыздандыру, тасымалдау және сақтауға қойылатын талаптарды қамтитын экологиялық талаптар;
3. қызметінің процесінде қалдықтар қалыптасатын жеке және заңды тұлғаларға қойылатын, қалдықтарды көму кезінде орындалуға тиіс және қалдықтарды орналастыру полигондарына, оның ішінде қауіпті қалдықтарды орналастыру полигондарына, сондай-ақ радиоактивті қалдықтарды көму пункттеріне қойылатын талаптарды қамтитын экологиялық талаптар.

Экологиялық кодексте қалдықтарды орналастыру полигондарының жіктелімі бар:

- 1-класс – қауіпті қалдықтарды орналастыруға арналған полигон;
- 2-класс – қауіпсіз қалдықтарды орналастыруға арналған полигон;
- 3-класс – тұрмыстық қатты қалдықтарды орналастыруға арналған полигон [2].

Петропавл қаласының полигоны 2,3 – класс санаттарына жатқызуға болады. Біздің полигонға қауіпсіз қалдықтарды және тұрмыстық қатты қалдықтарды орналастыру үшін барлық жағдайлар бар.

Облыс аумағында тұрмыстық қатты қалдықтарды бөлек жинау практикалық жүзінде нашар дамыған. Қалдықтардың іріктеу бойынша арнайы технологияның болмауы, кейбір қалдықтар бойынша қайта өңдеу технологиясының аз болуы, осыған орай құнды компоненттердің жоғалуына әкеп соқтырады (әйнек, пластик, металдар және т.б.). Бұл орайда ТҚҚ полигондар мен қоқыс үйінділердің өсуіне әкеледі.

ТҚҚ басқару тиімділігін арттыруға тұтастай Қазақстан Республикасы мен Солтүстік Қазақстан облысы үшін өзекті мәселе болып табылады. Қазіргі уақытта облыста ауылдық елді-мекендерде өндірістік және коммуналдық қалдықтардың полигондары апатты қоқыс үйінділерге айналуын айтуға болады. ТҚҚ полигондардың қандай да бір құқық белгілейтін құжаттардың болмауы болып табылады. Сол себепті есепте «шартты түрде ұйымдастырылған үйінділер» термині, бұл жерде тарихи қалыптасқан үйінділерді айтады (ондаған жылдар бойы белгілі бір аумақта орналасқандар) санкцияланбаған үйілген қоқыстың арасында ажырату үшін пайданылады. Солтүстік Қазақстан облысында 620 шартты түрде ұйымдастырылған үйінділер және жерлік және экологиялық барлық нормативтік құжаттары бар 10 ұйымдастырылған үйінділер бар. Жалпы қоқыс тастайтын жер алаңдарының ауданы шамамен 1368 га. Облыс аудандарының жергілікті атқарушы органдары полигондарды заңдастыру (кент үйінділерін) мәселесін шешудегі толық өкілеттілігін іске асырмайды [3]. Жалпы 2016 жылғы облыстық табиғи ресурстар және табиғат пайдалануды реттеу басқармасының деректері бойынша облысымызда 490 қоқыс үйіндісі тіркелінді (Петропавл қаласында 1 полигон және Бескөл а. полигон қайта құрылуда).

ТҚҚ жалғыз полигоны Петропавл қаласында орналасқан. Полигон ауданы 27,9 га, жобаланған көлемі – 2,2 млн. м³ шамасында, санитарлық-қорғау зонасының өлшемі – 500 м. Полигон 1996 жылдан бастап пайдаланымға тапсырылды. ТҚҚ полигоны Петропавл қаласының «Коммунхоз» МКК басшылығында орналасқан. Жалпы полигонның пайдалымы 15 жылға арналған деп жобаланған (2011 жылға дейін), бірақ пайдаланымы 2018 жылға дейін ұзартылған еді.

Полигонның арнайы техникамен жабдықталған, олар: Т-130 тракторы, Газ-52, МКД-43362 арнайы щеткасы бар, құм шашатын автомашина, SHANTUI SD 16 бульдозеры бар. Полигонның территориясына қауіптілігі IV және V класстары қабылданады. Уытты және сынабы бар қалдықтарды полигон қабылдамайды.

Қалдықтардың қоймалау әдісі жеңілдетілген сызба арқылы жүзеге асырылады: коқыс тасушы машинасы коқысты түсіреді де оны нығыздайды, 0,8 т/м³ тығыздығына жеткізеді. Тұрмыстық қатты қалдықтар қабаттап үюленеді, әрбір қабаттың қалыңдығы 0,5 метрге жетеді [4].

Халықтың коқыс жинау және шығару қызметтеріне қол жеткізуі ірі қалаларда ғана қолайлы болып табылады. Шағын қалаларға, сондай-ақ ауылдық жерлерге мұндай қызметтерді көрсетудің болмауы не жеткіліксіз дәрежеде көрсетуі және қызметтер сапасының төмен болуы тән.

Тұрмыстық қатты қалдықтарды тұрғындарды жұмылдыра отырып сұрыптау жүйесінің болмауы, сондай-ақ арнайы алаңдардың болмауы мен полигондардың шалғайлығы санкцияланбаған үйінділердің өсуіне алып келеді. Қоршалған контейнер алаңдары санының жеткіліксіз болуы, сондай-ақ контейнерлердің тозуы көпқабатты үйлердің айналасында антисанитариялық ахуалдың орын алуына әкеп соқтырады.

Тұрғындармен өзара іс-қимыл жасау және коммуникация шаралары. Тұрмыстық қатты қалдықтарды басқаруда кең жұртшылықты хабардар ету үлкен рөл атқарады. Хабардар ету ТҚҚ басқару жүйесін жоспарлауға ең ерте кезеңде енгізілетін болады.

Қысқа мерзімді перспективада негізгі көңіл тұрмыстық қатты қалдықтарды басқарудың тиімді жүйесі болуының маңыздылығы жөніндегі міндеттерге шоғырланатын болады:

- қалдықтармен кәте жұмыс істеудің теріс әсерін талқылау;
- қалдықтармен жұмыс істеу саласындағы сәтті практикалық тәжірибені таныл ету;
- ауданда қалдықтармен жұмыс істеу жүйесінің танылуы;
- бөлек жинау мен қайталама материалдық ресурстарды пайдалану артықшылығын көрсету;
- қалдықтармен жұмыс істеу жүйесіндегі өзгерістер және осындай өзгерістердің мақсаттары туралы халықты уақытылы хабардар ету;

қалдықтармен жұмыс істеудің тиімді жұмыс істеп тұрған жүйесіне қажетті инвестициялар жөнінде хабардар болуды арттыру [5].

Тұрмыстық қатты қалдықтарды жинау, тасымалдау, кәдеге жарату, өңдеу және көму жөнінде көрсетілетін қызметтер кешенінің тиімділігін, сенімділігін, экологиялық және әлеуметтік қолайлылығын жоғарылату, ТҚҚ өңдеу үлесін ұлғайту, сондай-ақ қалдықтарды қауіпсіз көмуді қамтамасыз ету болып табылады. ТҚҚ басқарудың дұрыс болмауы, яғни экологиялық және ресурстарды тиімді пайдаланудың талаптарына сәйкес келмеуіне орай, елімізде барлық облыстарда кәсіпкерліктер ашылуда. Қазақстан Республикасының азаматтарын экологиялық мәдениетке үйрету қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. «Тұрмыстық қатты қалдықтарды басқару жүйесі жаңғыртудың 2014-2050 жылдарға арналған бағдарламасы»: ҚР Үкіметінің қаулысы.
2. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. – Алматы: Юрист, 2007. – 164 б.
3. ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті [электронды ресурс]. – <http://stat.gov.kz/>
4. «Солтүстік Қазақстан облысы әкімдігінің табиғи ресурстар және табиғат пайдалануды реттеу басқармасы» МКК – [электронды ресурс]. – <http://dpr.sko.gov.kz/>.
5. Гринин А.С., Новиков В.Н. Промышленные и бытовые отходы: хранение, утилизация, переработка: учебное пособие. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 336 с.

УДК 378.02:37.016

Амельченко В.И., Амельченко Л.Б.

Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г.Уральск, Казахстан

ОПТИМИЗАЦИЯ СОДЕРЖАНИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В условиях модернизации образовательной системы Республики Казахстан усиливается внимание к её гармонизации с международными образовательными стандартами. Во многом это относится и к географическому образованию. Предпосылкой к проведению данной работы является необходимость совершенствования образовательной системы республики, как одно из основных условий ускоренного развития республики [1].

Вопрос оптимизации географического образования находится в центре внимания Комиссии по географическому образованию Международного географического союза так как является одной из стратегических целей МГС. Данная цель определяется тем, что Географическое образование имеет очень

важное значение для всех национальных географических сообществ. Вместе с другими международными/национальными учреждениями, МГС несет ответственность за сохранение предмета географии в учебных планах, способствуя модернизации географических курсов в средней школе.

Для решения этой задачи выполняются следующие виды работ:

- разработка международного утвержденного минимума географических знаний для каждого современного человека;
- принятие нового Плана географического образования;
- изучение и распространение передового опыта, выработка рекомендаций по преподаванию географии в средней школе, высших учебных заведениях, школах управления, технических университетах;
- организация конкурса МГС по выбору лучшего учебника географии для средних школ и университетов в различных номинациях [2].

Современные глобальные изменения ставят сложные задачи перед человечеством XXI века. Ответом на них является «Декларация о географическом образовании для устойчивого развития». Декларация дополняет основной Международный Устав по географическому образованию (1992 г.) [2].

Почти все «области действий», вынесенные на первый план в программе ЮНДОУР, включая окружающую среду, водные ресурсы, развитие сельской местности, потребление, туризм, межкультурное взаимопонимание, культурное разнообразие, изменение климата, сокращение стихийных бедствий, биоразнообразие и рыночная экономика, – имеют географическое измерение.

Представление комиссии об образовании основывается на концепции экосистемы «человек – земля».

Географы занимаются исследованием того, как геосфера предоставляет системе «Человек» ресурсы и жизненное пространство и как общество оказывает влияние на систему «Земля». Таким образом, географы создают мост между естественными и общественными науками и изучают экосистему «Человек – Земля» как целое.

Помимо сугубо географического вклада, очень важно внедрять междисциплинарный подход, который необходимо развивать совместно с другими предметами;

Такой подход должен:

- сконцентрироваться на задачах, оценить альтернативы, рассчитать риски;
- воспринять комплекс причинно-следственных отношений и их динамики; - отражать побочные эффекты и последствия, связанные с тем или иным действием; - способствовать системному и комплексному мышлению;
- способствовать поиску, оценке, переработке и использованию информации соответствующими методами;
- способствовать уважению чужих взглядов и мнений;
- давать возможность размышлять над собственными мотивами и оценивать их;
- придать осмысленность собственной жизни и собственной этической базы;
- дать возможность принять участие в решении общих задач в рамках своей компетенции;
- способствовать участию в экологическом планировании и проектировании; - дать возможность оценивать собственные действия и их результаты;
- способствовать пониманию, что непрерывное обучение- это средство обогащения собственной жизни;
- способствовать оценке явлений и проблем с разных точек зрения; - дать возможность гибко применять различные методы при решении проблем; - способствовать установлению связи между местным или региональным опытом с глобальными явлениями [2].

Географическое образование может внести большой вклад в достижении целей, выдвинутых Декадой ООН по образованию, путём предоставления необходимых знаний, умений, ценностей и взглядов, необходимых для мирного сосуществования человека и природы на нашей планете.

Комиссия по вопросам географического образования придерживается мнения, что поиск единогласия в учебном плане по всему миру необоснованно. Наполнение учебных программ отражает цели и задачи, характерные для данного региона, которые отличаются от региона к региону и от страны к стране. Создание всеобщей программы обошло бы вниманием национальные и региональные нужды и различия. Поскольку идея всеобщей программы непрактична, Люцернская декларация устанавливает критерии, которыми следует руководствоваться при разработке, исправлении и оценке учебных программ по национальной географии. Важными для образования в рамках географии можно считать следующие критерии:

Критерии выбора географических целей. Образовательные цели национальных учебных программ должны сбалансированно отражать вопросы приобретения знаний, их интерпретацию и применение, а также вопросы формирования ценностей и взглядов.

Критерии отбора географических тем:

- Основные проблемы современного мира. Сюда входит определение вопросов, касающихся человечества и природы, представляющих важность для жизни, для соответствующего поведения в мире [2; 3].

Мы считаем, что для интеграции в международную образовательную систему, необходимо гармонизировать с международными стандартами школьное географическое образование республики. Для этого необходимо провести следующие виды работ:

1. Изучить, насколько полно школьное географическое образование Республики Казахстан соответствует международному стандарту географического образования.

2. Определить пути оптимизации школьного географического образования.

3. Составить для работодателей список элективных дисциплин, которые они могут рекомендовать использовать кафедре с целью формирования у студентов специальности 5В011600 - География готовности проводить географическое образование в школах республики Казахстан на уровне Международного стандарта.

4. Главным способом достижения этой цели является анализ школьных учебников по географии и другим предметам, при изучении которых формируются пререквизиты, необходимые для формирования определённых географических понятий и компетентностей.

Для получения конечного результата цели необходимо выполнить следующие задачи:

1. Изучить материалы комиссии по географическому образованию Международного географического союза, по результатам работы составить перечень понятий, основных географических компетентностей, которыми должны овладеть выпускники школ.

2. Провести анализ ГОСО РК и Программ по географии для каждого класса. Составить перечень основных понятий и географических компетентностей, которые содержатся в этих программах и ГОСО.

3. Провести сравнительный анализ двух полученных списков понятий и компетентностей (Международного географического союза и МОН РК).

4. Провести анализ учебников географии по каждому классу для изучения следующих вопросов:

- в каком классе, при изучении какой темы формируется то или иное понятие или компетентность,
- перед этим изучением ученики уже получили или нет необходимые пререквизиты, какие связи при этом используются (внутри предметные или межпредметные).

5. Составить для специальности 5В011600 - География примерный каталог элективных дисциплин, изучая которые, студенты в полной мере будут подготовлены к проведению географического образования в школе.

6. Изучение опыта Российской Федерации по оптимизации содержания школьного географического образования.

Ожидаемые результаты: предложения по долгосрочному и среднесрочному планированию школьных предметов для усиления их согласованности в процессе проведения межпредметных связей в географическом образовании. Список элективных дисциплин, которые директора школ, как работодатели, могут рекомендовать студентам специальности 5В011600 - География для включения в их ИУПы.

Стержневым моментом в совершенствовании образования является повышение функциональной грамотности, в том числе функциональной географической грамотности выпускников школ республики.

Содержание является одним из основных вопросов географического образования, поэтому, начиная с 19 века, привлекает внимание учёных-географов и методистов-практиков Западной Европы и России (Д.Д. Семёнов [4], Н.Н. Баранский [5], В.П. Максаковский [6] и др.). Но подобных работ, изучающих географическое образование республики Казахстан до настоящего времени не опубликовано. Так же нет опубликованных работ, в которых в качестве единой системы рассматривается школьное географическое образование и Каталог элективных дисциплин для студентов специальности 5В011600 - География.

В ранее проведённых исследованиях рассматривались программы и структура школьных учебников географии. Наиболее близкими к рассматриваемой теме являются исследования В.П.Максаковского, но в его научном анализе нет школьных учебников географии Республики Казахстан. Ни кто из авторов не рассматривал связь содержания вузовской подготовки будущих учителей географии с содержанием школьного географического образования.

Список литературы

1. Патриотический акт – Мәңгілік Ел [электронный ресурс]. – Kazpravda.kz 20:29. 26 апреля 2016 г.
2. Географический взгляд на образование для устойчивого развития // Материалы Симпозиума, состоявшегося в г. Люцерне, Швейцария, 29-31 июля 2007 г.
3. Международная Хартия географического образования, 2016 / Официальный перевод на русский язык.
4. Семёнов Д.Д. Отечествоведение. – Т. 1-6. – М., 1864–1887 гг.
5. Баранский Н.Н. Исторический обзор учебников географии (1876–1934). – М.: Географгиз, 1954.
6. Максаковский В.П. Географическая культура: учебник для вузов. – М.: ВЛАДОС, 1998. – 416 с.
7. Максаковский В.П. Преподавание географии в зарубежной школе. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 368 с.
8. Максаковский В.П. О современных линиях учебников географии, 5 ноября 2016 г.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МОДЕЛИ ТЮНИНА КАК МЕТОДИЧЕСКИЙ ПРИЕМ В ГЕОГРАФИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ СТУДЕНТОВ

Новому тысячелетию нужна новая современная система образования, которая бы удовлетворяла требованиям государства и общества, то есть необходимо идти в ногу со временем. Сегодня, как отмечают многие ученые всего мира, вместо базового образования, служившего человеку фундаментом всей его профессиональной деятельности, требуется «образование на всю жизнь». В наше время профессия педагога не терпит отставаний от времени. В настоящее время наиболее важными характеристиками каждого выпускника ВУЗа являются его компетентность и мобильность. Приобретение данных качеств студентом за время обучения зависит в большей степени не от того, какую информацию он получает, а от того, как он ее получает и как усваивает. Данный факт наглядно иллюстрирует «Конус опыта» (рисунок 1) американского педагога Эдгара.

Рисунок 1 – Эдгард Дэйл «конус опыта» [1]

Моделирование является одним из относительно «молодых» методов умственного обучения, который является активной степенью вовлечения студентов в учебный процесс. Согласно обобщенным данным при прочтении информации обычно запоминается 10%, при прослушивании – 20%, при просмотре – 30%, при одновременном прослушивании и просмотре – 50%, а после того, как человек сделает что-то сам, то он обычно запоминает 90%. Как говорил древний мыслитель и философ Конфуций «Скажи мне – и я забуду. Покажи мне – и я запомню. Вовлеки меня – и я пойму». Таким образом, инструментом познания как раз может стать модель. В основе моделирования лежит принцип замещения - реальный предмет может быть замещен в деятельности студентов другим знаком, предметом, изображением. Заключается он в том, что мышление студентов развивают с помощью специальных схем, моделей, которые в наглядной и доступной для него форме воспроизводят скрытые свойства и связи того или иного объекта. Метод моделирования эффективен потому, что позволяет педагогу удерживать познавательный интерес студентов на протяжении всего занятия. Именно познавательный интерес способствует активной мыслительной деятельности, длительной и устойчивой сосредоточенности внимания. С помощью схем и моделей студенты учатся преодолевать различные затруднения, переживаемые при этом положительные эмоции - удивление, радость успеха - придают им уверенность в своих силах.

Моделирование в географии – это экспериментальный метод исследования сложных явлений, структур и процессов, воспроизводимых в уменьшенном виде путем построения натуральных моделей, т. е. объемных моделей чего-либо (вулкан, плотина, гидростанция и т. п.) или адекватных отображаемым объектам и процессам абстрактных математических моделей. Существенная особенность модели заключается в том, что ее можно привести в действие и экспериментировать с нею. Процесс моделирования обязательно включает и построение абстракций, и умозаключения по аналогии, и конструирование научных гипотез. Выбор модели того или иного вида основывается на выделении в системе существенных и отбрасывании второстепенных факторов и должен подтверждаться исследованиями или предшествующим опытом [2].

Исходя из вышеизложенного, если рассматривать в образовании студентов отрасль сельского хозяйства, а это отрасль экономической географии, изучающая размещение сельского хозяйства, его факторы и закономерности, где характером взаимоотношений сельского хозяйства, производства с

природной средой – является тем, что земля здесь выступает как средство производства. Для того чтобы упростить задачу и добиться результатов описанных выше для исследования размещения сельского хозяйства и сбыта продукции мы можем на пример, использовать метод моделирования, а точнее модель предложенную немецким экономистом Иоганн фон Тюнером в работе «Изолированное государство в его отношении к сельскому хозяйству и национальной экономики». Главным содержанием этого фундаментального труда было **выявление закономерностей размещения сельскохозяйственного производства**. В работе впервые в развитии экономической мысли объективно доказывается влияние размещения производительных сил на их развитие. Исследование Тюнена отличал высокий уровень абстракции. Он предполагал наличие экономически изолированного от остального мира государства, в пределах которого имеется центральный город, являющийся единственным рынком сбыта сельскохозяйственной продукции и источником обеспечения промышленными товарами. Государство не имеет внешних экономических связей при аграрной специализации. Цена каждого продукта в любой точке пространства отличается от его цены в городе на величину транспортных затрат, которые принимаются прямо пропорциональными весу груза и дальности перевозки. Й. Тюнен доказал, что в рамках определенных допущений **оптимальная схема размещения сельскохозяйственного производства — это система концентрических кругов** (поясов, колец) разного диаметра вокруг центрального города, разделяющих зоны размещения различных видов сельскохозяйственной деятельности. Используя данную модель Тюнина студенты будут использовать следующие компетенции в своей работе:

- Первично-информационная компетенция – это выбор способа приема, хранения и оформления передачи информации.

- Вторично-информативная компетентность – расчет выбранной информации.

- Аналитическо-письменная компетенции – это знание структуры и содержания аналитического процесса и понимать в чем смысл, каковы цели и с помощью каких операций осуществляется аналитический процесс, умение правильно все изложить в письменной форме.

Кольца Тюнина показанные на рисунке – 2, представляют собой хозяйства, которые будут опоясывать город (центр) со всех сторон и удаляться от него на равные расстояния, находясь в равновесии производства со спросом.

- Первый пояс – фермерское хозяйство, в котором развито огородничество и растениеводство. Основной вид продукции садовые ягоды, травы, овощи, сено, солома, молоко. Базис – пригородные участки.

- Второй пояс – лесное хозяйство. Основная продукция - строевой и поделочный лес, уголь, дрова и пр. Базис — пригородный лес.

- Третий пояс – шестипольное плодосменное хозяйство с высоким уровнем интенсивности. Продукт – картофель, ячмень, клевер, вика, овес, рожь. Базис – пахотная земля и чернозем.

- Четвёртый пояс – выгонное семипольное хозяйство, где земля используется менее интенсивно, совместно со скотоводством. Продукт – рожь, ячмень, овес, пастбище (3 периода), пар, молочные продукты. Базис – пашни и пастбища.

- Пятый пояс – трехпольное зерновое хозяйство, специализированное на производстве зерна. Продукт – пшеница, ячмень, пар. Базис – поля и пашни.

- Шестой пояс – скотоводство и овцеводство. Продукт – мясо, шерсть и др. Базис – естественные пастбища.

- Седьмой пояс – охота на зверей и собирательство. Продукт – шкуры зверей, рыба, дичь, лесные орехи, грибы и др. Базис – дикий лес, тайга, степи [3].

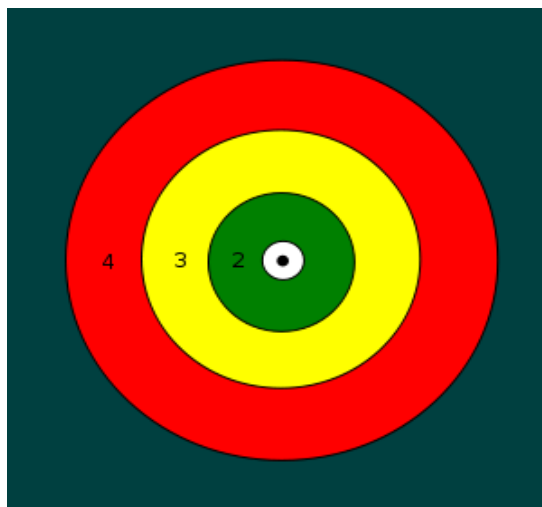

Рисунок – 2 Кольца Тюнина

Подводя черту под выше изложенным, мы можем на примере ЗКО используя модель Тюнина рассмотреть размещение сельскохозяйственной продукции и ее распределения за 2015 год используя данные с сайта департамента статистики ЗКО. Давайте на примере рассмотрим и проанализируем первый пояс из модели Тюнина возьмем для примера такой продукт как молоко смотреть таблицу 1 и также составим по ней диаграмму смотреть рисунок - 3, чтобы наглядно было понятно зависимость расположения районов и количества молока от удаленности от города.

Таблица 1 – Основные показатели произведенного молока за 2015 год [4].

Районы	Зеленовский	Теректинский	Таскалинский	Бурлинский	Акжайыкский	Сырымский	Чингирлауский	Жангалинский	Каратобинский	Казталовский	Жанибекский	Бокейординский
К	38	45	88	120	125	140	225	252	260	350	454	550
Молоко	38169,6	28030,6	15810	14544,4	27992,8	13991,3	16924,0	8219,2	8785,2	24002,1	11340,5	12822,3

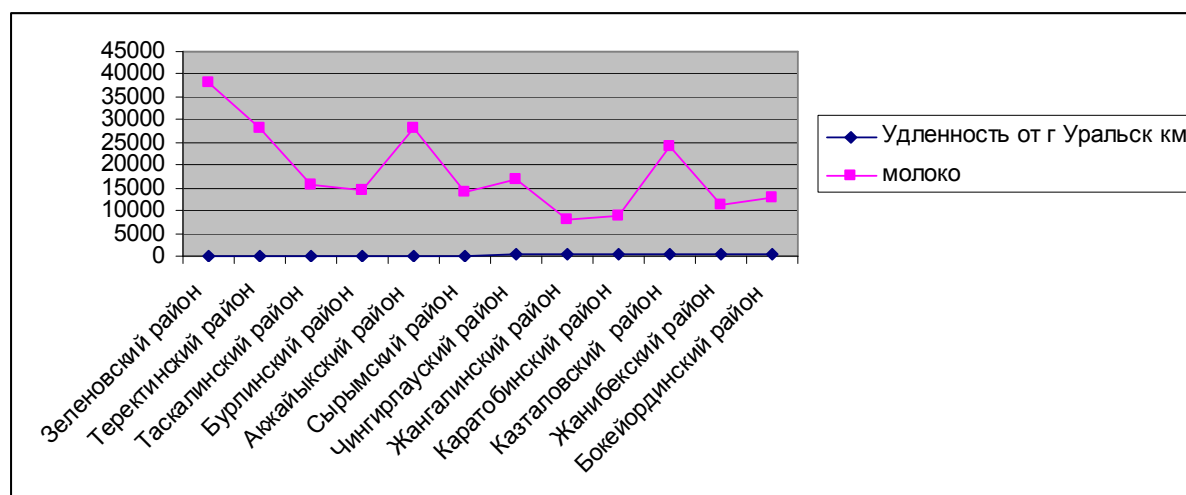

Рисунок 3 – Зависимость расположения районов и количества молока от удаленности от города за 2015 год [4]

Как видно по диаграмме в Зеленовском районе производится большое количество молока, чем в Бокейординском районе, также мы можем предположить, что выявляется такая закономерность, что в Акжайыкском и Казталовском районах идет большое производство молока независимо от территориальной отдаленности от города что наводит на мысль исследовать данную область более подробно для выявления причин и рассмотрения ее для более глубокого изучения.

Область применения методов моделирования в географии непрерывно расширяется. Однако при их моделировании возникают трудности, что модель представлена как упрощенная система, ею сложно описать поведение реальных объектов, объясняет лишь некоторую малую часть действительного функционирования систем в целом. Так же имеется сложность правильного выбора способа построения модели. Главной трудностью применения математического моделирования в географии было наполнение разработанных моделей конкретной и качественной информацией. Точность измерений в значительной степени предопределяет и точность конечных результатов количественного анализа посредством моделирования. Применение математического моделирования заострило проблему измерений и количественных сопоставлений различных аспектов и явлений социально-экономического развития, достоверности и полноты получаемых данных, их защиты от намеренных и технических искажений.

Таким образом, проделав даже незначительный анализ с помощью данной модели Тюнина, студенты находят для своих исследовательских работ новые направления изучения и пространственного анализа в географическом образовании.

Список литературы

1. Авторский блог Оксаны Новожиной [электронный ресурс]. – <http://hrland.org/konus-opyita-edgara-deyla-i-piramida-obucheniya>.
2. Буланова-Топоркова М.В., Духавнева А.В., Кукушкин В.С., Сучков Г.В. Педагогические технологии: учеб. пособие. – М –Ростов н/Д: МарТ, 2004. – 336 с.
3. Блауг М. Экономическая теория использования пространства и классическая теория размещения производства // Экономическая мысль в ретроспективе. – М.: Дело, 1994. – С 568-585.
4. Департамент Статистики по ЗКО [электронный ресурс]. – <http://bko.gov.kz/ru/industry-agriculture-infrastructure>.
5. Вербицкий А.А., Бакшаева Н.А. Развитие мотивации студентов в контекстном обучении. – М.: Высшая школа, 2000. – 201 с.
6. Чорли Д.Р., Хаггета М. Модели в географии. М.: Прогресс, 1971. – 384 с.
7. Носонов А.М. Теория регионалогических исследований // Псковский регионалогический журнал. – 2014. – № 19. – С 31.
8. Баранский Н.Н. Методика преподавания экономической географии. – М.: Учпедгиз, 1960.

УДК 330.101.5

¹Бакинова Т.И., ¹Натыров А.К., ¹Зеленская Е.А., ²Зеленский А.Г.

¹Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, г. Элиста, Россия

²Волгоградский институт управления, г. Волгоград, Россия

РЕГИОНАЛЬНАЯ ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ КОМПОНЕНТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Новый век предъявляет новые требования к системе подготовки студентов экологического и экономического профиля. Дисциплины экологического профиля, включающие широкий комплекс наук о природе, посвящены исследованию механизмов рационального природопользования, восстановлению и охране природных ресурсов для блага человеческого общества. Изучение экономических дисциплин позволяет освоить основные методы экономического анализа, понять причинно-следственные связи и законы функционирования рыночной экономики.

Изучение региональной составляющей играет важную роль в научном обеспечении социально-экономических преобразований, создании единого экологического и экономического пространства, рационализации межрегиональных связей, оптимизации функционирования региональных рынков и капитала. Актуальной в образовательном процессе становится и информационная составляющая, а важной ее компонентой является не объем получаемой информации, а умение ее находить, усваивать и творчески использовать в трудовой деятельности.

Высокая степень вовлеченности общества в экологические и социально-экономические отношения предопределяет необходимость специалистами любого профиля обладать солидными знаниями в области экономики и экологии. В этих целях учебный процесс должен быть направлен на активизацию познавательной деятельности студентов, формирование у них высокого уровня экономической грамотности и экологической культуры, умения анализировать конкретные эколого-экономические ситуации, приобретение практических навыков принятия профессиональных решений, а также усиления мотивации к творческому развитию.

Реализация этой цели в условиях высшей школы может быть успешно осуществлена с помощью инновационных технологий обучения, базирующихся на приемах и методах педагогической эвристики.

Одним из наиболее выразительных эвристических методов является «эвристическая беседа», предполагающая диалогическое взаимодействие педагога с аудиторией в вопросно-ответной форме, которая побуждает студентов приходить к новым понятиям, выводам и правилам.

В процессе проведения занятий по экологическим и экономическим дисциплинам перед студентами могут быть поставлены следующие вопросы эколого-экономической направленности, например, в области использования естественных кормовых угодий Северо-Западного Прикаспия:

1. «Каким является современное экологическое состояние сенокосов и пастбищ аридных территорий?».
2. «Как рассчитываются нормы нагрузки на пастбища в аридных условиях?».
3. «Как определяется фактическая нагрузка сельскохозяйственных животных на естественные кормовые угодья?».
4. «Какие способы улучшения естественных кормовых угодий наиболее эффективны на территории Северо-Западного Прикаспия?».
5. «Какие существуют экономические механизмы по сохранению продуктивности пастбищ?».

Еще одним эвристическим методом обучения на семинаре, обеспечивающим активное вовлечение студентов в обмен мнениями, идеями и соображениями о способах разрешения какой-либо научной проблемы является «дискуссионно-групповой» метод, при котором студенческая группа делится на три подгруппы, каждая из которых поочередно выступает в роли спрашивающей, отвечающей и оценивающей.

Активное вовлечение в дискуссию, столкновение нескольких точек зрения способствует повышению активности студентов, их заинтересованности, улучшению понимания темы, развитию аналитических способностей и самостоятельности мышления, умению отстаивать свою точку зрения [1].

Выбор дискуссионной темы определяется степенью ее актуальности, интереса к ней обучающихся студентов и соответствия учебному плану, например в соответствии с ранее поставленными вопросами темой для обсуждения может являться: «Эколого-экономические механизмы повышения продуктивности пастбищных угодий Прикаспийского региона».

Рассмотрим состояние пастбищного животноводства в Республике Калмыкия и пути решения существующих проблем.

Как любой природный ресурс, кормовые угодья на протяжении длительного использования претерпевали количественные и качественные изменения. Основной причиной ухудшения состояния пастбищ является антропогенный фактор – бессистемный выпас скота с чрезмерной нагрузкой, отсутствие мер по восстановлению пастбищ. Процессы деградации пастбищ проявляются в сбое растительности, выпадении ценных и увеличении доли вредных и неподаваемых видов растений. Снижение проективного покрытия пастбищ и замена многолетней растительности однолетниками ведет к развитию ветровой и водной эрозии, выводу земель из сельскохозяйственного оборота [2].

Следует отметить, что для повышения эффективности использования растительных ресурсов Республики Калмыкия первоочередной задачей является оптимизация пастбищной нагрузки. Увеличение пастбищной нагрузки выше допустимых нормативов угрожает развитием процессов пастбищной дигрессии.

Оптимизация пастбищной нагрузки осуществляется через приведение количества скота в хозяйстве в соответствие с площадью пастбищных угодий или наоборот увеличение площади кормовых угодий до уровня необходимого для полного обеспечения поголовья скота пастбищным кормом. Пастбищную нагрузку необходимо оптимизировать с целью повышения урожайности естественных угодий, что будет способствовать повышению рентабельности хозяйства. Кроме того, следует отметить, что при соблюдении допустимых пастбищных нагрузок на естественные кормовые угодья сохраняется богатое разнообразие видов растений.

Сохранение кормовой базы для целей пастбищного животноводства требует использования адаптивных технологий эксплуатации естественных кормовых угодий с учетом сезонной динамики видового состава травостоя, его продуктивности, возможности восстановления. Регулируемое использование пастбищного травостоя – основной фактор, определяющий стабилизацию продуктивности и экономической эффективности использования пастбищ, защиту почв от эрозии.

Совершенствование технологии использования пастбищ должно быть направлено на регулирование нагрузки природных пастбищ и поддержания их продуктивности. Для расчета норм нагрузки скота на единицу площади пастбищ используется традиционная методика, в которой учитывается:

- урожайность пастбищ, ц.корм. ед./га;
- суточная норма кормления одной условной головы овец;
- выпасной период, соответствующий природно-климатическим зонам.

Необходимо учитывать допустимый уровень стравливания пастбищной растительности, который составляет 65-75% их годовичного прироста. Отчуждение годовичного прироста именно на этом уровне формирует естественные благоприятные условия для вегетативного и семенного возобновления растений, создает предпосылки для ежегодного воспроизводства растительной массы. Превышение этого критического порога является предпосылкой развития пастбищной дигрессии.

На территории Республики Калмыкия выделены четыре природно-сельскохозяйственные зоны (табл.1)

Таблица 1 – Природно-сельскохозяйственное районирование Республики Калмыкия

№ п/п	Природно-сельскохозяйственные зоны	Административные районы	Выпасной период*, дней
1	Степная	Городовиковский, Яшалтинский	180
2	Сухостепная	Ики-Бурульский, Приютненский, Целинный, г. Элиста	210
3	Полупустынная	Кетченеровский, Малодербетовский, Октябрьский, Сарпинский	230
4	Пустынная	Лаганский, Черноземельский, Юстинский, Яшкульский	210

*для определения продолжительности выпасного периода использовались климатические характеристики природно-сельскохозяйственных зон территории Республики Калмыкия.

Суточная норма кормления - 1,2 кормовых единиц на 1 условную голову овец принята по «Нормам и рационам кормления сельскохозяйственных животных», 1969г.

Кoeffициенты перевода видов скота в условные головы овец:

- 1 гол. крупного рогатого скота принята за 8 усл.гол.овец;

- 1 лошадь – 10 усл. гол. овец;
- 1 верблюд - 10 усл. гол. овец;

Расчет урожайности пастбищ в ц/га корм. ед. производится согласно типу растительности по формуле:

$$Y = Y_1 * П, \text{ где}$$

Y – урожайность, ц/га корм. ед.;

Y₁ – урожайность, ц/га сухой поедаемой массы;

П – питательность 1 ц сухой массы, корм. ед.

Экологические нормы нагрузки на пастбища рассчитываются по формуле:

$$E = \frac{Y \times 100}{H \times D}$$

где, E – норма нагрузки на пастбища, усл.гол.овец/га;

Y – урожайность пастбища, ц. корм.ед/га;

H – суточная норма кормления, кг корм. ед. в день;

D – выпасной период, дней.

Расчет норм нагрузки на пастбища производится с использованием следующих исходных материалов:

- годовые отчеты по районам РК о наличии земель и распределении их по категориям, угодьям и пользователям;

- материалы геоботанического обследования кормовых угодий РК;
- дежурные районные карты районных муниципальных образований;
- итоги учета скота во всех категориях хозяйств РК;
- сведения о сельскохозяйственной деятельности К(Ф)Х в РК;
- итоги учета скота в личных подворьях СМО РК.

Расчет фактической нагрузки скота на пастбища:

$$H = \frac{\Phi \times П}{S_{\text{зем.уч-ка}}}$$

где, ΦН – фактическая нагрузка на пастбища, усл. гол. овец;

П – фактическое поголовье сельскохозяйственных животных, усл.гол. овец;

S_{зем.уч-ка} – площадь землепользования, га.

Похозяйственный анализ расчетных данных по фактической нагрузке скота и состоянию кормовых угодий свидетельствует о чрезмерной нагрузке на продуктивность пастбищ. В связи с этим произведен расчет, установлена степень использования пастбищ (от низкой до чрезмерной) и разработаны повышающие коэффициенты к ставке арендной платы за земли сельскохозяйственного назначения, которые могут применяться при заключении договора аренды (таблица 2).

Таблица 2 – Коэффициенты к базовой ставке арендной платы

№ п.п	Степень использования пастбищ (Ст)	Коэффициенты к базовой ставке арендной платы
1.	Низкая / <0,8 /	1,0
2.	Оптимальная /0,9 - 1,8 /	1,0
3.	Повышенная /1,9 – 3,2 /	2,0
4.	Высокая /3,3 – 4,8 /	3,0
5.	Чрезмерная / >4,9 /	5,0

Порядок расчета коэффициента к базовой ставке арендной платы

$$K_{ap} = \frac{C_{\text{т}} \times E_{\text{ср}}}{E} \text{ где}$$

K_{ап} – коэффициент к базовой ставке арендной платы;

C_т– степень использования пастбищ;

E_{ср} - норма нагрузки на пастбища (средняя по району);

E– норма нагрузки на пастбища хозяйствующего субъекта.

Определение степени использования пастбищ осуществляется по следующей формуле:

$$C_{\text{т}} = \frac{H}{E_{\text{ср}}} \text{ где}$$

C_т– степень использования пастбищ;

ΦН – фактическая нагрузка на пастбища;

E_{ср} – норма нагрузки на пастбища (средняя по району).

Норма нагрузки находится в прямой зависимости от продуктивности пастбищ. По мере возрастания продуктивности пастбищ под влиянием интенсивных приемов агротехники нагрузка скота повышается пропорционально повышению урожая трав.

Мероприятия по рациональному использованию и улучшению кормовых угодий должны разрабатываться с учетом типологического состава угодий, их культуртехнического состояния и опыта проведения работ по улучшению в республике.

Существует две системы улучшения естественных кормовых угодий: коренное и поверхностное.

Система коренного улучшения заключается в полном уничтожении естественной растительности и создании нового травостоя, посевом кормовых трав.

Система поверхностного улучшения предполагает сохранение естественной растительности полностью или частично и создания лучших условий для ее роста и развития. Поверхностное улучшение проводят на тех кормовых угодьях, в травостое которых имеется не менее 35-45% ценных кормовых трав, закустаренность не более 25% и заkochкаренность менее 20%.

К основным мероприятиям по поверхностному улучшению относятся:

- 1) культуртехнические работы;
- 2) улучшение и регулирование водного режима;
- 3) улучшение режима питания;
- 4) уход за дерниной и травостоем лугов.

Поверхностное улучшение есть комплекс культуртехнических, агротехнических и организационных мероприятий, обеспечивающих повышение урожайности и качества природных травостоев путем улучшения условий произрастания ценных кормовых растений и рационального укосного и пастбищного их использования.

Основные требования при рациональном использовании пастбищ сводятся к тому, чтобы создать условия для высокой их продуктивности, сохранить ценный травостой длительное время, получить высокий выход животноводческой продукции.

В систему рационального использования пастбищ входит:

- 1) установление оптимальных сроков, высоты и числа стравливания;
- 2) выбор способа использования;
- 3) установление техники стравливания;
- 4) оборудование пастбищной территории;
- 5) текущий уход за пастбищем.

Нерациональное использование пастбищ нарушает нормальный ход накопления растениями питательных веществ. При раннем ежегодном использовании пастбищ не происходит семенного возобновления многих ценных кормовых растений, что снижает продуктивность пастбищ. Чтобы не допустить ухудшения кормового достоинства и снижения урожаев необходимо применять пастбищеобороты.

Анализ современного состояния территорий, где производились фитомелиоративные мероприятия, показывает, что урожайность угодий коренного улучшения возрастает до 14 – 15 ц/га сухой поедаемой массы, а пастбища, созданные на развеваемых песках, достигают урожайности 20 ц/га и более.

Рациональное использование пастбищ основывается на главных принципах: емкости пастбищ и степени нагрузки на них, а также показателях их ботанического состояния. Рациональное использование естественных пастбищ имеет не только производственное значение, но является также позитивным фактором охраны окружающей среды и создания экологического благополучия.

Рассмотренный вариант использования показателей нормативной нагрузки на пастбища позволяет при правильном его применении повысить неналоговые доходы в бюджеты муниципальных образований за земли сельскохозяйственного назначения.

В целом для решения практических задач, в том числе рассмотренных выше, крупными компаниями к выпускникам ВУЗов предъявляются достаточно высокие требования: кроме багажа экономических и экологических знаний они должны постоянно знакомиться со специализированной литературой по своей предметной области, свободно общаться по темам своей профессиональной деятельности, уметь оперативно применять свои профессиональные навыки в решении возникающих практических ситуаций.

Применение на учебных занятиях методов проблемно-эвристического обучения направляет педагогический процесс не на обучение фактам, а на овладение смыслом, т.е. на понимание того экологического и/или экономического явления, которое подлежит изучению.

Список литературы

1. Островая Е.В. Использование методов педагогической эвристики на семинарах по экономике как средство активизации учебного процесса / Социально-экономическое и инновационное развитие региона: материалы Всероссийской научно-практической конференции. В. 2 ч. Ч. I. – Самара: Сам. гос. техн. ун-т, 2006. – С. 367-370.
2. Концепция восстановления традиционного животноводства для адаптивного освоения природных пастбищ Черных земель на период до 2020 года. – Элиста: АПП «Джангар», 2001. – 51 с.

Булатова Қ.Б., Ақсұлтан Т.А.
*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ МҰРАЖАЙЫНЫҢ ФИЛИАЛЫ ЗООЛОГИЯЛЫҚ МҰРАЖАЙҒА 78 ЖЫЛ

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті мұражайының филиалы зоологиялық мұражай университеттің 5 ғимараты 9 кабинетте орналасқан.

Орал педагогикалық институтының Жаратылыстану кафедрасы 1939 жылы ботаника және зоология кафедрасы болып екіге бөлінеді. Зоология кафедрасының алғашқы меңгерушісі жаратылыстану ғылымдарының кандидаты, орнитолог Арнольд Робертович Штамм тағайындалды. Арнольд Робертович 1892 Санкт-Петербургте дүниеге келген, Петербург Орман техникалық институтын бітірген. А.Штамм 1938 жылы Орал педагогикалық институтына жіберіледі. Ол өзі келмес бұрын құс тұлыптары және тірі тасбақа салынған екі қорапты поштамен Оралға жібереді.

А.Штамм 1939 жылы өзінің жіберген материалдар және Орынбор христиан шіркеу қызметкерлері қоғамынан әкелінген жануарлар экспонаттары негізінде зоологиялық мұражай ұйымдастырады. Кеңес үкіметінің әр түрлі аудандарынан көрнекі құралдар және омыртқалылардың тұлыптарын, тірі табиғи материалдар жинақтайды.

Арнольд Робертовичтің жұбайы Антонина Николаевна Штам кафедраның аға зертханашысы, маман таксоидермист жергілікті омыртқалылардың тұлыптарын дайындап, мұражайды экспонаттармен толықтыру бағытында жұмыстанады.

Қазақ СРО ағарту ісі министрлігінің жолдамасымен 1951 жылы кафедраға Алматыдан б.ғ.к. А.А. Цыганков келіп, 1951-1968 жылдар аралығында зоология кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарады және мұражай бөлімін экспонаттармен толықтыру мәселесімен шұғылданып, жергілікті түрлерден басқа Кеңес үкіметі және Қазақстан аймағында кездесетін сүтқоректілер, құстар тұлыптарымен және жергілікті бунақденелілер коллекцияларымен толықтырылады. Бунақденелілер бөлімі бойынша коллекциялар жасақтаумен б.ғ.к. Н.Г. Пайчук жұмыстанған.

1965-2000 жылдары мұражай материалдарын толықтыру, жаңарту мәселелерімен б.ғ.к., доценттер: зоолог Л.Г. Завадская, орнитолог П.В. Дебело, зоолог С.М. Хавкин, мамолог Р.М. Иркалиева, зоолог Л.А. Байдулова, мамолог Ж.М. Қарағойшин, М.Н. Панкина және оқытушылар, зоолог Қ.Б. Булатова, ихтиолог С.М. Мудатов, т.б. жұмыстанды.

Мұражайдағы дала, орман, су жағалауы және су, т.б. биоценоздардың құстары мен сүтқоректілерінің 200-ге жуық экспонаттары арасында ерекше орын алатын ҚР-ның Қызыл Кітабына енген түрлер.

Құстардың 142 түрі, оның ішінде ақ этикеткалы түрлер-42; көк -90; қызыл ҚР-ның Қызыл Кітабына енген түрлер: Кіші аққұтан, Жалбағай, Қоқи қаз, Ителгі, Аққұйрықты субүркіт, Қарабауыр бұлдырық, Қырманқаз, Қызыл жемсау және Қара жемсаулы қазғара, Қарабай т.б.

Сүтқоректілер 32 түр: ақ этикеткалы -2, көк-24, қызыл ҚР-ның Қызыл Кітабына енген түрлер: Архар, Жейран, Жұпар тышқан, Алып соқыртышқан, Орман сусары т.б.

Құстар мен сүтқоректілердің атаулары этикеткада қазақ, орыс және латын тілінде жазылған.

Кафедрада арнайы жасақталған шкафтарда әр түрлі жергілікті биоценоздардың бунақденелілер әлемі коллекциялары орналасқан. Бұл бөлімнің коллекцияларының негізі кафедрада 1969 жылдан бері жұмыс жасап келе жатқан омыртқасыздар зоологиясы және эволюциялық ілім курстарының оқу-дала сараманын жүргізген оқытушылар Л.А. Байдулова, Қ.Б. Булатова жасақтаған, соңғы 10 жылда кафедра оқытушылары: Б.Ж. Джангазиева, Ж.М. Ихласова, А.С. Бисенгазиева, А.Г. Жароева, С.Н. Бохорова т.б. бунақденелілер материалдарын жаңарту және толықтыру жұмыстарына белсенді қатысты.

Батыс Қазақстан облысының алуантүрлі аудандарында кең тараған Қабыршаққанаттылар, Қаттықанаттылар, Жарғаққанаттылар, Қосқанаттылар, Тікқанаттылар, Жартылайқаттықанаттылар отрядтарының түрлерімен қатар табиғат көркі және ҚР-ның Қызыл кітабына енген түрлер: Аполлон, Махаон, Поликсон, Өлі бас т.б. көбелектер, Ұста ара, Ала аскалаф, Дала кергісі, Бұғы қоңызы, Әдемі жұпар барылдауық қоңыз, Зер шұңқырлы барылдауық қоңыз, Ара қоңыз т.б. коллекциялары жасақталған. Өлі бас көбелектің бір данасы 1971 ж тіркелді, ал Бұғы қоңызының бірнеше данасын XX ғасырдың 80-шы жылдары кездестірдік, содан бері тіркелген жоқ.

Бүгінгі күні факультеттегі зоологиялық мұражай үш систематикалық бөлімнен тұрады: құстар, сүтқоректілер және бунақденелілер, одан басқа құстардың ұялары мен жұмыртқаларының экспонаттары жасақталған.

Мұражайдың материалдары зоология, жануарлар экологиясы, жануарлар алуантүрлілігі, эволюциялық ілім, биологияны оқыту әдістемесі т.б. курстарды оқыту үрдісінде, сонымен қатар студенттердің ғылыми-ізденіс, курстық және диплом жұмыстарын орындау барысында пайдаланылады.

Мұражайға жылмы-жыл облыс және қала мектептерінің оқушылары, университетке Қазақстан Республикасының облыстарынан, шет елдерден келген қонақтар топсеруенге келіп, біздің аймақтың жануарлар әлемімен, олардың алуантүрлілігімен танысып, табиғаттағы, адам өміріндегі маңызы туралы ақпарат алады. Зоология мұражайының жас ұрпақтың дүниетанымдылығын кеңейтуде, экологиялық біліктілігі мен мәдениетін қалыптастыруда, патриоттық тәрбие беруде, өз табиғатына қамқорлық және оны сақтау, қорғау мәселелерін шешуде маңызды.

Зоология мұражайының құндылығы: Батыс Қазақстан облысының жергілікті фаунасын зерттеген және жануарлардың коллекцияларын, тұлыптарын жасақтап, мұражай материалдарын жаңарту, толықтыру бағытында бірнеше ондаған жылдар жұмыстанған кафедра оқытушыларының дайындаған экспонаттары.

Әдебиеттер тізімі

1. Кайназарова А.Е. Музейное дело в Казахстане / Автореф. канд. дис. истор. наук. – Алматы, 1995. – 25 с.
2. Карагойшин Ж.М., Булатова К.Б. Зоология мұражайының білім алушылардың экологиялық танымдылығын қалыптастырудағы орны // «Қазақстан және оған шектес аумақтардағы биоалуантүрлілікті табиғатта және коллекцияларда сақтау» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2016. – С. 223-226

ӘОЖ 502.172:502.211

Булатова Қ.Б., Байғалиева Л.Е.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ СІРЕК ЖӘНЕ ЖОЙЫЛЫП КЕТУ ҚАУПІНДЕГІ ҚОҢЫЗДАРЫ

Қаттықанаттылар немесе қоңыздар отряды – Coleoptera бунақденелілер класының ең ірі отряды, 140-тан аса тұқымдастары, 300000-нан аса түрлері бар. Қазақстанда 20000-нан астам түрі кездеседі.

Қазақстан республикасы аймағында 830 шақырымға созылып жатқан Жайық өзені ландшафт – табиғи кешенінің бірегейлі нышаны. Жайық өзені жайылымының фаунасын XVIII ғасырда П.С. Паллас, XIX ғ ортасында Э.Эверсман және Г.С. Карелин зерттеген [1; 2].

1949-1950жж ССРО ҒА Зоология институтының экспедициясы кезінде Батыс Қазақстан облысының өзен жайылымы және дала биотоптарының фаунасы толық зерттелген.

Е.Ф. Мартынова, Л.В. Арнольди (1952), Е.Л. Гурьева (1954), Н.А. Потапова (1972) т.б. мәліметтері бойынша облыс аймағында колеоптера отрядының 2000-ден астам түрі кездеседі [3].

Батыс Қазақстан облысы жануарлары ішінде ең көпсанды бунақденелілер.

Тың жерді игеру, тыңайтқыштар мен пестицидтерді орынсыз пайдалану, индустриализация, өндіріс және тұрмыс қалдықтарымен ауа және су қоймаларының ластануы т.б. антропогенді факторларға байланысты аймақтың экологиялық жағдайының нашарлауы бунақденелілер әлеміне теріс әсер етті. Мысалы, бунақденелілердің кейбір өкілдері жайылым орманының зиянкестері (сыңар жібек көбелегі, емен жапырақ ширатқыштары, боз тал өрмек күйесі т.б.), облыс жағдайында бұл түрлер мезгіл-мезгіл сандық көбейіп, фитоценоздың, тұтас биоценоздың күй-жағдайына айтарлықтай әсер етеді. Зиянкес бунақденелілердің сан мөлшерін реттеу мақсатында жиі пестицидтер қолданылады. Бұл шаралар барлық жайылым ормандарына жүргізіледі, оның салдарынан бунақденелілердің көптеген түрлері жойылады және жайылым экожүйесінде улы химикаттардың жинақталуы жүреді.

Батыс Қазақстан облысының сирек және жойылып кету қаупіндегі бунақденелілер түрлерін зерттеу мезгіл-мезгіл жүргізіледі.

Біз бұл жұмыста сирек және жойылып кету қаупіндегі колеоптера отрядының өкілдерін қарастырамыз. Соңғы жылдардағы зерттеу нәтижесінің мәліметтері, түрдің статус категориясы көрсетіліп, кестеде берілген.

Категория «О» (омыртзасыз жануарлар үшін) болжаммен жойылған түр (И.Д. Митяев, 2002ж) [4];

1(E) – жойылып кету қаупіндегі түр;

2(V) – олардың сандық қысқаруын туғызатын факторлардың әсері жалғасатын болса, болашақта жойылып кету қаупіндегі категорияға ауысу қаупі төнетін түрлер;

3(R) - сирек түрлер;

4(I) – статусы белгісіз түрлер;

0(Ex) – болжаммен жойылған түрлер.

Кесте 1 – Батыс Қазақстан облысының сирек және саны азайған қоңыз түрлері

Түрлер атауы	Ұсынылған статус	Ескерту
Қатқылқанаттылар немесе қоңыздар отряды – Coleoptera		
Барылдауық қоңыздар тұқымдасы – Carabidae		
1. Әдемі жұпар барылдауық қоңыз – <i>Calosoma sycophanta</i> L		
2. Қола реңді барылдауық қоңыз – <i>C. inquisitor</i> L	II	ҚР-ның Қызыл кітабына енгізілген
3. Зер шұңқырлы барылдауық қоңыз – <i>C. clathratus</i> L	III	Саны азайған түр
4. Көмкерілген барылдауық қоңыз – <i>C. marginalis</i> Fabric	II	Сирек кездесетін түр
5. Дала секіргіш қоңызы – <i>Cicindela campestris</i>	III	Саны азайған түр
Мүйізді қоңыздар тұқымдасы – Lucanidae		
6. Бұғы-қоңыз – <i>Lucanus corvus</i> L	III	Саны азайған түр
7. Балауса бұғы қоңызы- <i>Dorcus parallelipipedus</i> L		
Тақтамұрттылар тұқымдасы – Scarabaeidae	I	ҚР-ның Қызыл кітабына енгізілген
8. Мәрмәр қоңызы – <i>Polyphylla fullo</i> L.		
9. Таспалы трихиус қоңызы – <i>Trichius fasciatus</i> L	1	ҚР-ның Қызыл кітабына енгізілген
10. Кәдімгі қи қоңызы – <i>Ceotrupes stercorarius</i>		
11. Әулие скарабейі – <i>Scarabaeus sacer</i> L	II	ҚР-ның Қызыл кітабына енгізілген
12. Жылтыр қола қоңыз – <i>Cetonia aurata</i>		
13. Жылжымалы трихиус – <i>Osmoderma eremite</i> Scop	III	Саны азайған түр
14. Жылжымалы мүйізді көң қоңызы- <i>Bolboceras armiger</i> Scop.	III	Саны азайған түр
15. Еуропалық кнемизус қоңызы – <i>Chemsis rufescens</i> Motsch.	III	Саны азайған түр
Қан қызы тұқымдасы – Coccinellidae	III	Саны азайған түр
16. Екінүктелі қанқызы- <i>Ghilcorus bipustulatus</i> L		
17. Нүктелі қанқызы – <i>Stetnorus punctillum</i> Weise	II	ҚР-ның Қызыл кітабына енгізілген
Мұртты қоңыздар тұқымдасы – Cerambycidae		
18. Емен мұртты қоңызы – <i>Cerambyx cerdo</i> L	III	Сирек, аз зерттелген түр
Шұбар қоңыз тұқымдасы – Cleridae		
19. Ара қоңыз – <i>Trichodes apiaries</i> L	III	Саны азайған түр
	III	Саны азайған түр
	II	ҚР-ның Қызыл кітабына енгізілген
	III	Саны азайған түр

Зерттелген аймақта жайылым орманын сақтау мақсатында улы химикаттарды колданумен қатар, әртүрлі шаруашылық түрлеріне ұшырайды: ретсіз мал жаяу, жылма-жыл шалғындықтарды шөп шабу т.б. Бунақденелілер әлеміне кері әсерін тигізетін өрт салдарынан көпеген түрлер жойылып кетуі мүмкін. Сонымен қатар, бұл аудандар Қарашығанақ газмұнай кешенінің техногенді әсеріне ұшырауда. Соңғы кезде қоңыздардың бірқатар түрлерінің сандық азаюы байқалады, ал Бұғы қоңызы (*Lucanus corvus* L) соңғы 30-шақты жылда тіркелген жоқ [5; 6].

Кестеде көрсетілген 19 түрдің 6-ҚР-ның Қызыл кітабына енгізілген (Әдемі жұпар барылдауық қоңыз, Бұғы-қоңыз, Балауса бұғы қоңызы, Мәрмәр қоңызы, Жылжымалы мүйізді қоңыз, Емен мұртты қоңызы.), 2 түр сирек кездеседі (Зер шұңқырлы барылдауық қоңыз, Еуропалық кнемизус қоңызы), қалған түрлер – саны азайған қоңыздар.

Әдебиеттер тізімі

1. Эверсман Э. Естественная история Оренбургского края. – 1850. – С. 1-11.
2. Карелин Г.С. Разбор статьи Рябинина «Естественные произведения земель Уральского Казачьего войска» // Тр. СПб Общ. естествоисп. – 1875. – Т. VI. – С. 186-298.

3. Арнольди Л.В. Общий обзор жуков области и нижнего течения р. Урала, их экологическое распределение и хозяйственное значение // Тр. Зоол. ин-та АН СССР. – 1954. – Т. XI. – С. 44-65.
4. Митяев И.Д. Краснокнижные беспозвоночные животные: состояние и перспективы их выживания // Зоологические исследования в Казахстане: современное состояние и перспективы. – Алматы, 2002. – С. 24-28.
5. Дебело П.В., Булатова К.Б. Животные Западно-Казахстанской области. – Уральск, 1999.
6. Байдулова Л.А., Булатова К.Б., Карагойшин Ж.М. Проблемы сохранения биоразнообразия животных в заказниках и в охраняемых территориях Западно-Казахстанской области // Научно-прикладные исследования в области охраны среды: Сб. Науч. тр. Министерства охраны окружающей среды Республики Казахстан. Т. 1. – Алматы, 2006.

УДК 551.588.6(574)

Дарбаева Т.Е., Алжанова Б.С., Сарсенова А.Н., Удреева К.С.
*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г.Уральск, Казахстан*

ИСТОРИЯ ФЛОРИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПОЙМЕННЫХ ЛЕСОВ БАСЕЙНА РЕКИ УРАЛ

Изучение флоры и растительности бассейна р. Урал насчитывает более 250 лет. Историю изучения растительного покрова бассейна р. Урал условно можно разделить на 6 периодов.

1-период. Первые описательные работы связанные с изучением бассейна р. Урал и в целом Западного Казахстана относятся XVII-XVIII вв. Этот период связан с именами видных ученых, как П.И. Рычков, П.С. Паллас, И.И. Лепехин, Г.Фальк, Э.А. Эверсман, Г.С. Карелин, И.Г. Борщов, Е.Регель (1872).

Первые обстоятельные описания о пойменных лесах долины Урала приводятся в работах П.И. Рычкова: «Топография Оренбургской губернии» (1762). Ссылаясь на рассказы старожилов, он писал: «Интересно, что тогда (XIV-XV в.в.) лесу там (по р. Яик от Гурьева и выше) было довольно много, хотя ныне его уже весьма мало». Наблюдая массовое уничтожение лесов в среднем течении реки, он придавал большое значение охране лесов вдоль рек [1].

В 1768 г. Петербургская Академия Наук организовала несколько научных экспедиций по изучению природных ресурсов России, три из которых под названием «Оренбургское», возглавляемые П.С. Палласом, И.И. Лепехиным, И.П. Фальком, охватили исследованиями бассейн р. Яика [2-4].

В середине XIX в. изучение территории Общего Сырта и прилегающей к нему Букеевской Орды продолжает проф. Э.А. Эверсман [5]. Он обратил внимание на широкое распространение лесов вдоль степных рек Уральского бассейна и придавал большое значение необходимости сохранения лесной растительности.

Немного позднее Г.С. Карелин (1875) характеризует некоторые типы растительности дельты р. Урала, отмечая их флористический состав, состоящего из дуба обыкновенного и зимнего, березы, липы, осины и богатого кустарникового подлеска [6]. Во второй половине XX века И.Г. Борщов впервые охарактеризовал байрачные леса между Уральском и Орском [7].

П.Небольсин приводит краткие сведения о реке Урал в отчете о путешествии в Оренбургский и Астраханский край (1852), изданный РГО [8]. В конце XIX века В.А. Савич (1885) также отмечает, что «по берегам Урала реденькие лески и отдельные деревья идут до Калмыкова, за которым они постепенно исчезают, остаются только кустарниковые ивы, которые ближе к устью заменяются камышом» [9]. Н.А. Бородин (1891) приводит сведения о пойменных лесах долины Урала и указывает о южной границе распространения дуба в пойме реки, проходящую у широты с. Мергенево (49°40'с.ш.) [10].

2-период. Второй период исследований бассейна р. Урал связан с работами Переселенческого управления начала XX века. Результаты естественно-географических исследований Прикаспийских степей и пустынь отражены в публикациях Г.Допельмейера (1904), С.И. Ростовцева (1905), Н.А. Димо и Б.А. Келлера (1907), Н.А. Бородина, А.Н. Седельникова (1908), В.М. Савича (1906, 1908), В.С. Богдана (1908), В.Н. Бородина (1915) и других исследователей. В них приводятся первыесводки флоры.

3-период. В 20-30 годы XX века проведены комплексные (почвенные, геоморфологические, гидрологические, геоботанические, лесоводственные и зоологические) исследования лесной растительности Урало-Каспийского региона.

В этот период были опубликованы работы Б.А. Федченко и И.В. Ларина (1926), И.В. Ларина и Т.Ф. Тихомировой (1927), И.В. Ларина (1930), в которых приведен более подробный список флористического состава растительности края. Большой вклад в изучение почв и растительности внес И.В. Ларин. В его работах приведена краткая характеристика колковых и пойменных лесов бассейна р. Урал в отдельных ее отрезках лесов и их флористический состав, а также зональное разделение почв и растительности Сыртового района. В своей работе авторы используют всю, ранее вышедшую, ботаническую литературу по данному району, вносят целый ряд поправок и замечаний. 380 растений находят в бассейне

Урала [19-21]. Новые виды для края приводятся в списке С.М.Верушкина (1930). Он зарегистрировал 790 видов растений в окрестностях г. Уральска, из них в пойме более 300 [22].

4-период. В 1949-1952 гг. организованы комплексные научные экспедиции для изучения средней и нижней части долины р.Урал и проходящую по ней, частично, трассу гослесополосы г.Вишневая-Каспийское море. Сотрудники экспедиции Уральского отряда под руководством С.А.Никитина описывают пойму р.Урал и дают предварительную характеристику лесорастительных условий трассы. Ими впервые описаны байрачные леса левобережья Урала, установлены дендрологический состав лесов, новые границы ареалов дуба и некоторых лесных растений (лещины, бересклета бородавчатого, ивы козьей, папоротников и др.) [23; 24].

В работе Г.Л. Ремезовой (1956) изложен обзор растительности средней части долины реки Урал от горы Вишневой до границ Западного Казахстана по обеим сторонам поймы р. Урала [25]. М.К. Деулина (1956) в соответствии с особенностями растительного покрова долину нижнего течения р.Урал выделяет на 5 ботанико-географических районов: 1. Урало-Бударинский; 2. Бударинско-Кругловский; 3. Кругловско-Тополинский; 4. Тополинско-Гурьевский; 5. Приморский [26].

Четвертый период является наиболее насыщенным. Систематическое изучение растительного покрова Западно-Казахстанской области началось с работ профессора, доктора биологических наук В.В. Иванова. Основные результаты исследований в период с 1926 года по 1985 год были опубликованы в 255 научных работах.

В 1953 г. вышла работа В.В. Иванова, являющаяся очерком лесорастительных условий поймы р. Урал. Основными типами растительного покрова поймы, по указанию автора, являются луга и леса. Первые занимают большую часть площадей (50-70%), однако, динамика растительного покрова идет по пути постепенной замены лугов пойменными лесами, путем самосева, чаще всего черного и белого тополей, реже вяза. Как отмечает автор, современные пойменные леса в основном порослевые и лишь небольшая часть их сформировалась в результате самосева. Видовой состав лесов изменяется с севера на юг в определенной последовательности. На севере описываемого района распространены дубняки, южная граница которых проходит у пос. Гнилое, в 40 км выше Уральска [27]. Он на территории Северного Прикаспия выделил свыше 30 ботанических объектов, нуждающиеся в охране (1971) [28].

За период с 1958 по 1968 гг. под его руководством организовано и проведено более 100 экспедиций в данном регионе и был собран обширный гербарий материал. Гербарные образцы, стали основой для составления и издания определителей растений Северного Прикаспия в количестве 13 выпусков (1964-1974 гг.). Данные определители остаются наиболее востребованным при диагностике растений.

Работы В.В. Иванова (1958, 1960, 1964, 1971 и др.), посвященные флоре и растительности Северного Прикаспия, всесторонне характеризуют байрачные леса, колки на водоразделах, рощицы на песках, ковыльные, типчаковые и пустынные степи данного региона.

5-период. Флора поймы р. Урал в 70-ые годы XX века привлекала внимание большого количества исследователей, как А.З. Петренко (1971-2001), Е.А. Агелеуов (1972-1987), П.Г. Пугачев (1966), П.Л. Горчаковский (1975, 1982).

Диссертация А.З. Петренко «Тополевые леса среднего течения реки Урал» охватывает 900 км пойменных лесов как левобережья так и правобережья реки Урал. Впервые А.З. Петренко установил способность деревьев выдерживать длительное затопление и формирование следующих формаций тополя белого, тополя черного, вяза гладкого, дуба обыкновенного, ивы белой (ветлы) и др. Основное внимание А.З. Петренко уделено тополям (осокорникам), которые состоят из следующих формаций: ветлово-осокорник костровый и ежевичный, осокорник ежевичный, осокорник кирказоновый, костровый, ветликовый, тамариковый, солодковый, осоковый. А.З. Петренко установлено, что белотопольные леса состоят из белотопольников ежевичных, вязо-белотопольников ежевичных, дубо-белотопольников ежевичных и ландышевых [29].

Наиболее полные сведения о растительности р. Урал находим в монографиях д.б.н., профессора Е.А. Агелеуова «Пойменные луга реки Урал» и «Флора поймы реки Урал» (Агелеуов, 1982, 1984). В ней приводятся данные по разнообразию растительных сообществ пойменных лугов, их составу и пространственной структуре [30; 31]. Луговые экосистемы также изучены А.Т. Шуиншалиевым [32].

Большой вклад в изучении флоры и растительности ЗКО внес коллектив кафедры ботаники им. проф. В.В. Иванова ЗКГУ. Были проведены многочисленные экспедиции в период с 1991 по 2015 год в результате которых стали статьи, коллективные монографии, карты, методические разработки, магистерская, кандидатская и докторская диссертации.

В 1991 году были опубликована двутомная монография «Природа Уральской области», где впервые описаны редкие и исчезающие виды растений В 1998 году была опубликована коллективная монография «Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области». Прекрасным дополнением в этой монографии является систематизированный список высших растений флоры ЗКО, автором которого была О.Т. Кольченко и иллюстрация всех проектируемых 18 ООПТ Э.В. Чернышовой в соавторстве с А.А. Джубановым и Д.М. Чернышовым [33].

В монографии «Зеленая книга Западно-Казахстанской области» (2001) приводится кадастр объектов уникальных экосистем, где авторский коллектив выделил 169 памятников природы [34].

6-период. Начиная с 90-ых годов по настоящее время, флору и растительность ЗКО и пойменных и байрачных лесов исследует под руководством д.б.н., профессора Т.Е. Дарбаевой. За последние десятилетия опубликовано большое количество работ, содержащих материалы в отношении современного состояния р. Урал. Круг рассматриваемых вопросов публикации очень широк: дубравы и их флористический состав (Т.Е. Дарбаева, М.В. Мамышева, О.Чукалина, Н.Рамазанова, Н.Кин, Н.Уразгайиева, К.Удреева, Ж.Калиева, А.Т. Каирова, Т.Ш. Бисембаева), пойменные почвы (М.М. Фартушина, С.А. Кажиахметов), состояние водных экосистем (М.А. Молдагалиева, С. Кенесарина, А.Н. Сарсенова), живого наследия и уникальных экосистем (Г.С. Кайсагалиева, А.У. Утаубаева, Ж.С. Кажмуратова, А.Н. Сарсенова), анализ причин деградации (Б.С. Альжанова, Т.Е. Дарбаева), типы пойменных лесов (Т.Е. Дарбаева, О.Н. Чукалина, Ф.Х. Гимадиева, С.Н. Бохорова) [35-39].

Несмотря на относительную детальность этих работ, все же они разобщены, и не дают целостной картины современного состояния пойменных лесов, которая крайне необходима для уяснения факторов и причин, влияющих на деградацию пойменных лесов. Необходимость срочного проведения инвентаризации биоты, в первую очередь касается уникальных, и в то же время интенсивно осваиваемых природных территорий нашего региона.

Как видно из приведенного обзора литературы в предшествующие годы сделано довольно много исследований по флоре и фауне региона. Однако данные устаревшие и требуют корректировки с современной интерпретацией. Поэтому, необходимы исследования по изучению природного наследия и проведения полной инвентаризации флоры пойменных лесов всего бассейна реки Урал для обоснования мероприятий по сохранению уникальных экосистем и их рациональному использованию в условиях нарастающей сухости климата.

Представленный обзор не может претендовать на абсолютную полноту. Однако основные работы, касающиеся флористических исследований пойменных лесов бассейна реки Урал здесь приведены. Можно сделать вывод, что, несмотря на значительный объем информации о лесной растительности, накопленный за последнее десятилетие, «белых пятен» остается много. В наибольшей степени это относится к современному состоянию и массовому усыханию пойменных лесов в нижней части Урала.

Список литературы

1. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. – Уфа: КИТАП, 1999. – 309 с.
2. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. 2-е изд-е. – СПб, 1809. – Ч. I. – 657 с.; Ч. II. Кн. 1. – 592 с.; Ч. III. – 480 с.
3. Лепехин И.И. Дневные записки путешествия доктора и Академии наук адъюнкта Ивана Лепехина по разным провинциям Российского государства 1768-1769 гг. – СПб., 1795. – Ч. I. – 491 с.
4. Falk J.P. Beitrages urtopographischen Kenntniss des Ruischen Reiches. – St.-Ptsb., 1785. – 204 p.
5. Эверсман Э.А. Естественная история Оренбургского края. Ч. 1. – Оренбург: Тип. штаба Оренб. корпуса, 1840. – 99 с.
6. Карелин Г.С. Разбор статьи А.Рябинина «Естественные произведения земель Уральского казачьего войска», извлеченной из книги его «Материалы для географии и статистики России. Уральское казачье войско. 2 части, СПб., 1866» // Тр. СПб. общества естествоисп. Т. 6. – СПб, 1875. – С. 186-298.
7. Борщов И.Г. Материалы для ботанической географии Арало-Каспийского края // Прил. 1 к VII т. Записок Имп. АН. – СПб., 1865. – 190 с.
8. Небольсин П. Отчет о путешествии в Оренбургский и Астраханский край // Вест. Русск. географ. общ.
9. Савич М.М. Опыт разведения леса в степи Уральского казачьего войска // Лес. – 1885. – №1.
10. Бородин Н.А. Статистическое описание Уральского казачьего войска. Т. 1. – Уральск, 1891.
11. Допельмейер Г. Список растений, собранных в Прикаспийских степях Уральской области / Тр. Юрьевского ботанического сада. – 1904. – Т. 5. – Вып. 4.
12. Ростовцев С.И. Список растений дикорастущих в Уральской Области // Изв. Моск. с-х ин-та. – 1905. – Т. XI.
13. Димо Н.А., Келлер Б.А. В области полупустыни. – Саратов, 1907. – 549 с.
14. Седельников А.Н., Бородин Н.А. Растительность и животный мир. В кн. Россия, 18, Киргизский край. – СПб., 1903.
15. Савич В.М. О растительности ближайших к г. Уральску меловых обнажений Уральской области // Тр. общ. испыт. природы при Харьков. унив. – 1906. – Т. 41. – Вып. 1.
16. Савич В.М. В Прикаспийских степях и пустынях Зауралья / Тр. СПб. ботанического сада. – 1908. – Т. 28. – Вып. 2.
17. Богдан В.С. Растительность Тургайско-Уральского переселенческого района. – Оренбург, 1908.
18. Бородин В.Н. Флора окрестностей г.Уральска / Изв. СПб. Ботанического сада. – 1915. – Вып. 2. – С. 105-147.
19. Федченко Б.А., Ларин И.В. Растительность Уральской Губернии. Ч. 4. Т. 7. Вып. 1. – Кзыл-Орда: Изд-во. Об-ща изучения Казахстана, 1926. – 71 с.
20. Ларин И.В., Тихомирова Т.Ф. Почвы, растительность и их хозяйственное значение участка Уральской опытной станции. – Кзыл-Орда: Изд-во. Об-ща изучения Казахстана, 1927. – 159 с.
21. Ларин И.В. Почвы и растительность. Естественные районы // Уральский округ и его районы. – 1930. – Вып. 3. – Ч. 2. – 357 с.
22. Верушкин С.М. Список растений вновь установленных в окрестностях Уральска // Урало-Прикаспийская степь. – 1930. – С. 74-85.
23. Никитин С.А. Государственная защитная лесная полоса г.Вишневая-Каспийское море / Труды комплексной науч. экспедиции по вопросам полезащитн. лесоразв. АН СССР. – 1951. – Т. 1. – Вып. 1.

24. Никитин С.А. Лесорастительные условия низовий реки Урал / Труды ин-та леса. – Т. 34. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 7-273.
25. Ремезова Г.Л. Растительность средней части долины реки Урал / Труды ин-та леса. – Т. 34. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 376-396.
26. Деулина М.К. Растительность низовий Урал / Труды ин-та леса. – Т. 34. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 397-423.
27. Иванов В.В. Физико-географический очерк Западного Казахстана // Географический сборник. – 1953. – Вып. 2. – С. 5–51.
28. Иванов В.В. Ботанические объекты Северного Прикаспия, нуждающиеся в охране // Вопросы охраны ботанических объектов. – Л.: Наука, Ленинградское отд-е, 1971. – С. 175–178.
29. Петренко А.З. Белотопольники долины Урала // Материалы по флоре и растительности Северного Прикаспия. – 1974. – Вып. 7. – С. 290-306.
30. Агелеуов Е.А. Пойменные луга реки Урал. – Алма-Ата: Наука, 1982. – 221 с.
31. Агелеуов Е.А. Флора поймы реки Урал. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 104 с.
32. Шуйншалиев А.Т. Биологический круговорот энергии, зольных элементов и азота в основных ассоциациях пойменных лугов реки Урал // Автореф. дисс. – Алма-Ата, 1983. – 23 с.
33. Петренко А.З., Джубанов А.А., Фартушина М.М., Чернышев Д.М., Тубетов Ж.М. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда. – Уральск: РИО ЗКГУ, 2001. – 175 с.
34. Петренко А.З., Фартушина М.М. Зеленая книга Западно-Казахстанской области. – Уральск, 2001. – 194 с.
35. Гимадиева Ф.Х. Пойменные леса р.Урал в пределах степной зоны Приуралья / Автореф. дис. ... канд. биол. наук. – Оренбург, 2002. – 24 с.
36. Дарбаева Т.Е., Мамышева М.В. Современное состояние тополевых лесов в среднем течении Урала в пределах Западно-Казахстанской области // Вестник Мордовского университета. Серия Биологические науки. – 2011. – №4. – С. 137-144.
37. Дарбаева Т.Е., Бохорова С.Н., Чукалина О.Н. Анализ флоры пойменных и байрачных экосистем бассейна среднего течения р. Урал. / Степи северной Евразии: материалы VI международного симпозиума. – Оренбург, 2012. – С. 200-202.
38. Дарбаева Т.Е., Бохорова С.Н., Альжанова Б.С. Типология пойменных лесов среднего течения реки Урал в пределах Западно-Казахстанской области // Международная научн. конф. «Современные фундаментальные проблемы классификации растительности». – Ялта, 2016. – С. 38-40.
39. Дарбаева Т.Е., Бохорова С.Н., Альжанова Б.С., Рамазанова Н.Е. Перспективы организации экологической сети на территории Западно-Казахстанской области // Сб. науч. статей межд. науч. конф. – Пенза, 2017. – С. 375-377.

ӨОЖ 595.34:639.51

Джангазиева Б.Ж., Нығметолла А.
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ. Қазақстан

ОМЫРТҚАСЫЗДАР СУ ЭКОЖҮЙЕЛЕРІНІҢ ИНДИКАТОРЛАР РЕТІНДЕ

Бүгінгі уақытта қолданылатын химиялық, физикалық және санитарлы-микробиологиялық анализдің әдістері адамның қоршаған ортаға деген әсеріне толық бағасын бере алмайды. Сондықтан суқоймалардың экологиялық жағдайын кешенді бағалау үшін әр түрлі антропогенді әсерлердің толық кешені әсерінде болатын, қоршаған табиғи ортаның сапасын толығырақ көрсететін биологиялық анализдің әдістерін қолдану міндетті болып келеді. Кешенді экологиялық мониторинг кезінде қоршаған ортаның жағдайында су объектілерінің гидробиологиялық мониторингі маңызды құрайтын болып саналады. Гидробиологиялық мониторинг негізінде биоиндикация бойынша бақылау мақсатында су экожүйелерін бағалау және болжау мақсатында зерттеу жатыр.

Су ортасының сапасының биоиндикаторлары ретінде гидроэкожүйелердің жағдайы және олардың антропогенді өзгерістеріне барлық гидробионттарды олардың популяциясын және қауымдастықтарын қолдануға болады.

Дегенмен, жалпыға бірдей су ортасының жағдайының көбірек ыңғайлы, ақпаратты және сенімді биоиндикатор болып және оның антропогенді өзгерулеріне зообентос болып табылады.

Өсімдіктер, жануарлар, микроорганизмдер- өнеркәсіп орындарынан шығатын ластаушы заттардың, ионы радиацияның жоғарғы деңгейінің, ортаның химиялық құрамының өзгеруінің, шу мен жылумен ластанудың тірі организмге әсердің сезімтал индикаторы болып табылады.

Көптеген организмдер антропогенді әсердің бөлек типтеріне әр түрлі сезімталдық қасиет көрсетіп, адамның тіршілік әрекетінің нәтижесінде болатын әр түрлі өзгерістердің индикаторы болады.

Қазіргі көзқарас бойынша, биоиндикатор- табиғи процесстер жағдайлары немесе тіршілік ортасының антропогенді өзгеруінің көрсеткіші болатын организмдер, олардың ортада кездесуі, саны мен даму ерекшеліктері. Биоиндикация- биоиндикатор организмдерінің даму ерекшеліктері, кездесу немесе мүлде болмау факторына қарап қоршаған орта жағдайларына баға беру әдісі. Биоиндикаторлар көмегімен анықталынатын жағдайлар- биоиндикация объектісі деп аталынады. Мұндай объект ретінде табиғи

объектілердің белгілі типтері (топырақ, су, ауа) мен осы объектілердің әр түрлі қасиеттері (механикалық, химиялық құрамы), қоршаған ортада жүріп жатқан белгілі бір процестер (эрозия, дефляция, батпақтану т.б.) мен адам әрекетінің әсер нәтижелері де алынуы мүмкін.

Биоиндикатор таңдауда атақты америкалық ғалымы Ю.Одум келесі жағдайларды ескеруді ұсынды:

Қауымдастықта сирек таралған стенотипті түрлер (белгілі бір жағдайларда ғана тіршілік етуге бейімделген организмдер) эвритиптерге (кең таралған, экологиялық төзімділік диапазоны кең организмдер) қарағанда көбінесе жақсы индикатор болып саналады.

Майдаларға қарағанда ірілеу түрлерін биоиндикатор ретінде таңдаған жөн, себебі майда организмдерінің биотоптағы айналым жылдамдығы жоғары болып келеді және де зерттеу кезінде сынауға алынған объектіге түсіп кету қауіптілігі бар (ұзақ периодты бақылаулар жүргізу кезінде).

Индикатор ретінде алынатын түрді (немесе түр тобын) таңдауда эксперименталды немесе далалы жағдайларда алынған түрдің толеранттылығы, түрге әсер етуші факторлар, бұл факторлардың шектеуші (лимиттеуші) мәні, организмнің компенсациялау реакциялары сияқты мәліметтер болуы тиіс.

Әр түрлі түрлердің (популяция, қауымдастық) сандық қатынасы- бір түрдің санына қарағанда көрнекті және сенімді индикатор болады (бір бөлігіне қарағанда бүтін-жағдайдың жалпы көлемін көрсетеді)

Жинақтаушы индикаторлар- ластаушы заттарды өздерінің ұлпаларында, белгілі бір дене мүшелерінде концентрациялайды. Кейін олар химиялық анализ көмегімен қоршаған ортаның ластану деңгейін анықтауда қолданылады. Қоршаған ортадағы қоспалардың зияндылығын анықтау мен ластануды бақылауда қолданылатын аппараттар қазіргі заманға сай дамыған болса да, күрделі «тірі аспаптармен» тең бола алмайды. Бірақ, «тірі аспаптарда» бір маңызды кемшілігі бар. Олар күрделі көп құрамды қоспалардың барлық жиынтық комплексіне жауап беріп, сол қоспадағы белгілі бір затың концентрациясын анықтай алмайды. Сонымен қатар физикалық, химиялық әдістер әсер етуші фактордың сандық, сапалық мінездемесін береді. Ал биологиялық әсер жайында жанама түрде ғана мағлұмат алынады. Биоиндикаторлар көмегімен биологиялық салдары жөніндегі информацияны алып, әсер етуші фактордың өзінің ерекшеліктері туралы тек жанама қорытынды жасауға болады. Биоиндикатор ретінде қолданылатын организм тобының, биоиндикация мәселесін шешуде қолданылатын шекарасын анықтаушы өзіне тән артықшылығы мен кемшіліктері болады [1].

Қазіргі замандағы ғылымға тән бір қасиет - ғылымның әр түрлі салаларының бірлесуі нәтижесінде жаңа әдістерді шығарып, практикада қолдану. Микробиология, зоология, ботаника сияқты биология салалары мен аналитикалық химияның жетістіктеріне сүйенетін биологиялық анализ әдістерінің дамуы бұған мысал бола алады.

Биологиялық әдістер тіршілік әрекеті, өсу, даму, көбею мен тірі заттың қызмет етуі үшін белгілі бір химиялық құрамы бар ортаның қажеттігіне негізделген. Бұл химиялық құрамының өзгеруі, мысалы, қоректік ортадан белгілі бір компоненттің алынуы немесе қосымша (анықталынатын) қосындының енгізілуі нәтижесінде организм біраз уақыт өткен сайын, кейде бірден (тура сол уақытта) соған сәйкес келетін жауапты сигнал береді. Организмнің жауап сигналының қарқындылығы мен ортаға енгізілген немесе одан шығарылған компоненттің мөлшері арасындағы байланыс түрін белгілеу- сол компонентті табу мен анықтау үшін қолданылады. Биологиялық әдістерде аналитикалық индикаторлар - әр түрлі организмдер, олардың дене мүшелері мен ұлпалары, физиологиялық функциялары, биохимиялық реакциялары және т.б. болып табылады. Биологиялық әдістер үшін өзіне тән экспериментті жүргізу әдістемесі, құрал-жабдықтары мен индикаторлы организмнің жауап реакциясын тіркеу тәсілдері болады.

Биоиндикатор организмдердің бір жерде тұрақты мекендеуі, олардың сандары, құрылымы және дамуы, табиғи процестер мен тіршілік ортасы жағдайларының көрсеткіші. Қоршаған ортаның жағдайлары мен кейбір процестердің маңызын бағалау мақсатында биоиндикатор қолдану организмдердің белгілі бір факторларға біржақты бейімделушілік қасиетіне негізделген. Мысалы, балықпен қоректенетін құстардың бір жерге көптеп жиналуы - судың сол бөлігінде балықтардың шоғырлануының, ал су микрофлорасының құрамы - оның тазалығы мен ішуге жарамдылығының, топырақ құрамы - оның құнарлылық дәрежесінің көрсеткіші бола алады. Ғарыштық зерттеулерде ғарыш факторларының организмге тигізетін әсерін анықтау үшін жануарлар, өсімдіктер және микроорганизмдер биоиндикатор есебінде пайдаланылады. Биоиндикатор - қандай да бір табиғат процестерінің, құраушыларының, ерекшеліктерінің немесе қоршаған ортаның өзгерістерінің бар-жоғын немесе қарқындылығын көрсететін көрсеткіш болып табылатын өсімдіктердің немесе жануарлардың (немесе тұтастай биоталық бірлестіктің) жеке түрі. Биоиндикатор бірқатар пайдалы қазбаларды іздегенде, топырақ пен табиғи суларды және тағы да басқалары бағалауда қолданылады [2].

Зообентос көрсеткіші бойынша қоршаған орта мониторинг жүйесінде су сапасын бағалау үшін ең кең таралған әдіс, 1964 жылы Ф.Вудивисс шығарған биотикалық индекс әдісі болды.

Жануарлардың 16 тобы арасынан Вудивисспен 6 таксон көрсеткіштері (индикаторлы) көрсетілген, олардың зерттелетін су қоймасында басқа жануарлар үйлесімінде болуы (бентос қауымдастығы түрлер алуан-түрлілігімен) су қоймасының сол немесе басқа тазалық деңгейін көрсетеді (1 кесте).

Берілген әдіске сәйкес, жиналған жануарларды түрге дейін анықтаудың қажеттігі жоқ - кестедегі таксон үшін берілген деңгейге дейін анықтауға болады. Кейбір таксондар үшін (безгек, күндік, жылғалық) тек түрлі түрлердің таксондарда болуы немесе болмауы фактісі есепке алынады. Әр түрлі түрлерге қатысы жануардың сыртқы белгісі бойынша анықталады.

Қандай да бір таксондарда бір ағзаның кездесуі су қоймасында болуы есебінде алынады.
Вудивисс тобы болуы бойынша биотикалық индекс анықтау үшін жұмыс шкаласы 1 кестеде көрсетілген.

1 кесте – Ф.Вудивисс (1977) бойынша биологиялық сынама жіктелуі

Сынамада болатын «Топтар»	«Топтың» жалпы саны				
	0–1	2–5	6–10	11–15	> 16
	биотикалық индекс				
Күндіктің бір түрден артық болады 1 тек 1 түр					
	-	7	8	9	10
	-	6	7	8	9
Күндіктің бір түрден артық болады 1 тек 1 түр					
	-	6	7	8	9
	-	5	6	7	8
Жылғалықтар екі түрден артық болады тек 2 түр					
	-	5	6	7	8
	4	4	5	6	7
Гаммарус	3	4	5	6	7
Азеллюс	2	3	4	5	6
Қызыл хирономид дернәсілдері болады	1	2	3	4	-
Жоғарыда көрсетілген барлық «топтар» болмайды, кейбіреулері өттітегіні қажет етпейтін түрлер, мысалы Eristalis tenax	0	1	2	-	-

Шкаламен жұмыс кезінде:

1. Кестенің сол жақ графасымен жоғарыдан төмен қозғала, осы графада көрсетілген, сіздің сынамада индикаторлы жануарлар бар жоғын анықтау. Сіздің сынамадағы бірінші кездескен жануар көрсеткішті болады – ол бойынша су тазалығы классы анықталады. Осы деңгейден төмен кестенің сол жақ графасымен жүрмеуге болады.

Егер сіздің сынамада безгек, күндік немесе жылғалық болса – осы таксонның бір түрі немесе бірнеше түрі табылғанын анықтау (сыртқы белгісі бойынша).

Егер сіздің сынамада безгек те, күндік те, жылғалық та болмаса, кестенің сол жақ графасымен "төмен түсу" қажеті жоқ, сіздің сынамада болатын, индикаторлы ағзалар кездеспей.

2. Сынамадағы Вудивисс тобы санын анықтау (кесте 1 бойынша);

3. Сіздің сынамаға сәйкес, табылған түр алуан түрлілігінің Вудивисс тобы саны бағанасымен қиылған нүктедегі биотикалық индексін табу.

Биотикалық индекс – бұл өзендегі салыстырмалы су тазалығы көрсеткіші болады. Ол жоғары болған сайын – су таза болады. Биотикалық индекс салыстырмалы көрсеткіш болады және 0-ден (өте лас су) 10-ге дейін (өте таза су) өзгереді.

Биоиндикация – бұл қоршаған орта күйін кездесу факторы бойынша, ағза- биоиндикаторлардың болмау немесе даму ерекшеліктері туралы күйін жорамалдауға мүмкіндік беретін әдіс [3].

Биоиндикаторлар ретінде шығу тегі өсімдіктер, жануарлар да бола алатын тірі нысандар қатарын қолдануға болады: омыртқалы және омыртқасыз жануарлар, төменгі өсімдіктер (балдырлар), жоғарғы өсімдіктер (макрофиттер), саңырауқұлақ тәрізді ағзалар (мысалы, сапролегния) және т.б.

Барлық гидробионттар ластануға әр түрлі әсер етеді. Оларды үш топқа бөлуге болады: ластануға өте сезімтал (таза су индикаторлары), шамалы сезімтал және төзімділер (яғни, өте қатты ластанған су қоймаларында тіршілік етіп және өздерін онда өте жақсы сезінетіндер). Тестілеуге бентос ағзалар су қоймасы түбінде тіршілік ететін, омыртқасыз жануарлар өте жақсы келеді. Оларды жинау оңай, олардың көбі жеткілікті ірі және үлкейткіш құралсызда жақсы байқалады.

Су түбі ағзалары қауымдастығының сапалық құрамы мен сандық құрылымын салыстыра, су өзен туралы қорытынды жасауға болады. Егер суда ластануға сезімтал ағзалар көп болса және олар алуан-түрлі болса – өзен сау, немесе керісінше, төзімді ағзалар санының көптігі жағымсыз экологиялық жағдайды куәландырады. Су ағзаларын пайдалана су сапасын анықтау әдісі биоиндикация деп аталады, ал су нысаны күйін бақылау жүйесі биомониторинг деп аталады.

Тұщы су биоиндикациясы – ластануға сезімтал және төзімді гидробионттардың сапалық және сандық құрамын зерттеуге негізделген, су сапасы күйі мен өзгерісін бағалау жүйесі.

Тұщы су биомониторингі – биоиндикация әдісін қолдана су нысандары экологиялық күйін бағалау мен болжамының қайталана, мақсатты бағытталған бақылау жүйесі. Биомониторинг процессінде су нысандары күйі туралы мәліметтер жинақталады, су нысандары күйі талданады, нысандардың экологиялық күйінің өзгеріс себептері мен көздері анықталады.

Су қоймалары тазалығы туралы омыртқасыз жануарлар түрлерінің алуан-түрлілігі бойынша жорамалдауға болады. Таза су қоймаларын тұщы су ұлулары, безгек, күндік, есекке қанаттылар мен жылғалылар дернәсілі мекен етеді. Олар ластануды көтере алмайды және оған ағын сулар түскенде, су қоймаларынан тез жоғалады [4].

Шамалы ластанған су қоймаларын су есектері, бүйір жүзгіштер, шіркей дернәсілі (ақбас), қосжақтаулы ұлу - арылтқыштар, битиния, шалғындық, инелік дернәсілі мен сүліктер (үлкен жалған жылқы сүлігі, кіші жалған жылқы сүлігі, клепсина) мекен етеді.

Шектен тыс ластанған су қоймаларын аз қылтанды сақиналылар (трубкашылар), ызылдақ - маса дернәсілі (масақұрт) пен лай тұнба шыбыны мекен етеді.

Биоиндикаторлар - бұл орта күйін бағалау үшін қолданылатын биологиялық нысандар (жасуша мен биологиялық макромолекуладан экожүйе мен биосфераға дейін). Әр түрлі тірі ағза деңгейіне биоиндикаторлардың жататындығын астын сызып көрсетерде, «биоиндикаторлы жүйелер» деген терминді қолданады. Биоиндикаторлар тандау өлшемі:

- жылдам жауап;
- сенімділік (қате <20%);
- қарапайымдылық;
- мониторингті мүмкіндік (табиғатта үнемі болатын нысан).

Биоиндикаторлар типі:

Сезімтал. Көрсеткіштердің қалыпты шамадан біршама ауытқуына тез әрекет етеді. Мысалы, жануар мінез - құлқындағы, жасушаның физиологиялық реакцияға ауытқуы бұзатын фактор әрекеті басталған соң тез арада байқалуы мүмкін.

Аккумулятивті. Көрінбейтін бұзылуларсыз әрекеттің жинақталуы. Мысалы, орман өзінің бастапқы ластану немесе тапталу этаптарында өзінің негізгі сипаттамасы бойынша бұрынғы калпында болады (түр құрамы, алуан-түрлілігі, молдығы және т.б.). Тек қандай да бір уақыт өтісімен сирек түрлер жоғала бастайды, басым формалар алмасуы өтеді, ағзалардың жалпы саны өзгереді және т.б. [5].

Әдебиеттер тізімі

1. Христофорова Н.К. Биоиндикация и мониторинг загрязнения морских вод тяжелыми металлами. – Л.: Наука, 1989. – 192 с.
2. Чернов Ю.И. Биологическое разнообразие: сущность и проблемы // Успехи соврем. биологии. – 1991. – Т. 111. – Вып. 4. – С. 499–507.
3. Яковлев В.А. Трофическая структура зообентоса – показатель состояния водных экосистем и качества воды // Вод. ресурсы – 2000. – Т. 27. – №2. – С. 237–244.
4. Хокс Х.А. Биологический контроль качества речной воды // Научные основы контроля качества поверхностных вод по гидробиологическим показателям. – Л.: Гидрометеоздат, 1977. – С. 176-183.
5. Буйволов Ю.А. Физико-химические методы изучения качества природных вод. Методическое пособие. – М.: Экосистема, 1997. – 125 с.

ӘОЖ 666.914.4-431

Ержанова Н.С., Ерошев О.Ж., Қунашева З.Х.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ӨНДІРІС ҚАЛДЫҚТАРЫНАН АЛЫНҒАН МОДИФИЦИРЛЕНГЕН ГИПСТІ БАЙЛАНЫСТЫРҒЫШ НЕГІЗІНДЕГІ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛДАРЫН АЛУ ӘДІСТЕМЕСІ

Қазіргі таңда еліміздің қоғамдық-экономикалық дамуының бағытын заманауи құрылыс бағытын, жоғары эффективді құрылыс материалдарын принципіалды жаңа қасиеттермен және алдын-ала анықталған құрам қажеттілігін талап етеді. Бұл мәселені шешудің жолдарының бірі – құрылыста қол жетімді, жоғары сапалы байланыстырғыш материалдарды кеңінен қолдану, олардың қатарына толық қанды гипс негізіндегі композициялық байланыстырғыштарды жатқызуға болады. Мұның алғышарттары: шикізат базасын жасақтау дәрежесі; табиғи және техногенді гипстік шикізатты қайта өңдеудің жүз пайыздық мүмкіндігі; гипстан жасалатын бұйымдарды жасау жеңілдігі; сонымен қатар гипстік байланыстырғыш (ГБ) негізіндегі материалдардың позитивтілігі. Жоғары эффективді байланыстырғыш заттардың жаңа буынын алу бүгінгі күнде бұл күрделі құрам мен компоненттерді қолдануымен тығыз байланысты. Осындай байланыстырғыштарды тек ғылыми әдістемелерге негізделген заманауи жоғары технологиялар базасында

жасау мүмкін. Бұндай әдістемелер өнімнің жоғары сапасын, оның экологиялық қауіпсіздігін, шикізаттың тиімді қолданылуын, энергияны үнемдеу, жаңа жоғары дисперсті толықтырғыш-қоспаларды қолдану мүмкіндіктері, материалдың құрылымын жақсартушы және құрылыс қоспасы байланыстырғыш құрамындағы ең қымбат компонентті үнемдеуге мүмкіндік береді [1].

Берілген ғылыми зерттеуде бастапқы шикізат ретінде көп тараған құрылыс гипсінің Г-4 – Г-6 маркалары қолданылды. Композициялық байланыстырғыш материалды өндіру технологиясы жүйеге белсендірілген минералды компонентті (БМК) өндіруді талап етеді, зерттеу жұмысының жағдайында БМК – Қарашығанақ кенорнының белсендірілген карбонатты қалдығы – өндіріс қалдығы болып табылады. Берілген толықтырғыш құрамы 1 кестеде келтірілген.

1 кесте – Карбонатты бұрғылау қалдығының құрамы

pH	7,97
Аниондар	
Cl ⁻ , %	10,196
SO ₄ ²⁻ , %	0,6336
Катиондар	
K ⁺ , мг/кг	6165,9
Na ⁺ , мг/кг	21661,4
Cu, мг/кг	17,2744
Co, мг/кг	0,83
Zn, мг/кг	57,3336
Ni, мг/кг	0,7056
Pb, мг/кг	16,162
Басқа қосылыстар	
Органикалық қосылыстар, %	7,84
Мұнай өнімдері, мг/ дм ³	0,083

K⁺ және Na⁺ иондарының құрамының жоғары болуы қалдықтың жоғары алмасу қасиеттерін сипаттайды. Құрамындағы көмірсутектердің (мұнай өнімдерінің) мәні массаның 1%-нан аспайды [2].

Бұрғылау қалдығының оңқасиеттеріне байланысты және қойылған мақсатқасәйкес композициялық байланыстырғыш материалдар алынды (2 кесте).

2 кесте – Композициялық материалдардың құрамы

№	Композициялық материалдар	m _{жалпы} , Г	m _{гипс} , Г	m _{қалдық} , Г
1	Гипс 100%	100	100	0
2	Гипс 95% Қалдық 5%	100	94	5
3	Гипс 90% Қалдық 10%	100	89	10
4	Гипс 85% Қалдық 15%	100	84	15
5	Гипс 80% Қалдық 20%	100	79	20
Ескерту: катаюды баялатушының (H ₃ BO ₃) құрамы КМ жалпы массасының 1% құрайды				

Егер гипсті жүйеге БМК ретінде нанокұрылымды байланыстарғышты қосқанда бастапқы байланыстырғыш жүйеде құрылымдық-физикалық, физика-механикалық және техника-пайдаланушылық сипаттамаларының жақсаруы айтарлықтай байқалатындығы бұрын эксперименталды түрде дәлелденген. Гипсті байланыстырғыш жүйеге бұндай әсерді түсіндіру БМК комплексті әсерін қарастырған кезде мүмкін болады. БМК бөлшектерінің ең жоғарғы мөлшері (1-100 мкм) гипстік композициялық байланыстырғыштың құрамында микро толықтырғыш ретінде жұмыс жасайды.

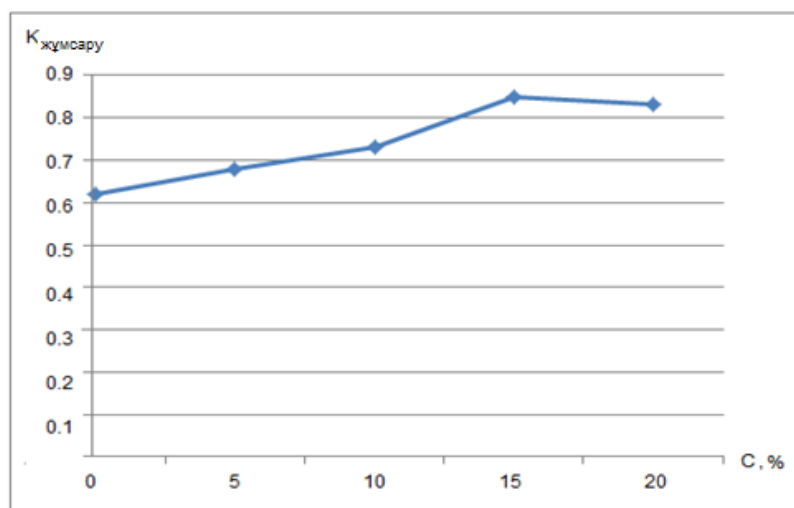
БМК полифракциялық құрамының ерекшеліктерін гипстік жүйеге қосқандағы әсерін микро деңгейде және нано деңгейде қарастыруға болады. БМК бөлшектерінің максималды мөлшері (1–100 мкм) гипстік композиционды байланыстырғыштың құрамында микро толықтырғыш ретінде жұмыс жасайды, ол байланыстырғыштың матрицалық фазасының максималды тығыз құрылысын жасауға жағдай жасайды [3]. БМК жүйеге әсері байланыстырғыштың матрицалық деңгейінде, сонымен қатар түйіспелі зонада жүзеге асады, сондықтан ол өз кезегінде гипстік материалдардың сапасының жоғарлауына және эффективтілігіне алып келеді.

Бұл компоненттің мөлшері материалдың жалпы массасы арқылы есептелді. Қатаюды баяулатушы ретінде бор қышқылы қолданылды. Алынған үлгілер МЕМСТ 23789-79 «Гипстік байланыстырғыштыр. Сынау әдістері» сай зерттелді.

Зерттеу нәтижелерін талдау негізінде құрылыс гипсінің толтырылу дәрежесінің жоғарлауы оның су сіңіруінің төмендеуіне алып келеді, бірақ су ұстау қабілеті және ылғалдылығы артады, ол өз кезегінде суға төзімділігі жақсы байланыстырғыш алуға жол ашады [4].

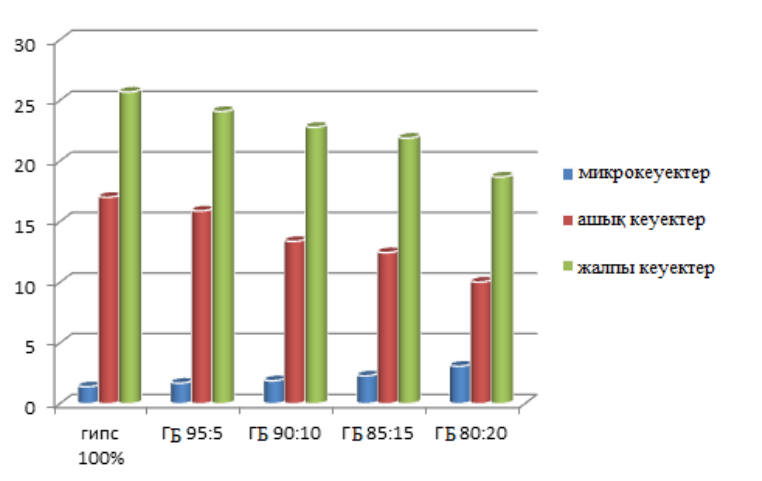
Гипсті бұйымдардың тиімді қасиеттерімен қатар, суға тұрақтылығының төмен болу қасиеті бар. Гипсті бұйымдардың жағымсыз қасиеттері олардың құрылыста қолданылу аясын және масштабын қысқартады. [5-6] әдебиеттерді талдау арқылы келесі қорытындыға келуге болады, гипстің суға тұрақтылығының жоғарылауы кальций сульфатының суда ерігіштігін төмендету, гипсті массаны тығыздау, ылғалдың енуін бөгеуші қосылыстармен ылғалдандыру және бұйымды сырттан қорғау үшін майлау арқылы жүзеге асады.

Алынған сынамалардың жұмсару коэффициентін анықтау барысында гипстің қату мерзімінің артуы байқалды. 4-тен 8 минутқа және қатуының аяқталу мерзімі 9-дан 20-22 минутқа дейін өзгерді.

1 сурет – Жұмсару коэффициентінің минералды қоспа концентрациясына тәуелділік қисығы

Минералды қоспа әрекетінің принципі карбонатты қалдықтың статикалық зарядының шашырауы және байланыстырушы заттың бөлшектерінің кеңістіктік тұрақтануына негізделген, ол өз кезегінде жоғары эффективті ұсақталуына және ажырауына алып келеді. Осылайша байланыстырғыштың гидратанушы түйіршіктерінде адсорбцияланып, қоспа қату мерзімін ұзартады және су тұтынушылығын төмендетеді, бұл беріктілік көрсеткіштерінің өсуін қамтамасыз етеді (1 сурет).

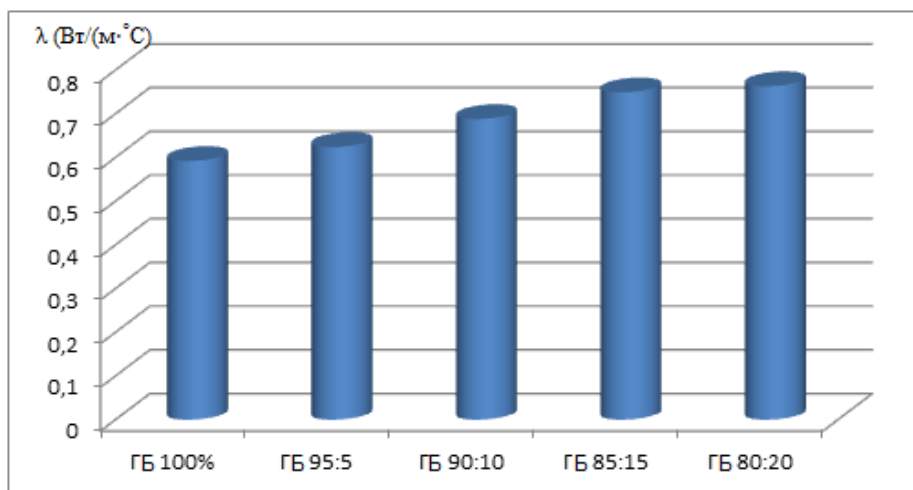
2 сурет – Композициялық материалдардың кеуектілігінің салыстырмалы диаграммасы

Композиттің кеуектілігінің төмендеуі қалдықтың көлемінің артуымен байланысты, ол оның қасиеттерінің қарқынды жақсаруына жағдай жасайды. Композиттің ашық кеуек мөлшері микрокеуектен аз болуына байланысты (2 сурет), бұл материал суға төзімді болып табылады. Толықтырғыштың түрін, дисперстілігін және көлемін өзгерту арқылы байланыстырғыштың қасиеттерін басқаруға және қатып қалған материалдың құрылысына әсер етуге болады.

Суға төзімділігінің арту себебі минералды қоспаның оң әсері болып табылады, себебі редиспергирленген ұнтақ бөлшектері материалдың құрылымына таралып, үздіксіз полимерлі қаңқа қалыптастыруына негізделген [7]. Бұндай полимерлі қабықшаның жасалуы ішкі саңылау кеңістігінде материалдың ішінен гидрофобтануына алып келеді. 7 тәуліктен кейін модификацияланған қоспасы бар гипстік байланыстырғыштың қатуы 0,85 жоғары жұмсару коэффициентіне ие, бұл байланыстырғышты суға тұрақты деп санауға болады, себебі $K_{жұмсару} \geq 0,8$ болған жағдайда материал суға тұрақты деп есептеледі.

Су ұстау қоспасының мөлшері жоғарлағанда ерітіндінің беріктілігінің төмендеуі және адгезияның жоғарлауы байқалмайды.

Гипстік байланыстырғыштардың негізгі көрсеткіштерінің бірі болып оның жылу өткізгіштігі саналады. Бұл материалдың жылуды өзінің қалың қабаты арқылы шектелу бетімен температура айырмашылығын беру қасиеті. Бұл қасиет жылу өткізгіштік коэффициентімен λ ($\text{Вт}/(\text{м} \cdot ^\circ\text{C})$) сипатталады[8]. Алынған байланыстырғыштардың жылуды сақтауын анықтау үшін тәжірибелер және есептеулер жүргізілді (3сурет).

3 сурет – Композициялық материалдардың жылу өткізгіштік коэффициентінің (λ) мәндерінің салыстырмалы диаграммасы

Гипстік композициялық материалдардың жылу өткізгіштігі оның құрамына, құрылысына, текстурасына, тығыздығына, ылғалдығына және қоршаған орта температурасына байланысты [9]. Материалдың тығыздығының артуымен жылу өткізгіштігі төмендейді, себебі ауаның жылу өткізгіштігі $\lambda_{\text{ауа}} = 0.023 \text{ Вт}/(\text{м} \cdot ^\circ\text{C})$ ($t = 20^\circ\text{C}$) құрылыс материалдары тұратын қатты заттың жылу өткізгіштігінен әрқашан төмен.

Осылайша жүргізілген эксперименттік зерттеулер нәтижесінде модифицирленген гипсті байланыстырғыштарды құрылыс гипсінің шикізат пульпасына карбонатты бұрғылау қалдығының белсендірілген минералды ұнтағын қосу арқылы алу мүмкіндігі анықталды және әдістемесі ұсынылды. Құрамында 15 % қалдығы бар модифицирленген гипсті байланыстырғыштар негізінде алынған композициялық құрылыс материалдары беріктілігімен, жоғары суға тұрақтылығымен, экономикалық және экологиялық эффективтілігімен сипатталады. Алынған КБМ-ды ылғалдылығы жоғары ғимараттар мен құрылыс объектілерінде пайдалануға ұсыныс жасалды.

Әдебиеттер тізімі

1. Зимакова Г.А., Каспер Е.А., Бочкарева О.С. Гипсовые вяжущие, материалы и изделия на их основе // International Journal of Experimental Education. – 2015. – №3. – Р. 222-223.
2. Минигазимов Н.С., Расветалов В.А., Минигазимов И. Н., Тарраф А. Техника и технология утилизации нефтяных отходов: монография. – Уфа: Гилем, 2000. – 314 с.
3. Акимов Т.Н. Минеральные вяжущие: учебное пособие. – М., 2007.
4. Колесникова И.В. Состояние производства и применения гипсовых вяжущих и материалов в Республике Казахстан // Строительные материалы. – 2006. – №7. – С. 78-83.
5. Потапова Е.Н., Исаева И.В. Повышение водостойкости гипсового вяжущего // Строительные материалы. – 2012. – С. 20-23.
6. Цюрбригген Р., Дильгер П. Дисперсионные полимерные порошки – особенности поведения в сухих строительных смесях // Строительные материалы. – 1999. – №3. – С. 10-12.
7. Блюм И.А. Экстационно-фотометрические методы анализа с применением основных красителей: монография. – М.: Наука, 1970. – 234 с.
8. Мещеряков Ю.Г., Федоров С.В., Тихонов Ю.М. Улучшение качества гипсового вяжущего на основе технологии SmartGyp Process компании Claudius Peter // Строительные материалы. – 2012. – №7. – С. 37-42.
9. Аялов Ө.А. Исследование структуры и водостойкости затвердевшего гипса // Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата технических наук. – Алма-Ата, 1954.

ЭКСПЕРИМЕНТТІК ЖҰМЫСТАР ЖҮРГІЗУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ДАМУ

Химияны оқытудағы маңызды рөлді-оқу процесінің құрамдас бөлігі химиялық эксперимент алады. Химиялық эксперименттің негізгі қасиеті әрбір ғылыми түсінік логикалық түрде қойылған тапсырмадан көрініп, практикалық түрде меңгерілуі керектігінде. Химиялық эксперимент – оқушының химияға қызығушылығын арттырып, өзін-өзгелікті қалыптастырады, яғни экспериментті орындау үдерісі кезінде оқушылар жұмыстың практикалық біліктілігіне қол жеткізіп қана қоймай, оқу-танымдық іс-әрекетін қалыптастыру және дамыту мүмкіншілігіне ие болады. Түрлі химиялық эксперименттерді пайдалана отырып, мұғалім теориялық білімді нақтылап, практикалық біліммен байланыстыруға үйретеді. Химиялық эксперимент оқушыларға фактілерге негізделіп, теориялық түрде алынған химиялық түсініктерді тәжірибе арқылы дәлелдеп көз жеткізеді [1-3].

Зертханалық жұмыстар оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін қалыптастыруда маңыздылығын көптеген ғалымдар жоғары бағалайды. Оқу-тәрбиелік үдерісте зертханалық жұмыстардың дидактикалық мүмкіндіктері зор. Зертханалық жұмыстар білім алушының іс-әрекетін қалыптастырудың маңызды формасы.

Зертханалық жұмыстар [4] пікірі бойынша:

- 1) ұжымдық танымдық іс-әрекеттерін кеңінен пайдалануға мүмкіндік береді;
- 2) оқушының шығармашылық ой-өрісін дамытуға септігін тигізеді;
- 3) мамандық таңдауына мотивация туғызады;
- 4) оқыту үдерісін жекешелендіруге мүмкіндік туғызады.

[5] пікірі бойынша зертханалық жұмыстарын орындау практикалық біліктіліктерді қалыптастыруда маңызды орын алады. Зертханалық жұмыстарды орындау барысында оқушы:

- 1) аспаптармен жұмыс жасауды;
- 2) есептеулерді орындауды;
- 3) графиктер сызуды;
- 4) алынған мәліметті талдауды үйренеді.

Химиялық эксперимент оқушының танымдылық іс-әрекетін қалыптастырып, дамытуда жоғары орын алады. Химиялық эксперименттің негізгі мақсаты оқушыны байқауға талдау дағдысын қалыптастыру, ойында сақтап, алынған нәтижелерге талдау жүргізуге үйрету.

Зертханалық жұмыстарды орындау оқушының белсенділігін арттырып, оқу-танымдық іс-әрекетін қалыптастырып, білім сапасын жоғарылатады. Зертханалық жұмыстар білім алушының белсенділігін, қызығушылығын арттыру үшін зертханалық жұмыстардың мазмұнын, формасын, әдістерін өзгертіп, оқушының қызығушылығын туғызатын жаңа формалар, әдістер жасақтау қажет.

Оқу бағдарламасы бойынша зертханалық жұмыстар 8-сынып оқу үдерісінде басталады. Химия пәнін жаңадан бастап білім алушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін қалыптастырып дамыту үшін оқытушы зертханалық жұмыстарды тиімді және оқушының қызығушылығын туғызатындай, оқытушының зертханалық жұмыстарды жоспарлап, ұйымдастырудың негізгі мақсаты: алған теориялық білімдерін іске асыру.

Мысалы, 8-сынып бойынша «Заттардың қасиеттерін танып білу. Физикалық құбылыстар» тақырыбына арналған зертханалық жұмыстарды жүргізу.

1 кесте – Тәжірибені орындау үшін қажетті реактивтер мен жабдықтар

Реактивтер	Құрал-жабдықтар
1. Су	1. Сынауықтар
2. Парафин	2. Шыны текше
3. Қант (шекер)	3. Ұстағыштар
	4. Спирт шамы
	5. Кәрлен табақша
	6. Сіріңке

1-тәжірибе. Сынауыққа аздап су құйып алып, сынауықты ұстағышқа бекітіп, оны спирт шамының жалынына ұстап қыздырыңдар. Сынауықтың аузына жақын жерге суық шыны текше ұстап тұрыңдар.

2-тәжірибе. Кәрлен табақшаға аздап май шамның кесегін салып, табақшаны ұстағышқа бекітіп, оны спирт шамының жалынына ұстап қыздырыңдар.

3-тәжірибе. Кәрлен табақшаға аздаған шекер салып, оны ұстағышқа бекітіп алып, қыздырыңдар. Сонда қандай өзгерістер байқалады? Олар қандай құбылысқа жатады?

Зертханалық жұмысты ұйымдастыруда сабақтың мақсаты мен міндеті анықталады.

Зертханалық жұмысты кезінде оқушы нақты мынандай іскерлікті игереді:

1. Химиялық ыдыстармен танысады, әрі жұмыс істейді.
2. Зертханалық құралдармен(прибор, тұрғы) танысу.
3. Химиялық заттар және қосылыстармен танысу.
4. Өз бетінше құралдарды құрастыруды (газ алу) үйренеді.
5. Сұйық заттармен жұмыс істеуді үйренеді.
6. Химиялық реактивтермен жұмыс істеуді үйренеді.
7. Заттардың жеке қасиеттерімен танысады.
8. Заттарды алумен айналысады.
9. Тәжірибені бақылайды.
10. Қорытынды жасауға үйренеді.

Зертханалық жұмыс кезінде оқушыларға мынадай талап қойылады:

1. Әр оқушының жұмыс орны болу керек.
2. Сарамандық жұмыс жоспары оқушы алдында тұру керек.
3. Жасалған тәжірибені дәптерге жазып отыру керек.
4. Қауіпсіздік ережесін толық білу керек.
5. Тәжірибені кезең бойынша жасау
6. Тәжірибені бақылау.
7. Қорытынды.

Зертханалық жұмысты орындағаннан кейін, оқушы жүргізген жұмысты қорытындылап, зертханалық дәптерге рәсімдеуге міндетті.

Келесі зертханалық жұмыс 9-сынып оқулығы бойынша «Электролит ерітінділері арасындағы алмасу реакциялары» тақырыбына арналған.

Қажетті реактивтер мен жабдықтар:

NaOH (ерітінді)	H ₂ SO ₄ (ерітінді)
CuSO ₄ (ерітінді)	Na ₂ CO ₃ (ерітінді)
HCl (ерітінді)	NaCl (ерітінді)
Na ₃ PO ₄ (ерітінді)	AgNO ₂ (ерітінді)

Фенолфталеин сынауықтар

Жұмысты орындау реті:

1 – тәжірибе. Сынауыққа натрий гидроксиді ерітіндісін құйып, үстіне фенолфталеин ерітіндісін тамызындар. Не байқадыңдар? Осы ерітіндінің үстіне күкірт қышқылынан біртіндеп қосындар. Қандай өзгеріс болды? Реакцияның молекулалық, толық және қысқартылған иондық теңдеулерін жазындар.

2 – тәжірибе. Сынауықтағы 2 - 3 мл натрий гидроксиді ерітіндісіне дәл сондай мыс сульфаты ерітіндісін ептеп құйындар.

Не байқадыңдар? Реакцияның молекулалық, толық және қысқартылған иондық теңдеулерін жазындар.

Жұмысты орындау реті:

1-тәжірибе.

«Тұздар гидролизі» тақырыбын өткен кездесертханалық жұмыс орындалады.

Бұл тәжірибені орындау үшін қажетті реактивтер мен жабдықтар: NaOH, HCl, Na₂CO₃, BaCl₂— ерітінділері. Сынауықтар, әмбебап индикатор қағазы.

Жұмысты орындау реті

Бес сынауық алып, оларға берілген ерітінділерді құямыз. Әмбебап индикатор қағазымен ерітінділердің сутектік көрсеткішін (рН) анықтандар. Нәтижесін дәптерлеріңе жазындар.

Дұрыс ұйымдастырылған зертханалық сабақ оқушылардың:

біріншіден маңызды химиялық құбылыстар мен реакциялардың сипаты туралы білімін нақтылауларына, олардың мәнін терең түсінулеріне;

екіншіден, химиялық құбылыстарды бақылап, заттарды қасиеттеріне қарай ажырата білулеріне;

үшіншіден, химия зертханасында жұмыс істеудің әдістерімен және қарапайым химиялық әрекеттерімен танысып оларды игерулеріне;

төртіншіден, химиялық заттар және химиялық құрал- жабдықтармен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруларына;

бесіншіден, алдыңғы қорытындыларға сәйкес оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекеттері қалыптасады.

Практикалық жұмыс алынған білімді бекітуге және дамытуға, сонымен қатар эксперименттік білік пен дағдыны қалыптастыруға және дамыта түсуге көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі

1. Куанышева Ж. Зертханалық жұмыс жүргізу // Химия мектепте. – 2012. – № 4. – Б. 51–52.
2. Дубанов Н. Зертханалық жұмыс // Химия мектепте. – 2006. – №1. – Б. 33– 34.
3. Аманғали Г. Сарамандық жұмысты жүргізу // Химия мектепте. – 2013. – №5. – Б. 12–13.

- 4.Алпысбаева М. Мектепте химиядан сарамандық жұмыстарды саралап өткізу әдістемесі // Химия мектепте. – 2013. – №6. – Б. 55–56.
- 5.Жексембина К. Сарамандық жұмыстың жаңа бағыттары // Химия мектепте. – 2010. – №5. – Б. 40–41.

УДК 378.02:37.016

Жомартова А.М.

Хромтауская гимназия №2, г. Хромтау, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО МЕТОДА ДЛЯ ВЫЯВЛЕНИЯ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ У СТУДЕНТОВ ГЕОГРАФОВ

Использование карт теснейшим образом связано с их составлением, иллюстрирующей систему **«создание – использование карт»**. Источником исходной информации служит окружающая действительность. При картографировании выборочные наблюдения преобразуют в карты, т.е. создают модели этой действительности. В ходе картографического моделирования происходит сложная научная обработка данных, связанная с абстрагированием, анализом и синтезом. Все это, как известно, определяется целями и назначением карты, на процесс моделирования влияют уровень знаний, степень изученности объекта, научно – методические принципы картографирования, логика классификаций, уровень генерализации изображения, применяемая система условных обозначений и многие другие факторы [2, с. 209].

В ходе последующего использования карт происходят новые преобразования информации, которые также зависят от поставленных целей, квалификации и опыта исследователя, применяемых технических средств, алгоритмов и программ и т.п. При этом, однако, любое звено исследования, начиная от исходной гипотезы и кончая измерительными инструментами, вносит погрешности в результате. Поэтому полученный результат необходимо всегда соотносить с реальной действительностью, интерпретировать его и при необходимости вносить коррективы [2, с. 210].

Таким образом, в системе «создание – использование карт» существуют два тесно сопряженных между собой метода:

1. Картографирование, или картографический метод отображения, цель которого состоит в переходе от реальной действительности к карте (модель);
2. Картографический метод исследования, использующий готовые карты (модель) для познания действительности.

Эти методы перекрываются и имеют многие обратные связи. Так, условия использования карт определяют требования к условиям их создания. В ходе исследования получают новые производные карты, которые вновь поступают в исследование [2, с. 210].

Картографический метод исследования – это метод использования карт для познания, изображенных на них явлений [2, с. 208].

Познание понимается в широком смысле слова и подразумевает изучение по картам структуры, взаимосвязей, динамика и эволюции явлений во времени и пространстве, прогноз их развития, получение всевозможных качественных и количественных характеристик и т.п. По существу, картографический метод исследования составляет главное содержание раздела «использование карт».

Приложения картографического метода исследования в науке и практике весьма многообразны. Он является одним из основных методов во всех науках о Земле и планетах и в смежных с ними социально – экономических науках. Картографический метод служит средством для принятия практических решений, связанных с планированием и освоением территорий, размещением населения, охраной окружающей среды и многими другими хозяйственными проблемами.

Географические карты являются моделями изучаемых явлений и процессов, отражая территориальную структуру и пространственные аспекты развития геосистем. Они несут огромную информацию, которую нельзя отразить другими методами и средствами. Географические карты различаются по своей тематике и отражают все стороны процессов взаимодействия природы, хозяйства, населения, а также естественные и общественные явления [3, с. 115]. Используются различные картографические способы изображения на картах.

В рамках нашего исследования мы провели срез знаний студентов-географов третьего курса Западно-Казахстанского государственного университета им.М.Утемисова, целью которого является выявление представлений о профессиональной педагогической компетентности и ее составляющих: ключевых, профессиональных и специальных компетенциях. В опросе приняло участие 7 респондентов с русским языком обучения.

Педагогический эксперимент проводился с 2016 по 2017 гг. Базой эксперимента явилась кафедра географии Западно-Казахстанского государственного университета им.М.Утемисова. В эксперименте приняли участие студенты первого и третьего курса, специальности «География». Работа проводилась в несколько этапов.

На первом констатирующем этапе были определены цели, задачи и содержание всего эксперимента.

Основными методами данного этапа стали: картографирования, срез знания, анализ данных, беседы со студентами и преподавателями кафедры географии ЗКГУ им. М.Утемисова, посещение занятий.

Стержневым методом нашего педагогического исследования направленного на определение уровни сформированности картографических компетентностей является - выявление умения использования студентами в учебно-исследовательских работах картографического метода.

В качестве примера приведём составленное нами задание для среза знаний сформированности компетентности у студентов.

Задание эксперимента. В опросе приняло участие 4 респондентов первого курса, 3 респондента третьего курса с русским языком обучения.

1. Составить список «стран производителей» 5 товаров, а именно: продукты питания, бытовая техника, или хозяйственных товаров и т.д. которые используются в домашних условиях нашими студентами.

2. Во время практического занятия студент должны самостоятельно найти информацию из составленного ими списка о районах, из которых поступает эта продукция к нам в республику.

3. Нанести на контурную карту полученную информацию, назвать карту и обозначить условными знаками

Компетентность самоменеджмента оценивается по готовности студента составить полный план проведения своей работы, по оптимизации этого плана, по уровню полноты выполнения собственного плана. При этом 100%-ное выполнение оценивается в 5 баллов.

Информационная компетентность оценивается по таким показателям, как: умение получать информацию, используя географическую карту, способность находить необходимую информацию в интернет - ресурсах, оформление полученной информации в виде карты, таблицы, графической схемы, текста; готовность студента получать вторичную информацию в результате расчётов, его обобщения (генерализации).

Оценка коммуникативной компетентности включает способность с помощью карты представлять свою информацию. Оценивается от 0 до 5 баллов.

Студентам предлагалась на основе анализа и обобщения собранной ими данных составить карту показывающее информацию о странах производителях и странах потребителей первичной и конечной продукции, а также передвижение готовых изделия и сырья между этими странами.

На всех картах передвижение товаров показано векторными знаками движения разного цвета, формы и толщины. Для обозначения готовой и первичной продукции студенты использовали 3 вида значков: наглядные, буквенные и абстрактные геометрические. На некоторых картах представлено локализация производства и потребления. В названиях карт присутствуют такие названия как: «Импорт товаров», «Импорт продукции», «Экспорта и импорта товаров» и т.п. В целом название карт соответствует их содержанию.

На картах выполненных студентами 1 курса перемещение товаров представлены только векторными знаками движения, различных форм, цветов и толщины. Локализация производства продукции не представлено. Название соответствует содержанию. Выполненные работы студентов показаны на рисунках 1 и 2.

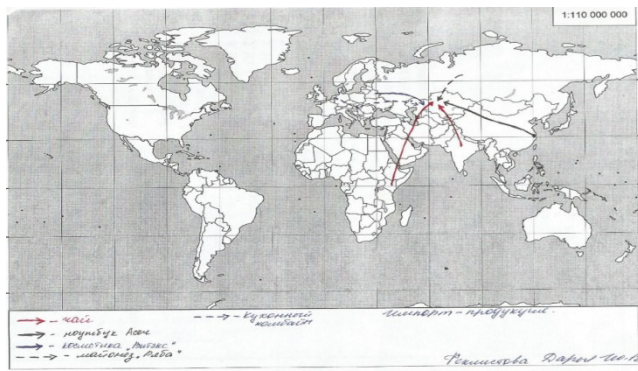

Рисунок 1 – «Импорт продукции»
составлено студентом А

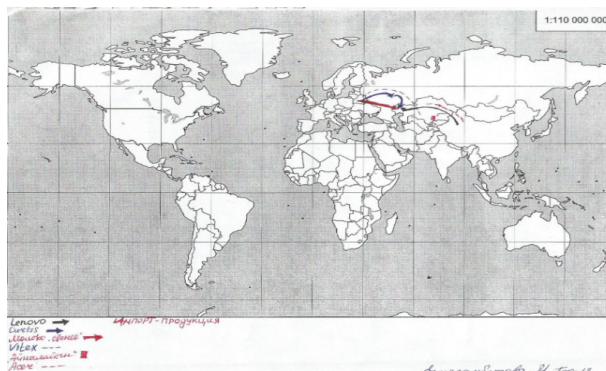

Рисунок 2 – «Импорт продукции»
составлено студентом В

Самоанализ выполненной работы студентов предоставили информацию о локализации первичной продукции и местах производства готовых товаров. Упоминаются торговые марки. Студенты приводят собственные доводы о причинах локализации производства того или иного товара.

Карты выполненные студентами 3 курса наиболее информативны и наглядны. Здесь также перемещение товаров представлены различными векторными знаками движения различного цвета. На большинстве карт подписаны название государств, выделены их контуры. Указаны города – места производства импортируемой продукции. Локализация представлена точками или различными наглядными значками. Выполненные работы показаны на рисунках 3, 4 и 5.

Рисунок 3 – «Импорт продуктов» составлено студентом С

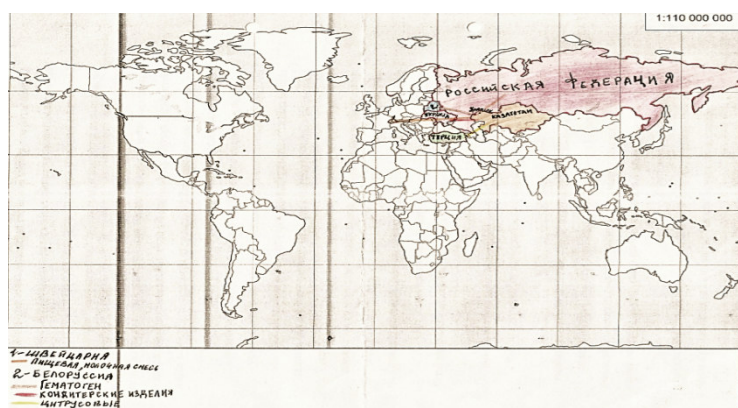

Рисунок 4 – «Импорт товаров» составлено студентом D

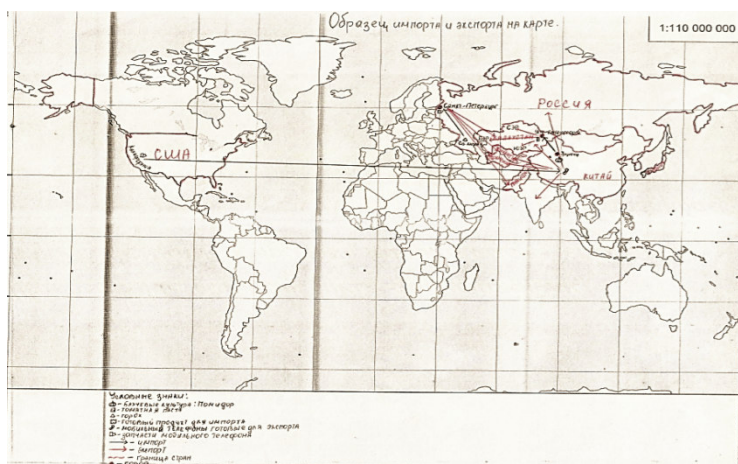

Рисунок 5 – «Образец импорта и экспорта» составлено студентом E

Самоанализ студентов более подробно представлены локализация мест производства сырья, места изготовления продукции и места размещения головных офисов компании производителей.

В этом задании выявляется наличие у студентов специальных компетентности (самоменеджмент, информационная и коммуникативная). Это зависит от последовательности выполнения задания, его содержания и умение использования своих знаний, а также от использованных источников информации.

Результаты показали, что у всех студентов сформированы основные (ключевые) профессиональные и специальные компетентности, но сформированы они на среднем уровне. Данные результата отображены на рисунке 6. Поэтому в планировании и проведении практических занятий по географическим дисциплинам необходимо более полно использовать работу в «малых» группах. Применение этой формы организации учебного процесса с использованием проблемного и частично-поискового методов обучения позволит более эффективно провести формирование и развитие у студентов-географов основных и специальных компетентностей. Для проверки нашей гипотезы нам помогут результаты педагогического эксперимента.

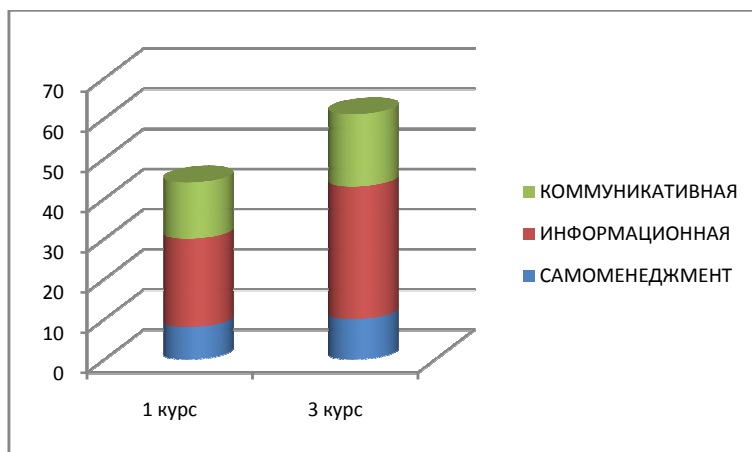

Рисунок 6 – Результат сформированности компетентности у студентов после эксперименту

На рисунке 6 мы наблюдаем, что у всех трех курсов низкая сформированность самоменеджмента, информационная компетентность сформирована лучше, это можно объяснить тем, что большее критерии оценок, чем у остальных компетентностей. Коммуникативная сформирована на среднем уровне.

Подводя итоги эксперимента, мы пришли к следующему:

- повысилась информационная компетентность. Студенты сами определяли, какую компетентность нужно формировать;
- повысилась коммуникативная компетентность.

По нашему мнению, для развития самоменеджмента у студентов нужно увеличить объем самостоятельной исследовательской работы.

Список литературы

1. Онищенко Н.Э. Совершенствование профессиональной компетентности педагогов профильных гуманитарных классов: монография. – Ижевск, 2010. – 221 с.
2. Берлянта А.М. Картография: учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 336 с.
3. Трофимов А.М., Шарыгин М.Д. Общая география (вопросы теории и методологии): монография. – Пермь: Перм. гос. ун-т., 2007. – 494 с.
4. Амельченко В.И., Исмаилова М.М. Использование интерактивных методов обучения для формирования у студентов-географов основных и специальных компетентностей // Вестник ЗКГУ. – 2015. – №4. – С. 77-84.

УДК 330.542: 338.45 (574)

Имашев Э.Ж., Галимов М.А.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

ТЕРРИТОРИАЛЬНО-ОТРАСЛЕВАЯ СТРУКТУРА ПРОМЫШЛЕННОСТИ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ¹

Имея свои особенности в географическом положении, социально-экономическом развитии и активном вовлечении природных ресурсов в производственный процесс Западно-Казахстанская область (ЗКО) участвует в территориальной организации населения и хозяйства страны, в частности существенна роль области в территориальной организации промышленности и производстве промышленной продукции Казахстана. За 2009-2015 гг. удельный вес территории ЗКО в объеме производства промышленной продукции (товаров и услуг) страны изменялась в пределах 8,2% (2010 г.) – 9,9% (2014 г.) и по сравнению с предыдущим годом, в 2015 г. доля области сократилась. На территорию ЗКО приходилось 8,7% произведенной в 2015 г. промышленной продукции страны [1, с. 36; 2; 3, с. 5]. По объему промышленного производства (в денежном выражении) ЗКО уступала Атырауской, Мангистауской, Карагандинской областям.

Промышленный комплекс формирует более половина валового регионального продукта ЗКО с преобладанием группы отраслей горнодобывающей промышленности. По сравнению с 2009 г. и 2012 г. в 2015 г. наблюдается сокращение доли промышленности в структуре валового регионального продукта

¹ Исследование выполнено в рамках грантового проекта Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (проект № 4605/ГФ4 «Разработка стратегии формирования, развития и функционирования промышленных кластеров в Западно-Казахстанской и Актюбинской областях»).

области на 2, 0% и 6, 2%. При этом объемы производства промышленной продукции в денежном выражении выросли на 36, 6%. Снижение роли промышленности связано с более опережающим развитием других отраслей экономики ЗКО.

Современная территориально-отраслевая структура промышленности ЗКО сложилась под влиянием географических (выгодное экономико-географическое положение), природных (наличие достаточной природно-сырьевой базы и неравномерное размещение месторождений полезных ископаемых), экономических (неравномерное расселение населения и соответственно трудовых ресурсов, пространственная асимметрия в уровне развития производственной и социальной инфраструктуры, наличие спроса на внутреннем и внешнем рынках и др.) и исторических (особенности хозяйственного освоения территории области, эвакуация в г.Уральск ряда промышленных предприятий в годы Великой Отечественной войны) факторов.

За рассматриваемый 7-летний период произошли определенные территориальные сдвиги в производстве промышленной продукции. Практически весь объем промышленного производства ЗКО приходится на северные административные районы (территория Уральской городской администрации, Бурлинский, Зеленовский, Теректинский и Таскалинский районы), занимающие всего 19,6% территории области.

По сравнению с 2009 г. в 2015 г. объем производства промышленной продукции существенно вырос и составил 1302,1 млрд. тенге [4]. Анализ тенденции пространственного индустриального развития ЗКО показывает инерционный процесс локализации промышленности в северных административных районах, где по итогам 2015 г. было произведено промышленной продукции на сумму 1296,1 млрд. тенге или 99,5% всего объема промышленного производства области [4]. Во всех 5 северных административных районах наблюдается рост объема промышленного производства. Как и в 2009 г. лидером по производству промышленной продукции является Бурлинский район. Но доля данного административного района в общем объеме промышленного производства сократилась до 83,3%. Это связано с увеличением удельного веса Зеленовского района (до 7,6%) и территории Уральской городской администрации (до 8,4%). Определяющим фактором стало то, что объем промышленного производства за 2009-2015 гг. в Зеленовском районе вырос на 77,5%, на территории Уральской городской администрации – на 42,2%, тогда как в Бурлинском районе – на 32,5%. Промышленностью Теректинского района произведено 0,2% объема промышленного производства ЗКО, что в два раза выше по сравнению с 2009 г. Единственным северным административным районом с нулевым удельным весом в общем объеме промышленного производства области является Таскалинский район (рисунок 1).

В 2015 г. доля остальных 7 административных районов в производстве промышленной продукции ЗКО сократилась до 0,5%. Уменьшение роли административных районов, расположенных на западе, юге и востоке ЗКО связано с сокращением объема промышленного производства в Акжайкском (на 3,2%), Сырымском (на 31,2%), Казталовском (на 67,8%), Жангалинском (на 88,9%) районах. По сравнению с 2009 г. рост объема промышленного производства наблюдается в Чингирлауском, Бокейординском и Каратобинском районах. На территории последних 3 административных районов в 2015 г. было произведено 0,3% промышленной продукции ЗКО, а в Акжайкском районе – 0,2%.

Как было отмечено выше, по итогам функционирования промышленного комплекса ЗКО в 2015 г. объем промышленного производства существенно вырос. Это способствовало увеличению среднеобластного показателя производства промышленной продукции на душу населения до 2066,9 тыс. тенге. По сравнению с 2009 г. в 2015 г. в ЗКО углубляется территориальная дифференциация по производству промышленной продукции в расчете на душу населения. Закономерно увеличивается производство промышленной продукции на душу населения в 9 административных районах области, где наблюдается положительная тенденция индустриального развития. По сравнению с 2009 г. по данному показателю выделяются Зеленовский, Бокейординский, Теректинский, Чингирлауский и Каратобинский районы. Отрицательная тенденция характерна территории Акжайкского, Жангалинского, Казталовского и Сырымского районов, т.е. в тех административных районах, где наблюдается сокращение объема промышленного производства (рисунки 1). В 2015 г. самый высокий показатель производства промышленной продукции на душу населения был в Бурлинском районе (19748,1 тыс. тенге), а минимальный – в Жангалинском районе (7,9 тыс. тенге), т.е. асимметрия составляла 2500 раз [4; 5, с. 9].

Наличие на территории ЗКО запасов природно-ископаемых ресурсов и экономические предпосылки способствовали развитию 13 отраслей промышленности. За 2009-2015 гг. прослеживается отраслевые сдвиги в промышленности ЗКО, что отражают данные, приведенные в таблице 1.

Рост объема производства (в денежном выражении) характерна 10 отраслям промышленности ЗКО. Тенденция снижения объема производства наблюдается в химической и нефтехимической промышленности, деревообрабатывающей и целлюлозно-бумажной промышленности, полиграфической промышленности, что привело к уменьшению удельного веса данных отраслей в общем объеме промышленного производства области.

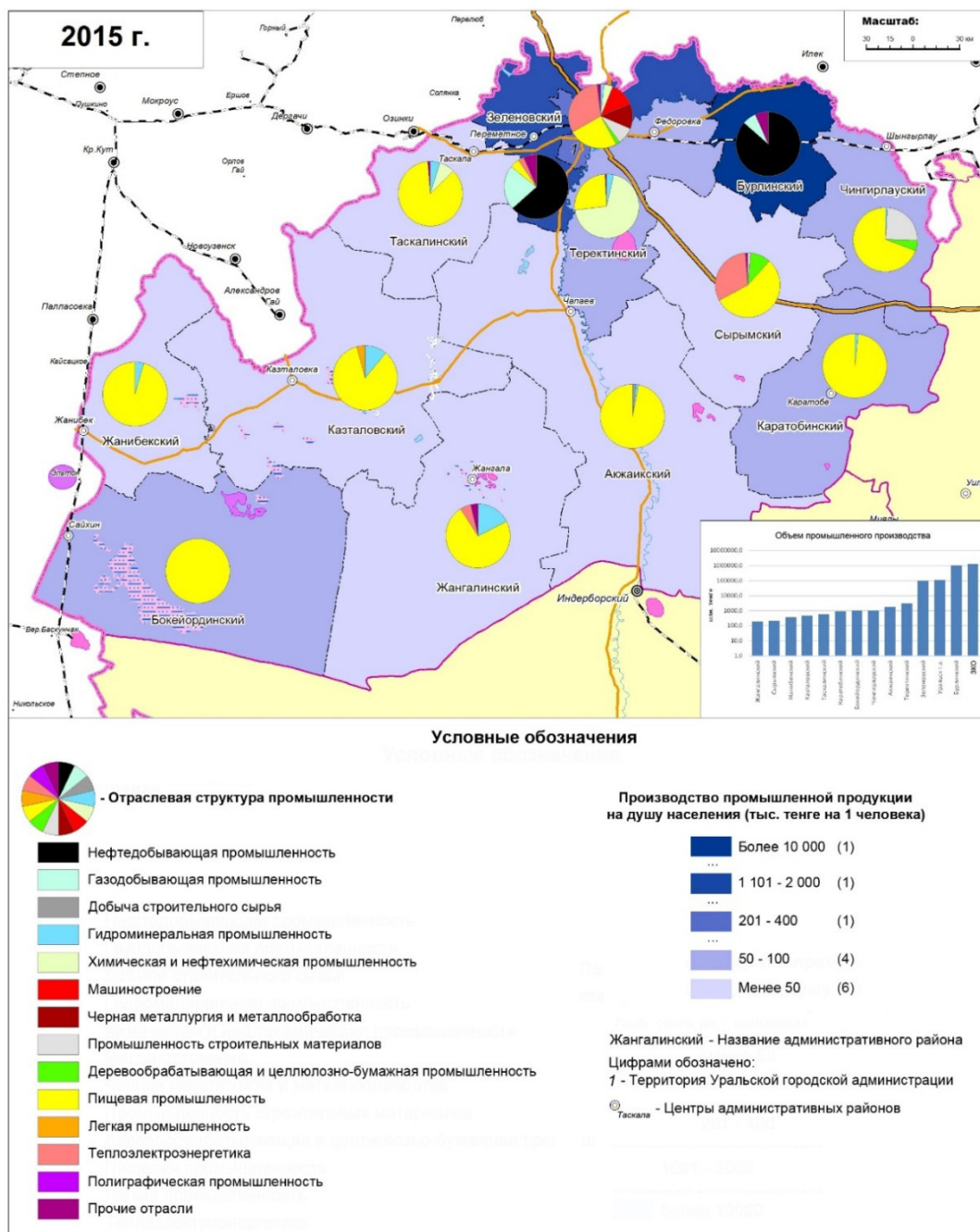

Рисунок 1 – Территориально-отраслевая структура промышленности и производство промышленной продукции на душу населения в ЗКО в 2015 г. [составлен авторами по: 4; 5, с. 9]

На уровне административных районов отраслевая структура промышленности по состоянию на 2015 г. показан на рисунке 1. Во всех административных районах области наблюдается изменение в отраслевой структуре промышленного производства. Обращает на себя внимание тенденция диверсификации промышленного производства практически во всех административных районах области (кроме Каратобинского района). Особенно отраслевые сдвиги существенны в Жанибекском, Казталовском, Жангалыном, Акжаикском Чингирлауском, Сырымском, Теректинском, Таскалинском, Зеленовском, Бурлинском районах и на территории Уральской городской администрации.

Таблица 1 – Изменение отраслевой структуры промышленности ЗКО за 2009-2015 гг.

Отрасли промышленности	2009 г.		2015 г.	
	Млн. тенге	Удельный вес (%)	Млн. тенге	Удельный вес (%)
Группа отраслей горнодобывающей промышленности				

Нефтедобывающая промышленность	681666,9	82,6	974192,6	74,8
Газодобывающая промышленность	25944,4	3,1	95579,4	7,3
Добыча строительного сырья	133,8	0,0	825,5	0,1
Гидроминеральная промышленность	812,1	0,1	2652,2	0,2
Группа отраслей обрабатывающей промышленности				
Химическая и нефтехимическая промышленность	21553,6	2,6	15925,8	1,2
Машиностроение	9749,2	1,2	23939,9	1,8
Черная металлургия и металлообработка	6344,5	0,8	13748,7	1,1
Промышленность строительных материалов	5918,2	0,7	10234,9	0,8
Деревообрабатывающая и целлюлозно-бумажная промышленность	4437,3	0,5	2247,0	0,2
Пищевая промышленность	25429,1	3,1	39303,5	3,0
Легкая промышленность	375,7	0,1	1064,9	0,1
Теплоэлектроэнергетика	19518,8	2,4	43750,5	3,4
Полиграфическая промышленность	575,9	0,1	471,8	0,0
Прочие отрасли	22684,6	2,7	78131,3	6,0

Источник: [4].

В индустриальном секторе экономики ЗКО значительно преобладает группа отраслей горнодобывающей промышленности. Данная группа отраслей дает более 80% объема промышленного производства области. За рассматриваемый период объем производства отраслей горнодобывающей промышленности вырос на 34,0%, а удельный вес уменьшился на 3,4%. Основной отраслью горнодобывающей промышленности и всей промышленности ЗКО является нефтедобывающая промышленность, далее по значимости следует газодобывающая промышленность. Снижение удельного веса нефтедобывающей промышленности в объеме промышленного производства ЗКО на 7,8% сопровождается ростом доли газодобывающей промышленности, гидроминеральной промышленности и отрасли по добыче строительного сырья (таблица 1).

За период с 2009 г. по 2015 г. значение группы отраслей обрабатывающей промышленности увеличилось с 14,2% до 17,6%, а объемы производства выросли на 59,0%. Основными отраслями обрабатывающей промышленности ЗКО являются теплоэлектроэнергетика и пищевая промышленность, далее следуют машиностроение, химическая и нефтехимическая промышленность, черная металлургия и металлообработка. По сравнению с 2009 г. в 2015 г. заметно увеличивается удельный вес теплоэлектроэнергетики, машиностроения, черной металлургии и металлообработки в объеме промышленного производства области (таблица 1).

Таким образом, за 2009-2015 гг. под влиянием современных природных, социально-экономических и политических факторов претерпела изменение территориально-отраслевая структура промышленности ЗКО. Значительный рост объема производства промышленной продукции сопровождается территориальными сдвигами в сторону локализации промышленного производства в северных административных районах ЗКО (особенно в Бурлинском, Зеленовском районах и на территории Уральской городской администрации), которые имеют более высокий уровень развития производственной и социальной инфраструктуры, обладают достаточной минерально-сырьевой базой и обеспечены в определенной степени трудовыми ресурсами (особенно высококвалифицированными кадрами) и т.д. Углубляется территориальная дифференциация производства промышленной продукции в расчете на душу населения. Более существенны сдвиги в отраслевой структуре промышленности. В большей степени под влиянием реализации государственной программы индустриально-инновационного развития на территории ЗКО снижается удельный вес группы отраслей горнодобывающей промышленности и увеличивается доля отраслей обрабатывающей промышленности. Практический во всех административных районах ЗКО происходит процесс диверсификации структуры промышленного производства. Все эти выявленные изменения в территориально-отраслевой структуре промышленности определяют современную особенность межотраслевых и отраслевых связей, степень территориальной локализации и деконцентрации промышленности ЗКО, которая складывается под влиянием рыночных факторов.

Список литературы

1. Регионы Казахстана в 2009 году: статистический сборник / Под ред. А.А. Смаилова. – Астана: Агентство по статистике Республики Казахстан, 2010. – 410 с.
2. Регионы Казахстана в 2014 году: статистический ежегодник / Гл. ред. А.А. Смаилов. – Астана: Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан, 2015. – 300 с.
3. Регионы Казахстана: брошюра / Гл. ред. Н.С. Айдапкелов. – Астана: Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан, 2016. – 33 с.
4. Департамент статистики Западно-Казахстанской области. Промышленность [электронный ресурс]. – http://stat.gov.kz/faces/zko/reg_main/regDinamo?_afzLoop=3233272189341510#%40%3F_afzLoop%3D3233272189341510%26_adf.ctrl-state%3Dj77ujs2he_21.
5. Демографический ежегодник: статистический сборник. – Уральск: Департамент статистики Западно-Казахстанской области, 2015. – 68 с.

УДК 911.3 (574)

Имашев Э.Ж., Утебалиева Б.Е.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г.Уральск, Казахстан*

ПРИРОДНО-РЕСУРСНОЕ РАЙОНИРОВАНИЕ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ И АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТЕЙ²

Одним из факторов развития национальной экономики и повышения конкурентоспособности отраслей хозяйства Казахстана является эффективное и рациональное использование природно-ресурсного потенциала регионов страны. Комплексное использование природных ресурсов территории позволит обеспечить устойчивое развитие экономической системы Казахстана и ее регионов. Регионы страны имеют большой природно-ресурсный потенциал для обеспечения функционирования и дальнейшего развития отраслей экономики, что ставит перед Казахстаном решения важной задачи – планирования территориального развития хозяйства на основе эффективного использования природно-сырьевой базы с учетом региональных особенностей сочетания природных ресурсов и устойчивости экосистем. Выше отмеченные приоритеты определяют необходимость проведения природно-ресурсного районирования регионов Казахстана в современных условиях социально-экономического развития.

На 451,9 тыс. кв. км территории Западно-Казахстанской и Актыбинской областей (16,6% территории Казахстана) [1, с. 4] сочетаются различные виды полезных ископаемых: топливно-энергетическое (нефть, природный газ, конденсат, горючие сланцы), рудное (хром, медь, цинк, железо, золото, никель, кобальт, титан, цирконий, бокситы и др.), горно-химическое (калийная соль, магниевая соль, бром, фосфориты и др.), природное (минеральное) строительное и нерудное (кирпично-керамзитовые глины, известь, бетонитовые глины, песок, гипс, цементное сырье, песчано-гравийные материалы, асбест, известь, гипс, мрамор, песок, кварц, строительные камни, минеральные краски и др.) сырье.

Особенности территориальной дифференциации агроприродного потенциала Западно-Казахстанской и Актыбинской областей определяется значительной протяженности их территории с севера на юг, что обуславливает зональные изменения всех компонентов природы (климата, почв, растительности и т.д.), а положение внутри материка в значительном удалении от океанов – засушливость и общую континентальность климата, способствующие развитию в пределах двух областей сухостепных и пустынных ландшафтов [2; 3].

На основе проведенной оценки природно-ресурсного потенциала Западно-Казахстанской и Актыбинской областей было выявлено территориальное сочетание природных ресурсов и на его основе предпринята попытка проведения природно-ресурсного районирования территории двух областей.

По сочетанию природных ресурсов на территории Западно-Казахстанской и Актыбинской областях нами выделено 13 природно-ресурсных районов для целей территориально-отраслевого развития хозяйства (таблица 1 и рисунок 1).

² Исследование выполнено в рамках грантового проекта Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (проект № 4605/ГФ4 «Разработка стратегии формирования, развития и функционирования промышленных кластеров в Западно-Казахстанской и Актыбинской областях»).

Таблица 1 – Характеристика природно-ресурсных районов Западно-Казахстанской и Актыбинской областей для целей хозяйственного развития

Название природно-ресурсного района	Наиболее оптимальная сельскохозяйственная специализация	Наличие основных видов месторождений полезных ископаемых
Актыбинская	Мясо-молочное скотоводство, мясо-сальное овцеводство, зерноводство, овощеводство, свиноводство, птицеводство	Общераспространенные полезные ископаемые: горнохимическое и горнорудное сырье, строительные материалы
Дерколь-Жайыкская	Мясо-молочное скотоводство, мясо-сальное овцеводство, зерноводство, овощеводство, свиноводство, птицеводство	Топливо-энергетические ресурсы и общераспространенные полезные ископаемые: горнохимическое и горнорудное сырье, строительные материалы
Кандыагашская	Мясо-молочное скотоводство, мясо-сальное и мясошерстное овцеводство, зерноводство, птицеводство, овощеводство	Рудные и общераспространенные полезные ископаемые: горнохимическое и строительные материалы
Мугалжарская	На севере: мясо-молочное скотоводство, мясо-сальное овцеводство, зерноводство, овощеводство. На юге: мясное скотоводство, мясо-сальное овцеводство, коневодство, овощеводство, зерноводство	Рудные и общераспространенные полезные ископаемые: горнохимическое и горнорудное сырье, строительные материалы
Ыргызская	Мясное скотоводство, мясо-сальное овцеводство, коневодство, овощеводство, зерноводство	Общераспространенные полезные ископаемые: горнохимическое и горнорудное сырье, строительные материалы
Шежин-Шынгырлауская	Мясо-молочное скотоводство, мясо-сальное овцеводство, коневодство, зерноводство, овощеводство	Общераспространенные полезные ископаемые: строительные материалы
Хобдинская	Мясо-молочное скотоводство, мясо-сальное овцеводство, коневодство, зерноводство, овощеводство	Рудные и общераспространенные полезные ископаемые: строительные материалы
Узень-Жайыкская	Мясное скотоводство, мясо-сальное и мясошерстное овцеводство, коневодство, зерноводство, верблюдоводство, бахчеводство, овощеводство	Общераспространенные полезные ископаемые: строительные материалы
Северо-Индерская	Мясное скотоводство, мясошерстное овцеводство, коневодство, бахчеводство	Общераспространенные полезные ископаемые: горнохимическое сырье
Ойыл-Жемская	Мясо-сальное и мясошерстное овцеводство, коневодство, верблюдоводство, бахчеводство	Топливо-энергетические ресурсы и общераспространенные полезные ископаемые: строительные материалы
Южно-Жемская	Мясошерстное овцеводство, верблюдоводство	Общераспространенные полезные ископаемые: строительные материалы
Шалкар-Ыргызская	Мясошерстное овцеводство, верблюдоводство	Общераспространенные полезные ископаемые: поваренная соль, строительные материалы
Устюртская	Мясошерстное овцеводство, верблюдоводство	Топливо-энергетические ресурсы и общераспространенные полезные ископаемые: строительные материалы

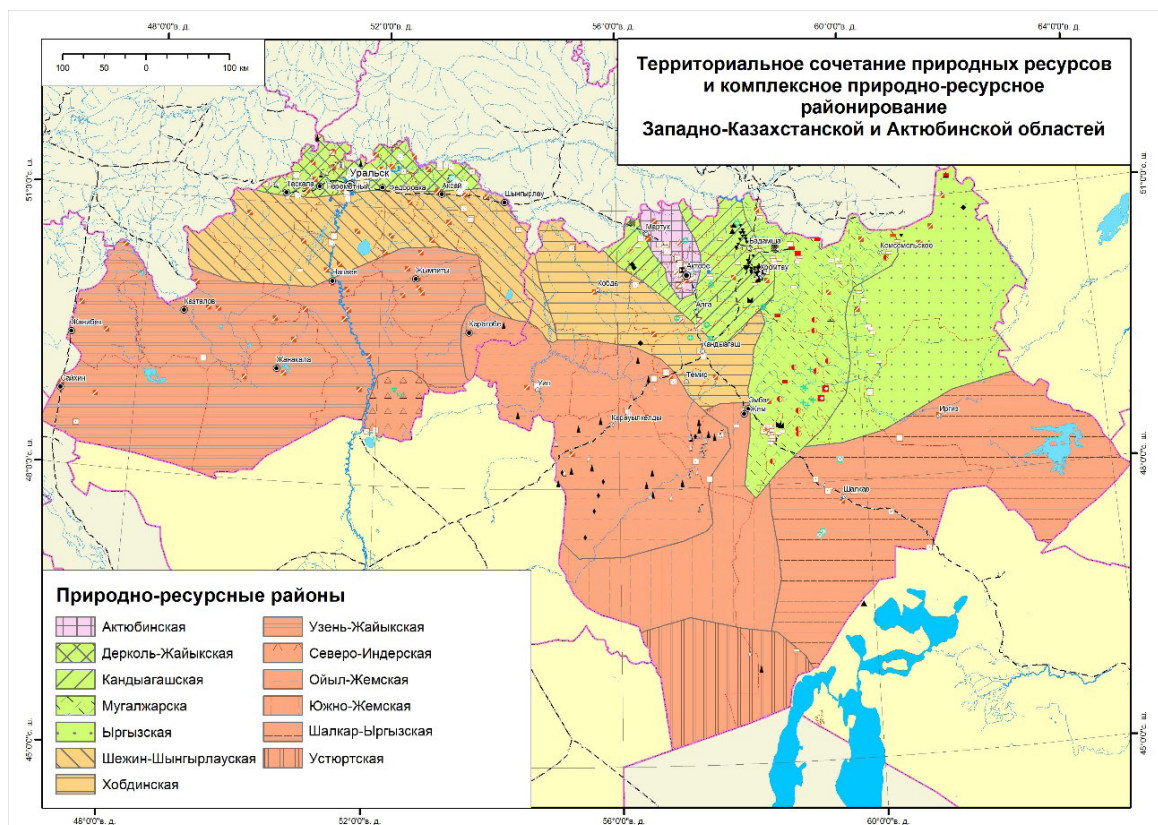

Рисунок 1 – Территориальное сочетание природных ресурсов и комплексное природно-ресурсное районирование Западно-Казахстанской и Актыбинской областей [составлен авторами по: 4, с. 81-82; 5]

1. *Актыбинский природно-ресурсный район* занимает часть территории Актыбинской городской администрации, Мартукского и Алгинского районов сочетая в себе агроприродный потенциал по развитию мясо-молочного скотоводства, мясо-сального овцеводства, зерноводства, овощеводства, свиноводства, птицеводства и месторождения полезных ископаемых горнохимического и горнорудного сырья, строительных материалов.

2. *Дерколь-Жайыкский природно-ресурсный район* характеризуется наличием агресурсов, позволяющих развивать мясо-молочное скотоводство, мясо-сальное овцеводство, зерновое хозяйство, овощеводство, свиноводство, птицеводство. Данный район от близ лежащих территорий также отличается наличием топливно-энергетических ресурсов и месторождений горнохимического и горнорудного сырья, а также строительных материалов. Этот район охватывает полностью территорию Уральской городской администрации, большую часть Зеленовского района, север Таскалинского, Бурлинского и Теректинского районов Западно-Казахстанской области.

3. *Кандыагашский природно-ресурсный район* занимает северную часть Актыбинской области, а именно часть территории Каргалинского, Мартукского, Хобдинского, Алгинского, Хромтауского районов и городской администрации Актобе. В этом районе по имеющимся агропотенциалу целесообразно развивать мясо-молочное скотоводство, мясо-сальное и мясошерстное овцеводство, производство зерна, птицеводство и овощеводство. Особенность данного района является локализация в ней месторождений никеля, кобальта, железных руд, фосфоритов, хрома, марганца, бурого угля и строительного сырья.

4. *Мугалжарский природно-ресурсный район* растянулся с севера на юг и охватывает большую часть территории Каргалинского и Мугалжарского районов, запад Айтекебийского района и северо-запад Шалкарского района Актыбинской области. По агропотенциалу на севере района более рентабельно развивать мясо-молочное скотоводство, мясо-сальное овцеводство, зерновое хозяйство, овощеводство, а на юге – мясное скотоводство, мясо-сальное овцеводство, коневодство, овощеводство, зерноводство. Отличительной чертой этого района также является концентрация на его территории запасов золота, меди и цинка, асбеста, марганца, наличия месторождений бурого угля и строительного сырья.

5. *Ыргызский природно-ресурсный район* включает в себя агресурсы по развитию мясного скотоводства, мясо-сального овцеводства, коневодства, овощеводства, зернового хозяйства и потенциал по добыче сырья для производства строительного и облицовочного камня, кирпича, песка, на севере имеются запасы титана, циркония, никеля и кобальта. Район занимает большую часть Айтекебийского района, северо-запад Иргизского района и северную часть Шалкарского района Актыбинской области.

6. *Шежин-Шынгырлауский природно-ресурсный район* занимает практически всю территорию Чингирлауского района, большую часть Таскалинского и Теректинского районов, центральную и южную часть Бурлинского района, север Казталовского, Акжайкского и Сырымского районов Западно-

Казахстанской области и западную часть Хобдинского и север Уилского районов Актыбинской области. Здесь по агропотенциалу эффективно специализировать сельское хозяйства на мясо-молочном скотоводстве, мясо-сальном овцеводстве, коневодстве, зерноводстве и овощеводстве. Из месторождений полезных ископаемых имеются запасы кирпичного сырья, строительного песка, песчано-гравийной смеси, строительного камня.

7. *Хобдинский природно-ресурсный район* сочетает агресурсы по развитию мясо-молочного скотоводства, мясо-сального овцеводства, коневодства, зернового хозяйства, овощеводства, а также имеет запасы таких месторождений, как фосфориты и строительные материалы. По территориальному признаку данный район охватывает большую часть Хобдинского района, юго-запад Алгинского района, север Уилского и Темирского районов, среднюю часть Мугалжарского района Актыбинской области.

8. *Узень-Жайыкский природно-ресурсный район* занимает среднюю и южную части Западно-Казахстанской области (вся территория Жанибекского, Жангалинского, Бокейординского районов, большую часть Казталовского, Акжайыкского, Сырымского и Каратабинского районов). Здесь с учетом агропотенциала целесообразно специализировать сельское хозяйство на мясном скотоводстве, мясо-сальном и мясошерстном овцеводстве, коневодстве, зерноводстве, верблюдоводстве, бахчеводстве, овощеводстве. Из полезных ископаемых на территории района имеются лишь месторождения сырья для производства строительных материалов.

9. *Северо-Индерский природно-ресурсный район* отличается наличием здесь месторождений солей магнезия, боратов и песчано-гравийной смеси. Агресурсы создают условия для развития в этом районе мясное скотоводство, мясошерстное овцеводство, коневодство, бахчеводство. Район занимает юго-восточную часть Акжайыкского района Западно-Казахстанской области.

10. *Ойыл-Жемский природно-ресурсный район* занимает восточную часть Актыбинской области (значительная часть Уилского и Темирского районов, северная и средняя часть Байганинского района) и часть Западно-Казахстанской области (восточная часть Каратабинского района). Район характеризуется концентрацией месторождений углеводородного сырья, имеются запасы строительного материала, в сельском хозяйстве оптимально преобладание мясо-сального и мясошерстного овцеводства, коневодства, верблюдоводства и бахчеводства.

11. *Южно-Жемский природно-ресурсный район* включает в себя потенциал по развитию мясошерстного овцеводства и верблюдоводства. Район характеризуется небогатым составом месторождений полезных ископаемых. Только на севере имеются запасы строительного камня. Район расположен между Мугалжарским, Ойыл-Жемским, Устюртским и Шалкар-Ыргызским природно-ресурсными районами и занимает южную часть территории Муналыжарского района, среднюю полосу Байганинского района и запад Шалкарского района Актыбинской области.

12. *Шалкар-Ыргызский природно-ресурсный район* мало отличается по агропотенциалу от Южно-Жемского района, но здесь имеются запасы поваренной соли, песчано-гравийной смеси и кирпичного сырья. Район охватывает большую часть

Шалкарского и Иргизского районов Актыбинской области.

13. *Устюртский природно-ресурсный район* занимает южную окраину Актыбинской области (юг Байганинского и Шалкарского районов), где имеются запасы углеводородного сырья, строительного камня и сельское хозяйство имеет перспективы в развитии мясошерстного овцеводства и верблюдоводства.

Таким образом, на территории Западно-Казахстанской и Актыбинской областей по сочетанию природных ресурсов выделяются 13 природно-ресурсных районов, каждый из которых имеет свой потенциал для развития сельского хозяйства и промышленности. С точки зрения богатого сочетания природных ресурсов и перспектив развития отраслей сельского хозяйства и промышленности выделяются Кандыагашский, Дерколь-Жайыкский, Ойыл-Жемский, Мугалжарский, Актыбинский природно-ресурсные районы.

Список литературы

1. Регионы Казахстана: брошюра / Гл. ред. Н.Айдапкелов. – Астана: Комитет по статистике, 2016. – 23 с.
2. Парфенова А.Я. География сельского хозяйства Уральской области. – Уральск, 1990. – 103 с.
3. Тулеуов А.С., Жубанышева А.У., Цыганков И.Г., Никишков А.В., Цыганков В.И., Жубанышева А.У., Титова Б.У., Титов Р.А. Рекомендации по проведению весенне-полевых работ и уходу за парами и посевами сельскохозяйственных культур в Актыбинской области в 2014 году. – Актобе, 2014. – 21 с.
4. Национальный Атлас Республики Казахстан. Том 2. Социально-экономическое развитие. – Алматы, 2006. – 128 с.
5. Информация Западно-Казахстанского межрегионального департамента геологии и недропользования Комитета геологии и недропользования Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан в городе Актобе.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-ГЕОГРАФИЯ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДАМУ КЕЛЕШЕГІ МЕН, ОҚУ ҮРДІСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Жаратылыстану – табиғатты жанжақты, әрі біртұтас зерттейтін жаратылыстану ғылымдарының жиынтығы. Оның құрамына физика, химия, биология және география енеді. Табиғат туралы ғылымдар, комплексті болғандықтан, ол натур-философиядан туындаған еді, жаратылыстану тек нақты деректер мен білімді тәжірибеге сүйене отырып тексереді және мұны өзінің негізгі принципі деп санайды. Ірі ғылымдар тобын құрайтын және бағалы жетістіктері бар қоғамдық ғылымдармен салыстырсақ жаратылыстану ғылымы объективтік эталоны болып саналады.

Соның ішінде, география – көне тарихы бар жас ғылым саласы. География - қалыптасқан ғылымдардың бірі. Ол Жер шары үстінің басты ерекшеліктерін зерттеп, кез-келген адамға біз қайда, қалай өмір сүретіндігімізді зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл ғылымның ерекшелігі, оның бөлімдері адамның өмір сүруі және дамуына, қазіргі және болашақтағы адамзаттың қызметіне қажетті, маңызды ғылымдардың бірі болып табылады. Географияның басты идеясы - берілген аумақты географиялық зерттеудің басты нысаны ретінде қарастыруында. География «табиғат байлығын қалай тиімді пайдалану керек» деген сұраққа жауап беруі керек. Ол үшін келешекте топырақ құнарлылығының жойылмауын, өзен суларының тартылмауын, орман алқаптарының құрып кетпеуін қадағалай отырып, адам әрекетінен кейін табиғатты қалпына келтіру жолдарын іздестіру қажет. Сондықтан да географ-ғалымдар экологтармен бірлесіп, табиғатқа тигізетін адам әрекетінің әсерін зерттейді. Табиғи ресурстарды және қоршаған ортаны тиімді пайдаланып, болашақ ұрпаққа табиғи күйінде қалдырудың жолдарын қарастырады. Қазіргі таңда география ұғымы аясында зерттеудің жаңа интегралды бағыты-геоэкологияның арқасында экологиялық мәселелерді талдау және оның ұлғаю мүмкіндіктерін болжау жүргізіледі.

География ғылым ретінде өте ертеде қалыптасты. Ал мектепте географияны оқыту кейіннен енгізілген. Алдымен Батыс Еуропа елдерінде 17 ғасырдың екінші жартысында, кейіннен Ресей мектептерінде оқытыла бастады. 1 Петр тұсында Ресейде экономика мен саясаттың дамуы білім беруді жеделдетті. Өндірістің дамуына байланысты географиялық білімі бар адамдарды қажет етті. 19 ғасырда географияның дамуына байланысты барлық оқу орындарында оқытыла бастады. Гимназияларда оны 3 – ші сыныптан бастап, 8 – сыныпқа дейін оқытты. Алғашқы кезде жалпы жер туралы географиялық білім дер оқытылды. Сол кездегі ғалымдар Е.Ф. Зябловский мен А. Арсеньевтің оқулықтарында физикалық география мен экономикалық география жайлы мәліметтер болды. XIX-ғасырдың 2 – жартысында мектептегі географияның жағдайы нашарлай түсті. Сыныптардағы сағаттарды қысқартып., география сабақтарын қиын, қызықсыз етіп жіберді.

Ал, 1902 жылы шыққан Г.И. Иванованың оқулығы оқушылар үшін қызық та, оңай болды. Математикалық географияның тақырыптарына оңай сұрақтармен жауап берді. Оқулыққа сол кездегі танымал ғалымдар А.П. Нечаев пен С. Мечаның еңбектері қолданылды. 1903 жылы оқулық шықты. Бұл оқулықта номенклатураны қысқартып, тақырыпты көрнекі суреттермен, қосымша материалдармен толықтырды. Оқулықпен қатар әдістемелік нұсқаулар шықты. 1914 жылы мектептің жаңа оқу жоспары жасалынды, онда географияны оқыту тек төмен кластарда ғана емес, гимназияның жоғарғы сыныптарында да оқытылсын деді. 1915 жылы Москвада география мұғалімдерінің Бірінші Бүкілресейлік съезі болды. Съезге қатысушылар: «Географияны оқытудың әдістерін өзгертіп, оқушыларды ойлауға, айналаны бақылауға, қорытынды жасауға үйрету керек» - деді. Жаңа бағдарлама мектептегі географияның дамуына үлкен өзгеріс әкелуі тиіс болды, бірақ бұл жұмыстар мектептерде жүргізілмеді. Көптеген кедергілерге қарамастан революцияға дейінгі кезеңде географияны оқыту әдістемесі біраз деңгейде дамыды [1, 10-12 б.].

География ғылымдарының қазіргі замандық деңгейі зерттеу аумақтарының, әсіресе, Қазақстан Республикасының географиялық ерекшеліктерін, теориялық зерттеулер мен ғылыми түсініктер жүйесін теріп алу және дидактикалық өңдеу міндеттерін қойып отыр. Қазіргі заман географиясының даму үрдісі мен оның табиғатты қайта қалыптастыру мен тиімді пайдаланудағы ролінің өсе түсуін еске ала отырып, географияның барлық курстарында табиғи ресурстарды зерттеуге адам қоғамы мен табиғат арасындағы қарым-қатынас мәселелеріне, табиғат қорғауға, минералды-шикізат ресурстарын тиімді пайдалануға баса көңіл аудару керек. Бұл мәселелер оқу материалының бүкіл мазмұны арқылы өтетін болуы тиіс. География - жалпыға міндетті білім мен фундаменталдық оқу пәндерінің ішіндегі Жер планетасы туралы толық түсінік беретін, бір мезгілде жаратылыстану және қоғамдық ғылым болып табылатын жалғыз пән. Ол географиялық білімдердің орта мектепте алатын Жалпы ғылыми білімдер арсеналындағы синтездеуші функциясын көрсетеді [2, 5-7 б.].

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңына сәйкес, оқушылардың қоршаған әлем туралы білімдерінің толықтығы мен біртұтастығын талап ететін дәстүрлі және қазіргі замандық оқу әдістерінің

және Жер туралы ғылымдар жүйесінің білім жинақтау құралдарының көмегімен біздің Планетамыз туралы ғылыми көзқарас қалыптастыру «География» пәнінің оқу функциясының негізгі мазмұны болып табылады. Осыған сәйкес географиялық білім оқушылардың географиялық заңдар мен заңдылықтардың, үрдістердің, әлемнің түрлі аймақтары мен елдеріндегі қоғам мен табиғаттың өзара қарым-қатынас объектілерін білуге және түсінуді үйретуге қызмет етеді [3]. Мектеп географиясының құрылымы мен мазмұнын жетілдіруге байланысты «География» пәніне Жалпы білім беретін мектепті реформалаудағы негізгі талаптарды көрсететін айтарлықтай өзгерістер енгізілді.

География пәні Қазақстан Республикасы Жалпы орта білімнің Базистік оқу жоспарында көрсетілген оқу пәндерінің тізіміне сәйкес мынандай курстарға бөлінеді:

Базистік оқу жоспарында географияны оқуға негізгі мектепте 7,5+2 сағат Жаратылыстануға бөлінген. Географияның курстары:

1. 5-ші сынып – Жаратылыстану - кіріктірілген курс.
2. 6-шы сынып - Физикалық география - бастауыш курс.
3. 7-ші сынып - Материктер мен мұхиттаргеографиясы.
4. 8 – 9-шы сыныптар – Қазақстан географиясы тұтас курсы - Қазақстанның физикалық, экономикалық және әлеуметтік географиясы.

5. 10-шы сынып - Дүние жүзінің экономикалық және әлеуметтік географиясы. 5-ші – сыныпта «Жаратылыстану» курсы бастауыш сыныптарда оқытылатын Дүние тану курсы мен жаратылыстану ғылымдары биология, химия, физика, география және экология пәндері арасында жалғастырушы роль атқарады.

6-шы – сыныпта «Физикалық география» курсы оқытылады. Бұл курс кіріктірілген «Жаратылыстану» курсынан географиялық жүйелі курстары аналогиялық түрде өтуді қамтамасыз етеді, сонымен бірге олар үшін негіз болып табылады. Бұл курстың басты міндеті – оқушыларға пән туралы, Жер бетіндегі табиғат пен тұрғындар туралы, географиялық карта туралы, бастапқы түсініктерді беру, және де өлкетану негізінде бастапқы географиялық біліммен жұмыс істей білуді үйрету.

7-ші – сыныпта «Материктер мен мұхиттар географиясы» курсы оқытылады. Онда оқушыларға түсінікті деңгейде Жер табиғаты мен оның қабықтарының құрылысы таныстырылады. Түрлі аумақтардың табиғатын зерттеу кезінде оқушыларда алғашында табиғат кешендерінің ендік бағытта полюстерден экваторға қарай ендік және биіктік бойынша алмасу туралы образды көзқарас қалыптасады. Онан соң бұл құбылысқа ғылыми түсінік беріледі. Оқушылар географиялық қабықтың біртұтастығы мен құрамдардан тұратыны, олардың арасындағы байланыс туралы түсінікке біртіндеп әкеледі. Жердің әр бір құрлығы мен мұхиттарын зерттеу кезінде осы аймақтағы халықтың шаруашылық әрекетіне және табиғатына сипаттама беріледі. Дүние жүзінің саяси картасы мен жекелеген елдердің қысқаша сипаттарына үлкен мән беріледі. Және де Қазақстан туралы бірқатар географиялық мәліметтер Евразияны зерттеу кезінде беріледі. Осылармен бір мезгілде Жердің географиялық қабығымен байланысты түсініктерді қалыптастыру жалғастырылады.

8-9-шы - сыныптарда «Қазақстан Республикасының географиясы» (Қазақстанның физикалық, экономикалық және әлеуметтік географиясы) бірегей курсы оқытылады. Бұл курс жеткілікті дәрежеде Қазақстан Республикасының табиғаты, халқы мен шаруашылығы туралы толық, терең және біртұтас түсінік беруге бағытталады. Курстың мазмұнында Қазақстан Республикасының табиғи жағдайларын және ресурстарын бағалау, халықтың демографиялық аспектілерін зерттеу, салааралық, аумақтық - өнеркәсіптік кешендер талдау және Қазақстан Республикасы біртұтас шаруашылық кешенін талдау мәселелеріне баса көңіл бөлінеді. Аймақтық тарауларда табиғатын, халқын және шаруашылығын кешенді зерттеуге маңыз бере отырып және де шаруашылық сипатына байланысты, ірі табиғат және экономикалық зоналардағы сипаттамаларына баса назар аударылады. Бұл курста оқушыларда физикалық-географиялық білімнің қалыптасуы негізінен бітіп, экономикалық-географиялық және экологиялық білімнің негізі салынуы керек.

10-шы сыныпта «Дүние жүзінің экономикалық және әлеуметтік географиясы» курсы оқытылады. Бұл курс оқушыларда қоршаған әлемнің біртұтастығы (яғни жер шарының халқы және шаруашылығы өзара байланыста) туралы көзқарас қалыптасуын қамтамасыз етеді. Мұнда Жер шары халқының өсуіне баса назар аударылуы керек. Түрлі елдер арасындағы экономикалық байланыстардың күшейе түсуі ауқымды коммуникациялар желісінің аса кеңеюіне әкеліп соғады. Бұл деген пәннің мәдени-гуманистік бағытының күшеюіне алып келеді, себебі әлем халықтары географиясын, діндерді, тілдерді, мәдениеттерді т.б. оқытуға бөлінген уақыт көбейеді. Онда жеке елдер туралы материалдар қысқартылған, себебі осыдан бастап ол материалдар негізінен аймақтық шолу ретінде оқытылатын болады. Сонымен қатар адамзаттың глобальдық проблемалары мен Қазақстанның әлемдік саясат пен экономикадағы орны мен ролін көрсетуге баса назар аударылуы тиіс. Осылайша құрылуына байланысты, бұл курс елтанушылық курсынан жалпы экономикалық географиясы бар экономикалық- географиялық елтану курсына айналады.

11-сыныпта “Жалпы география” (табиғатты пайдалану аспектілері) курсы оқытылады. Оны оқытудағы негізгі мақсат: оқушылардың әлемнің географиялық сипаты туралы білімін қалыптастыруды аяқтау. Ол қоғам мен табиғаттың өзара ықпалы, халықтың көбеюі мен таралуы, әлемдік шаруашылық және географиялық еңбек бөлісуі, дүние жүзінде және жеке аймақтарда туындайтын ауқымды және аймақтың экологиялық- географиялық проблемаларда анықтау туралы теорияны түсіндіруге сүйенеді. Бұл курста қоршаған ортаны қорғау мен табиғатты пайдалану проблемалары туралы білімді жинақтаушы әрі дамытушы болып табылатын табиғат пайдалану аспектілеріне баса назар аударылуы тиіс. Кең мағынада қарастырылуға тиіс физикалық және экономикалық, географиялық біліммен қатар оқушылар тарапынан биология, химия,

физика және өзге де мектеп пәндерін оқу кезінде табиғатты пайдалану мен қоршаған ортаны қорғау проблемасынан алған білімдерін дамытуды ойластыру [4, 9-20 б.].

«Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту» тұжырымдамасында орта білім берудің мақсаты- алған білімнің, кәсіби дағдыларының негізінде өмірдің өзгермелі жағдайларында еркін бағдарлай алатын, білімі арқылы өз мүмкіндіктерін іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және адамгершілік тұрғысында өз бетінше дұрыс, жауапты шешім қабылдауға қабілетті тұлға қалыптастыру екендігін көрсетеді. География ғылымы – қазіргі кезде энциклопедиялық ілімнен конструктивті ғылымға айналғаны бәрімізге белгілі. Географияның заманға сай міндеті - «адам-табиғат-шаруашылық-қоршаған орта» жүйесінде пайда болған карама-қайшылықтарды шешу. Демек, географиялық білім әртүрлі әлеуметтік-экономикалық және экологиялық мәселелерді түсіну үшін үлкен әсерін тигізеді. Сондықтан мектептегі географиялық білімнің құрылымы мен мазмұны адамзат өркениеті мен мәдениетінің деңгейіне сай болуы керек. Сонымен бірге географиялық білім халықаралық деңгейге, география ғылымының мектеп дидактикасына және географияны оқыту әдістемесіне негізделуі керек [5, 25-30 б.].

География оқулықтарын пайдалану барысында мәтіннің құрылымына, суреттеріне, картографиялық деректеріне, статистикалық материалдарына зер салып, көңіл бөлуіміз керек. Оқулықтарда негізгі мәтіннен басқа сұрақтар мен тапсырмалар берілген. Олар өзіндік және ұжымдық жұмыстарға негізделіп құрастырылған. Мысалы, А.Егорова, С.Нүркенова, Е.Шимина редакторлық еткен 7 - сынып оқулығында параграфтың басындағы және мәтін ішіндегі сұрақтар материалды толық түсініп, меңгеріп кету үшін төменгі курстағы «Жаратылыстану» пәні басшылыққа алынып, еске түсіру мақсатында берілген [6, 45-51 б.].

География курсы оқыту кезінде, оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, келесідей инновациялық технологияларды немесе олардың элементтерін пайдалануға болады:

1. Озыңқы оқыту технологиясы (әрбір оқушыға шындықты немесе нәтижені іздеу жолдарын, амалдарын, құралдарын өздігінен анықтауға мүмкіндік беру). Оқыту процесі кей кездері көбірек конспектілеуге негізделіп отырады, бұл материалды тереңірек меңгеру мақсатында уақыт үнемдеуге, сарамандық және лабораториялық жұмыстарды жасау кезінде оны одан әрі жетілдіре түсуге мүмкіндік береді. Схемалар және кестелер (конспектілер) оқушының тақырыпты жылдам меңгеруіне, өз білімін жүйелендіруіне, логикалық ойлауды және ойын жеткізе білуді жетілдіруге мүмкіндік береді.

2. Зерттеп оқыту технологиясы (оқушыларды зерттеу негіздеріне үйрету).

Зерттеуді жүзеге асыру процесінде шығармашылық ойлау, бастамашылдық, негізделген тәуекелге қабілеттілік, өзіне деген сенімділік, өзін-өзі бағалау, бірлесе жұмыс істеуге икемділік, жетістіктер мотивациясы, жұмыстанудың жоғары белсенділігі сияқты қасиеттер дами түседі. Бұл қасиеттер индивидтің өзіндік жүзеге асырылуы үшін маңызды. Зерттеу қызметті жүзеге асыру процесінде субъект жаңа идеяларды алға тартып, жаңа білім, қызмет әдіс-тәсілдерін тудыратын болғандықтан, ол негізінен, интеллектуалды-шығармашылық қызмет болып табылады. Зерттеу жұмысы, оқушының көзқарасымен – бұл шығармашылық потенциалдың максималды ашылу мүмкіндігі.

Зерттеу жұмысын жүзеге асыру кезінде ұстаз оқушының бойына келесідей идеяларды дарытады:

- идеяның ой қозғалысы (мыйға штурм);
- презентациялық (жұмыс нәтижесі туралы ауызша баяндама (хабарлама) құру, жұмыс нәтижесін көрнекі презентациялаудың әдістері мен кескіндерін таңдау, көрнекілік құралдарын дайындау);
- коммуникативті: басқаларды тыңдау және түсіну, өзін көрсету, өзара бітімгершілікке келу, топ ішінде бірлесіп әрекет ету, консенсусқа келу;
- ізденістік: ақпаратты каталогтар бойынша табу, гипермәтінде, ғаламторда контекстік іздеу, түйін сөздерді құру;
- ақпараттық: ақпаратты құрылымдау, негізгісін бөліп алу, ақпаратты қабылдау және беру, әр түрлі формада елестету, реттеп сақтау және іздеу [7, 18-22 б.].

Ал мен география пәні мұғалімі ретінде ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген, мәдени мұраларды жадында өшпестей етіп сақтаған құзіретті жеке тұлға қалыптастыруда оқытудағы жаңа тәсіл 7 модульді өз сабақтарымда пайдаланып жүрмін. Бұл тәсілдің басқа технологиялардан ерекшелігі жеті модуль арқылы іске асады. «Сабақ – оқытушының педагогикалық мәдениетінің айнасы», - деп А.Сухомлинский айтқандай, осы жеті модульдің ішінде өзімнің пәніме тиімдісі, жарыққа шығарары, баланың қызығушылығын оятары, білімін жетілдірері қайсы екен деп көп ойланғаным рас. Саралай келе әр сабақта бір немесе бірнеше модульді бірден қолдануға болатынын анықтадым. Бұл қолданыстан ұтылғанымнан ұтқаным көп болды. Әр мұғалім өз сабағының –көшбасшысы. Ал көшті дұрыс бағыттау білу ол шеберлігіне байланысты. Жалпы менің оқытудағы өз міндетім оқушыларды өз бетімен жұмыс жасауға тәрбиелеу, үйрету, шығармашылық қабілетін дамыту. Мысалы, 7 сыныптағы «Дүние жүзілік мұхит суы. Беткі ағыстар» тақырыбын өткен кезде оқушыларға «Дүниежүзілік мұхиттағы беткі ағыстардың қалыптасуы мен айналымын Атлант мұхитының солтүстік бөлігінен қарастырайық. Бұл ағыстар жүйесі қайдан басталады және қандай су айналымын түзеді?» деген сұрақ қойып, бір оқушыға тапсырманы бастауды тапсырамын. Ол атлас картаны пайдалана отырып, тапсырманы дауыстап орындайды, қалған оқушылар оның айтқаны бойынша картамен жүріп отырады, ол оқушы мүдірген кезде картаны әрі қарай оқуды келесі оқушы жалғастырып кетеді [8, 11-15 б.].

География білімінің стандарты мемлекеттік білім нормасы ретінде қабылданатын негізгі өлшемдер жүйесін құрайды. Ол қазіргі заман деңгейіне сәйкес ғылымның, техниканың дамуына, оқытудың әдістері мен мазмұнын арттыруға бағытталған мектеп білімінің жаңа мақсаттарын көрсетеді; ХХ ғасырдың соңғы он жылдығындағы дүние жүзілік қоғамдастыққа және Қазақстанның қоғамдық өмірінде болған саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістерді көрсетеді.

География пәнінің даму келешегі айқын. Алыстан мысал іздемей-ақ, 2013 жылы қабылданған «Жасыл экономиканы» мысал ретінде алуға болады. «РИО+20» Саммитінен кейін қазақстандық қоғамның күші «жасыл» экономикаға ауысу бойынша стратегияны іске асыруға бағытталған. Н.Ә. Назарбаевтың бастамасы бойынша «Жасыл» экономикаға ауысу бойынша тұжырымдама әзірленді. Тұжырымдамада бірінші кезекте басты түрде экономиканың белгілі бір салаларын реформалауға бағытталған басым міндеттер тізбесі ұсынылды. Ел алдында тұрған «жасыл экономикаға» көшу жөніндегі негізгі басым міндеттер:

- ресурстарды (су, жер, биологиялық және басқа) пайдалану мен оларды басқару тиімділігін көтеру;
- қолда бар инфрақұрылымды жаңғыртып, жаңаларын салу;
- қоршаған ортаға қысымды жұмсартудың рентабельдік жолы арқылы халықтың әл-ауқаты мен қоршаған ортаның сапасын көтеру;
- ұлттық қауіпсіздікті, соның ішінде су қауіпсіздігін көтеру болып табылады. Бұл тұжырымдамалардың барлығы география ғылымы негізінде құрылады.

Осыған байланысты «Жасыл экономикаға» көшу жөніндегі тұжырымдама үш кезеңмен іске асырылады:

2013-2020 жж. – осы кезеңде мемлекеттің негізгі басымдығы ресурстарды пайдалануды оңтайландыру және табиғат қорғау қызметінің тиімділігін арттыру, сондай-ақ «жасыл» инфрақұрылымды құру болады;

2020-2030 жж. – қалыптасқан «жасыл» инфрақұрылым базасында суды ұқыпты пайдалануға, жаңартылатын энергетика технологияларын дамытуды көтермелеп, ынталандыруға және оны кеңінен пайдалануға, сондай-ақ құрылыстарды энергия тиімділігінің жоғары стандарттарының базасында салуға бағдарланған ұлттық экономиканы жаңарту басталады;

2030-2050 жж. – ұлттық экономиканың табиғи ресурстардың жаңартылуы мен орнықтылығы қағидаттарында пайдалануды талап ететін «үшінші өнеркәсіптік төңкеріс» деп аталатын қағидаттарға көшуі.

Есептеу бойынша 2050 жылға қарай «жасыл экономика» шеңберіндегі жаңартулар жалпы ішкі өнімді 3 пайызға қосымша ұлғайтып, 500 мыңнан астам жаңа жұмыс орындарын құруға, өнеркәсіп пен қызмет көрсетулердің жаңа салаларын қалыптастыруға, халық үшін сапалы өмір сүру стандарттарын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [9].

Қазіргі ХХІ ғасыр талап еткендей әлемдік туризмді дамыту, экологиялық таза өнімді өндіру, ауыз су тапшылығын шешу, ғаламдық ластанудың алдын-алу сияқты ЮНЕСКО-ның алдыға тартқан мәселелерін шешуге қажетті ғылым - География десем, артық айтқандығым болмас.

Әдебиеттер тізімі

1. Методика обучения географии в средней школе / Под ред. Л.М. Панчешниковой, – М.: Просвещение, 1983.
2. География пәні бойынша жүргізілетін мектепшілік бақылау / Әдістемелік нұсқау. – Алматы, 1991.
3. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы, 2014.
4. Герасимова Г.П. Основы обучения начальному курсу физической географии. – М.: Просвещение, 1984.
5. Селевко Г.К. Қазіргі заманғы оқыту технологиялары. – М., 2006.
6. Егорина А., Нүркенова С., Шиминова Е. «География» Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2017. – 224 б.
7. Роберт И.В., Оқытудағы қазіргі заманғы технологиялар: дидактикалық мәселелер, қолданыс болашағы, 2007.
8. Даринский А.В. Орта мектептегі география сабағы. – М.: Просвещение, 1984.
9. «Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі тұжырымдама туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 30 мамырдағы № 577 Жарлығы.

УДК 58

Максутбекова Г.Т., Ахматов М.К.

*Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева,
г. Бишкек, Кыргызстан*

ФОРМИРОВАНИЕ ЗЕЛЕННЫХ НАСАЖДЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ ЖЕЗКАЗГАНСКОГО ПРОМЫШЛЕННОГО РЕГИОНА

Зеленые насаждения – важнейший элемент градостроительства, фактор, имеющий большое значение в санитарно-гигиеническом, архитектурно-планировочном и социальном отношении. Санитарно-гигиеническое значение зеленых насаждений весьма велико и многосторонне. Важнейшая гигиеническая особенность зеленых насаждений выражается в регулировании теплового и радиационного режимов, в создании микроклимата, обеспечивающего комфортные условия внешней среды. Не меньшее значение зеленых насаждений заключается в том, что они являются мощным фактором защиты населенных мест от пыли, газов, ветра и шума. Кроме того, они благоприятно воздействуют через органы чувств на центральную нервную систему человека, улучшая его самочувствие.

Зеленые насаждения, оказывая многообразное влияние на изменение микроклиматических условий внешней среды, улучшая температурно-влажностный и радиационный режимы, способствуя очистке атмосферного воздуха от загрязнений, благоприятно влияют на организм человека. При наличии зеленых насаждений в городе человек защищается от прямой солнечной радиации благодаря большой поверхности листьев, стволов, а также почвы, имеющей более низкую температуру, чем температура воздуха. В связи с этим облегчаются условия теплоотдачи, улучшается теплообмен и самочувствие человека.

Начало создания зеленых насаждений в Жезказганском регионе связано со строительством медных шахт, обогатительной фабрики и медеплавильного комбината. В 1936 году Академией наук СССР в г. Жезказган был направлен ботанический отряд под руководством профессора В.М. Лавренко, который провел первые исследования природных местных условий и установил необходимость опытных работ по интродукции декоративных растений. При этом, в связи с ростом и развитием промышленных городов и поселков Жезказган, Сатпаев, Жайрем и другие, требовался адаптированный ассортимент декоративных и плодово-ягодных культур [1; 2].

Было установлено, что естественные почвенно-климатические условия Центрального Казахстана неблагоприятны для роста древесных и кустарниковых пород. Их создание становится возможным только при условиях мелиорации почвы и искусственного орошения.

За период с 1940 по 1945 гг. И.К. Фортунатов привлек к испытанию 125 видов древесных и кустарниковых пород, в том числе более 40 плодово-ягодных. В результате проведенных исследований для широкого разведения в суровых условиях Жезказгана отобраны следующие декоративные деревья и кустарники: акация желтая, жимолость татарская, лох узколистный, тамарикс, чингил, шиповник, карагач, клен американский, клен татарский и другие. С учетом биологии древесно-кустарниковых растений предложен траншейный способ подготовки почв под их посадку, или копка с обязательным условием пробивки плотного гипсового горизонта, расположенного на глубине 15-30 см и глубже. Определены оптимальные сроки полива в условиях пустыни Бетпакдала [3-5].

Первые промышленные посадки в городах Жезказган и Сатпаев были проведены в 1930-х годах посадочным материалом (около 65000 деревьев и кустарников) из городов Алматы и Караганды. Впервые в Жезказгане были посажены карагач, тополь бальзамический, клен американский, акация желтая, лох узколистный, жимолость татарская, смородина золотистая, тамарикс. В дальнейшем широкое привлечение растения для озеленения проводилось посадочным материалом, выращенным из семян местной репродукции. В 1941 году в г. Жезказган был заложен первый парк. Посадки осуществлялись аллейным типом – центральная аллея была создана из тополя, клена американского и лоха узколистного; боковые аллеи – из кустарников желтой акации (караганы древовидной). Дальнейшие наблюдения показали успешность приживаемости и дальнейшего роста данных растений.

Результаты научно-исследовательских работ были положены в основу: организации крупного Кенгирского совхоза; организации цеха озеленения Жезказганского горно-металлургического комбината; организации огородничества, приусадебных хозяйств, дачных участков Жезказганского промышленного региона.

В 1958 г. научно-исследовательская база была передана цеху озеленения Жезказганского горно-металлургического комбината, а в 1959 г., по инициативе академика Сатпаева К.И., на территории бывшей Жезказганской научно-исследовательской базы было организовано отделение Института ботаники АН КазССР, которое в 1966 г. реорганизовано в Жезказганский ботанический сад АН КазССР с подчинением Центральному ботаническому саду АН КазССР (г. Алма-Ата) [6].

Максимальное число работ по внедрению озеленительного ассортимента на территории Жезказганского промышленного региона выполнено в 60-80-е годы прошлого столетия. Основные успехи в подборе ассортимента и интродукции древесно-кустарниковых растений сделаны дендрологом Шаталиной В.Ф., которая проработала в регионе с 1961 по 2001 год, собрав коллекцию деревьев и кустарников свыше 300 наименований [7; 8].

Таким образом, было показано, что большую роль в интродукции растений в Жезказганском регионе играет агротехника, то есть полив (до 10 раз за полевой период при разовой норме полива 350-400 м³), применение искусственной мелиорации почв, рыхления после поливов, удобрений.

Полив – это главный агротехнический прием при озеленении. Поливы производят с момента посадки саженцев и до осени (обычно до 10-15 октября). На первый год вегетации полив производят через день до приживания посадочного материала, после через 4 дня, после распускания листьев – через 7 дней, в конце августа и начале сентября – каждые 10 суток. В 2-3 декадах сентября поливы прекращают, чтобы растения успели подготовиться к зиме. В начале октября проводится влагозарядковый полив. Местные почвы из-за высокого глины относятся к заплывающим, то образуют плотную корку, препятствующей проникновению кислорода, поэтому вторым важным приемом является рыхление в приствольных кругах: в первый год посадки – 5-кратное, после 3-кратное.

Азотные удобрения (селитра, сульфат аммония) вносят в весенне-летний период до окончания роста побегов (май – начало июня), подкормка ими в июле-августе не рекомендуется. Норма внесения – 30-40 г/м². Осенью, после начала изменения окраски листьев, вносят фосфорные удобрения (суперфосфат, двойной суперфосфат) с нормой 40-50 г/м².

Омолаживание и формирование кроны древесно-кустарниковых растений проводят регулярно. Обрезку растений можно производить весной (до начала сокодвижения), осенью – после опадения листьев и в зимний период.

В 1979 г. авторским коллективом в составе Беспяева С.Б., Биржанова М.Б., Хохловой К.Н., Шаталиной В.Ф., Дмитриевой Т.Г. опубликован "Ассортимент декоративных растений для озеленения Жезказганского промышленного региона". В рекомендательный список вошли 224 наиболее устойчивых к местным условиям и декоративных вида интродуцированных растений, в том числе 5 хвойных, 29 лиственных, 58 кустарников, 58 многолетних цветочных растений, 68 видов многолетних травянистых растений. Для древесных растений указаны типы посадок, зимостойкость, отношение к освещению, засухоустойчивость, требовательность к плодonoшению, форма кроны, дымо-, пыле-, газоустойчивость; для цветочных декоративных – использование в озеленении, высота растения, окраска цветка, время цветения, способ размножения и экология растения [9].

В 1981 г. в издательстве "Наука" вышла монография Шаталиной В.Ф. "Интродукция древесных растений в Центральном Казахстане". В ней подведены итоги многолетних исследований по интродукции 318 видов деревьев и кустарников. Выделено 150 перспективных видов, дается подробная характеристика 80 наиболее устойчивых и декоративных, а также приведены рекомендации по способам выращивания изученных растений в питомнике и городских насаждениях [10].

Растения, прошедшие интродукцию в Жезказганском регионе, относятся к различным районам распространения (табл. 1).

Таблица 1 – Происхождение интродуцированных в Жезказганском регионе древесно-кустарниковых растений

Района распространения	Число интродуцированных видов, шт.
Северная Америка	74
Западная Европа, Крым, Кавказ	63
Сибирь и Дальний Восток	53
Юго-Восточная Азия	41
Средняя Азия и Казахстан	47
Гибриды, формы и сорта	40

Сравнение успешности интродукции проводили с населенными пунктами и ботаническими садами города Алматы, Риддера и Москвы.

Погодные условия Жезказганского региона характеризуются эстра-аридным и континентальным климатом, то есть высокими летними и низкими зимними температурами, острым дефицитом осадков, отсутствием снежного покрова в некоторые зимы. То есть привлекаемые культуры должны быть устойчивыми к морозам и летней жаре, выдерживать дефицит влаги. Наиболее устойчивыми оказались растения из Юго-Восточной Азии, Средней Азии и Казахстана.

В середине 1980-х годов была проведена первичная оценка интродукции древесно-кустарниковых растений в условиях Жезказганского региона (таблица 2).

Таблица 2 – Оценка перспективности интродукции древесно-кустарниковых интродуцентов в условиях Жезказганского региона

Группа перспективности	Оценка перспективности	Баллы перспективности	Число видов, шт.
Взрослые плодоносящие растения			
1	вполне перспективные	91-100	144
2	перспективные	76-90	27
3	менее перспективные	61-75	36
4	мало перспективные	41-60	9
5	не перспективные	21-40	7
6	не пригодные	5-10	-
Молодые не плодоносящие растения			
1	вполне перспективные	56-68	7
2	перспективные	46-55	20
3	менее перспективные	36-45	32
4	мало перспективные	41-44	17
5	не перспективные	16-25	16
6	не пригодные	5-15	3

Первое место по успешности интродукции принадлежит видам из Средней Азии: клен Семенова, клен туркестанский, барбарис разноцветоножковый, барбарис монетовидный, кизильник черноплодный, боярышник алтайский, жимолость Королькова, шиповник рыхлый и другие. Вышеуказанные культуры отличаются зимо- и жаростойкостью, имеют определенную степень ксерофитизации.

Положительные результаты интродукции получены по видам из Северного и Северо-Западного Китая: барбарис весенний, вишня войлочная, карагана Буа, а также восточно-азиатским видам: сирень гималайская, сирень волосистая, сирень бархатистая. Данные виды отличаются высокой зимостойкостью и неприхотливостью.

Растения Сибири и Дальнего Востока страдают в местных условиях от жары и летних суховеев, однако, есть и устойчивые культуры. Это карагана древовидная, карагана крупноцветковая, кизильник блестящий, жимолость Рупрехта, крушина даурская.

Из северо-американских видов положительный перенос при интродукции в новые условия отмечен для видов из родов ирга, ясень, жимолость, а также черемуха виргинская, птелея трехлистая, сумах ароматный и виноград девичий пятилисточковый.

Если рассматривать экологические группы растений, то наиболее устойчивыми оказались ксерофиты и мезоксерофиты. Последние особенно требовательны к условиям увлажнения. Мезофитные древесно-кустарниковые растения не могут быть реализованы для массового озеленения Жезказганского промышленного региона.

Для перспективных культур предложен путеводитель древесно-кустарниковых растений, отработаны условия выращивания отдельных культур (береза повислая, катальпа, девичий виноград, ель колючая), предложены методы семенного и вегетативного размножения для тополей, ивы, березы, катальпы, сирени, карагача [11].

Итоги анализа ранних интродукционных исследований показали, что основная часть городов Жезказган и Сатпаев озеленены карагачом, кленом американским, лохом узколистным, караганой древовидной, смородиной золотистой, ясенем зеленым, тополями канадским и бальзамическим (до 90 % от всех зеленых насаждений), единично представлены посадки из березы повислой, яблони ягодной, сосны обыкновенной, ели колючей, боярышника кроваво-красного, катальпы прекрасной, туи западной, можжевельника виргинского и тополя пирамидального.

Стоит отметить, что совершенно не учтены возможности привлечения древесно-кустарниковых растений местной флоры, а ассортимент растений не отвечает современным требованиям устойчивости и декоративности. Необходимо учесть современный опыт интродукции древесно-кустарниковых растений, как в условиях Жезказганского ботанического сада, так и частными организациями и лицами. При создании нового ассортимента необходимо учитывать физиологические показатели растений.

Список литературы

1. Биржанов М.Б. Интродукция растений в Жезказгане // В сб. Интродукция полезных растений в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 21-26.
2. Байтулин И.О., Рубаник И.Г. Интродукция деревьев и кустарников в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 160 с.
4. Байтулин И.О., Шарловская Л.П. Таволги в озеленении Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 120 с.
5. Григорьев Г.В. Опыт интродукции тополей в Центральный Казахстан // Тр. Карагандинского бот.сада АН КазССР. – 1960. – Т. 1. – С. 30-52.
6. Григорьев Г.В. О культуре селитрянки // Тр. Ин-та ботаники АН КазССР. – 1962. – Т. 16. – С. 83-92.
7. Урумов Т.М. Краткая географическая и климатологическая характеристика Жезказганского промышленного района // В кн. Большой Жезказган. – Алматы: Полиграфкомбинат, 1994. – С. 14-16.
8. Шаталина В.Ф. Дальневосточные древесно-кустарниковые растения в условиях Жезказганского ботанического сада Казахстана // Тезисы докладов выездной сессии научного совета по проблеме Интродукция и акклиматизация растений. – Жезказган, 1972. – С. 47-50.
9. Шаталина В.Ф. Интродукция видов из рода спирея и их использование в озеленении пустынных районов Казахстана // В сб. Научные основы декоративного садоводства. – Шевченко, 1983. – С. 34-35.
10. Беспасев С.Б., Биржанов М.Б., Хохлова К.Н., Шаталина В.Ф., Дмитриева Т.Г. Ассортимент декоративных растений для озеленения Жезказганского промышленного района. – Алма-Ата, 1979. – 40 с.
11. Шаталина В.Ф. Интродукция древесных растений в Центральном Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 136 с.
12. Ишмуратова М.Ю., Сутемгенова А.Ж., Климчук А.Т., Кожаниязова А.М. Путеводитель по дендрарию Жезказганского ботанического сада. – Жезказган, 2011. – 40 с.

АНАЛИТИКАЛЫҚ ХИМИЯ ПӘНІ БОЙЫНША ДӘРІСТЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУ ФОРМАЛАРЫН ЖАҢАРТУ

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында былай деп айтылған: «Білім беру реформасы-тәуелсіз еліміздің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін бірден бір маңызға ие құралдардың бірі». Қазақстанды бәсекеге қабілетті, дамыған аса ірі мемлекеттердің қатарына енгізіп, білімі мен ғылымы дамыған алпауыт елге айналдыру міндетін шешуге білім саласы мен білікті мамандар дайындаудың маңызды рөл атқаратындығы әлемдік елдер тәжірибесімен дәлелденген болатын.

Қазіргі таңда елімізде қарықтап дамып келе жатырған жаңа үлгідегі жоғары оқу орындары инновациялық технологияларды қолдануға баса назар аударады. Соған байланысты жоғары оқу орнында аналитикалық химия пәнінен дәрістерді оқуда инновациялық технологияларды қолдану болашақ оқытушылардың оқыту сапасын жоғарылату құралы.

Дәріс – бұл оқу материалын дәйекті баяндау. Дәрістің негізгі талаптары: ғылымилығы, қол жетімділігі, эмоциясы, басқа да оқытудың ұйымдастыру формаларымен байланысы. Дәріс білім алушылардың ғылыми білім негіздерін қалыптастырады. Ол ғылыми ойлауды қалыптастырудың әдісі мен құралы болып табылады.

Дәріс оқу формасы ретінде жоғарғы мектепте оқудың ұйымдастыру формаларының иерархиялық жүйесінде бірінші болып аталады [1-2].

Ол студенттер арасында ғылыми білімнің іргетасын қалайды. Дәрістік курстың маңызды міндеттерінің бірі – мәселелерді бөліп алу, гипотезаларды жасау мен тексеру дағдыларын қалыптастыру, қазіргі ғылымның жүйелі түрде игерілуі.

Дәріс көптеген талаптарды қанағаттандыратыны белгілі: ол қазіргі заманғы ғылым деңгейін көрсетуі керек; нақты тақырыпты толығымен қамтуға; нық сенімге ие болу, логикалық негіздеудің күші; тыңдаушыларға білімге деген қызығушылық тудырады. Дегенмен, әдіскерлер мен оқытушылар оқу үдерісінде дәрістің рөлін әлі де талқылап жатыр. Оқытудың дәрістік формасының қарсыластары оның классикалық түрінен келесі кемшіліктерді атап көрсетеді:

- білім алушылардың пассивтігі. Студенттер конспекттегі максималды ақпарат жазуға тырысады, бірақ дәріс уақытының шектеулілігіне байланысты материалды толық ұғынбайды;

- кері байланыстың болмуы. Дәріс-монологтық оқытуда іскерлік қарым-қатынастың іске асуына ықпал етпейді;

- дербестіктің болмауы. Оқушылар оқулық мәтінімен өз бетімен жұмыс жасайтын және одан кейін оқытушыдан түсініксіз сұрақтарын түсіндіру тәсілі тиімдірек болып көрінеді.

- оқулықты дәріспен ауыстыру [3].

Осыған байланысты дәрістік курсты жаңарту жолдарын жоғарыда аталған кемшіліктерді жою үшін жүргізілуі керек.

Әртүрлі ЖОО-да химия пәндерін оқытудың әдеби көздерін және тәжірибелерін талдаудан жинақтаған тәжірибесінен, дәрістерді жаңғыртудың ең тиімді бағыттары оқу формалары болып табылады:

- дәрістер курсына проблемалық оқыту элементтерін енгізу арқылы дәрістердің иллюстрациялық және түсіндірме сипатын қысқарту;

- оқулықтарды немесе арнайы әдістемелік құралдарды дәрістер курстарына пайдалану, атап айтқанда, уақытты үнемдеуге мүмкіндік беретін «бұрын жазылған фрагменттерді ойнату»;

- ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану [4].

О.С. Зайцев проблемалық оқытудың элементтерін пайдаланудың жақсы мысалдарын келтіреді, мысалы, жалпы және бейорганикалық химия курсының кіріспе дәрісінде. Проблемалық оқытудың элементтерін қолдану «дәріскер монологы» дәрісінен «полилог: дәріскер-аудитория» дәрісіне өтуге мүмкіндік береді. Химиялық пәндердің дәрістік курстарында проблемалық жағдайларды жасау үшін бірнеше пайдалы әдебиеттер белгілі [5].

Әдебиеттерге талдау жасау көрсеткендей, дәрісті оқыту формасы ретінде жаңғыртуға АКТ мүмкіндіктерін қолдану әлі де зерттелмеген. Бірқатар авторлар, мысалы, компьютерді дәріс курсында көрнекілікті құралы ретінде ғана қарайды. Кейбір ғалымдар мен әдіскерлер білім беру үдерісінде АКТ-ны пайдалану бастапқы әдіспен дәріс оқытуды жояды деп есептейді, оқытушының басшылығымен әртүрлі әдістермен және әртүрлі формалармен студенттердің өздік жұмыстарының теориялық және практикалық білімін жүзеге асыруына басым пікір береді. Студенттерді оқып жатқан пәннің мәселелеріне белсенді түрде жетелейтін дәріс, дәріс өз заңдарын және даму жолдарын түсіну үшін негіз қалайды, студенттерді білім алуға белсене қатысуға шақырады. Жоғары білім берудің барлық басқа ұйымдастыру формаларын үйлестіруде, оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруда жетекші рөл атқарады [6].

Дәрістің педагогикалық тиімділігі, оған деген қызығушылығы оның мазмұны бойынша ғана емес, көмекші құралдарды пайдалану арқылы да айқындалады: тәжірибені, көрнекі құралдарды, техникалық құралдарды көрсетумен. Дегенмен, дәріс сабақтарын өткізу кезінде ақпаратты визуализациялаудың ең көп таралған құралы әлі күнге дейін такта пен бор болып табылады.

Химия бойынша дәрістің маңызды бөлігі дәрістіккурста компьютерлік бағдарламаларды қолдану болып табылады, олар басқалармен қатар осы мәселелерді шешеді:

- компьютер білім беру туралы ақпаратты ұсыну мүмкіндігін айтарлықтай кеңейтеді. Материалды көрнекілендіру курсқа сурет түрінде ұсынуға көмектеседі, ал образ түрінде қабылдау тиімділігі аудио және көрнекі мәтінге қарағанда әлдеқайда жоғары. Оқытушы басқа тәсілдермен қол жеткізе алмайтын кешенді презентацияда айтарлықтай көлемде ақпаратты пайдалана алады;

- қажетті ақпаратты алудың тиімділігі білім беруді өзектендіру процесін ұтымды етуге мүмкіндік береді. «Компьютерлік емес» ақпарат көздері - кітапханалар, мұрағаттар, каталогтар, кітаптар - бұлар жылдамдықты қамтамасыз ете алмайды. Мұндай ұтқырлық аудиторияда аудиторияның реакциясына байланысты ақпаратты ұсыну үдерісін басқаруға мүмкіндік беретін бағдарламадағы тармақталу нүктелерінің болуы арқылы қамтамасыз етіледі;

- алдын-ала қолайлы зертханалық жағдайларда түсірілген белгілі бір химиялық үдерістің компьютерлік бағдарламаға енгізілген анимациясымен немесе бейнекескінімен оқытушыныңдәрісімен үйлесуі білім беру ақпаратын қабылдауды едәуір жақсартады. Қол жеткізуге болатын тиімділік одан да көп болуы мүмкін, өйткені оқытушы белгілі бір процестер мен құбылыстардың даму сатыларында түсіндіре алады;

- мультимедиялық бағдарламалар бақылау элементтерін қамтуы мүмкін, мысалы, ашық және жабық типтегі тест тапсырмаларын қоса отырып, дәріскерге аудиториямен кері байланыс орнатуға және дәріс үдерісінде тікелей материалды меңгерудің тиімділігін бақылауға мүмкіндік береді. Оның үстіне әрбір тест жүруі оқытушы және білім беру бағдарламасын бағалаумен қатар болуы мүмкін;

- компьютер білім алу үшін мотивацияны нығайтуға мүмкіндік береді. Дәрісте компьютерді қолдану фактісі дәрістік материалға қызығушылық тудырады, сонымен бірге білім алушыларға ақпараттар көрнекі және қызықты түрде ұсынылады;

- өйткені осы кезеңде арнайы ортада және бағдарламаларда компьютерлендірілген дәрісті жасауға болады, жоғары оқу орнының оқытушысы зерттеу тақырыбына өз көзқарасын бағдарламаға енгізу мүмкіндігіне ие болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Архангельский С.И. Лекции по теории обучения в высшей школе. – М.: Высш. шк., 1974. – 383 с.
2. Безрукова Н.П. Теория и практика модернизации обучения аналитической химии в педагогическом вузе: монография. – Красноярск: РИО КГПУ, 2004. – 196 с.
3. Пустовит В.В., Мелешина А.М. Новые формы организации вузовской лекции. – М., 1988.
4. Данилина Е.И., Ким Д.Г. Применение методических пособий к лекционным курсам по химическим дисциплинам // Проблемы и перспективы развития химического образования: Материалы Всерос. науч. конф., 29 сент. – 3 окт., 2003.
5. Зайцев О.С. Методика обучения химии: Теоретический и прикладной аспекты: учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 384 с.
6. Стародубцев В., Федоров А., Чернов И. Инновационный программно- методический комплекс // Высшее образование в России. – 2003. – №1. – С.146-151.

ӘОЖ 372.853

Мендалиева Д.К., Құмарова Н.Ж.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ ХИМИЯДАН ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аналитикалық химиядан өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру білім алушының пәндік құзіреттілігін дамыту құралы.

Оқу үдерісінің тиімділігін жоғарылату әр оқыту жүйесінің маңызды және күрделі мәселесі болып табылады. Бұл мәселені шешу жолдарының бірі - білім алушының өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру [1-3]. Өзіндік жұмыс – білім алушының білім, біліктілікті, дағды қалыптастыруға бағытталған оқу, іс-әрекетінің маңызды түрі. Өзіндік жұмыстану барысында білім алушы бағдарламамен анықталған теориялық білімін тереңдетіп, ой – өрісін жоғарылатып, пәндік құзіреттілігін қалыптастырып, дамытады.

[4] пікірі бойынша білім алушының өзіндік жұмысын орындау бұл өзіндік білім қалыптастырып, дамытудың тиімді құралы. Өзіндік жұмыс бұл – тұлғаның дамуына бағытталған оқу үдерісінің түрі, себебі, білім алушының ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік беретін оқытудың формасы.

Өзіндік жұмыс оқу бағдарламасына сәйкес әр тақырыпқа сай жоспарланады. Өзіндік жұмыстардың мазмұнын жоспарлау кезінде мына жағдайлар ескеріліп, жасалады:

1) қолжетімділік;

2) дәрістерде оқылған материалдар бойынша білім, біліктерін қалыптастыруға дайындалған тапсырмаларды қолдану.

Аналитикалық химия пәні бойынша білім алушылардың өзіндік жұмыстарының әдістемелік жүйесі құрастырылады. Өзіндік жұмыс аудиториядан тыс орындауға жоспарланады. Аудиториядан тыс өзіндік жұмыстанудың түрлі формалары қолданылады.

Аналитикалық химия пәнін оқытуда есептер шығару – өзіндік жұмыстанудың көп тараған компоненті. Себебі, көптеген теориялық ұғымдар мен заңдылықтар есептеулер арқылы дәлелденеді. Сондықтан оқу бағдарламасында есептер, жаттығулардың өзіндік орындау жоспары ұсынылады.

Сапалық анализ пәні бойынша бағдарлама сәйкес оқылған дәрістерге төмендегі тақырыптар ұсынылады.

Біртекті жүйелердегі химиялық тепе – теңдік

Активті концентрация, активтік коэффициенттерді, ерітінділердің иондық күшін есептеу. Қышқылдық, негіздік константаларды жазып, тепе – теңдік концентрациялар мен мольдік үлесін есептеу. Өлсіз, күшті қышқылдармен негіздер ерітінділерінің, тұздар мен буфер ерітінділерінің рН есептеу. Комплекс түзуші ион мен лигандтың концентрацияларын ерітінділерде түрлі жағдайда есептеу. Комплекстену функциясы, комплекс түзілу жағдайына рН әсерін есептеу. Тотығу – тотықсыздану жүйесінің реалдық потенциалын түрлі жағдайға байланысты есептеу (рН, қатты фаза, комплекс түзілу, ерітіндінің иондық күші).

Стандартты жағдайда тотығу – тотықсыздану реакцияларының бағытын анықтау. Тотығу – тотықсыздану реакцияларының тепе – теңдік константасын есептеу, реакцияның бағытын бағалау.

Әр текті жүйелердегі химиялық тепе – теңдік

Ерігіштік пен ерігіштік константасын есептеу. Ерігіштік көбейтіндісін тұнба түзілу жағдайларын анықтауда пайдалану. Ерігіштікке бөгде электролиттердің, аттас иондардың әсері, рН, комплекс түзілудің т.б. жағдайлардың әсері. Бір суда нашар еритін қосылысты екінші қосылысқа айналдыру. Иондарды сатылап тұндыру мүмкіндігін есептеу. Экстракция әдісімен катиондарды бөлу мүмкіндігін есептеу.

Реакцияларды жазып, теңестіру, түрлі теориялық қоспаларды бөлу, құрамдас бөліктерін анықтау.

Өзіндік жұмыстану нәтижелі болуы үшін әдістемелік нұсқаулар ұсынылады.

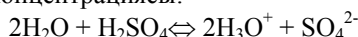
Мысалы, *ерітінділердегі $[H^+]$ -иондарының концентрациясы мен рН-ын есептеу*

Мысал 1. Нормальды концентрациясы $C_H(1/2H_2SO_4) = 0,05$ моль/л H_2SO_4 ерітіндісінің рН-ы нешеге тең?

Шешуі: 1. Күкірт қышқылының мольдік концентрациясы:

$$C_M = f_{\text{эkv}}(H_2SO_4) \cdot C_H(H_2SO_4) = \frac{1}{2} \cdot 0,05 = 0,025 \text{ моль/л}$$

2. Ерітіндідегі иондардың мольдік концентрациясы:

$$C_M(H^+) = 2 \cdot 0,025 = 0,05 \text{ моль/л}$$

$$C_M(SO_4^{2-}) = 1 \cdot 0,025 = 0,025 \text{ моль/л}$$

3. Ерітіндінің рН-ы мына теңдікпен анықталады:

$$pH = -\lg C(H_3O^+) = -\lg 0,05 = 1,30$$

Мысал 2. Натрий гидроксиді ерітіндісінде NaOH-тың массалық үлесі 0,6% ($\rho = 1,005 \text{ г/см}^3$). Осы ерітіндінің рН-ын есептеңіз.

Шешуі: 1. Берілген ерітіндінің мольдік концентрациясы ерітіндінің 1,0 л көлеміндегі зат мөлшерімен анықталады, сондықтан ерітіндінің массасын білу қажет:

$$m = V \cdot \rho = 1000 \text{ см}^3 \cdot 1,005 \text{ г/см}^3 = 1005 \text{ г.}$$

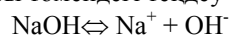
Сонымен, берілген ерітіндінің 1,0 л-де:

$$\begin{array}{l} 100 \text{ г} \quad - \quad 0,6 \text{ г NaOH бар} \\ 1005 \text{ г} \quad - \quad x \end{array}$$

$$x = \frac{1005 \cdot 0,6}{100} = 6,03 \text{ г бар}$$

$$\nu(\text{NaOH}) = \frac{m(\text{NaOH})}{M(\text{NaOH})} = \frac{6,03}{40} = 0,15 \text{ моль}$$

2. Ерітіндідегі иондардың концентрациясы төмендегі теңдеу арқылы анықталады:

$$C(Na^+) = 0,15 \text{ моль/л}$$

$$C(OH^-) = 0,15 \text{ моль/л}$$

$$C(H^+) = \frac{K_w}{C(OH^-)} = \frac{10^{-14}}{0,15} = 6,67 \cdot 10^{-14}$$

3.Ерітіндінің pH есептеу:

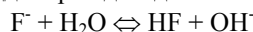
$$pH = -\lg C(H^+) = -\lg 6,67 \cdot 10^{-14} = 13,18$$

$$\text{немесер } OH = -\lg C(OH^-) = -\lg 0,15 = 0,82$$

$$pH = 14 - 0,82 = 13,18.$$

Мысал 3. 0,02 моль/л NaF ерітіндісінің pH-ын және гидролиздену дәрежесін есептеңіз. $K_a = 6,8 \cdot 10^{-4}$.

Шешуі: Тұз ерітіндісінде мына тепе-теңдік орындалады:

Оның негіздік константасы:

$$K_b = \frac{[HF] \cdot [OH^-]}{[F^-]}$$

$$[HF] = [OH^-], \text{ сондықтан } K_b = \frac{[OH^-]^2}{[F^-]}$$

$$[F^-] = C_{NaF} = 0,02 \text{ моль/л};$$

Судың автопротолиз константасы:

$$K_a K_b = K_w$$

$$\text{Сондықтан, } [OH^-] = \sqrt{K_b \cdot C_{NaF}} = \sqrt{\frac{K_w}{K_a} \cdot C_{NaF}}$$

$$[OH^-] = \sqrt{\frac{10^{-14}}{6,8 \cdot 10^{-4}} \cdot 2 \cdot 10^{-2}} = \sqrt{0,3 \cdot 10^{-12}} = 0,55 \cdot 10^{-6} = 5,5 \cdot 10^{-7} \text{ моль / л}$$

Ерітіндінің pH-ы мына теңдікпен анықталады:

$$pH = 14 - (-\lg 5,5 \cdot 10^{-7}) = 14 - 6,26 = 7,74$$

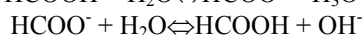
Ал гидролиздену дәрежесі төмендегі теңдікпен есептеледі:

$$h = \sqrt{\frac{K_w}{K_a \cdot C_{NaF}}} = \sqrt{\frac{10^{-14}}{6,8 \cdot 10^{-4} \cdot 2 \cdot 10^{-2}}} = \sqrt{0,073 \cdot 10^{-8}} = \sqrt{7,3 \cdot 10^{-10}} = 2,7 \cdot 10^{-5}$$

$$\text{немесе } 2,7 \cdot 10^{-3}\%$$

Мысал 4. 0,10 М құмырсқа қышқылы мен 0,10 М натрий формиаты ерітінділерінен тұратын буфер жүйесінің pH-ын есептеңіз.

Шешуі: Жүйеде мына тепе-теңдіктер орындалады:

Жүйе pH-ы төмендегі көрсетілген теңдеумен есептеледі:

$$[H_3O^+] = K_a \frac{[HCOOH]}{[HCOO^-]} \text{ немесе}$$

$$[H_3O^+] = K_a \frac{C_{HCOOH}}{C_{HCOONa}} = 1,8 \cdot 10^{-4} \frac{0,1}{0,1} = 1,8 \cdot 10^{-4}.$$

$$pH = -\lg 1,8 \cdot 10^{-4} = 3,74.$$

Қарастырылған тақырыптарға сәйкес студенттерге өзіндік орындауға арналған тапсырмалар беріледі.

1. Концентрациясы 0,01 моль/л $(NH_4)_3PO_4$ ерітіндісінде иондардың активтік концентрациясы нешеге тең? Ж. 0,023 моль/л; 0,0013 моль/л

2. 0,05 моль/л $(NH_4)_2CO_3$ pH 8,0 тең ерітіндісіндегі карбонат-иондарының тепе-теңдік концентрациясын есептеңіз.

$$\text{Ж. } 2,3 \cdot 10^{-4} \text{ моль/л}$$

3. 0,5 моль/л $(NH_4)_2S$ ерітіндісінде pH 9,2 тең болғанда S^{2-} иондарының тепе-теңдік концентрациясын есептеңіз. Ж. $1 \cdot 10^{-4}$ моль/л

4. Төмендегі ерітінділерді:

1) 0,050 моль/л H_2SO_4

2) 0,020 моль/л HCl

3) 0,50 моль/л NaOH

10 есе сұйылтқанда, олардың pH-ы қалай өзгереді?

Дәл сол сияқты, сандық анализ тақырыбына төмендегі тақырыптар ұсынылады.

Гравиметрлік анализ әдісі

Өлшендіні, тұндырғыштың массасы мен көлемін есептеу. Гравиметрлік фактор. Анализ мәліметтерін есептеу. Тұнба жуудағы шығынды есептеу. Құрғақ затқа есептеу. Жанама анализ.

Титриметрлік анализ әдістері

Эквиваленттік факторды, эквиваленттің мольдік массасын, ерітінділердің концентрацияларын (% мольдік, нормальды, титр) есептеу. Анализге қажетті заттың массасын есептеу. Титрлеуге қажетті көлемді есептеу. Екінші ретті стандартты ерітінділердің концентрацияларын есептеу. Ерітінділерді сұйылту. Тура, кері, орын басу титрлеу нәтижесінде алынған мәліметтерді есептеу.

Титрлеу барысында жүйенің рН, потенциалын есептеу. Алынған мәліметтерді математикалық статистика әдісімен өңдеу.

Өзіндік жұмыстану нәтижелі болуы үшін ұсынылатын әдістемелік нұсқаулары.

Мысал 1. Анализге темір (III) хлориді үлгісі алынып, оның құрамындағы хлорид-иондары күміс нитраты ерітіндісімен тұндырылған. Алынған AgCl массасы 0,2100 г тең. Үлгі құрамында FeCl₃ массасы нешеге тең болғаны?

Шешуі:

$$\begin{array}{l} \text{FeCl}_3 \longrightarrow 3\text{AgCl} \\ 1 \text{ моль FeCl}_3 \longrightarrow 3 \text{ моль AgCl} \\ x \text{ г} \longrightarrow 0,2100 \text{ г} \end{array}$$
$$m(\text{FeCl}_3) = \frac{M(\text{FeCl}_3)}{3M(\text{AgCl})} \cdot 0,2100 = \frac{162,3}{3 \cdot 143,4} \cdot 0,2100 = 0,0792 \text{ г}$$

Мысал 2. Массасы 0,3556 г алюминий-калийлі ашудасының үлгісі суда ерітілген. Үлгіде сульфат иондарын анықтау үшін оны барий хлориді ерітіндісімен тұндырған. Тұнба қыздырылғаннан кейін оның массасы 0,3449 г тең болған. Үлгінің құрамында KAl(SO₄)₂ · 12H₂O м.ү. (%) нешеге тең?

Шешуі:

1. Химиялық теңдеу жазу:

Тұндырылған және гравиметрлік түрі - BaSO₄.

2. Химиялық теңдеу бойынша:

$$\begin{array}{l} 1 \text{ моль KAl(SO}_4)_2 \cdot 12\text{H}_2\text{O} \longrightarrow 2 \text{ моль BaSO}_4 \\ x \text{ г} \longrightarrow 0,3449 \text{ г} \end{array}$$
$$m(\text{KAl(SO}_4)_2 \cdot 12\text{H}_2\text{O}) = \frac{M(\text{KAl(SO}_4)_2 \cdot 12\text{H}_2\text{O})}{2M(\text{BaSO}_4)} \cdot 0,3449 \text{ г} = \frac{474,4 \cdot 0,3449}{2 \cdot 233,4} = 0,3505 \text{ г}$$

3. Үлгідегі KAl(SO₄)₂ · 12H₂O м.ү. анықтау.

$$\begin{array}{l} 0,3556 \text{ г} \longrightarrow 0,3505 \text{ г} \\ 100 \text{ г} \longrightarrow \text{?} \end{array}$$
$$w(\text{KAl(SO}_4)_2 \cdot 12\text{H}_2\text{O}) = 100 \frac{0,3505}{0,3556} = 98,57\%$$

Қарастырылған тақырыптарға сәйкес студенттерге өзіндік орындауға арналған тапсырмалар беріледі.

1. Массасы 0,2794 г пирит үлгісінен массасы 0,4524 г қыздырылған BaSO₄ алынған. Үлгінің құрамындағы S-тің м.ү. (%) нешеге тең?

Ж. 22,20%

2. Массасы 0,3500 г техникалық натрий сульфидін өндеуден кейін массасы 0,9232 г қыздырылған BaSO₄ алынған. Алынған үлгідегі күкірт пен натрий сульфидінің массалық үлесін есептеңіз.

Ж. Na₂S - 88,15%; S - 36,16%

3. Магний сульфаты ерітіндісінен магний-иондары Mg₂P₂O₇ күйінде тұндырылған. Оның массасы 0,2145 г тең болған. Үлгінің құрамында неше грамм MgO болғаны?

Ж. MgO - 0,0771 г

Рефераттар жазу бұл – жұмыстарды орындау білім алушылардың оқу – зерттеу біліктіліктерін қалыптастыруға мүмкіндік беру және дайындалған рефератқа сүйеніп, презентация құрылады.

Курстық жұмыстарды орындау – білім алушының өзіндік оқу іс-әрекетінің формасы. Бұл, оқыту міндеттерінің өзара байланысын шешеді және білім алушының шығармашылық жеке жұмыстануын бағалауға мүмкіндік береді. Курстық жұмыс аналитикалық химияның сандық және сапалық әдістері тарауларын оқыту үдерісі аяқталғаннан кейін орындалады.

Аудиториядан тыс орындалатын өзіндік тапсырмалар студенттердің танымдық біліктілігін, ғылыми және оқу әдебиеттерімен өз бетінше жұмыстануға, химиялық зерттеу жұмыстарын жоспарлап, орындау қабілеттерімен байланысты. Сондықтан, білім алушылардың өзіндік жеке жұмыстану әдістерін, шығармашылық ой-өрістерін қалыптастырып, дамыту қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Науменко И.Л. Самостоятельный учебный труд студентов // Советская педагогика. – 1989. – №9. – С. 82-87.
2. Кузнецова Н.Е. Методика преподавания химии: учеб. пособие для студентов. – М.: Просвещение, 1984. – 415 с.
3. Пидкасистый П.И. Самостоятельная деятельность учащихся. – М.: Педагогика, 1972. – 187 с.
4. Зайцев О.С. Методика обучения химии. – М., Владос, 1999.

ӘОЖ 372.853

Мендалиева Д.К., Мұхамбетжанова Ж.Қ.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан

ЭЛЕКТРОЛИЗ ТАҚЫРЫБЫН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ МЕТАЛДАРДЫҢ ҚАСИЕТТЕРІ МЕН ОЛАРДЫ АЛУ ТУРАЛЫ БІЛІМ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты – бәсекеге қабілетті маман дайындау. Президент Н.Ә. Назарбаев жолдауында: «Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет екенін атап көрсеткен. Қазақстанды дамыған 50 елдің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін – білім».

Жалпы орта білім беретін мектептің 10 – сынып оқулығында «Электролиз» тақырыбында алған білімдерін, қызығушылығын сақтай отырып, «Металдардың химиялық қасиеттері» тақырыбын оқытуда жүйелік әдістемесі ұсынылады.

Тақырыпты оқытудың мақсаты: түрлі металдарды электролиз процесі арқылы алу.

Білімділік: түрлі электролиз үдерісінде жүретін электрохимиялық реакцияларды жаза білу керек.

Дамытушылық: алған теориялық білімін практикада қолдана (есеп шығаруда) білу керек.

Жаңа ұғымдар: электролиз, катод, анод, катодтық үдеріс, анодтық үдеріс, балқыма.

Электролиз

Электр тоғының әсерінен жүретін тотығу-тотықсыздану реакцияларын *электролиз* деп атайды. Электролиз үдерісі жүру үшін екі электрод қажет болады: катод және анод.

Катодта – электрондарды қосып алып, тотықсыздану үдерісі жүреді.

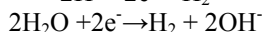
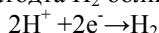
Анодта – электрондар беріліп, яғни тотығу үдерісі жүреді.

Катод ретінде көбіне инертті металдар (Ti, Pt) немесе графит қолданылады. Анод бейтарап, электротөткізгіштік қасиеті бар материал (графит, т.б.) немесе еритін металл болуы мүмкін.

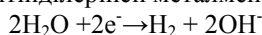
Ерімейтін электродтар электрохимиялық үдерістерге қатынаспайды. Еритін электродтар электролиз барысында жүретін реакцияларға қатысады.

Металдар кернеу қатарында орналасуына байланысты сулы ерітінділерден электролизденуі былай ерекшеленеді.

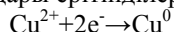
1. Li – Al сулы ерітінділерден бөлінбейді, катодта H_2 бөлінеді.

2. Mn, Fe, Co, Cr – тұздарының сулы ерітінділерінен металмен қатар сутегі бөлінеді. $Fe^{2+} + 2e^- \rightarrow Fe^0$

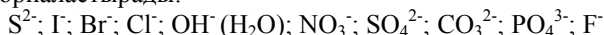

3. Сутектен кейін орналасқан металдар тұздары ерітінділерінен металл бос күйінде бөлінеді.

4. Неғұрлым кернеу қатарында металл оң жақта орналасса, соғұрлым оңай тотықсызданады. Мысалы, ерітіндіде Cu (II), Zn (II) тұздары болған жағдайда, Cu (+0,34 В) бірінші, содан кейін Zn (-0,74В) тотықсызданады.

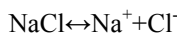
Ерітіндіде бірнеше анион болған жағдайда, анодта алдымен қарапайым аниондар тотығады. Мысалы, ерітіндіде Cl^- және OH^- аниондары болса, онда электролиз барысында анодта хлорид-иондары тотығады: $2Cl^- - 2e^- \rightarrow Cl_2$. Ерітіндіде OH^- және SO_4^{2-} аниондары болған кезде, онда OH^- ионы тотығады: $2OH^- - 4e^- \rightarrow O_2 + 2H^+$ немесе оны былай жазуға да болады $2HOH - 4e^- \rightarrow O_2 + 4H^+$. Аниондарды анодта жүретін үдерістерге байланысты төмендегі қатарға орналастырады:

Электролиз көбіне тұздар балқымаларынан немесе сулы ерітінділерінен жүргізіледі.

Балқыманы электролиздеу

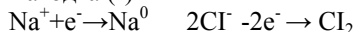
Мысал ретінде натрий хлориді балқымасын қарастыруға болады. Балқыма төмендегі теңдік бойынша диссоциацияланады:

Жүйеде бір *катион* және бір *анион* бар, сондықтан:

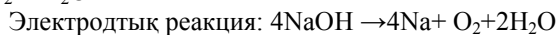
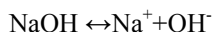
Катодта (-)

Анодта (+)

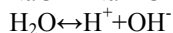
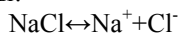
Электродтық реакция: $2NaCl \rightarrow 2Na + Cl_2$

Натрий гидроксидінің балқымасын электролиздегенде мына үдеріс орын алады:

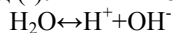

Сулы ерітінділердің электролизі

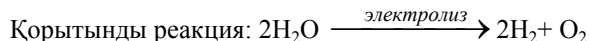
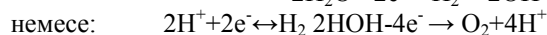
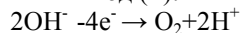
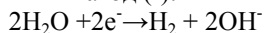
Мысал ретінде *натрий хлоридінің* сулы ерітіндісінің электролизін қарастыруға болады. Ерітіндіде екі зат бар $\text{NaCl} + \text{H}_2\text{O}$. Олар былай диссоциацияланады:

Ерітінді екі катион және екі анионнан тұрады. Алдында айтылған ережелерге сәйкес, катод пен анодта мына үдерістер жүреді:

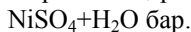

Алдында айтылған ережелерге сәйкес:

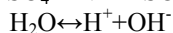

Өзгеріске тек су ұшырайды, тұз судың электрөткізгіш қасиетін жоғарылатады.

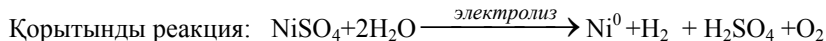
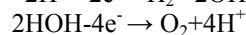
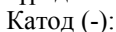
Никель сульфатының сулы ерітіндісінің электролизін қарастырса, онда жүйеде:

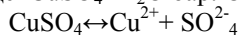
Олар былай диссоциацияланады:

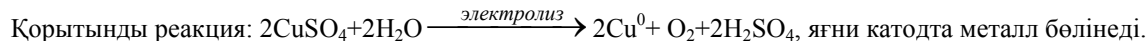
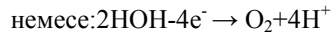
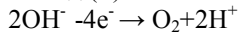
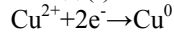
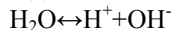
Электродтарда мына үдерістер жүреді:

Мыс (II) сульфатының сулы ерітіндісінде $\text{CuSO}_4 + \text{H}_2\text{O}$ бар. Олардың диссоциациясы былай жүреді:

Электролизденгенде мына үдерістер орын алады:

Электролиз үдерістері – сандық жағынан Фарадей (1834ж.) заңдарымен сипатталады. Оқулықта электролиз сандық тұрғыдан Фарадей заңымен анықталатыны айтылған, бірақ толық түсінік және есептеулерді орындау әдістемелері берілмеген. Түрлі есептер шығару барысында бұл заңдылықтарды пайдалануға тура келеді. Сондықтан, білім алушыларға заңдардың анықтамалары беріліп, есептердің шығару әдістемелері ұсынылады:

бірінші заңы: балқымадан немесе ерітіндіден электр тоғы өткенде электродтарда (катод және анод) бөлінген зат мөлшері ток шамасының уақытқа көбейтіндісіне пропорционал:

$$m = I(A) * t(c)$$

екінші заңы: кез-келген заттың бір эквивалентін электродта болу үшін бір F (Фарадей) (96500 Кл) жұмсалады, яғни;

$$M_3 \text{ ----- } 96500 \text{ Кл}$$

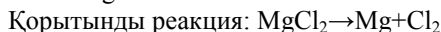
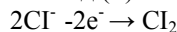
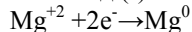
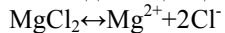
$$m_x \text{ ----- } I * t$$

$$m_x = M_3 * I * t / 96500$$

мұнда: $M_3 = M/n$, n-тотығу, тотықсыздану үшін жұмсалған электрон саны, m_x – электродта бөлінген заттың массасы (г); I – ток күші (А); t – уақыт (секунд).

Мысал. Магний хлоридінің балқымасын ток күші 2А 3 сағат электролиздегенде катодта бөлінген хлордың көлемін есептеңіз.

Шешуі: 1) магний хлоридінің балқымасы былай диссоциацияланады:

2) Фарадей заңы бойынша:

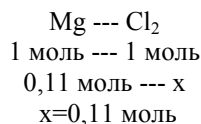
$$M_3(\text{Mg}) \text{ ----- } 96500 \text{ Кл}$$

$$m(\text{Mg}) \text{ ----- } 2 \cdot 3 \cdot 60 \cdot 60$$

$$m(\text{Mg}) = \frac{M_3(\text{Mg}) \cdot 2 \cdot 3 \cdot 60 \cdot 60}{96500} = \frac{12 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 3600}{96500} = 2,72$$

$$M_3 = M_r(\text{Mg}) / 2 = 24 / 2 = 12. \quad m(\text{Mg}) = 2,7 \text{ г.} \quad \nu = 0,11 \text{ моль}$$

3) теңдеу бойынша:

$V(\text{Cl}_2) = 2,46 \text{ л}$ анодта бөлінеді.

Алған білімдерін бекіту мақсатында өзіндік орындауға арналған тапсырмалар ұсынылады:

1. Төмендегі қосылыстардың сулы ерітінділерін бейтарап электродтарда электролиздегенде: 1) катод 2) анодта жүретін үдерістерін жазыңыз: 1) KOH 2) H_2SO_4 3) $\text{Co}(\text{NO}_3)_2$ 4) CoCl_2 5) AgNO_3 6) HgCl_2
2. KCl балқымасын электролиздегенде катодта 7,8 г калий бөлінген. Бұл жағдайда анодта хлордың қандай көлемі (қ.ж) бөлінді? Ж.: 2,24 л
3. CaCl_2 балқымасын электролиздегенде анодта 896 л (қ.ж) хлор бөлінген. Осы жағдайда катодта қанша кальций бөлінеді? Ж.: 1,6 кг
4. Мыс (II) хлориді ерітіндісін бейтарап электродтармен электролиздегенде 56,0 л Cl_2 (қ.ж) бөлінген, ал катодта 140 г Cu бөлінген. Хлор сандық жағынан шығынсыз бөлінді деп, мыстың шығымын есептеңіз.
5. Массасы 0,5г құрамында мыс пен мырыштан тұратын құйманы қышқылда ерітіп, алынған ерітіндіні ток күші 0,8 А 10 мин уақытта электролиздеген. Құйма құрамын анықтаңыз. Ж.: Cu -32%, Zn-68%.

ӘОЖ 372.853

Мендалиева Д.К., Садуллаев Б.Ш.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ХИМИЯДАН НЕГІЗГІ ҰҒЫМДАРДЫ ЕСЕПТЕР ШЫҒАРУ АРҚЫЛЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ БІЛІМ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

2016 жылы ҚР білім мен ғылымды дамытудың 2016 – 2019 жж. арналған Мемлекеттік бағдарламасы бекітілді. Аталмыш бағдарламада орта мектепте оқытуда үштілділікті енгізу туралы қаулы шықты. Осыған байланысты химия, физика, биология және информатика пәндері ағылшын, орыс және қазақ тілдерінде оқытылуы бастау алды. Жаңа заң бойынша ағылшын тілін тереңдетіп оқыту әлем стандарттарына сай келіп, әлемдік тілдерде жазылған басым көпшілік ақпараттарға қол жеткізу болып табылады [1].

Химия пәні жаратылыстану бағытына жататындықтан, ол физика, биология және математика пәндерімен тығыз байланысты. Оқушы аудиториясын химия пәнінен дағдыларын арттырудың маңызды қадамы есеп арқылы машықтандыру болып келеді. Сонымен ғана шектелмей шет тілдерін үйренуге де жол ашады. Мысалы, химиялық элементтердің атомдық массаларын ұғымын қалыптастыру барысында, ғылыми терминдерді пайдалана отырып ағылшын тілінде түсіндіру.

1 кесте – Химиялық терминдер

Қазақ тілінде	Ағылшын тілінде
Элемент	Element
Орташа атомдық масса	Average atomic mass
Молекулалық масса	Molecular mass
Химиялық формула	Chemical formula

Сонымен қатар, химия пәнінің негізгі терминдерінің ағылшын тілінде айтылуын қамтамасыз ету керек.

Жаратылыстану пәндерінде көптеген формулалық таңбалардың негізі латын және ағылшын тілдерінен шыққан. Мысалы: t – time (уақыт), v – velocity (жылдамдық), d – distance (арақашықтық) және т.б.

Химия пәнінде де сондай терминдер көп:

A_v – relative atomic mass (салыстырмалы атомдық масса)

amu – atomic mass unit (атомдық масса бірлігі)

N_A – number of Avogadro (Авогадро саны)

V – volume (көлем)

C – concentration (концентрация)

M – molarity (молярлық концентрация)
 K_{sp} – solubility product constant (тұз ерігіштік тұрақтысы)
 K_a – acid constant (қышқыл тұрақтысы)
 K_b – base constant (негіз тұрақтысы)
 D_{H_2} – density by H_2 (сутек бойынша тығыздық)
 P – pressure (қысым)

Тәлім алушының сана сезімінде химиялық ұғымдарды қалыптастыруда есеп шығару алған білімдерді бекітеді.

Зат молекуласының салыстырмалы молекулалық массасын табу үшін, оның құрамындағы атомдарды индекстеріне көбейтеміз, яғни

$$M_r(KClO_3) = A_r(K) + A_r(Cl) + 3 \cdot A_r(O)$$

$$M_r(KClO_3) = 39 + 35,5 + 3 \cdot 16 = 122,5 \text{ г/моль}$$

Есепті шығару барысында, оқушы, біріншіден химиялық таңба атауын үйренеді:

Кесте 2 – Химиялық таңбалар атауы

Қазақ тілінде	Ағылшын тілінде
K – калий	Potassium (kalium)
Cl – хлор	Chlorine
O – оттегі	Oxygen
S – күкірт	Sulfur
C – көміртек	Carbon
N – азот	Nitrogen

Химиялық элементтердің атауын ағылшын тілінде жаттау оқушылар үшін қиындық туғызбайды, себебі химиялық элементтердің бас әрпі ағылшын және латын тілдерінен қалыптасқан.

Химиялық формулалар бойынша есептер шығару кезінде, атом сандарының қатынасын (ratio) табуға болады. N_2O_5 молекуласы үшін қатынас 2:5, $H_2S_2O_7$ молекуласы үшін 2:2:7 тең болады. Оқушыларда химия пәнінен білім қалыптастырумен қатар, математика дағдылары және логикалық қабілеттері артады [2].

Оқушыларда химияның алғашқы ұғымдары болып табылатын моль, молярлық масса ұғымдары туралы қазақ және ағылшын тілінде білімдерін есептер шығару арқылы қалыптастыру әдістемесі [3].

Моль – зат мөлшерінің өлшемі. Кез келген заттың 1 мольінде Авогадро санындай құрылымдық бірліктер (атом, молекула) болады. *Авогадро саны* N_A деп белгіленеді, оның саны $N_A = 6.02 \cdot 10^{23}$ моль⁻¹.

Заттың 1 мольінің массасын *молярлық масса* деп атайды, ол M әрпімен белгіленеді, өлшемі *г/моль*. Масса, зат мөлшері, молярлық масса арасындағы тәуелділік төмендегі теңдіктермен анықталады:

$$M = m/\nu \quad \nu = m/M \quad m = \nu \cdot M$$

One of the most important unit in chemistry is the *mole*. One mole is accepted as $6.02 \cdot 10^{23}$ particles. *Avogadro's number* it is abbreviated as N_A . $N_A = 6.02 \cdot 10^{23}$

Зат массасы бойынша зат мөлшерін табу.

Зат мөлшері ұғымын ағылшын тілінде қалыптастыру үшін есептің мазмұнын ағылшын тіліндегі аудармасын беріп, есептің шешімі ағылшын тілінде талданады.

Мысал 1. Массасы 11 г көмірқышқыл газындағы моль санын табыңыз.

What is the mole number of 11 g of carbon dioxide (CO_2) gas?

Solution: First, the molar mass of CO_2 is calculated. $M(CO_2) = 1 \cdot 12 + 2 \cdot 16 = 44 \text{ g/mol}$.

Then, the number of moles can be calculated by using the formula:

$$n = m/M \quad n = 11 \text{ g} / 44 \text{ g/mol} = 0.25 \text{ mol}$$

Берілген зат мөлшері бойынша зат массасын анықтау

Есепті шешу үшін төмендегі мысал екі тілде қарастырылады.

Мысал 2. Зат мөлшері 2,5 моль натрий гидроксидінің ($NaOH$) массасын табыңыз.

What is the mass of 2.5 moles of sodium hydroxide ($NaOH$)?

Solution: $M(NaOH) = (1 \cdot 23) + (1 \cdot 16) + (1 \cdot 1) = 40 \text{ g/mol}$

Then, the formula mass of $NaOH$ can be calculated by using:

$$n = m/M \quad 2.5 \text{ mol} = m / 40 \text{ g/mol} = m = 100 \text{ g}$$

Есептердің ағылшын тіліне аударылып, есепті шешу жолының талдануының өзіндік артықшылығы болады. Осындай жағдайда біріншіден, оқушы сандық мәліметтерді ағылшын тілінде үйренеді. Екіншіден, өз бетінше формула құрастыруды үйренеді. Үшіншіден, есептеу жолдарын орындай алады.

Мысал 3. Массасы 320 г темір (III) оксидінде неше грамм темір бар?

How many grams of iron are in iron (III) oxide of 320 grams?

Шешуі:

$$\nu(Fe_2O_3) = m(Fe_2O_3) / M(Fe_2O_3) = 320 \text{ г} / 160 \text{ г} = 2 \text{ моль}$$

1 моль Fe_2O_3 ішінде 2 моль Fe болса,

2 моль Fe_2O_3 ішінде x моль Fe болды

Осыдан, $x = 4$ моль Fe

$$m(\text{Fe}) = n(\text{Fe}) \cdot M(\text{Fe}) = 4 \cdot 56 = 224 \text{ г Fe}$$

Осындай әдістер арқылы бір мезгілде тәлім алушыны жан-жақты дамыта аламыз.

Ұсынылып отырылған әдістердің көмегімен қазақ және ағылшын тілдерінде есептер шығару арқылы оқушылардың білімдерін қалыптастыру әдістемесі жасақталады.

Әдебиеттер тізімі

1. 2016 – 2017 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы әдістемелік нұсқау хаты.
2. Нұрахметов Н. және т.б. Химия. 8-сынып оқулығы. – Алматы: Мектеп, 2016. – 251 б.
3. Усманова М.Б., Сақариянова Қ.Н. Химия. 8-сынып оқулығы. – Алматы: Атамұра, 2016. – 256 б.

ӘОЖ 372.853

Мендалиева Д.К., Ғайса А.Қ.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан

ОРГАНИКАЛЫҚ ХИМИЯ ПӘНІНДЕГІ ХИМИЯЛЫҚ РЕАКЦИЯЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ ТУРАЛЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНДА БІЛІМ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

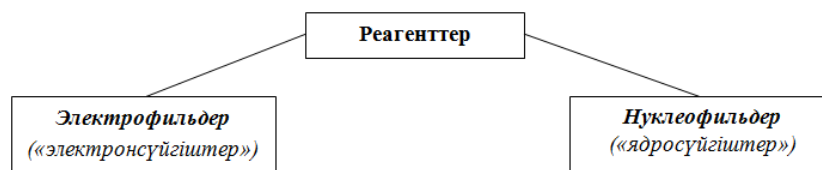
Орта мектеп курсында органикалық химиядағы химиялық реакциялардың түрлері туралы мәлімет тек танымдық бағытта ғана берілген [1]. Бірақ, қорытынды аттестаттау тапсырмаларында органикалық химия пәніндегі химиялық реакциялардың түрлеріне арналған тапсырмалардың берілуі және ол тапсырмалардың күрделі болып келуі, қарастырылып отырған тақырыпты оқытудың әдістемесін жаңартуды талап етеді.

Органикалық реакциялардың үдерістері барысында бір химиялық байланыстың үзіліп, екінші химиялық байланыстар түзілу нәтижесінде жүреді. Жалпы органикалық және бейорганикалық реакциялардың арасында айтарлықтай айырмашылықтар жоқ, бірақ органикалық қосылыстар құрамы мен құрылысына байланысты ерекшеленеді. Көбіне иондар қатысатын бейорганикалық заттардың реакцияларымен салыстырғанда, органикалық реакцияларға молекулалар қатысады. Мұндай реакциялардың жылдамдығын арттыру үшін арнайы жағдай немесе өршіткі қолдану керек.

Реакцияға қатысатын негізгі органикалық затты *субстрат* деп, ал онымен әрекеттесетін зат – *реагент* деп аталады [2].

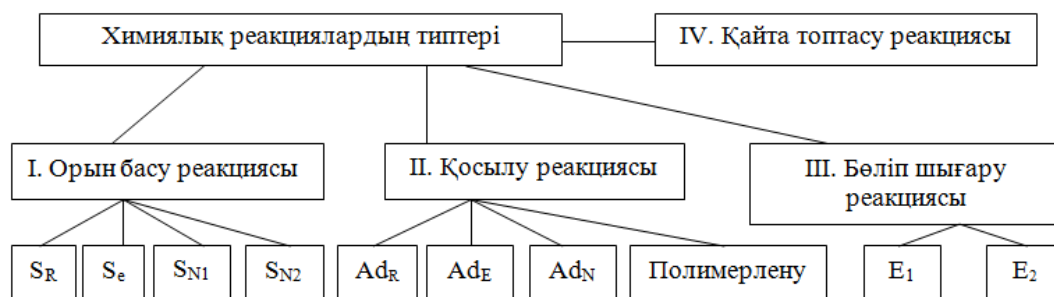
Органикалық химиядағы реакцияларды шартты түрде негізгі төрт топқа бөлуге болады: орын басу, қосылу, бөліп шығару (элиминирлену) және қайта топтасу (изомерия). Органикалық қосылыстардың реакцияларының көптүрлілігі осы классификацияның шеңберіне сыйғызу мүмкін емес.

Органикалық реакцияның механизмін реагенттің сипаттамасы арқылы анықтайды (субстраттың емес).

Электронтартқыштық қабілеті жоғары қосылыстар молекуланың электрон тығыздығы (теріс зарядты) атомдарына жеңіл қосылады. Мұндай әрекеттесетін реагенттер (қосылыстар) **электрофильді реагенттер** немесе **электрофильдер** («электронсүйгіштер») деп аталады. Сәйкесінше, бұлардың қатысуымен жүретін реакциялар электрофильді реакциялар деп аталады. Химиялық реакцияларда электрофильді реагенттер электрон акцепторлары болып табылады және электрондарды қабылдайды. Катиондар, карбокатиондар және бос электрон орбитальдары бар қосылыстар электрофильдер болып табылады. Ең қарапайым электрофильдер – H^+ , NO_2^+ , SO_3^+ , AlCl_3 , Br_2 , т.б.

Атом ядросына немесе электрон тығыздығы төмен атомдарға тартылу қабілеті күшті реагенттер (қосылыстар) **нуклеофильді реагенттер** немесе **нуклеофильдер** деп аталады. Сондықтан, осылардың қатысуымен жүретін реакциялар нуклеофильді реакциялар деп аталады. Нуклеофильдер («ядросүйгіштер») теріс зарядты аниондар (карбаниондар) болып келеді. Олардың бөлінбеген электрон жұптары, р – электрондары немесе π -байланыстары болады, сондықтан химиялық реакцияларда нуклеофильдер өз электрондарын атом ядросына береді немесе бөліседі, сол себепті нуклеофильдер электрон тығыздығы ең төмен атомдармен әрекеттеседі. Нуклеофильдер – электрон донорлары болып табылады. Ең қарапайым нуклеофильдер:

1 сурет – Органикалық химиядағы химиялық реакциялардың жіктелуі [4].

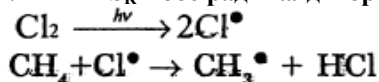
I. Орын басу реакциясы (S)

Бастапқы молекуладағы (субстрат) бір атомның немесе атомдар тобының басқа атомдар немесе атомдар тобының орнын басу арқылы жүретін реакцияларды **орын басу реакциясы** деп атайды.

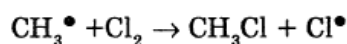
Орын басу реакциясына қаныққан және ароматты қосылыстар, мысалы, алкандар, циклоалкандар және арендер түседі.

Орын басу реакцияларының түрлері (S)

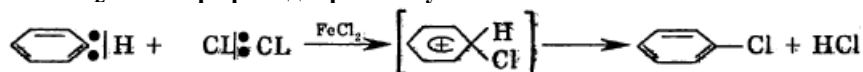
1. S_R – бос радикалды орын басу.

қаныққан
көмірсутектер

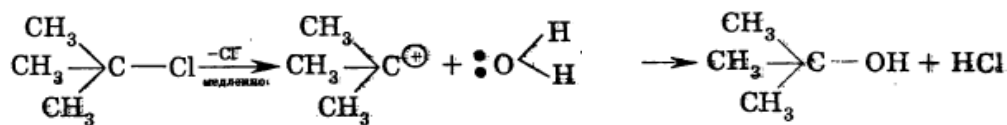
2. S_E – электрофильді орын басу.

ароматты
көмірсутектер

σ – комплекс
галогентуынды
ароматты
көмірсутектер

3. S_{N1} – нуклеофильді орын басу, мономолекулярлы, I жағдайдағы реакция (2 сатыда жүреді).

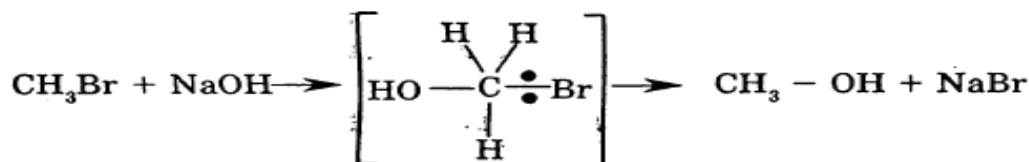

галогентуынды
көмірсутектер

карбокатион

спирт

4. S_{N2} – нуклеофильді орын басу, бимолекулярлы, II жағдайдағы реакция (тұрақсыз аралық қосылыс түзу арқылы екі сатыда жүреді).

галогентуынды
көмірсутектер

ауыспалы
күй

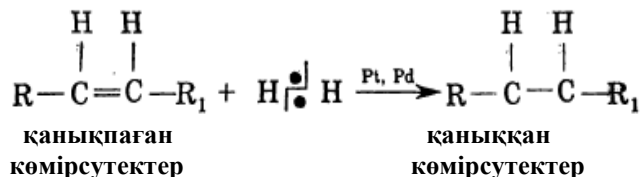
II. Қосылу реакциясы (Ad)

Әрекеттесетін заттардың екі не одан да көп молекулалары өзара бір молекулаға бірігетін реакцияларды **қосылу реакциясы** деп атайды.

Қосылу реакциясына қанықпаған қосылыстар, мысалы, алкендер және алкиндер түседі. Реагент ретінде қандай молекула реакцияға түсуіне байланысты гидрлену (тотықсыздану), галогендену, гидрогалогендену, гидратация және басқа қосылу реакциялары жатады. Бұл аталған реакциялардың әрбіреуі арнайы жағдайларды талап етеді.

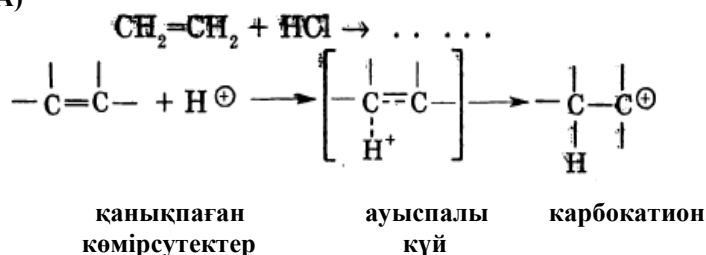
II. Қосылу реакциясының түрлері (Ad)

1. Ad_R – бос радикалды қосылу.

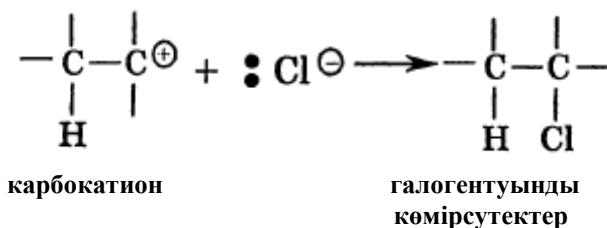

2. Ad_R – электрофильді қосылу (2 сатыда).

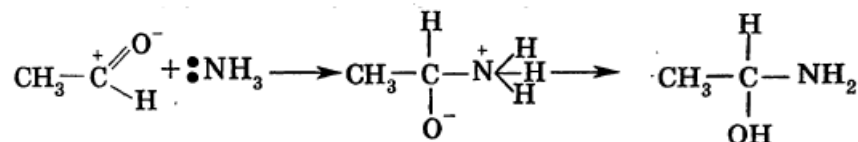
А)

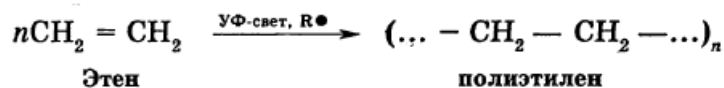
Б)

3. Ad_N – нуклеофильді қосылу.

4. **Полимерлену** – реакция барысында молекулалық массасы аз заттар бір – бірімен өзара байланысып молекулалық массасы өте жоғары зат молекуласы – макромолекула түзілетін қосылу реакциясының ерекше типі. Мысалы,

III. Бөліп шығару (элиминирлену) (E)

Бастапқы қосылыстың молекуласынан бірнеше жаңа заттардың молекуласы түзілетін реакцияларды **бөліп шығару реакциясы** немесе **элиминирлену** деп атайды.

Мұндай реакциялардың мысалы ретінде этиленнен әртүрлі органикалық заттарды алу жатады.

Бөліп шығару реакциясының (элиминирлену) түрлері

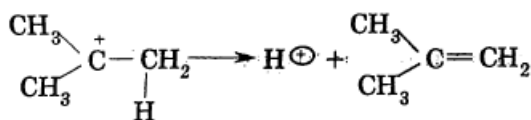
1. E_1 – мономолекулярлы үзілу. I деңгейдегі реакция (екі сатыда жүреді).

А)

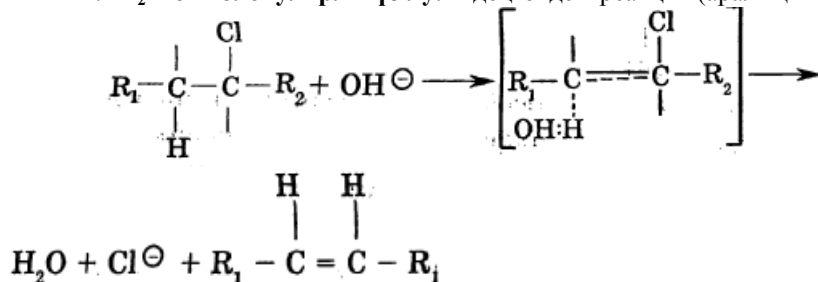
күй

Б)

қанықпаған
көмірсутектер

2. E₂ – бимолекулярлы үзілу. II деңгейдегі реакция (аралық жиынтық арқылы жүзеге асады).

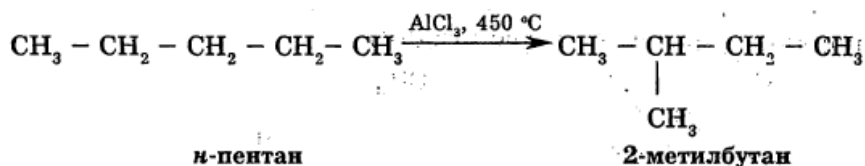
галогентуынды
көмірсутек

аралық
күй

алкен

IV. Изомерлену реакциясы

Бір заттың молекуласынан сапалық және сандық құрамы, сонымен қатар молекулярлық формуласы бірдей басқа заттардың молекуласы түзілетін реакцияларды **изомерлену реакциясы** деп атайды. Мысалы,

Әдебиеттер тізімі

1. Темірболатова Ә., Нұрахметов Н., Жұмаділова Р., Әлімжанова С. Химия. Жалпы білім беретін метептің жаратылыстану-математика бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2015. – 336 б.
2. Артеменко А.И. Основы теории органической химии. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2001. – 160 с.
3. Бейсебеков М.Қ., Әбілов Ж.Ә. Органикалық химия. – Алматы: әл – Фараби атындағы ҚазҰУ, 2015. – 339 б.
4. Пустовалова Л.М. Органическая химия. Серия «Среднее профессиональное образование». – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. – 320 с.

УДК 551.631.4

Рустенова Р.М., Махмудова А.К.

Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЗАГРЯЗНЕНИЯ ПРИДОРОЖНЫХ ПОЧВ

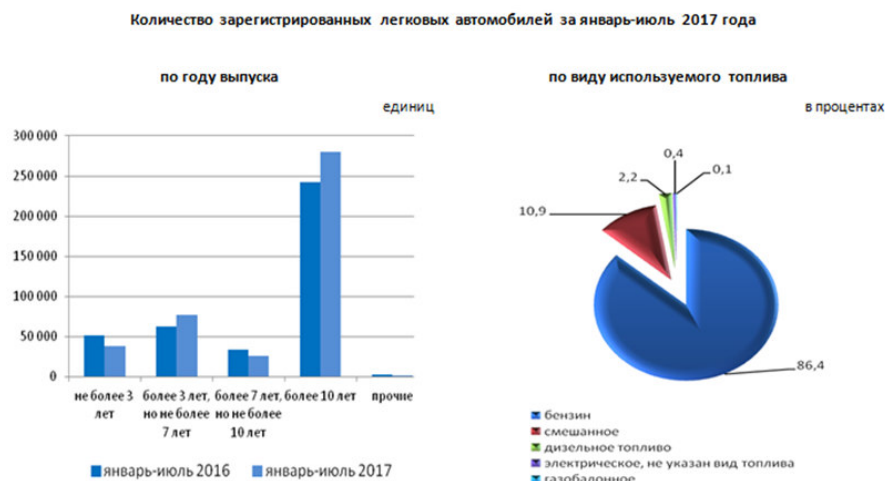
В составе современного почвенного покрова Земли быстро увеличивается доля почв, в формировании которых ведущая роль принадлежит антропогенным факторам. Урбанизированные территории представляют особый уникальный тип природно-технических геосистем, в пределах которых сконцентрировано максимальное разнообразие видов воздействий человека на почву. В практике проведения разнообразных экологических исследований городских территорий многие проблемы «городского почвообразования» остаются недостаточно изученными, в том числе вопросы влияния загрязняющих веществ на экологические функции почв.

Наибольший вклад в загрязнение окружающей среды и деградацию природных экосистем на современном этапе вносит автотранспорт. Автотранспорт является специфическим источником загрязнения

природной среды, состоящим из множества наземных точечных источников, сосредоточенных на различных автомагистралях. Зоны загрязнения окружающей среды, формируемые выбросами автотранспорта, характеризуются высокими значениями концентрации загрязняющих веществ и распространяются на большие территории.

Количество автотранспортных средств неуклонно растет, увеличивается интенсивность движения, следовательно, это приводит к увеличению валового выброса токсичных веществ [2].

По данным МВД РК, только за январь-июль 2017 года в Республике Казахстан зарегистрировано 420126 легковых автомобилей или на 6,5% больше, чем в соответствующем периоде прошлого года. В Западно-Казахстанской области с января по май текущего года зарегистрировано 11 402 единицы.

Количество вредных веществ, поступающих в атмосферу в составе отработавших газов, зависит от общего технического состояния автомобилей и, особенно, от двигателя - источника наибольшего загрязнения, поэтому улучшение их экологичности является первоочередной задачей.

Роль одного отдельно взятого транспортного средства в изменении состояния придорожной зоны незначительна. Однако, при регулярности такого воздействия, она многократно возрастает. Транспортный поток превращается в постоянно действующий источник техногенного загрязнения. Техногенное воздействие на экосистему придорожной зоны приводит к загрязнению воздушной среды, изменению физико-химических свойств почвогрунтов, их переуплотнению, загрязнению поллютантами, в частности тяжелыми металлами (ТМ), что вызывает повышение их фитотоксичности, приводящей к ухудшению условий произрастания зеленых насаждений [10].

При строительстве автомагистралей трансформируется рельеф местности и почвенный покров, в процессе эксплуатации дорог почва загрязняется нефтепродуктами, антигололедными смесями и аэротехногенными выбросами. В состав газовых выбросов входят более 170 вредных ингредиентов: оксиды углерода и азота, тяжелые металлы (ТМ); особенно опасны продукты неполного сгорания - токсичные полиароматические углеводороды (ПАУ), образующиеся при работе двигателей внутреннего сгорания в режиме форсажа [11].

Почву загрязняют нефтепродуктами при заправке машин на полях и в лесах, на лесосеках и т. д. Самоочищение почв, как правило, - медленный процесс. Токсичные вещества накапливаются, что способствует постепенному изменению химического состава почв, нарушению единства геохимической среды и живых организмов. Из почвы токсические вещества могут попасть в организмы животных, людей и вызвать тяжелейшие болезни и смертельные исходы [3].

Загрязнение почвы происходит главным образом выпадением из атмосферы на покрытие твердых мелкодисперсных и пылеватых фракций частиц, приносимых колесами автомобилей с дорог и проездов с неусовершенствованным покрытием, частичными потерями перевозимых сыпучих грузов, продуктами истирания шин и покрытий, а также токсичными компонентами отработанных газов автомобилей [12].

Среди загрязнителей лидируют оксид углерода и углеводороды, доля которых резко возрастает при работе двигателя на малых оборотах, при старте или увеличении скорости, что наблюдается во время «пробок» и у светофоров. Весьма опасная составная часть выхлопных газов автомобилей - соединения свинца, который используют в качестве добавки к бензину. Велико загрязнение и другими тяжелыми металлами - цинком, никелем, кадмием. Они содержатся не только в выхлопах, но и в отходах автомобильных шин: на некоторых автомагистралях Европы масса резиновой пыли достигает до 250 кг на каждый километр дороги (в год) [8].

Загрязнение почв придорожной полосы происходит за счет накопления в почве, в основном, соединений свинца, содержащихся в отработанных газах двигателей автомобилей. Около 80% свинца, содержащегося в отработавших газах, попадает в почву. Следует отметить устойчивость свинцовых соединений в почве и интенсивное накопление его в растительности с последующим переходом к животным

и человеку. В придорожном пространстве около 50% выбросов свинца в виде микрочастиц сразу распределяется по поверхности прилегающей территории [12].

Высокий уровень техногенной нагрузки в урбоэкосистеме диктует необходимость разработки и внедрения современных, объективных методов контроля за загрязнением окружающей среды, оценки текущего состояния экосистемы и прогнозирования развития ситуации в будущем. При этом необходимо особое внимание уделять зонам максимальной техногенной нагрузки, таким как зоны придорожной полосы [14].

Уровень pH является важнейшим показателем экологического состояния почвы. Максимальный уровень pH отмечен в районе с наибольшей техногенной нагрузкой - в промышленной функциональной зоне. Близкие характеристики имеют агротехногенная, транспортная и селитебно-транспортная зоны [15].

За комплексный показатель загрязнения почвы принята фитотоксичность - свойство загрязненной почвы подавлять прорастание семян, рост и развитие высших растений (тестовый показатель).

Для выявления фитотоксичности почв необходимо отобрать грунт в 3 точках и более на расстоянии 5 м и 15 м от дорожного покрытия, так, чтобы расстояние до ближайших построек составляло 35-40 м. На фитотоксичность пробы отбираются в летний, осенний и весенний период.

Для исследований точечные пробы отбирают на пробной площадке размером 1 м² из слоя почвы 0-20 см методом конверта или по диагонали на расстоянии 5 и 15 метров от дорожного полотна. Точечные пробы отбирают из прикопок почвенным буром. Объединенную пробу составляют путем смешивания точечных проб, отобранных на одной пробной площадке. Для анализа объединенную пробу составляют не менее чем из пяти точечных проб, взятых с одной пробной площадки. Масса объединенной пробы должна быть не менее 500 г.

При отборе точечных проб и составлении объединенной пробы должна быть исключена возможность их вторичного загрязнения.

Исследование фитотоксичности проводят с помощью индикаторных тест-культур. В качестве тест-культур могут быть использованы: кресс-салат (*Lepidium sativum*), пшеница (*Triticum aestivum*).

Кресс- салат - быстрорастущее съедобное однолетнее или двулетнее травянистое растение, вид рода Клоповник (*Lepidium*) семейства Капустные, или Крестоцветные (*Brassicaceae*). Однолетнее растение высотой 30 - 60 см с легко вырывающимся из земли простым корнем. Растение голое, с сизоватым налетом. Нижние листья единожды- или дваждыперистораздельные; средние листья триждыраздельные; верхние цельные, линейные. Лепестки околоцветника белые или розовые. Плод - широкоовальный стручок, в верхней части по краю крылатый, на верхушке со столбиком. Цветоножки при стручках, прижатые к оси соцветия. Цветёт в июне - июле. Плоды созревают в июне – ноябре [13] (рисунок 1).

Рисунок 1 – Кресс-салат

Пшеница - род травянистых, в основном однолетних, растений семейства Злаки, или Мятликовые, ведущая зерновая культура во многих странах, в том числе и России. Однолетние травянистые растения 40 - 150 см высотой. Стебли прямостоячие, полые или выполненные. Влагалища почти до основания расщеплённые, на верхушке обычно с ланцетными ушками; язычки 0, 5 - 2 (3) мм длиной, перепончатые, обычно голые. Листья 3 - 15 (20) мм шириной, обычно плоские, линейные или широколинейные, голые или волосистые, шероховатые. Корневая система мочковатая. Общее соцветие - прямой, линейный, продолговатый или яйцевидный, сложный колос длиной от 3 до 15 см, с не распадающейся или распадающейся при плодах на членики осью. Зерновки 5 - 10 мм длиной, свободные, толстые, наверху слегка волосистые, овальные или продолговатые, глубоко желобчатые. Крахмальные зёрна простые [4, 1, 13] (рисунок 2).

Рисунок 2 – Пшеница

Определение фитотоксичности почв проводят в соответствии с ГОСТ Р ИСО 22030-2009. Уровень фитотоксичности почв оценивается по ингибированию определяемых показателей по сравнению с таковыми у растений, выращиваемых на контрольной (незагрязненной) почве [7].

Пробы отбирают в стеклянную посуду емкостью не менее 100 мл и приготавливают суспензию почвы в соотношении 1: 5. Затем ее заливают в чашки Петри так, чтобы закрыть дно слоем 3-5 мм. Сверху чашки Петри, в которых находится суспензия, покрывают фильтровальной бумагой в два слоя. На поверхность фильтровальной бумаги кладут 30-50 штук приготовленных для опыта семян пшеницы или кресс-салата, равномерно распределяют их по поверхности дна и оставляют на 3 - 4 дня при температуре 20 - 25 градусов. Семена инкубируют в течение 3 - 4 дней и считают количество проростков в контрольной и опытных чашках, вычисляют процент проросших семян и сравнивают его с проростками в контрольной пробе.

Разница в 10 % не принимается во внимание - почва считается экологически чистой.

Снижение числа проростков в опытном варианте по сравнению с контрольным на 10 - 30 % говорит о слабой фитотоксичности почвы. Разница от 30 до 50 % указывает на среднюю степень фитотоксичности почвы, а выше 50 % - свидетельствует о высокой (недопустимой) степени фитотоксичности почвы [5].

Для получения более достоверных результатов можно продолжать опыт еще на 3-4 дня при тех же условиях и измерить среднюю длину проростков в опытном и контрольном вариантах. Уменьшение длины проростков в опытном варианте по сравнению с контрольным оценивают по такой же шкале.

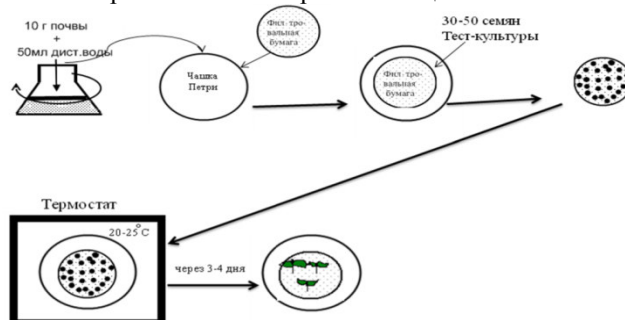

Рисунок 3 – Определение всхожести проросших семян тест-культуры

Для определения pH почвы берут 10 г воздушно-сухой почвы, пропущенной через сито диаметром в 1 мм, отвешивают на технических весах, помещают в колбу емкостью 50-100 и приливают 25 мл дистиллированной воды, pH которой равна 6, 6-6, 8. Колбу плотно закрывают чистой каучуковой пробкой, встряхивают 5 минут и оставляют стоять 18-24 часа, после чего сливают отстоявшийся раствор и определяют pH водной вытяжки с помощью pH-метра.

Определение органического вещества определяют по методу Тюрина в модификации ЦИНАО. Метод основан на окислении органического вещества раствором двуххромовокислого калия в серной кислоте и последующем определении трехвалентного хрома, эквивалентного содержанию органического вещества, на фотоэлектроколориметре.

Массу органического вещества в анализируемой пробе определяют по градуировочному графику. При построении градуировочного графика по оси абсцисс откладывают массу органического вещества в миллиграммах, соответствующую объему восстановителя в растворе сравнения, а по оси ординат – соответствующее показание прибора. Массовую долю органического вещества (X) в процентах вычисляют по уравнению

$$X = m \cdot K \cdot 100, \quad m1$$

где m - масса органического вещества в анализируемой пробе, найденная по графику, мг;

K - коэффициент поправки концентрации восстановителя; m1 - масса пробы, мг;

100 - коэффициент пересчета в проценты [6].

Для оценки экологического состояния территории по показателям pH Министерством природы разработаны критерии оценки качества территории, которые приведены в таблице 1 [9].

Показатели качества	Параметры состояния			
	Экологическое бедствие	Чрезвычайная экологическая ситуация	Критическая экологическая ситуация	Относительно удовлетворительная ситуация
pH	<5, 6	5, 7-6, 5	6, 6-7, 0	<p>>7, 0

При нынешнем развитии автомобильной промышленности и постоянном росте числа автомобилей отрицательное воздействие автотранспорта на окружающую среду и человека ощущается все более остро, что приводит к необходимости детального изучения всех аспектов этого вопроса, разработки системы мониторинга и поиска решений по минимизации вредного влияния [14].

Список литературы

1. Виноградов Б.В. Растительные индикаторы и их использование при изучении природных ресурсов. – М.: МГУ, 1962. – 119 с.
2. Панфилов А.А. Влияние сезонных условий на загрязнение почвы при эксплуатации автомобилей // Дисс. на соиск. ст. к.т.н. – Тюмень, 2006.
3. Волох А.А. Опыт контроля за загрязнением атмосферного воздуха металлами и летучими органическими соединениями на городских и фоновых территориях. Геохимические исследования городских агломераций. – М.: ИМГРЭ, 1998. – С. 40-58.5.
4. Гар К.А. Химические средства защиты сельскохозяйственных культур. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Россельхозиздат, 1978. – 142 с.
5. ГОСТ 12038-84. Семена сельскохозяйственных культур. Метод определения всхожести. – Взамен ГОСТ 12038-66. – Введ. с 1986 – 01 – 07. – М.: Изд-во стандартов, 1985. – 57 с.
6. ГОСТ 29213. 91. Определение органического вещества по методу Тюрина в модификации ЦИНАО. – М.: Изд-во стандартов, 1991. – 9 с.
7. ГОСТ Р ИСО 22030 – 2009. Качество почвы. Биологические методы. Хроническая фитотоксичность в отношении высших растений. – Введ. 2010 – 01. – М.: Изд-во стандартов, 2009. – 20 с.
8. Байтелова А.И., Гарицкая М.Ю., Куксанов В.Ф. Источники загрязнения среды обитания: учеб. пособие. – Томск: ГОУ ОГУ, 2009.
9. Байтелова А.И., Гарицкая М.Ю., Куксанов В.Ф. Источники загрязнения среды обитания: учеб. пособие. – Томск: ГОУ ОГУ, 2009.
10. Коровина Е.В. Комплексная оценка загрязнения придорожных зон г. Ульяновска // Дисс. на соиск. уч. ст. к.б.н. – Ульяновск – 2010.
11. Корецкая И.И. Микробиоиндикация почвы, подверженной автотранспортной нагрузке, в разных типах экосистем // Дисс. на соиск. уч. ст. к.б.н. – Воронеж, 2008.
12. Оценка воздействия на окружающую среду реконструкции международного коридора «Западная Европа – Западный Китай» на участке 1837 – 1917 трассы М-32 «Самара-Шымкент». Пояснительная записка. Исполнитель: ТОО ГеоДата Плюс / Алматы, 2008.
13. Цвелев Н.Н. Род 22. Пшеница – *Triticum* L. / Отв. ред. А.А. Федоров // Злаки СССР. – Л.: Наука, 1976.
14. Шорина Т.С., Тесля А.В., Попов А.В. Оценка экологического состояния почвенного покрова Придорожных территорий г. Оренбурга // Вестник ОГУ. – 2012. – №6 (142).
15. Козицкая Ю.Н. Экологическая оценка урбанизированных территорий Хмао-Югры методами биотестирования // Дисс. на соиск. уч. ст. к.б.н. – Екатеринбург – 2005.

УДК 631.6.02

Сангаджиева С.А., Гермашева Ю.С.

*Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова,
г. Элиста, Россия*

ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ОПУСТЫНИВАНИЯ ТЕРРИТОРИИ КАЛМЫКИИ

В настоящее время человечество переживает этап экологического кризиса, суть которого состоит в возникших противоречиях между безграничными возможностями деятельности людей, преобразующей природу, и ограниченными возможностями биосферы в ресурсном обеспечении как этой деятельности, так и жизни человечества в целом. Экологические проблемы биосферы стоят настолько остро, что на конференции ООН, состоявшейся в 1992 г. в Рио-де-Жанейро, была провозглашена и принята главами правительств стран мирового сообщества новая стратегия дальнейшей эволюции с учетом экологической компоненты – Концепция перехода к устойчивому развитию.

Центральным ядром этой стратегии является экологизация всех отраслей хозяйственной деятельности человека во имя разумного пользования природными ресурсами ныне живущими и будущими поколениями.

По мнению большинства отечественных и зарубежных ученых существующий комплекс подлежащих разрешению глобальных экологических проблем во многом обязан так называемому «демографическому взрыву» - интенсивному росту населения планеты [1].

Это обусловило проблему получения дополнительного продовольствия, которая связана в первую очередь с землепользованием. Дело в том, что в настоящее время 88% продовольствия человек получает с пахотных земель, 10% – обеспечивают пастбища и сенокосы (продукция животноводства) и только 2% дает океан.

В последние годы демографическая ситуация такова, что человечество уже вступило в период перехода к относительно стабильным темпам воспроизводства и наблюдается снижение коэффициентов суммарной рождаемости в ряде стран. Вместе с тем, переходный период, по оценкам специалистов, будет продолжительным и стабилизация численности населения мира прогнозируется только на уровне 14 млрд. человек.

Существуют два пути решения продовольственной проблемы: первый – интенсивный – за счет лучшего использования уже введенной в оборот пашни путем совершенствования технологии возделывания имеющихся и полученных новых сортов и видов растений, обладающих высоким генетическим

потенциалом; второй – экстенсивный – за счет вовлечения в сельскохозяйственный оборот дополнительных территорий рискованного земледелия. К таким землям наряду с другими относятся аридные, использование которых в сельскохозяйственном обороте требует дополнительных экономических затрат и может вызвать развитие процесса опустынивания, ведущего к долгосрочному падению биологической продуктивности территорий и снижению их природно-экономического потенциала.

Проблема опустынивания обрела глобальный статус в течение последних десятилетий, а сам процесс имеет прогрессирующий характер во всех аридных и семиаридных зонах планеты, включая Прикаспийский регион России, в т.ч. территорию Республики Калмыкия. О масштабности опустынивания свидетельствует тот факт, что различные его формы проявляются в Прикаспии на площади 9839,5 тыс. га.

В настоящее время опустыниванию подвержено более 80% площади земель Калмыкии, из них в сильной и очень сильной степени около 47% земель. Перегрузка кормовых угодий и бессистемное, практически круглогодичное, использование пастбищ на фоне усиливающихся процессов аридизации климата за относительно короткий срок привело к выпадению из травостоя ценных поедаемых видов, изреживанию растительного покрова, увеличению доли сорных и не поедаемых растений, усилению сбоя (более 78%) и резкому снижению продуктивности [2].

Развитие опустынивания обусловлено природно-антропогенными факторами, при этом природными предпосылками являются засушливость климата с незначительными и неравномерно выпадающими осадками при повышенном температурном и активном ветровом режиме, засоленность почв и грунтов, легкий гранулометрический состав почв и низкое их плодородие. Перечисленные особенности дополняются периодическими засухами. В составе негативных антропогенных воздействий – экологически невыдержанная структура и необоснованное поголовье скота, создание стационарных хозяйств на территории Черных земель, распашка непахотопригодных земель, нерациональная ирригация и несовершенная система земледелия [3].

Преодоление опустынивания в аридных и семиаридных зонах является интегральной эколого-экономической составляющей перехода к устойчивому социально-экономическому развитию данных территорий, и в первую очередь, эффективному землепользованию как доминанте хозяйственной деятельности [4].

Произошедшие изменения экономических отношений, структуры и источников инвестиций, а также сохраняющаяся опасность экологического кризиса привели к необходимости разработки принципиально новых подходов в решении проблем устойчивого развития сельской местности. В оценке эффективности использования земельных ресурсов соответствующее место занимает характеристика существующей структуры земельного фонда, эколого-экономическое зонирование, анализ состояния и трансформации агресурсного потенциала, оценка сельскохозяйственного использования аридных земель [5].

Для этого необходимо создание инновационной системы управления, сочетающей решение экономических, экологических, организационных и аналитических задач, осуществляющей внедрение достижений научно-технического прогресса в целях эффективного управления ресурсами предприятий АПК, участвующих в возрождении традиционного пастбищного животноводства.

Кроме того, главной стратегической целью региональной политики по борьбе с опустыниванием является предотвращение дальнейшей деградации природных экосистем на основе мер рациональной организации территорий: защиты земель от водной и ветровой эрозии, дегумификации, заболачивания и вторичного засоления, восстановления плодородия пахотных земель, продуктивности пастбищ и сенокосов, рекультивации техногенно нарушенных земель, лесовосстановления и лесоразведения, сохранения и сбалансированного использования биологического разнообразия.

Поиск лучшего интегрального сочетания экономического начала и экологического последствия в настоящее время представляется объективным. Нарушение экономических основ производства сказывается непосредственно и сразу на материальных и финансовых результатах. Однако нарушение экологических норм является замедленным и необратимым.

Современная экологическая оценка земельного фонда не позволяет сделать оптимистичных выводов по улучшению земельных ресурсов, поскольку негативные тенденции продолжают сохраняться и необходимо очень длительное время, огромные капитальные вложения для стабилизации их на современном уровне [6].

Устойчивое землепользование - это реализация комплекса мер в системе «человек-земля» по поддержанию природо-хозяйственных экосистем в состоянии динамической взаимоуравновешенности компонентов, обеспечению получения репродуктивно устойчивого объема сельскохозяйственных благ при минимизации издержек на их производство.

Безотлагательный переход к устойчивому землепользованию в аридных зонах России требует на федеральном и региональном уровнях реализации основных положений этой стратегии с учетом специфики эколого-экономических и социальных особенностей этих территорий.

Особо актуализируются данные вопросы в связи с трансформацией форм земельной собственности в рыночных условиях и необходимостью разработки механизма ее экономической реализации, укрепления стимулов к рациональному землепользованию. Одна из целей формирования такого механизма – создание условий наиболее полного использования земельной ренты. Экономическое регулирование рентных

отношений в соответствии с законами рынка и особенностями их проявления на аридных территориях должно обеспечивать гибкую земельную политику, в полной мере содержащую экологические императивы.

Для аридных регионов решение данной проблемы в последнее время является крайне актуальным и требует принципиально новых подходов к использованию земельных ресурсов, подвергшихся опустыниванию.

Исходя из количественной оценки факторов опустынивания Калмыкии экологической угрозы аридным землям и др. параметров, составлен перечень основных действий:

- инвентаризация и картографирование проявлений опустынивания и проведение качественной оценки земель для планирования борьбы с опустыниванием; организация долговременного экологического мониторинга;
- оптимизация использования природных ресурсов, нормированное использование пастбищ;
- мелиорация природных угодий, проведение комплексных мероприятий, включая защитное лесоразведение, борьбу с эрозией почв, улучшение солонцовых почв, рекультивацию техногенно нарушенных земель, фитомелиорацию пастбищ;
- сохранение биоразнообразия, включая поддержку заповедников и заказников, выделение водоохранных и пескозащитных зон;
- научные исследования и образование, включая фундаментальные исследования факторов опустынивания, слежение за современной динамикой опустынивания и составление прогнозных сценариев в зависимости от принимаемых мер по борьбе с опустыниванием;
- использование социально-экономических механизмов борьбы с опустыниванием, государственный контроль за природозащитным использованием, стимулирование природозащитных производств;
- увеличение роли межрегионального и международного сотрудничества в борьбе с опустыниванием.

Список литературы

1. Яншин А.Л. Экологические проблемы: локальные и глобальные // Глобальные экологические проблемы на пороге XXI века. – М.: Наука. – 1998. – С.5-10.
2. Борликов Г.М., Бакинова Т.И., Зеленская Е.А. Почвенно-земельные ресурсы аридных территорий. Состояние, использование, оценка. – Элиста: КГУ, 2009. – 200 с.
3. Бакинова Т.И., Зеленская Е.А. Современное состояние и использование пастбищ Республики Калмыкия // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2000. – №2. – С. 30-33.
4. Бакинова Т.И. Эколого-экономические проблемы аграрного землепользования в аридной зоне. – Ростов-на-Дону: СКНЦ ВШ, 2000. – С. 80-107.
5. Бакинова Т.И., Зеленский А.Г. Концептуальная модель управления земельными ресурсами на региональном уровне // Экономика и предпринимательство. – 2017. – № 3-1 (80-1). – С. 409-413.
6. Борликов Г.М., Бакинова Т.И., Зеленский А.Г. Эколого-экономические проблемы аграрного землепользования в Республике Калмыкия // Юг России. – 2015. – № 2. – С.146-156.

УДК 54:37.016

Сдикова Г.Ж., Хайруллина М.Ш.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г.Уральск, Казахстан*

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ МЕТОДИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ХИМИИ НА ОСНОВЕ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ

Проблема формирования предметных умений будущих учителей по химии обусловлена переходом казахстанского образования на международные стандарты с целью повышения качества обучения и усиления практической направленности образовательного процесса.

Методике формирования предметных умений, в том числе экспериментальных, а также вопросам организации и методики химического эксперимента, в частности проблемного, посвящено много исследований (А.А. Бобров, С.А. Волкова, П.А. Глориозов, А.А. Грабешкий, Э.Г. Злотников, М.В. Зуева, Т.С. Назарова, В.С. Полосин, В.В. Сорокин, Ю.В. Сурин, А.В. Усова, С.Г. Шаповаленко и др.). Вместе с тем процесс формирования экспериментальных умений, как правило, носит в основном бессистемный и стихийный характер. Химический эксперимент в основном имеет иллюстративный, а не проблемный характер, не предполагает частичного поиска и, следовательно, не развивает познавательную активность учащихся [1].

Химический эксперимент часто заменяется его электронной версией, а у учащихся имеются значительные затруднения в проведении опытов. В результате усвоение этих умений имеет формальный, а не осознанный, действенный характер. Например, данные международных исследований PISA показывают,

что только менее половины школьников в Казахстане умеют применять знания и умения для решения учебных проблем.

Вместе с тем методика формирования экспериментальных умений по химии, сложившаяся на основе традиций методической химической школы, требует совершенствования. Таким образом, актуальность исследования определяется отсутствием целостной методики формирования экспериментальных методических компетенций будущих учителей химии на основе проблемного обучения.

Проблема формирования предметных умений будущих учителей химии по химии обусловлена переходом казахстанского образования на международные стандарты с целью повышения качества обучения и усиления практической направленности образовательного процесса.

Огромное число исследований посвящено проблемному обучению. Однако, несмотря на свою значимость и актуальность, оно до сих пор не заняло должного места в практике обучения химии. Более того, в последние годы произошло некоторое неоправданное снижение внимания к нему.

В методику обучения химии идеи проблемного обучения проникают в 1950-е годы. В школьной практике учителя и методисты проявляют интерес к эвристическому методу, выделяемому наряду с догматическим и иллюстративным. Этот метод способствует развитию мышления в ходе установления причинно-следственных связей, но требует много времени, из-за чего не находит должного места в образовательном процессе. В качестве одного из видов практических заданий исследователи выделяют практические задачи на распознавание, получение веществ, выполнение характерных для данного вещества реакций, подтверждение качественного состава вещества, приготовление растворов заданной концентрации, обращение с оборудованием, приборами, что требует от учащегося некоторых элементов творческого применения знаний. В качестве разновидности лабораторной работы методисты-химики считают исследовательские работы, которые, по их мнению, способствуют «развитию интеллекта учащегося». Из-за недостатка химических реактивов предпочтение отдаётся демонстрационным опытам. В тоже время, несмотря на объективные затруднения, формированию экспериментальных умений школьников уделяется внимание учителей и учёных-методистов [2].

В тоже время проблемный подход охватывает самые разнообразные стороны процесса обучения химии: от контроля качества знаний до домашнего задания проблемного характера, формирования представлений о теориях, процессах и явлениях, индивидуальных заданий по химии.

Для определения методологических основ формирования экспериментальных умений по химии на основе проблемного обучения необходимо обратиться к методологии как совокупности теоретических положений о педагогическом познании и преобразовании действительности, выявить и уточнить ключевые понятия данного исследования.

В настоящее время системный подход широко используется в методике обучения химии благодаря трудам С.А. Волковой, О.С. Зайцева, Н.Е. Кузнецовой, И.М. Титовой и других учёных-методистов.

Процесс формирования экспериментальных умений по химии носит характер эмпирической теории, поскольку учащийся путём сравнения большого числа фактов выявляет общее. Проблемное обучение при анализе конкретного факта позволяет выявить внутренние связи. Исходя из них, будущих учителей химии обобщает другие факты данного круга.

Методистами-химиками выделены и обоснованы условия формирования обобщённых умений. Данные умения требуют более длительного формирования, систематического применения операций анализа, сравнения, обобщения, систематизации, абстрагирования и других логических операций, поэтапной методики их формирования, операций свёртывания и развёртывания действий, межпредметной интеграции более частных умений и навыков. Наиболее подробно методика формирования обобщённых умений по химии была разработана С.А. Волковой. Она выделила группы обобщённых умений и разработала методику изучения конкретных тем курса химии на основе алгоритмического подхода.

Под предметными или специальными умениями понимают такие умения, которые имеют научно-предметную основу, т. е. формируются средствами предмета. Они непосредственно связаны с операциями над химическими объектами, явлениями: умения пользоваться химическим языком предполагают применение правил составления, преобразования, истолкования и оперирования химической терминологией, символикой и номенклатурой; умения решать химические задачи требуют кроме химического содержания использовать физические характеристики, математические операции; экспериментальные умения [3].

Экспериментальные умения предполагают подготовку к выполнению химического эксперимента (умения организационные), непосредственно реализацию химического опыта (технические умения) и корректировку, наблюдение, описание результатов, их интерпретацию, формулирование выводов (интеллектуальные умения).

Таким образом, при целенаправленном формировании экспериментальных умений по химии в учебной деятельности учитывают следующие случаи. Во-первых, познавательная деятельность, осуществляемая в процессе обучения предметным умениям по химии, представляет собой активный процесс, в котором будущий учитель использует свой опыт, свои знания для осмысления новых знаний и умений. Приращение нового предполагает также использование учащимся химического языка, содержащего опыт деятельности, умений решать задачи. В процессе реализации проблемного обучения

экспериментальным умениям познание включает как осмысление отдельного логико-познавательного противоречия, так и системы явлений. Основой разрешения проблемных ситуаций, создания новых знаний являются интеллектуальные действия, поскольку выполнения химического эксперимента недостаточно для развития теоретического мышления, однако опыт практической деятельности является исходным моментом развития познавательных процессов учащегося [4]. Краткое отражение содержания этапов формирования экспериментальных умений представлено в таблице 1.

Происходящие в отечественном образовании процессы смещают ориентиры в сторону активизации познавательной деятельности учащихся и усиления практической направленности обучения химии, поэтому формирование экспериментальных умений требует учёта принципа проблемности. Данный принцип предполагает реализацию целей подготовки выпускника общеобразовательной школы по химии на основе проблемного обучения и является системообразующим в общей структуре дидактики химии.

Таблица 1 – Содержание этапов формирования экспериментальных умений на основе проблемного обучения

Принципы	Ведущая роль теоретических знаний, опора на рациональную и эмоциональную сферы	Системность, высокий уровень трудности	Дифферен-циация, проблемность	Быстрый темп обучения, рефлексия
Содержание				
Этап	осмысление умения	освоение умения	развития умения	перенос умения
Процесс	опора на знания	наполнения умения конкретным содержанием	усвоение общих приемов	внутри и межпредметная интеграция
Тип деятель - ности	умения межпредметного характера	1-й тип ООД	2-й и 3-й типы ООД	Синтез умений
Характер деятельности	демонстрация образца, эталона	основа для осуществления проблемного обучения	частично поисковая и исследовательская деятельность -	творческая деятельность

Формирование экспериментальных умений будущих учителей по химии на основе проблемного обучения осуществляют технологично, выделяя этапы их формирования. Под технологией понимают способ реализации конкретного сложного процесса путём разделения его на систему последовательных взаимосвязанных процедур и операций.

При интеграции, экспериментальных умений по химии реализуется межпредметные связи. Ресурсы - Интернета и электронные пособия предоставляют большие возможности проблемной реализации и решения учебных проблем. С одной стороны, они являются одним из источников информации при создании проблемных ситуаций. С другой стороны, при решении задач проблемного характера учащиеся применяют электронные ресурсы для поиска ответа на проблемный вопрос, решения проблемных задач, например, для объяснения наблюдаемых экспериментальных фактов, выборе наиболее подходящего при известных экспериментальных фактах и конечном результате способа решения, для решения нестандартных творческих задач.

Таким образом, для создания проблемных ситуаций применяют разные формы организации проблемного обучения, типы и способы проблемных ситуаций. Разрешение проблемных задач и поиск ответов на проблемные вопросы учащиеся осуществляют с помощью разных источников информации, важным средством среди которых является химический эксперимент. Проблемное обучение экспериментальным умениям является необходимым условием повышения качества обучения химии, повышения познавательной активности учащихся в образовательном процессе [5].

Список литературы

1. Баскаев Р.М. О тенденциях изменений в образовании и переходе к компетентностному подходу // Инновации в образовании. – 2007. – №1. – С. 10-15.
2. Волкова (Герус) С.А., Пустовит С.О. Методика формирования компетенций: опыт, теория, перспективы // Химия в школе. – 2007. – №10. – С. 12-17.
3. Ганиченко Л.Г., Мочалов Ю.Е. Использование элементов проблемного обучения при проведении уроков-лекций // Химия в школе. – 1990. – №5. – С. 28-33.
4. Иотова Е.А., Гоголевская Н.И., Езубченко О.Г. Из опыта обучения решению экспериментальных задач // Химия в школе. – 1995. – №2. – С. 69-71.
5. Шалашова М.М. К методике оценивания химических компетенций // Химия в школе. – 2010. – №8. – С.11 - 15.

ӘОЖ 521.9

Сырым Ж.С., Төлен А.Ж.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТӘУЛІК ЖӘНЕ ЖЫЛ МЕРЗІМДЕРІН АЖЫРАТУ ХАҚЫНДА

Басқа – басқа өзімізге тиесіліні өзге адамдар ажыратқанда көкірек қыжылдап, намыс оянады екен. Біз де Ұлы дала ұланы болған соң, бір-екі пікірді қоссақ, артық болмас деген үмітпен қолға қалам алдық.

Герольд Белгердің «Казахское слово» деген кітабы «Орал апталығы» газетінде 2002 жылы 40-53 нөмірлерінде жарияланады. Кітаптың 4-тарауында «как же различают время суток казахи?»-деп сұрақ қойып, тәулік мезгілдерін былайша тізеді.

Дүние ықылымның бәрі адамның өмір сүру тәжірибесінен, яки қоршаған ортаны түсінуден басталады екен. Осының өзін де біраз сабақтаған жөн.

Кеңістік пен уақыттың материяның өмір сүруінің объективтік формалары екендігін сараптап көрейік.

Тәжірибелердің нәтижелеріне сүйене отырып, физикада кеңістік пен уақыттың қасиеттері материяның қатынасуынан тәуелсіз деп есептелінеді.

Басқаша айтқанда, материяның қозғалысы кеңістік пен уақыттың қасиеттеріне әсер етпейді деп тұжырымдалады.

Кеңістік үш өлшемді, үзіліссіз, біртекті және изотропты деп қаралады. Кеңістіктің біртектілігі – физикалық құбылыс берілген жағдайда кеңістіктің кез келген жерінде (Мәскеуде ме, Вашингтонда ма, Алматыда ма деген сияқты) бірдей өтуі. Ал оның изотроптылығы өзара әсерлесетін денелердің жүйесі белгілі бір бұрышқа бұрылғанда физикалық үдерістердің жүріп өту жерінің өзгермеуі. Сол сияқты классикалық физикада уақыт изотропты емес, уақыт өткен шақтан осы шақ арқылы келер шаққа қарай бір – ақ бағытта өтеді. Сондықтан, уақыттың бұрын өткен бөлігі қайта оралып, екінші рет келмейді.

Кез келген қозғалысты сипаттаудың мәні белгілі бір денеге (санау денесіне) ғана қатысты. Санау денесімен белгілі бір координаттар жүйесі және сағат, яғни жүзеге асатын құбылыстардың уақыт аралығын анықтауға мүмкіндік беретін құрал байланыстырылады.

Уақыт бірлігі ретінде 1900 жылдың бірінші қаңтарындағы тропиктік жылдың 1/3155695, 9747 үлесіне тең уақыт алынған. Уақыттың осы бірлігі секунд деп аталады. Ал қазіргі кезде дәлірек цезий атомының ішіндегі электрондардың 919263770 тербелісінің жүзеге асуына қажет уақыт аралығымен анықталады. Тропиктік жыл деп Күннің эклиптика бойымен көрінерлік қозғалысында көктегі күн мен түннің теңелу нүктесі арқылы жалғаса екі рет өту мезеттерінің уақыт аралығын айтады.

Өткен заманда уақыт сағатпен анықталып өлшенбегендіктен секунд, минут, сағат деген өлшемдердің қазақтар априори шамалап, дәл болжай білген. Мысалы, секунд ұғымы кірпік (қас) қаққанша, қалт еткенше, ауыз жиып алғанша, демнің арасында деген дене мүшелерінің қимыл қозғалысы арқылы білдірілген.

Тәулік мерзімдерін халық күнделікті шаруашылық кәсіппен үйлестіріп, қай уақыт екендігін айнытпай дәл ажыратқан. Мысалы, төрт түлік қозғалысқа енгенде, қозы ағытарда, бие байлар кезде, биенің бас сауымында, қозы көгендеп жатқанда, мал сауып жатқанда, бие ағытарда, мал өрістен қайтқанда, су ішер шағында, мал қоралана деген ұғымдардың бәрі Күн шыққаннан Күн батқанға дейінгі уақыт мерзімдерін білдіреді.

Сонымен қатар қазақтар тәуліктегі уақыт мерзімін қалай жақсы ажыратса, жыл мезгілдерін де дәл анықтай білген. Бұл жылды төрт мерзімге, онан соң әр маусымды іштей әлденеше кезеңге бөліп қараған.

Мысалы, көктемді қар еріп жатқанда, көктем туа (көктем келе емес), бес қонақта, мал төлдей бастағанда, уыз көбейгенде, құс келерде, көк соқтада, қара ала тесік болғанда, егін салып жатқанда, ел қосқа шыққанда, бие байлап жатқанда, жер аяғы кеңіген кезде, ел жайлауға көшерде, жазғы салым, жабағы қырқарда деп бөлген.

Жаз айларын – жаз шыға, құстар жұмыртқа саларда, басарда, балапан шығарарда, балапандары темір қанат болғанда, буыны қатқанда, пішендікке егінге орақ саларда, жаз ортасында, қырық күншілік шілдеде, қозы айырарда, пішерде, күзеуде деп ажыратады. Барлық әлеуметтік мәселелер қазақтар үшін осы кезеңде

басталады. Қыз ұзату, келін түсіру, ұрын бару, ерулік, қонақасы, ас беру, үме, құдалық салттар және т.б. дәстүрлер жайлауға шығарда, жаз айларында, арқа кеңігенде орындалады.

Күзді – күз түсті (күз туды емес), орақ кезінде, қозы қырқып жатқанда, күзек алып жатқанда, қоңыр күзде, күздің қоңыр суығында деп ажыратуға болады.

Әлеуметтік кезеңнің бірі – қыс келер шақ. Құстар жылы жаққа кетеді, боқырау басталады, қауыс пен қарашада қар жауады, қылышын сүйретіп қыс келді, көк мұз басталды, ақ қар-түтек ұшқындайды. Соғым алды,- деп жыршыларға, жұмбақ айтушыларға, қыдырымпаздарға жол беріледі. Киіз басты, ши тоқыды, ұршық иірді, тері иледі, жабу тікті, көрпе қабылды, жасау даярлады, яғни халық жазға шығу үмітінде отырды.

Қазақ халқы тарихи оқиғаларды тек дәуірлік немесе әлеуметтік кезеңдермен өлшеп қоймаған. Ғасырлық кезең, заман айналымы, зауалды кезең деп те бөлген. Ал уақыт деген ұғымға тәулік, мезгіл, мерзім, шақ, мезет деген ұғымдар да кірген.

Халықтың ай аттарына және жыл мезгілдеріне байланысты топшылауларын мынадай жорамалдардан байқауға болады: «Қамал тумай, қар ерімес», «Сәуір болмай – тәуір болмас», «Қауыс-кәрі құртанды тауыс», «Сүмбіледе су суыйды, таразды да таң суыйды», «Құт-бірде құт, бірде жұт» және т.б.

Сонымен қатар ырым – нанымдарды ескеріп отырған, ертеңгі күннің райын болжаған, Күн ашық батса, ертең ашық –жарқын, ал, бұлтты болып батса, жауын – шашынды болатынын байқаған. Маусымның басы мен соңғы кезеңдеріндегі суық желде (киіктің лағын өргізетін мезгіл) қауіп деп малдың жас төлдерді қорадан аулақ әкетілмеген.

Уақыт мерзімдері қазақтың мақал – мәтелдерінде де өз көріністерін тапқан.

- Уақыт тас екеш, тасты да тоздырады.
- Әр адам – өз заманының баласы.
- Кешегі күннен алыс жоқ, ертеңгі күннен жақын жоқ.
- Жасы бір құрдас емес, заманы бір – құрдас.
- Мезгіл жетсе мұзда ерір.
- Адамды заманы билейді.
- Әр айдың аты басқа.
- Заманына қарай заңы, адамына қарай аңы.
- Заманың қандай болса, бөркінді солай ки.
- Ескіні еске алмай, жаңа жадына түспейді.
- Уақыттың босқа өткені, өмірдің босқа өткені.
- Ерте шықсаң алдыңнан күн шығады, кеш шықсаң алдыңнан түн шығады.
- Өшпейтін өмір жоқ, сынбайтын темір жоқ.
- Өңгіме жол қысқартар.
- Ай көрмесең туысын жат, жыл көрмесең жолдасың жат.
- Күн шыққан соң, суарған суды күн жұтады, Күн батқан соң, суарған суды жер жұтады.
- Қыста малыңды бақ, жазда шөбінді шап.
- Қыстағы қар – жерге ырыс, жердегі – елге ырыс.
- Қыстағы қар, жаздағы жаңбыр – жерге жауған нұр.
- Қыста қызыл, жазда жасыл.
- Сәуір болса, Күн күркірер, Күн күркіресе, көң төркірер.
- Көктем – мұрат, күз – дикан.

Ойымызды қорытындылай келе, Герольд Бельгердің тәулік мезгілдерін ажыратуын, мына тұрғыда толықтырғымыз келеді.

Таңның қалай ату көрінісін мына тіркестікте беруге болады: азанда, таң атпай, ел тұрмай, таң қараңғысында, таң ата, алагеуімде, таң білінер – білінбесте, торғай шырылдап келе жатқанда, таң сібірледі, таң қылаң берді, таң құлан иектенді, сахарда, сәрісиде, таң сәрі, таң білінді, таң атып келе жатқанда, таң бозарғанда, таң сазара атқанда, құлқын сәріде, елең – алаңда, таң аппақ атты.

Таң аппақ атқаннан кейінгі мерзім Күннің қимыл – қозғалысы арқылы өлшенеді. Мысалы, Күн шығар алдында, Күн шыға, Күн көтеріле, Күн найза бойы көтеріле, Күн иыққа таман келгенде, құрық бой көтеріле, Күн арқан бойы көтеріле, сәскеде, сиыр сәскеде, сәске түс, шаңқай түс, тал түсте, талма түсте, тападай тал түсте, Күн төбеге келгенде, Күн төбеден ауғанда, түс ауа, Күн еңкейгенде, Күн бата, Күн ұясына кіргенде.

Күн ұясына кіргеннен кейін түн мезгілі басталады. Мұны да халық бірнеше кезеңге бөліп қараған. Мәселен, Күн бата, кешқұрым, кешке таман, Күннің қызылы сөне, ақшам жамырай, екі кештің арасы, алағөбеде, ел орынға отыра, көз байлана, қас қарая, ымырт жабыла, апа – сапақта, іңірде, қызыл іңірде, іңір қараңғысында, ел жатпай, ақшам, екінді намазшам, намаздыгер, ел жата, жеті қараңғы түнде, ел шырт ұйқыда жатқанда, жылқы жусар кезде, тауық шақырғанда деп жік – жікке бөлген.

Сонымен, қазіргі кезде тәулікті жиырма төрт сағатпен анықтасақ (мысалы, түнгі сағат бір, күндізгі сағат екіде немесе кешкі сағат алтыда деп), тәуліктің кейбір мезгілдерін сағатымызға қарап, түнгі үш жарым, күндізгі он екіден он бес минут кеті немесе кешкі сағат жетіге он бес минут қалды деп жатамыз.

Ал, Герольд Бельгердің өзінің еңбегінде тәулік және жыл мезгілдерін қазақша – орысша айшығына келтіріп анықтауы немесе осы жолдардың авторларының оны толықтыруы қаншалықты қажет деген орынды сұрақ тууы мүмкін.

Тәулік және жыл мезгілдерінің осындай атауларын студенттер мен оқушылардың біліп және керекті жерінде қолдана білуінің танымдық мақсатында деп білеміз.

Студент емес-ау, елді мекендегі білім ұясының жетекшілері мұғалімдер, ауыл зиялылары, қарапайым білгірлер үшін де артық емес дегенді қосқымыз келеді.

Даналардан шыққан сөз

1. Өмір мұхит – уақыт толқын.

Абай

2. Өмірді сүйсең уақытты оздырма,

ол – тіршілік арқауы.

Б.Франклин

3. Уақыт – ой еңбегі адамның қазынасы.

О. Бальзак

4. Уақыттың босқа кеткеніне оны бағалайтын адам ғана қиналып қынжылады.

И. Гете

ӘОЖ 372.853

Талапова Р.Т., Мендалиева Д.К.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ХИМИЯНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮСІНІКТЕРІ МЕН ЗАҢДАРЫН ҮШ ТІЛДЕ ОҚЫТУ – БҮГІНГІ КҮН ТАЛАБЫ

Бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына кіру үшін еліміздің индустрия, ғылым салаларын дамытуға бар күшімізді салуымыз қажет. Бұл орайда, жас ұрпақтың ағылшын тілін меңгеріп, мектеп қабырғасынан-ақ әлемдік ғылым-білімнің тілін іс жүзінде қолдана алатындай даяр маман болып шығуы үлкен жетістік. Сол себепті, үш тілді білім беру бағытында атқарылып жатқан іс-шаралар өте маңызды деп санаймын, жұмыстар алдағы уақытта да өз жалғасын табады деген үміттеміз.

Үш тілде оқыту – заман талабы. Негізгі мақсаты: бірнеше тілді меңгерген, әлеуметтік және кәсіптік анықтауға қабілетті мәдениетті тұлғаны дамыту және қалыптастыру. Үштілдік туралы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев білім және ғылым саласы қызметкерлерінің III съезінде сөйлеген сөзінде: «Ағылшын тілінің қажеттілігі әлемге тән қажеттілік, бүгінгі күн талабы.

Химияның негізгі ұғымдары мен заңдары

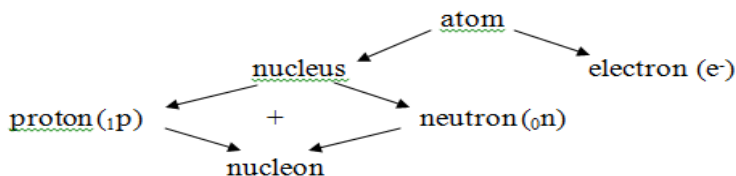
Основные понятия химии

Basic concepts and laws of chemistry

Атом – заттың химиялық бөлінбейтін бейтарап ең кіші бөлігі, ол бір молекула құрамынан екіншісіне өте алады.

Атом – мелчайшая, химически неделимая электронейтральная частица, которая может переходить из одной молекулы в другую.

Atom is chemically indivisible the smallest neutral part of a substance, it can pass from one molecule to another.

Әр атом диаметрмен немесе радиуспен сипатталады. Каждый атом характеризуется диаметром или радиусом. Each atom is characterized by diameter or radius.

Ең кіші атом – ол сутек атомы, оның диаметрі $1 \cdot 10^{-8}$ см немесе $1 \cdot 10^{-10}$ м. Кіші сандарды пайдалану ыңғайсыз болғандықтан нанометр (нм) деген ұғым қолданылады. Самым маленьким атомом является водород, его диаметр составляет $1 \cdot 10^{-8}$ см или $1 \cdot 10^{-10}$ м. Так как пользоваться такими числами неудобно используют понятие нанометр (нм). Hydrogen atom is the smallest atom, it's diameter is $1 \cdot 10^{-8}$ cm or $1 \cdot 10^{-10}$ m. Nanometer (nm) is used as notion because using small numbers is uncomfortable:

$$1 \text{ нм} = 10^{-9} \text{ м} \quad 1 \text{ nm} = 10^{-9} \text{ m}$$

Химиялық элемент – ядро заряды бірдей атомдар түрі. **Химический элемент** – вид атомов с одинаковым зарядом ядер. **Chemical element** is kind of atoms with same nucleus charge.

Мысалы, $^{39}_{19}\text{K}$; $^{40}_{19}\text{K}$; $^{41}_{19}\text{K}$; $^{16}_8\text{O}$, $^{17}_8\text{O}$, $^{18}_8\text{O}$.

Химиялық элементтер сипаттамалары:

1) атом заряды; 2) электрондар саны; 3) валентігі; 4) изотоптық құрамы

Химический элемент характеризуется:

1) зарядом ядра; 2) числом электронов; 3) валентностью; 4) составом изотопов.

The characteristics of the chemical elements:

1) atomic charge; 2) number of electrons; 3) valency; 4) isotopic composition

Жай зат – бірдей атомдар жиынтығы, оның бір белгілі құрылысы болады. **Простые вещества** – вещества, которые состоят из атомов одного элемента, имеющие определенное строение. **Simple substances** – the set of same atoms, it has one definite construction.

Жай заттардың сипаттамалады:

1) тығыздығы; 2) ерігіштік; 3) қайнау, балқу температуралары; 4) агрегаттық күй.

Простые вещества характеризуются:

1) плотностью; 2) растворимостью;

3) температурами кипения, плавления; 4) агрегатным состоянием. **The characteristics of simple**

substance:

1) density; 2) solubility; 3) boiling and melting points; 4) aggregate state.

Атом сандық жағынан **атомдық масса** деген ұғыммен сипатталады. Атом характеризуется **атомной массой**. Atoms are characterized quantitatively by **atomic mass**.

The mass of Hydrogen is (m_a) = $1,67 \cdot 10^{-27}$ kg or $1,67 \cdot 10^{-24}$ g.

$m_a(c) = 19,95 \cdot 10^{-27}$ kg. $m_a(O) = 26,67 \cdot 10^{-27}$ kg.

Мұндай сандарды пайдалану өте ыңғайсыз, сондықтан **салыстырмалы атомдық масса** деген ұғымды қолданады.

Салыстырмалы атомдық массаны анықтау үшін **атомдық масса бірлігі** деген ұғым ұсынылған – бұл көміртегі атомы изотопының ($^{12}_6C$) массасының 1/12 бөлігі. Пользоваться такими величинами очень неудобно, поэтому используют понятие **относительная атомная масса**.

Для определения относительно атомной массы используется понятие **атомная единица массы** – это 1/12 часть массы изотопа углерода ($^{12}_6C$).

Such numbers are uncomfortable to use, **relative atomic mass** notion is used instead of it.

To identify relative atomic mass **atomic mass unit** is used – it is 1/12 of the mass of carbon atom ($^{12}_6C$) isotope.

$$1 \text{ a.m.u.} = 1/12 \cdot m_a(c) = 19,95 \cdot 10^{-27} / 12 = 1,663 \cdot 10^{-27} \text{ kg}$$

Сонда элементтердің салыстырмалы массасы. Тогда относительная масса элементов. So the relative mass of elements:

$$Ar(O) = m_a(O) / 1,663 \cdot 10^{-27} = 26,67 \cdot 10^{-27} \text{ kg} / 1,663 \cdot 10^{-27} \text{ kg} = 16$$

$$Ar(H) = m_a(H) / 1,663 \cdot 10^{-27} = 1,67 \cdot 10^{-27} \text{ kg} / 1,663 \cdot 10^{-27} \text{ kg} = 1$$

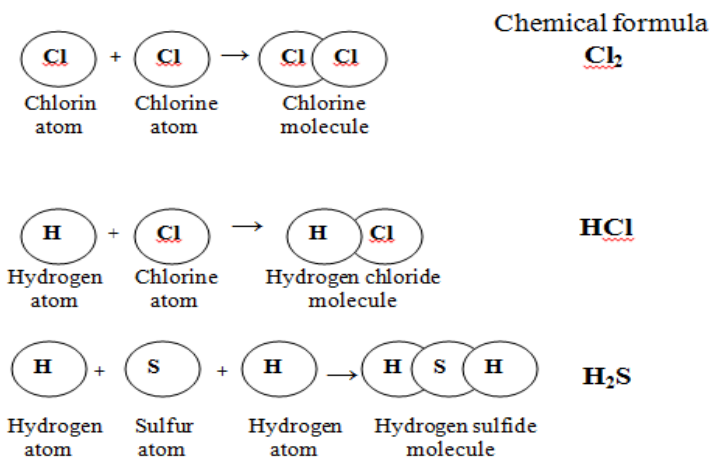
Салыстырмалы атомдық массаларының **өлшем бірлігі жоқ**. Относительная атомная масса **не имеет размерности**. There is **no unit for** relative atomic masses.

Молекула – жай немесе күрделі заттардың құрамы мен химиялық қасиеттерін сипаттайтын ең ұсақ бөлшегі. **Молекула** – наименьшая частица вещества, способная существовать самостоятельно характеризующая его состав и химические свойства. **Molecule** is the smallest part, which describes composition and chemical properties of simple or complex substances.

Әр молекуланың құрамы элементтердің валенттіліктеріне сәйкес **химиялық формуламен** бейнеленеді. Состав каждой молекулы описывается химической формулой. Composition of each molecule is represented by **chemical formula** according to valencies of elements.

III VII
Example, Cr_2O_3 P_2O_5 $K_2Cr_2O_7$

Бірдей атомдардан тұратын қосылыстар **жай заттар** деп аталады (H_2 , S_8 , F_2 , P_4 т.б.). Вещества, состоящие из одинаковых атомов называется **простыми веществами** (H_2 , S_8 , F_2 , P_4 и др.). Compounds consisting of same atoms are called **simple substances** (H_2 , S_8 , F_2 , P_4 etc.).

Әр түрлі атомдардан тұратын қосылыстар **күрделі заттар** деп аталады (H_2SO_4 , KOH , CuSO_4 т.б.). Вещества, состоящие из атомов разных элементов называется **сложными веществами** (H_2SO_4 , KOH , CuSO_4 и др.). Compounds consisting of different atoms are called **complex substances** (H_2SO_4 , KOH , CuSO_4 etc.).

Сонымен, химиялық формула молекуланьң сапалық және сандық құрамын көрсетеді. Таким образом, химическая формула характеризует качественный и количественный состав молекулы. So, the chemical formula shows qualitative and quantitative composition of the molecule.

Қазіргі көзқарас бойынша тек газ немесе бу тектес заттар молекуладан тұрады, яғни кристалдық торлар түйіндерінде молекулалар орналасқан. *Мысалы:* J_2 , CO_2 . По современным представлениям кристаллическая решетка газов и газоподобных веществ состоит из молекул (J_2 , CO_2). As a current approach, only gas or vapor like substances are made from molecules, it means molecules are placed in the crystal lattice nodes.

Сонымен қатар, күрделі заттар иондардан да тұрады. Наряду с этим сложные вещества состоят из ионов. In addition, complex substances consists of ions.

Иондар дегеніміз – бөлшектер олар оң және теріс (катион, анион) жай (Na^+ , Ca^{2+} , Cl^- , F^- , т.б.) немесе күрделі (NH_4^+ , $[\text{Cu}(\text{NH}_3)_4]^{2+}$, SO_4^{2-} , NO_3^- , т.б.) болуы мүмкін. **Ионы** – это частицы, обладающие положительным или отрицательным зарядом. Ионы могут быть простыми (Na^+ , Ca^{2+} , Cl^- , F^- , т.б.) или сложными (NH_4^+ , $[\text{Cu}(\text{NH}_3)_4]^{2+}$, SO_4^{2-} , NO_3^- , т.б.). **Ions** are positively or negatively (cation, anion) charged simple (Na^+ , Ca^{2+} , Cl^- , F^- , т.б.) or complex (NH_4^+ , $[\text{Cu}(\text{NH}_3)_4]^{2+}$, SO_4^{2-} , NO_3^- , т.б.) particles.

Олар иондық кристалдық торлар түзеді. *Мысалы,* NaCl , K_2SO_4 т.б. қосылыстар. Кристаллическая решетка таких веществ ионная, например NaCl , K_2SO_4 и др. They form ionic crystal lattices. Example, NaCl , K_2SO_4 etc. compounds.

Заттың кристалдық тор түйіндерінде атомдар орналасса, онда атомдық кристалдық торлы қосылыстарға жатады (алмаз – C). Если в узлах кристаллической решетки расположены атомы, то такая кристаллическая решетка называется атомной (алмаз – C). If atoms are places on crystal lattice nodes of substance, then it belongs to atomic crystalline lattice compounds (diamond – C).

Әр молекула сандық жағынан салыстырмалы молекулалық массасымен сипатталады. *Мысалы,* судың бір молекуласының массасы $2,99 \cdot 10^{-26}$ кг. Каждая молекула характеризуется относительной молекулярной массой. Например, масса дает одной молекулы H_2O $2,99 \cdot 10^{-26}$ кг. Each molecule is quantitatively described by relative molecular mass. For example, the mass of one water molecule is $2,99 \cdot 10^{-26}$ kg.

Сонда: $\text{Mr}(\text{H}_2\text{O}) = 2,99 \cdot 10^{-26} \text{ кг} / 1,663 \cdot 10^{-27} \text{ кг} = 18$.

Заттың салыстырмалы массасын осы қосылысты құрайтын атомдардың салыстырмалы массалары арқылы есептеуге болады. Относительную молекулярную массу можно вычислить по относительным атомным массам. The relative molecular mass of compound is calculated by relative masses of atoms in this molecule. For example:

$$\begin{aligned}\text{Mr}(\text{NaOH}) &= 23 + 16 + 1 = 40 \\ \text{Mr}(\text{H}_3\text{PO}_4) &= 1 \cdot 3 + 31 + 16 \cdot 4 = 98\end{aligned}$$

Химиялық формула құрастыру химиялық элементтің валенттілігіне негізделіп құрастырылады. Составление химических формул основывается на валентности элементов. Construction of chemical formula is based on the valency of chemical element.

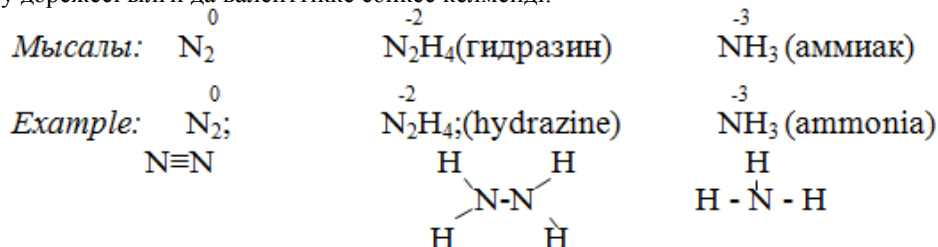
Валенттік дегеніміз – атомның басқа элемент атомдарының белгілі бір санын қосып алу немесе орын басуын сипаттайтын шама немесе химиялық қосылыста атомның түзетін байланыс саны. **Валентность элемента** – это способность атома данные элементы присоединять определенное число других атомов с образованием химических связей. **Valency** is the quantity which characterizes atom's ability of adding or displacing certain number of atoms of other elements or the number of chemical bonds that form the atom.

Example: Mn_2O_7 , H_2SO_4

Тотығу дәрежесі – атомның қосылыстағы шартты заряды. **Степень окисления** – это условный заряд в соединении, вычисленной из предположения, что соединение состоит только из ионов. **The oxidation degree** is conditional charge of the atom in the compound.

Мысалы: MnO , Mn_2O_3 , MnO_4 , Mn_3O_4 , K_2MnO_4 , KMnO_4 .

Тотығу дәрежесі ылғи да валенттікке сәйкес келмейді.

Азоттың валенттігі III-ке тең, тотығу дәрежесі әртүрлі. Сондықтан қосылыстың валенттігін анытау үшін графикалық формулалар жазу керек.

Зат массасы кг, g -мен өлшенеді.

Зат мөлшерінің өлшем бірлігі *моль* (ν , n).

Валентность азота III, а степень окисления разная, поэтому для определения валентности используют графическое изображение молекулы.

Размерность массы вещества кг, g .

Единицей количества вещества является *моль* (ν , n).

The valency of Nitrogen is equals to III, the oxidation degree is different. So to define the valency it's needed to write graphical formulae.

The mass of substance is measured by *kg* and *g*.

The unit of amount of substance is *mol* (*v*, *n*).

Моль – көміртектің ^{12}C изотопының 0,012 кг-дағы атомдар санына тең құрылым бірліктері (молекулалар, атомдар, иондар, т.б.) болатын заттың мөлшері.

Көміртектің бір атомында болатын атомдар санын N_A есептеуге болады.

Моль – это количество вещества, которое содержит столько молекул (молекула, атом, ион, и др.) этого вещества, сколько атомов содержится в 0,012 углероде ^{12}C .

Можно рассчитать сколько атомов соержжится в 12 г углероде.

Mol is amount of substance of structural units (molecules, atoms, ions, etc.) which is equal to the number of atoms in 0,012 kg of Carbon ^{12}C isotope.

The number of atoms N_A in one Carbon atoms can be calculated.

$$m_a(c) = 1,993 \cdot 10^{-26} \text{ kg. } m(c) = 0,012 \text{ kg/mol.}$$

$$N_A = 0,012 \text{ kg/mol} / 1,993 \cdot 10^{-26} \text{ kg} = 6,02 \cdot 10^{23} \text{ mol}^{-1}$$

$$N_A = m(\text{O}) / m_a(\text{O}) = 0,016 \text{ kg/mol} / 0,667 \cdot 10^{-26} \text{ kg} = 5,999 \cdot 10^{23} \cdot 10^{26} \approx 6,02 \cdot 10^{23} \text{ mol}^{-1}$$

$$N_A = m(\text{H}) / m_a(\text{H}) = 0,001 \text{ kg/mol} / 1,67 \cdot 10^{-27} \text{ kg} = 6,02 \cdot 10^{23} \text{ mol}^{-1}$$

Molar mass is determined by the ratio of the mass of substance to its amount (mole number), the unit is g/mol; kg/mol. Labeled with the letter *M*. **$M = m(g)/n(\text{mol}) = m/n$; g/mol.**

Ол сандық жағынан заттың салыстырмалы массасына тең. Численно равна относительной молекулярной массе этого вещества. It is quantitatively equal to the relative mass of substance.

Мысалы, Fe - салыстырмалы атомдық массасы 56, сонда: $A = 56 \text{ g/v}(\text{моль}) = 56 \text{ g/1 моль} = 56 \text{ g/моль}$.

Например, Fe- относительная масса 56, тогда: $A = 56 \text{ g/v}(\text{моль}) = 56 \text{ g/1 моль} = 56 \text{ g/моль}$. *For example*, Fe- relative atomic mass is 56, then: $A = 56 \text{ g/n}(\text{mol}) = 56 \text{ g/1 mol} = 56 \text{ g/mol}$.

Судың (H_2O) 1 мөлінің массасы 18 г. $M(\text{H}_2\text{O}) = 18 \text{ г/моль}$. Масса (H_2O) 1 моль равна 18 г. $M(\text{H}_2\text{O}) = 18 \text{ г/моль}$. The mass of 1 mol of water (H_2O) is 18 g. $M(\text{H}_2\text{O}) = 18 \text{ g/mol}$.

Сонымен, кезкелген заттың 1 мөлінде бөлшектер саны бірдей және ол $6,02 \cdot 10^{23}$ молекула (атомға) тең. Therefore, the number of particles in 1 mole of any substance are same and it is equal to $6,02 \cdot 10^{23}$ molecules (atoms).

Exercise №1.3 моль зат құрамында қанша бөлшектер бар? How many particles are there in 3 mol of substance?

$$N=1; 1 \text{ mol} - 6,02 \cdot 10^{23}$$

$$3 \text{ mol} - x$$

$$x = 18,06 \cdot 10^{23}$$

2) 0,2 моль зат құрамында қанша бөлшектер бар? How many particles are there in 0,2 mol of substance? 1 mol - $6,02 \cdot 10^{23}$

$$0,2 \text{ mol} - x$$

$$x = 1,204 \cdot 10^{23}$$

Exercise №2. Массасы 80 г NaOH-тың зат мөлшерін және бөлшектер санын есептеңіз. Calculate the amount of substance and number of particles in 80 g NaOH.

$$\text{Solution: } 1) n(\text{NaOH}) = m(\text{NaOH}) / M(\text{NaOH}) = 80 \text{ g} / 40 \text{ g/mol} = 2 \text{ mol.}$$

$$2) \text{in } 1 \text{ mol} - 6,02 \cdot 10^{23} \text{ molecules}$$

$$\text{in } 2 \text{ mol} - x = 12,04 \cdot 10^{23} \text{ molecules}$$

Exercise №3. 0,25 моль H_3PO_4 -тың массасы мен құрамындағы бөлшектер санын есептеңіз. Calculate the mass and the number of particles in 0,25 mol of H_3PO_4 .

$$\text{Solution: } 1) M(\text{H}_3\text{PO}_4) = 98 \text{ g/mol. } 2) 1 \text{ mol} - 98 \text{ g} \quad 3) 1 \text{ mol} - 6,02 \cdot 10^{23}$$

$$0,25 \text{ mol} - x = 24,5 \text{ g} \quad 0,25 \text{ mol} - x = 1,505 \cdot 10^{23}$$

УДК 378:91

Терещенко Т.А., Кайрлиева Г.

Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,

г. Уральск, Казахстан

МЕЖДУНАРОДНАЯ ХАРТИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ПОДГОТОВКА ГЕОГРАФОВ В ЗКГУ ИМ. М.УТЕМИСОВА

Новая Международная Хартия географического образования была принята на 33 Международном географическом конгрессе Международного географического союза (МГС) в Пекине в 2016 году. Данный документ отличается большей лаконичностью и включает программу действий, в которую входят 5 пунктов. Следует отметить преемственность положений данного документа тому, который был принят в 1992 году на 27 Международном географическом конгрессе в г.Вашингтоне Генеральной Ассамблеей Международного Географического Союза.

После принятия Хартии географического образования в 1992 году в мире произошли большие изменения, как в географическом образовании, так и в географии, как учебной дисциплине. В связи с этим, Международный географический союз принял в начале 21 века еще такие дополнительные декларации:

Международную декларацию географического образования в области культурного разнообразия, которая была принята на 29 Географическом конгрессе в г. Сеуле в августе 2000 года;

Люцернскую декларацию географического образования в области устойчивого развития, которая была провозглашена в июле 2007 года на Региональном симпозиуме Комиссии по географическому образованию в г. Люцерне, Швейцария;

Международную декларацию об исследованиях в области географического образования, которая была провозглашена в рамках региональной конференции МГС в г. Москве в августе 2015 года.

В Хартии, принятой в 2016 году, указывается, что «география – это наука о Земле, её природной среде и обществе. География также изучает человеческую деятельность в её взаимосвязи и взаимодействии с окружающей средой как на локальном, так и на глобальном уровне. География служит связующим звеном между естественными и общественными науками и является дисциплиной, трактующей причины территориальных различий и пространственного разнообразия явлений, событий и процессов в пределах различных территорий, поэтому она должна рассматриваться как неотъемлемая часть воспитания всех членов любого общества [1]. Хартия-2016 в первую очередь адресована тем, кто определяет политику в области образования: ведущим специалистам, разработчикам образовательных программ, учителям и преподавателям географии всех государств и иных юрисдикций. Она должна способствовать получению всеми людьми качественного и содержательного географического образования и помочь преподавателям.

Хартия содержит 4 раздела, это:

- ✓ Вклад географии в образование;
- ✓ Исследования в области географического образования;
- ✓ Международное сотрудничество;
- ✓ Международная программа действий.

В разделе «Исследование в области географического образования» рассматриваются следующие важные вопросы:

- Какую именно географию необходимо изучать? Каковы заблуждения и предрассудки обучающихся? Как мы можем улучшить их знания, компетенции и навыки в области географии?

- Что мы понимаем под учебными достижениями учащихся? Как их можно лучше измерить, и что должно являться для них эталоном?

- Каковы характеристики эффективности преподавания, обучающих материалов и ресурсов, призванных обеспечить повышение качества географического образования?

- Какие методы обучения являются наиболее эффективными и действенными в повышении качества географического образования?

- Каким образом можно улучшить подготовку учителей географии, чтобы повысить качество преподавания и общий уровень знаний по географии в школе? [1].

В Казахстане географическое образование начинает динамично развиваться в 30 и 40-х годах 20 века, когда во многих вузах на географических факультетах открываются специализированные кафедры географии. К таким вузам следует отнести и ЗКГУ им. М. Утемисова (Уральский педагогический институт им. А.С. Пушкина), где на базе биологического факультета в 1935 году было открыто естественно-географическое отделение Учительского института с двухгодичным сроком обучения для ускоренной подготовки учителей географии, а в 1938 году на факультете была организована кафедра географии [2].

Кафедра географии ЗКГУ им. М. Утемисова имеет большой опыт в подготовке учителей географии и внесла большой вклад в развитие географического образования. В 2018 году кафедра будет отмечать 80-летний юбилей, являясь, таким образом, одной из старейших кафедр не только университета, но и всего географического сообщества страны.

Подготовка квалифицированных учителей географии осуществлялась по следующим программам: «География», «География-биология», «География-биология-химия», «География-экология», «История и география» [3]. За первые десятилетия 21 века кафедра подготовила по новой форме 292 бакалавра по географии и 29 магистров. В структуре подготовки преобладает обучение по образовательной программе направленной на педагогическую деятельность, что вполне закономерно, так как кафедра формировалась и функционировала в структуре педагогического института и сложились традиции в подготовке педагогических кадров. По образовательной программе 5В060900 только началась подготовка в начале 21 века, поэтому это перспективная программа будет востребована и получит свое развитие в дальнейшем (Таблица 1).

Таблица 1 – Структура подготовки кадров по образовательным программам за 1941-2017 учебные годы [5]

№	Образовательная программа	Период,годы	Количество выпускников
1.	География	1941-1957	326
2.	География-биология-химия	1957	17
		1996-1999	150
3.	География-биология	1959-1997	2047
4.	География-экология	1998-2002	101
5.	История-география	2003-2007	580
6.	География 011040	2008	9
7.	География 5В011600	2008-2017	226
8.	География 5В060900	2008-2017	66
9.	География 6М011600-магистратура	2007-2017	29
	Всего		3551

В подготовке кафедрой специалистов - географов можно выделить следующие этапы: первый выпуск учителей географии был осуществлен в 1941 году и составил всего 17 человек. Начиная с 1959 года и до 1997 года идет подготовка по специальности география – биология и биология – география в зависимости от соотношения предметов биологических и географических дисциплин, которое составляло 60:40. Впервые в 1957 году был осуществлен выпуск 17 человек по специальности «география-биология-химия», впоследствии в 1996-1999 годах был выпуск еще 150 человек по этой образовательной программе. В 1998 и 1999 годах кафедра подготовила специалистов по специальности география-экология. В начале 21 века кафедра географии совместно с коллегами с исторического факультета готовили кадры по образовательной программе «история – география». В 2003 году впервые в истории кафедры была открыта специальность 011040 «География» естественно-научного направления по классической университетской программе обучения.

В 2004 году в системе географического образования произошли большие изменения. После подписания Казахстаном Болонской декларации в 1999 году, подготовка кадров в стране стала осуществляться по трехступенчатой модели: бакалавриат-магистратура-докторантура PhD.

В настоящее время на кафедре готовят кадры по системе бакалавриата и магистратуры. В 2004 года кафедра получила лицензии на подготовку бакалавров по специальности 5В011600 «География» и 5В060900-География и в 2005 году магистратуры по специальности 6М011600- География.

Развитие в области детского и юношеского туризма потребовало соответствующих кадров, в связи с чем в 2008 году была введена дополнительная специализация «Детский и юношеский туризм». Внедрение в систему образования полиязычного обучения обусловило необходимость введения дополнительной специализации для бакалавриата 5В060900 «География. Преподавание географии на английском языке».

Следует отметить, что сокращение в школе часов географии и узкая специализация подготовки кадров учителей географии по системе бакалавриата и магистратуры значительно ограничила их поле деятельности только в пределах этой дисциплины. В связи с этим, ставится вопрос о подготовке учителей по специализациям, которые были ранее и показали высокую эффективность. Такая постановка вопроса обусловлена и географическим фактором-большая территория и относительно малая численность населения обусловила функционирование малокомплектных школ, где потребность в таких кадрах наиболее высокая.

В настоящее время перед ученым миром географов и педагогов нашей страны стоит большая задача в совершенствовании как высшего, так и общего географического образования. Об этом было сказано и на Международном географическом конгрессе, где была принята Международная программа действий, которая предлагает определенные шаги по повышению качества географического образования и научных исследований в области географического образования на международном уровне. Стратегическая задача географического образования – формирование представлений о путях решения важнейших проблем нашей страны и ее месте в мире. В этом контексте роль географического образования трудно переоценить, так как именно география, изучающая пространственно-временные взаимосвязи природно-антропогенных систем, объединяет изучение естественных и общественных явлений и процессов. География привязывает их к конкретной территории и, как следствие, – может и должна стать локомотивом гуманитарного образовательного процесса. Географическая культура и географическое мышление – вот два критерия, которые в значительной мере сегодня определяют личностный потенциал гражданина страны [4].

Поэтому следует считать важнейшей задачей географического образования в Казахстане – его интегрирование в мировую систему географического образования, используя, прежде всего, опыт Международного географического союза и учитывая рекомендации Международной Хартии географического образования.

Список литературы

1. Международная хартия географического образования 2016 [электронный ресурс]. – <http://www.geokiyv.org/en/component/k2/item/123-new-international-charter-on-geographical-educatio>.

2. Западно-Казахстанский государственный университет: история становления и развития. – Уралск: РИО ЗКГУ, 2002.
3. Терещенко Т.А., Габдулина З.М. География и географическое образование в Казахстане: прошлое, настоящее, будущее // Материалы Международной научно-практической конференции «Теоретические и прикладные проблемы географии» часть 1 (9-10 июня). – Астана, 2014. – С.72-76.
4. Горбанев В.А. Географическая наука в условиях глобализации как важнейшая составляющая реформирования географического образования в России / Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора географических наук. – Пермь, 2010.
5. Годовые отчеты кафедры географии за 2014-2017 годы.

УДК 517.977

Уланов Б.В.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уралск, Казахстан*

УПРАВЛЕНИЯ, ПОНИЖАЮЩИЕ ДИНАМИЧЕСКИЙ ПОРЯДОК УПРАВЛЯЕМОГО ПРОЦЕССА

В работе используются терминология и математический аппарат, широко известные в математической теории управления динамическими объектами (см, например [1, 2]).

В работе для нелинейного динамического объекта с n -мерным вектором состояния (объект описывается системой n скалярных дифференциальных уравнений первого порядка, т.е. объект и протекающий в нем процесс (изменение вектора состояния объекта) имеют динамический порядок n) строится скалярное управление, позволяющее при выполнении формулируемых в работе условий сводить изучение изменения вектора состояния объекта к исследованию некоторого объекта и протекающего в нем процесса с пониженным динамическим порядком (а именно, как это следует из формулируемых далее утверждений, сводить изучение изменения вектора состояния объекта к исследованию некоторого объекта и протекающего в нем процесса с динамическим порядком $n - 1$ и далее через некоторое время – с динамическим порядком $n - 2$ и т.д. до наступления момента времени, с которого свойства n -мерного вектора состояния исходного динамического объекта определяются скалярным дифференциальным уравнением 1-го порядка (в этом случае можно сказать, что динамический порядок процесса в исходном объекте стал равен 1).

Рассмотрим нелинейный динамический объект с дифференциальным уравнением в векторной форме

$$\dot{x} = f(x, u, t), \quad t \geq t_0, \quad (1)$$

где $x = (x_1, \dots, x_n)^T \in R^n$ — состояние, $u \in R$ — управление. Далее применяем обозначения:

$$x'_j = (x_1, \dots, x_j)^T, \quad |x|_j = (|x_1|, \dots, |x_j|)^T, \quad \|x\|_j = \sum_{i=1}^j |x_i| \quad \text{для } j = 1, \dots, n; \quad \|x\| = \|x\|_n; \quad \text{далее}$$

возможно опущение аргументов функций после того, как аргументы указаны.

Будем предполагать, что выполняется следующее условие [3]:

1) правая часть в (1) имеет следующую структуру: $f = (f_1, \dots, f_n)^T$,
 $f_i = f_i(x'_{i+1}, t) = g_i(x'_i, t) + h_i(x'_i, t)x_{i+1}$, $i = 1, \dots, n$, где $x_{n+1} = u$; g_i и h_i — непрерывные функции своих аргументов, причем g_i и h_i точно неизвестны, известно лишь, что для g_i и h_i имеют место оценки:
 $|g_i(x'_i, t)| \leq a_i(x'_i)\|x\|_i$, $0 < b^-_i(x'_i) \leq |h_i(x'_i, t)| \leq b^+_i(x'_i)$ для $\forall x'_i \in R^i$ и $\forall t \geq t_0$, $i = 1, \dots, n$, где a_i, b^-_i, b^+_i — известные непрерывные функции.

Задача состоит в синтезе управления $u = u(x, t)$, $t \geq t_0$, $u(0, t) \equiv 0$, при котором нулевое решение (1) асимптотически устойчиво по x .

При неточно известных правых частях систем дифференциальных уравнений, описывающих объект управления, и (или) при высоком порядке систем уравнений для решения сформулированной задачи эффективно применение подхода из [4], позволяющего при использовании разрывных управлений понизить размерность задачи (понижить динамический порядок управляемого процесса) на число, равное размерности управления.

В данной работе синтезируется непрерывное (это свойство может оказаться важным при реализации алгоритма) скалярное управление таким образом, что при любой размерности объекта

задача управления сводится к задаче размерности 1 – нахождению управления, стабилизирующего динамический объект, описываемый дифференциальным уравнением первого порядка.

С целью решения задачи в развитие результатов [5, 6] предлагается следующий алгоритм синтеза u :

$$u = u_0, \quad u_i = \mu_i k_i(x'_{n-i}), \quad i = 0, \dots, n-1$$

$$\dot{\mu}_i = \begin{cases} -\alpha_i \xi_i(x'_{n-i}) \operatorname{sgn} s_i & \text{при } |\mu_i| \leq 1; \\ -\alpha_{i\mu} \operatorname{sgn} \mu_i & \text{при } |\mu_i| > 1, \end{cases} \quad (2)$$

где $s_i = x_{n-i} - u_{i+1}$, $i = 0, \dots, n-2$; $\mu_{n-1} = \operatorname{sgn} x_1$; $|\mu_i(t_0)| \leq 1$, $i = 1, \dots, n-2$; $\mu_0(t_0) = -\operatorname{sgn} s_0(t_0)$, если $s_0(t_0) \neq 0$, и $|\mu_0(t_0)| \leq 1$, если $s_0(t_0) = 0$. В (2) $\mu_i \in R$, $\alpha_i \in R$, $\alpha_{i\mu} \in R$, $k_i: R^{n-i} \rightarrow R$, $\xi_i: R^{n-i} \rightarrow R$; в (2) числа α_i , $\alpha_{i\mu}$ и непрерывные отображения k_i и ξ_i подлежат определению.

(1) — (2) образуют замкнутую систему S , описываемую дифференциальными уравнениями с разрывной правой частью. Решение $(x(t), \mu(t))$, где $\mu(t) = (\mu_0(t), \dots, \mu_{n-2}(t))$, системы S понимаем в смысле [7]. Локальное существование решений S следует из результатов [7]. Далее рассматриваем только решения с начальными значениями для $\mu(t_0)$, указанными в (2); такие решения S называем V -решениями. Такое ограничение на $\mu(t_0)$ связано с возможностью продолжения решения на $[t_0, \infty)$.

Структуру $k_i(x'_{n-i})$ выберем в следующем виде:

$$k_i(x'_{n-i}) = c_i(x'_{n-i}) + d_i(x'_{n-i})|x|_{n-i}, \quad (3)$$

где $c_i: R^{n-i} \rightarrow R$, $d_i = (d_{i1}, \dots, d_{in-i})$, $d_{ij}: R^{n-i} \rightarrow R$, $i = 0, \dots, n-1$ и $j = 1, \dots, n-i$.

Потребуем выполнение для правых частей в (2), (3) следующих условий 2) и 3):

2) $c_i \in C^1(R^{n-i})$, $d_{ij} \in C^1(R^{n-i})$, $i = 0, \dots, n-1$ и $j = 1, \dots, n-i$ (выбор k_i в виде (3) и требование условия 2) связаны с тем, что для конкретных объектов может оказаться удобным выбирать k_i в виде многочлена от координат вектора $|x|_{n-i} = (|x_1|, \dots, |x_{n-i}|)^T$, поэтому k_i , в общем случае, не будет являться непрерывно дифференцируемой всюду по всем аргументам функцией). Далее обозначаем значения u_i и s_i вдоль решения $(x(t), \mu(t))$ через $u_i(t)$ и $s_i(t)$. В силу (2), (3) и условия 2) $u_i(t)$, $i = 0, \dots, n-1$, и, следовательно, $s_i(t)$, $i = 0, \dots, n-2$, — абсолютно непрерывные функции. Кроме того, $|k_i(x'_{n-i})| \leq p_i(x'_{n-i})\|x\|_{n-i}$ для $\forall x'_{n-i} \in R^{n-i}$, где $p_i: R^{n-i} \rightarrow R$ — непрерывное отображение, $i = 0, \dots, n-1$.

3) $\alpha_i > 0$, $\alpha_{i\mu} > 0$, $\alpha_i \xi_i(x'_{n-i}) \geq \beta_i = \operatorname{const} \geq \alpha_{i\mu}$ для $\forall x'_{n-i} \in R^{n-i}$ (при условии 3) для $\forall V$ -решения будет $|\mu_i(t)| \leq 1$ при $t \geq t_0$, и согласно [5] $|\dot{\mu}_i(t)| \leq \alpha_i \xi_i(x'_{n-i}(t))$ при почти всех $t \geq t_0$, $i = 0, \dots, n-1$.

Алгоритм (2), (3) построен так, что для V -решения $(x(t), \mu(t))$ системы S возможно выполнение следующего у т в е р ж д е н и я A : существует t_* , такое, что для $i = 0, \dots, n-1$ функция $x'_{n-i}(t)$ при $t \geq t_*$ является решением уравнения вида

$$\dot{x}_{n-i} = (f_1, \dots, f_{n-i-1}, \bar{f}_{n-i})^T, \quad (4)$$

где $\bar{f}_{n-i} = \bar{f}_{n-i}(x'_{n-i}, t) = \bar{g}_{n-i}(x'_{n-i}, t) + \bar{h}_{n-i}(x'_{n-i}, t)u_i(t)$, $\bar{g}_{n-i}$ и $\bar{h}_{n-i}$ — непрерывные функции; причем $|\bar{g}_{n-i}| \leq |\bar{g}_{n-i}| + \frac{\delta_{i-1}|h_{n-i}|\|x\|_{n-1}}{1-\delta_{i-1}}$ и $\frac{|h_{n-i}|}{1+\delta_{i-1}} \leq |\bar{h}_{n-i}| \leq \frac{|h_{n-i}|}{1-\delta_{i-1}}$ для

$\forall x_{n-i} \in R^{n-i}$ и $\forall t \geq t_0$, где δ_{i-1} удовлетворяют условию:

$$4) 0 < \delta_i = \operatorname{const} < 1, \quad i = 0, \dots, n-2; \quad \delta_{-1} = 0.$$

Выполнение утверждения A можно интерпретировать в соответствии со структурой уравнений (4) как понижение динамического порядка управляемого процесса. Такое понижение динамического порядка, как

видим, достигается искусственным введением управлений u_i ($i = 1, \dots, n-1$), которых в исходной задаче управления не было (в исходной задаче имеется управление u , которое в алгоритме (2), (3) обозначается $u = u_0$). При этом, как увидим из доказанных свойств системы S , управление $u = u_0$ вводит в динамике процесса управление u_1 , затем управление u_1 вводит управление u_2 и т. д., управление u_{n-2} вводит управление u_{n-1} . Управление u_i функционирует в управляемой системе (4), описываемой системой дифференциальных уравнений порядка $n-i$ ($i = 0, \dots, n-1$), так что происходит понижение динамического порядка управляемого процесса.

Для формулировки результатов исследования обозначим через $G \subset R^n$ такое множество, что для $\forall \bar{x} \in G$ и $\forall \bar{t} \geq t_0$ для $i = 1, \dots, n-2$ решение уравнения (4) (при любой правой части с оценками из утверждения A и при $u_i(t) = \mu_i(t)k_i(x'_{n-i}(t))$ с любой абсолютно непрерывной на $[t_0, \infty)$ функцией $\mu_i(t)$ такой, что $|\mu_i(t)| \leq 1$ на $[t_0, \infty)$)

$\bar{x}'_{n-i}(t)$ с начальным условием $\bar{x}'_{n-i}(\bar{t}) = \bar{x}'_{n-i}$ определено на $[\bar{t}, \bar{t} + 2/\beta_i]$, где β_i из условия 3).

Введем также условия 5) и 6):

5) нулевое решение уравнения (4) при $i = n-1$ (при любых $\bar{g}_1$ и $\bar{h}_1$ с оценками из утверждения A) и $u_{n-1}(t) = k_{n-1}(x_1(t)) \operatorname{sgn} x_1(t)$ асимптотически устойчиво в целом;

6) $0 \in W \subset G$, где $0 \in R^n$, W – открытое множество.

Имеет место следующая теорема, на основе которой следует проводить выбор свободных чисел и функций в алгоритме (2), (3). (Далее обозначаем $|v| = (|v_1|, \dots, |v_k|)$ для вещественной вектор-строки $v = (v_1, \dots, v_k)$.)

Теорема. Пусть выполняются условия 1) – 4) и пусть при $i = 0, \dots, n-2$ выполняются соотношения: $\Delta_i = \operatorname{const} > 0$,

$$\frac{b_{n-i}^- k_i \operatorname{sgn} h_{n-i}}{1 + \delta_{i-1}} \geq a_{n-i} \|x\|_{n-i} + \frac{\delta_{i-1} b_{n-i}^+ \|x\|_{n-i}}{1 - \delta_{i-1}} + \alpha_{i+1} \xi_{i+1} p_{i+1} \|x\|_{n-i-1} + (|\operatorname{grad} c_{i+1}| + |d_{i+1}| + \sum_{j=1}^{n-i-1} |x_j| \cdot |\operatorname{grad} d_{i+1,j}| + \delta_i q_{n-i-1}) m_{n-i-1} + \Delta_i \|x\|_{n-i} \quad \text{для } \forall x'_{n-i} \in R^{n-i}, \quad (5)$$

здесь

$$m_{n-i-1} = m_{n-i-1}(x'_{n-i}) = (a_1(x_1) \cdot |x_1| + b_1^+(x_1) \cdot |x_2|, \dots, a_{n-i-1}(x'_{n-i-1}) \cdot \|x\|_{n-i-1} + b_{n-i-1}^+(x'_{n-i-1}) \cdot |x_{n-i}|)^T,$$

а также здесь и далее слагаемое с множителем α_{i+1} при $i = n-2$

опускается, $q_{n-i-1} = (1, \dots, 1)$ – $(n-i-1)$ -вектор-строка,

$$\xi_i \geq a_{n-i} + \frac{b_{n-i}^+(p_i + \delta_{i-1})}{1 - \delta_{i-1}} + \alpha_{i+1} \xi_{i+1} p_{i+1} + (|\operatorname{grad} c_{i+1}| + |d_{i+1}| + \sum_{j=1}^{n-i-1} |x_j| \cdot |\operatorname{grad} d_{i+1,j}| + \delta_i q_{n-i-1}) w_{n-i-1} \quad \text{для } \forall x'_{n-i} \in R^{n-i}, \quad (6)$$

где

$$w_{n-i-1} = w_{n-i-1}(x'_{n-i}) = (a_1(x_1) + b_1^+(x_1), \dots, a_{n-i-1}(x'_{n-i-1}) + b_{n-i-1}^+(x'_{n-i-1}))^T;$$

$$2/\alpha_i < \delta_i. \quad (7)$$

Тогда для всякого V -решения $(x(t), \mu(t))$ системы S , продолжимо го

на $[t_0, \infty)$, либо $\|x(t)\| \rightarrow 0$ при $t \rightarrow \infty$, либо выполняется утверждение A .

Пусть, кроме того, выполняется условие 5). Тогда: а) для любого V -решения $(x(t), \mu(t))$, продолжимого на $[t_0, \infty)$, $\|x(t)\| \rightarrow 0$ при

$t \rightarrow \infty$; б) если для V -решения $(x(t), \mu(t))$ будет $x(t) \in G$ на

полуинтервале его существования, то этот полуинтервал совпадает с $[t_0, \infty)$.

Пусть в дополнение к перечисленным условиям выполняется условие 6). Тогда для $\forall \rho > 0 \quad \exists \delta > 0$: V – решение $(x(t), \mu(t))$, для

которого $\|x(t_0)\| < \delta$, определено на $[t_0, \infty)$ и $\|x(t)\| < \rho$ при $t \geq t_0$.

Условия 1) – 4) и неравенства (5) – (7) позволяют обеспечить то, что для всякого V -решения системы S либо $\|x(t)\| \rightarrow 0$ при $t \rightarrow \infty$, либо $\exists t_*$: выполняются неравенства $|s_i(t)| \leq \delta_i \|x(t)\|_{n-i}$ при $t \geq t_*$, $i = 0, \dots, n-2$, на основе которых убеждаемся в выполнении утверждения A ; причем исходная задача размерности n (управление объектом (1)) сводится к задаче размерности 1 – выбору $u_{n-1} = k_{n-1}(x_1) \operatorname{sgn} x_1$, стабилизирующего нулевое решение уравнения 1-го порядка (т.е. сводится к задаче о выполнении условия 5)).

На основе приведенных результатов можно сделать следующий вывод. Если выполняется условие 1) и h_i имеет при всех значениях аргументов известный постоянный знак (для каждого $i = 1, \dots, n$), то выбором свободных чисел и функций в алгоритме (2), (3) (выбирая в такой последовательности: α_i ($i = 0, 1, \dots, n-2$); затем k_{n-1} , k_{n-2} , ξ_{n-2} , k_{n-3} , ξ_{n-3} и т.д.; затем $\alpha_{i\mu}$) можно выполнить условия 2) – 5) и неравенства (5) – (7); причем, если a_i , b_i^- , b_i^+ – постоянные функции (этот случай с постоянными a_i , b_i^- , b_i^+ и алгоритмом типа (2), когда динамический объект (1) является линейным, исследован в [8]), то, как показано в [8], k_i и ξ_i можно выбирать так, что $c_i \equiv 0$ и d_{ij} , p_i , ξ_i – постоянные функции (в этом случае $G = R^n$ при любом n и, значит, условие 6) гарантированно выполнено); случай, когда a_i , b_i^- , b_i^+ – постоянные функции и когда динамический объект (1) является линейным, но с алгоритмом, отличным от (2), исследован в [9].

Приведем уравнение линейного динамического объекта и алгоритм синтеза скалярного управления из [9]: дифференциальное уравнение линейного динамического объекта в векторной форме имеет вид

$$\dot{x} = A(t)x + b(t)u, \quad t \geq t_0,$$

где $x = (x_1, \dots, x_n)^T \in R^n$ — состояние, $u \in R$ — управление. Предполагаем, что матрицы-функции $A(t)$ и $b(t)$, элементы которых – измеримые относительно меры Лебега и изменяющиеся почти всюду на $[t_0, \infty)$ в известных ограниченных пределах функции, имеют следующую структуру: $A(t) = (a_{ij}(t))$, $a_{ij}(t) \equiv 0$ при $t \geq t_0$ для $i =$

$= 1, \dots, n-2$ и $j = i+2, \dots, n$; $b(t) = (0, \dots, 0, a_{n,n+1}(t))^T$. В [9] управление u синтезируется по алгоритму:

$$u = u^0, u^i = \mu^i \sum_{j=1}^{n-i} c_j^i |x_j|, \quad i = 0, 1, \dots, n-1;$$

(8)

$$\tau^i \dot{\mu}^i + \mu^i = -\operatorname{sgn} s^i, \quad s^i = x_{n-i} - u^{i+1} + \delta^i |u^i| \operatorname{sgn} \mu^i, \quad i = 0, 1, \dots, n-2; \quad \mu^{n-1} = \operatorname{sgn} x_1.$$

В алгоритме (8) числа $c_j^i, \tau^i (> 0)$ и $\delta^i (> 0)$ подлежат определению. Алгоритм (8) построен таким образом, чтобы в замкнутой системе возникал скользящий режим.

Список литературы

1. Справочник по теории автоматического управления / Под ред. А.А. Красовского. – М.: Наука, 1987. – 712 с.
2. Афанасьев В.Н., Колмановский В.Б., Носов В.Р. Математическая теория конструирования систем управления. – М.: Высшая школа, 1989. – 448 с.

3. Уланов Б.В. О стабилизации нелинейных динамических объектов // Известия вузов. Математика. – 1987. – № 7. – С. 79-81.
4. Уткин В.И. Скользящие режимы в задачах оптимизации и управления. – М.: Наука, 1981. – 368 с.
5. Уланов Б.В. Применение координатно-параметрических и параметрических обратных связей в задачах управления динамическими системами, подверженными параметрическим и внешним воздействиям / Автореф. дис. канд. физ.-мат. Наук. – М., 1982. – 21 с.
6. Уланов Б.В. О синтезе систем управления с динамическим регулятором параметров координатного управления // В сб.: Тезисы докл. VIII респ. конф. по матем. и мех. Ч. 2. – Алма-Ата: Казахский государственный университет им. С.М. Кирова, 1984. – С.166.
7. Филиппов А.Ф. Дифференциальные уравнения с разрывной правой частью // Матем. сб. – 1960. – Т. 51(93). – № 1. – С. 99–128.
8. Уланов Б.В. К теории стабилизации нестационарных объектов // Деп. в КазНИИНТИ. – 18.11.1986. – №7857. – 9 с.
9. Уланов Б.В. К стабилизации нестационарных динамических объектов // Дифференциальные уравнения. – 1987. – № 9. – С. 1539–1543.

ӘОЖ 556.552 (574)

Усиев Е.Т., Газизова Л.Н., Құрмекеш Ә.Д.
*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

БАРБАСТАУ ӨЗЕНІНІҢ СУ ҚОЙМАСЫНДАҒЫ АУЫР МЕТАЛЛДАР ҚҰРАМЫ

Көктемгі уақыттарда гидрологиялық режимдерінің және су температурасының көтерілуімен сипатталады. Ауа температурасының көтерілуімен қатар (наурыз айының үшінші декадасында – сәуір айының бірінші декадасында) су қоймаға су тамшылары да түседі. Бұған себеп су температурасының көтерілуімен бірге ерте көктемдегі су келуінің және су көлемінің көтерілуімен түсіндіріледі. Су қойма орналасқан аймақтың қысқы қалдықтары жеткілікті мөлшерде түседі, сондықтан сәуір айының бірінші декадасында су тамшыларының түсуі тездетіледі және бірінші декаданың соңында су температурасының тез көтерілуі байқалады. Бұл уақытта су температурасының көтерілуі жалғаса береді (15⁰С). Сондықтан мұндай биологиялық процесстер балықтардың көшіп-қонуы сияқты, уылдырықтауы, үйірленуі, өндіргіштер және жас шабақтар, су омыртқасыздарының дамуы жылдың осы қатарында және әсіресе су температурасының көлемімен негізгі режимдеріне байланысты дамиды.

Маусым айының бірінші және тамыз айының үшінші декадасында су температурасы ең жоғарғы көрсеткішке жақын, мейлінше жоғарылайды, және су қоймадағы су көлемі бірнеше есеге 8см дейін мезгіл соңында төмен түседі. Жылдың жаз уақыты бойына балдырлардың және судағы еріген оттегіні төмендететін жоғарғы су өсімдіктерінің көптеп дамуы жүреді.

Тамыз айының үшінші декадасында тамызбен қараша айлары аралығында су қоймадағы судың көлемімен су температурасының төмендеуі және мезгіл соңында су горизонттары 11см төмендейді. Бұл қатарда өсімдіктестес және жәндік организмдердің тіршілік циклдері су қойманың қолайсыздығынан жойыла бастайды. Нәтижесінде су түбі топырағы түбіне қарай көптеген азықтық су түбі организмдері болып табылатын органикалық детриттер қаза бастайды. Су қоймадағы судың температуралық және газдық режимдері су қойма өкілдерінің тіршілігі үшін жәйменен жәйлі жағдайға тұрақтана бастайды..

Жыл қатарындағы қысқы мезгілдерде судың көлемімен температурасы тұрақты. Қар ретінде қалдықтар жиынтығы жинала бастайды. Қардың тұрақтауы көбінесе желтоқсан айының басында және ақпан айының соңында тұрақтанады.

Барбастау өзенінің су қоймасындағы орташа су минералдануы 901,23мг/л құрады.

Белгілі оқымысты О.А. Алекинаның классификациясымен келісе отырып Шалкар көлінің суы ең жоғарғы минералданған – төртінші тобына кіреді.

Табиғи сулардың рН 6,5 – 8,5 бірлік шамасында ауытқиды. Тек қатты ластанған аудандарда немесе химиялық өндірістер (қышқыл) бұл көрсеткіш шамасынан ауытқуы мүмкін.

рН 6,5 ден 3,0 дейін төмендеуі байқалса күкірт қышқылы, органикалық қышқылдар және көмірқышқыл газдар қатысуымен болуы түсіндіріледі. рН 8,5 – 10,5 аралығында көтерілуі көп жағдайда гидрокарбонат және карбонат натрия (содалар) қатысуымен түсіндіріледі.

Су қойма суының рН маңызы 8,30 құрады және балық шаруашылық маңызы бар су қойма қатарына кіретіні анықталды.

Су қоймадағы нитраттар концентрациясы 5,66мг/л тең болды. Мем стандартқа сай иондар нитратының концентрациясы 45мг/л сай келді. Нитраттар концентрациясының анықталған маңызы жіберілген мөлшерден асқан жоқ.

Барбастау өзені су қоймасының суы гидрокорбанаттардың үлкен концентрациясын құрады. Судағы бұл концентрациядағы оның құрамы және әлсіз құрғақ ортада анықтайды.

Барбастау өзені суының органикалық заттар 2,72мг/г құрайды. Бұл көрсеткіш жіберілетін рауалды мөлшерден төмен көрсеткіште.

Барбастау өзені су қоймасы суындағы пестицидтердің құрамы (ДДТ, ГХЦГ) және су қойма суындағы мұнай өнімдерінің маңызы онша белгілі түрде байқалмады.

Мыс – мыс қалдықтары су ортасында негізгі үш формадан тұруы мүмкін: өлшенбелі, коллоидті және ерітілген.

Табиғи суларда ерітілген күйдегі мыс 65-81% шамасында табылып отырады. Қалдық және жағалау суларында жалпы мыс көлемінен органикалық және бейорганикалық коллоидтармен 40-60% шамасында болады.

Ерітілген мыс формасының құрамы ластанбаған таза тұщы суларда 0,5 ден 1,0мкг/л дейін шамасында ауытқиды, қала аудандарындағы суларда 2 мкг/л шамасына дейін ауытқиды. Маңызды ең көптеп жинақталатын аудандарға (500-2000мкг/л) таулы аймақтардың аудандары сипатталады.

Мыс тұщы су балықтары үшін басқа ауыр металдар қатарына қарағанда улы болып келеді. Оның маңызы LC_{50} орта жағдайына байланысты 0,017-1,0мг/л. шамасында ауытқиды. Ионды мыс (Cu^{2+}) және ионданған гидроксидтер ($CuOH^+$ и $Cu_2OH_2^{2+}$) басқа мыс қосылыстарына қарағанда улы болып келеді.

Қорғасын – табиғи сулардағы қорғасынның көшіп-қону және таралу ерекшеліктері қарқынды тұнатын және кешенді органикалық және бейорганикалық лигандар болып келеді.

Жылға суларында қорғасынның жалпы саны өлшенген формамен байланысты 45% шамасында болады. Есептеулердің көрсетуінше, ауыстырмалы ионды ауыстырмалы қорғасын формалары 80% шамасында $PbCO_3$ құрайды, ал қалған бөлігі Pb^{2+} және $Pb(OH)^+$ кіреді

Ластанбаған суларда ерітілген қорғасынның құрамы 3мкг/л аспайды. Сондай ақ үлкен мөлшердегі құрамының жинақталуы жол және қалаға жақын аймақтардағы бензин жағатын аудандарда көптеп байқалуы мүмкін.

Сол уақыттарда ағынды бұлақ суларының түсуі қоршаған орта суларында 500мкг/л болуы мүмкін.

Теңіздік тұщы сулы балықтардың түріне қорғасындардың жинақталуы, ереже бойынша белгісіз күйде болады. Сондықтан қорғасын адам өмірі үшін ресурстарды және азықтық тағамдарды пайдалануда қауіпсіз.

Қорғасын концентрациясы 0,5-1,0мг/л шамасы кезінде, балықтар үшін LC_{50} 96 сағатты құрайды. Нитраттардың ұзақ уақытқа дейін әсер етуінен хроникалық эффект 8мкг/л шамасында концентрация кезінде пайда болады.

Цинк – судағы рН 6,7 шамасы кезінде суда қос формада, кешенді топтастыру үшін органикалық заттармен бірге және өлшемді минералды коллоидтармен сорбции үшін жеткілікті.

Негізгі зерттеудегі өзеннің мәліметтері бойынша цинк қатты өлшенбелі бөліктермен байланысты 10-78% дейін жалпы көлемнен (3-60мкг/л) шамасында құралады. Ерітілген цинктің құрамы ластанбаған тұщы су жүйелерінде 0,5 ден 15мкг/л дейін шамасында ауытқиды. Су жүйелері үшін ең жоғарғы құрамы болып сипатталатын 100мкг/л асыратын тек өндірістік аймақтар бар жерлер. Өзендерде және рудниктар әсер етуші цинктің жинақталуы 3000мкг/л асады.

Мыс және ртуть цинкқа қарағанда балықтар үшін едәуір улы болып келді. LC_{50} (48-96 сағ.) балықтар үшін цинк 0,5-5,0мг/л, физико-химиялық және биологиялық факторлар ортасын 0,09-100мг/л дейін кеңейту керек. Балықтар үшін цинктің улылығы судың қоршаған ортаның температурасына байланысты болып келеді.

Кадмий - бұл литофильді және халькофильді элемент болып табылады. рН шамасында табиғатта гидролиздер ретінде байқалатын. Cd^{2+} барлық уақытта да қос қосымшалау ретінде рН 8 көрсеткішіне дейін қатысады, егер – отыратын аниондар болмаса, рН 9 гидролиздену, бірліктену көрсеткішінде $Cd(OH)^+$ байқалады. Аниондар қатысуымен иондардың отыруы Cd^{2+} өлшенбелі бірліктер ретінде жинақталуы мүмкін.

Тұщы судағы кадмийдің жалпы құрамы 0,29 ден 0,55мкг/л шамасында ауытқиды. 80% жоғарғы бөлігі еркін иондар бөлігіне кіреді Cd^{2+} және кішкене бөлігі – $CdCl^+$ көрсеткішіне.

Өткір токсикалық кадмидің табалдырығы (LC_{50} 96сағ.) 0,09 ден 105мг/л дейін тұщы су үшін ауытқиды.

Кадмиймен адамдардың уланған жағдайындағы нәтижеде жұқтырған балық немесе суды тұтынуынан себепші болады. Бұл стандарттардың ізімен кадмия құрамы бар балықты тұтыну >мг/кг құрғақ салмағына тең келеді.

Ауыр металлдар құрамы төмендегі кестеде анық көрсетілген (кесте 1, 2) және олардың концентрациясы рауалды мөлшерден аспайды, сонда-ақ су қойма өндіріс аймағынан, мұнай өндірісінен, магистралды жолдардан бірнеше км қашық орналасқан, және су қойманың балық шаруашылық маңызы өте жоғары деуге болады.

1 кесте – 2017 жылдың мәліметтері бойынша Барбастау өзенінің гидрохимиялық режимі

Күндер	рН	Ерітілген газдар, мг/дм ³		Биогенді қосылыстар, мг/дм ³				Органикалық заттар, мг/дм ³	Судың минералдануы, мг/дм ³
		CO ₂	O ₂	NH ₄ ⁺	NO ₂ ⁻	NO ₃ ⁻	PO ₄ ³⁻		
Көктем	7,71	Отс.	11,9	0,24	0,243	9,51	0,007	2,72	901,23
ПДК	6,5-8,5	-	<4	0,5	3,3	45	0,050	5	-

Күзде	7,81	Отс.	11,3	0,35	0,251	10,01	0,015	4,19	987,32
ПДК	6,5-8,5	-	<4	0,5	3,3	45	0,050	5	-

2 кесте – 2017 жылдың мәліметтері бойынша Барбастау өзенінің токсикологиялық заттардың орташа концентрациясы

Күндер	Ауыр металлдар, мкг/дм ³					Пестицидтер, мкг/дм ³		Мұнай көмірсулары, мг/дм ³
						ДДТ (метаб.)	ГХЦГ (изомерлер)	
	Cu	Zn	Pb	Cd	Cr (VI)			
Көктем	іздері	іздері	0,001	іздері	0,001	іздері	іздері	0,0001
ПДК	0,01	0,001	0,03	0,005	0,05	0,1	0,004	0,050
Күзде	0,0006	0,001	0,002	0,0001	0,002	іздері	іздері	0,0002
ПДК	0,01	0,001	0,03	0,005	0,05	0,1	0,004	0,050

ӘОЖ 371.3911.2

Утебалиева Б.Н.

Белес жалпы білім беретін мектебінің балабақша кешені,
Белес а., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ГЕОГРАФИЯСЫ ПӘНІ БОЙЫНША МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ЖОБАЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАРДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Еңбек нарығына бәсекелестік заманында әрбір тұлғаның білім сапасын арттыру, алған білімін күнделікті өмірде қолдана білу қабілетін дамыту заманауи мектеп алдыда тұрған өзекті мәселе болып отырғаны сөзсіз. Ғылым мен техниканың дамыған уақытында адамның білімі мен біліктілігі еліміздің бәсекеге қабілеттілігінің ең басты көрсеткішіне айналып отыр. Қай заманда болса да өркениеттің дамуы интеллектуалдық шығармашылық қабілеттің негізінде іске асатыны белгілі. Мектеп оқушыларының интеллектуалдық шығармашылық қабілеттерінің дамуы және шыңдалуы үшін пәндік олимпиадалар, интеллектуалдық ойындар, пікірталастар (дебат), семинарлар, конференциялар және жобалық жұмыстар жүргізу тұлғаны дамытудың заманауи құралдары болып табылады. Ғылыми жаратылыстану пәндері сабақтарында жобалық тапсырмаларды қолдану бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастырудың құралдарының бірі болып саналады. Жоба – пәнаралық және шығармашылықпен кіріктірілген бағдарлы жұмыс түрі. Қазіргі кезде мектеп тәжірибесінде қолданылып жүрген жобалау әдісі пәндік білімнің мақсат, міндеттеріне сәйкес табиғаттың, қоршаған ортаның, өмірдің заңдылықтарын зерделеуде мәселені өзінше жоба ретінде жоспарлап шешімін табу жолдарын іздестіреді. Бұл әдістің оқу үдерісі барысындағы ерекшелігі оқушының өз жобасын құрып, шығармашылықпен айналысуында. Жобалау әдісі ең алғаш XX ғасырдың басында АҚШ-ының ауылшаруашылық мектептерінде жүзеге асырыла бастаған. Бұл әдістің негізі американдық ғалымдар Д. Дьюи, У. Килпатрик, Э. Торндайк идеяларынан алынған. Ғылыми-жаратылыстану циклы пәндері сабақтарында жобалық тапсырмаларды пайдаланудың мақсаты – оқушылардың оқудағы белсенділіктерін арттыру, оқу-танымдық білік және дағдыларын қалыптасуына көмектесу, оқу еңбегінің тиімді білік және дағдыларын меңгеру, сұрақтар мен тапсырмаларды орындау, табиғи нысандарды бақылау мен тәжірибелер жүргізу барысында өздерін үнемі шыңдау арқылы, беттерінше жаңа білім алады, пәндер бойынша жобалық тапсырмаларды орындауға арналған әдебиеттерді зерделеу барысында білімдерін толықтырады және тереңдетеді. Оқушыларды жобалық және зерттеу әрекетіне үйрету барысында қойылатын міндеттер төмендегідей болуы мүмкін:

- оқушылардың танымдық қызығушылықтарын дамыту;
- шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру және дамыту;
- проблема қою және оны шешудің тәсілдері мен жолдарын табу біліктері мен дағдыларын дамыту;
- оқуға және өздігінен ізденуге ынталандыруға жағдай жасау;
- білім алушылардың өз әрекеттеріне, қабылдаған шешімдеріне жеке (тұлғалық) жауапкершілік сезімін, өзін-өзі бағалаудың негізін қалау;

- тұлғаның бойында коммуникативтік дағдылар қалыптастыру және дамыту;
- білімді күнделікті өмірде қолдана білу дағдыларын қалыптастыру, яғни функционалдық сауаттылықтарын дамыту.

Жобалау әдісі оқушыларға тақырып таңдауда, мәліметтердің дереккөздерін жинауда, презентация және қорытынды жасауда өз бетінше жұмыс істеуге жағдай жасайды. Жобалық жұмысты орындау барысында оқушының бойында өз бетінше жұмыс істеуге қажетті төмендегідей біліктер қалыптасады:

- өзінің қабілеті мен қызығушылығына қарай тақырыпты еркін таңдай алады;
- таңдаған тақырыбына байланысты мақсат-міндеттер қояды;
- мақсат-міндеттеріне қарай жұмыс жоспарын құрастырады;
- алдына қойған мақсатты жүзеге асыру жолдарын іздестіреді;
- тақырыпқа қатысты мәліметтерді жинақтауға, жүйелеуге үйренеді;
- мақсатқа жетуге қатысты орындалатын жұмыстардың әдістерін талдау, салыстыру арқылы, тиімді тәсілді таңдай алады;
- өз ойын, көзқарасын жүйелі, дұрыс және дәлелді жеткізуге дағдыланады;
- өзгелерді тыңдауға үйренеді, олардың айтқандарын ой елегінен өткізіп, сұрақ қоюға, қажет болған жағдайда өз сұрағына жауап беруге және жауабын дәлелдеуге, өз шешімінің дұрыстығына тыңдаушылардың көзін жеткізуге дағдыланады.

Жобалық тапсырмаларды орындау балалардың өзбеттерінше әрекет жасауына, оқуға үйренуіне мүмкіндік береді. Жоба бойынша жұмыс барысында оқушылардың жеке, жұпта, топта, ұжымда жұмыс істеу дағдылары қалыптасады, балалар ақпараттың түрлі көздерінен қажетті деректі таба білуге үйренеді. Ғылыми-жаратылыстану циклы пәндері бойынша жобалық іс-әрекет оқу жылы бойы сабақ барысында және сабақтан тыс уақытта да ұйымдастырылуы мүмкін. Білім беру үдерісінде жобалық іс-әрекетті қолдану сыныптық-сабақтық оқыту жүйесіне елеулі өзгерістер енгізеді, сонымен қатар жобалық тапсырмалар басқа әдіс-тәсілдермен және технологиялармен қатар қолданылады. Бұл жағдайда оқушылар жаңа материалды меңгеру және күнделікті өмірде (тәжірибеде) қолдану үшін шағын жобалар орындайды. Сонымен бірге сабақтан тыс уақытта орындалатын жобалық іс-әрекетпен айналысқысы келетін оқушыларға арналған жобалық жұмыс сабақ барысында бастау алады және басталған жұмыс сабақтан тыс уақытта аяқталады. Бұл жағдайда жобамен жұмыс істеу балалардың нақты білім саласы бойынша көзқарастарын кеңейтуге және тақырыпты тереңдетіп оқуына мүмкіндік береді. Жобалау әдісінің негізінде оқушылардың оқу-танымдық әрекетінің нәтижеге бағытталу идеясы жатыр, практикалық немесе теориялық маңызы бар проблемелерді шешу барысында нәтиже пайда болады. Жобалық тапсырмаларды орындау алты бөлімнен тұрады: 1) зерттеуді жоспарлау; 2) дереккөздермен жұмыс; 3) экспериментті өткізу; 4) мәліметтерді өңдеп талдау; 5) нәтижелерді ұсыну; 6) жобаны басқару. Аталған бөлімдер тарауларға бөлінген, онда келесі нәтижелер күтіледі: дағды немесе ептілік, білу немесе түсіну. Әр тарауда ұйымдастырылған оқытудың бұл мақсаттары мұғалімге өз жұмысын жоспарлауға және білім алушының жетістіктерін бағалауға, сондай-ақ оқытудың келесі кезеңдері туралы оларды ақпараттандыруға мүмкіндік береді.

Тапсырма. Ғылыми-танымдық сала бойынша «География» пәні сабағында «Қазақстанның табиғат зоналары» тақырыбында жобалық тапсырмаларды қолдану.

Сабақтың міндеттері:

1. Әр түрлі ақпарат көздерінің көмегімен өз беттерінше білім алу.
2. Шағын топтарда жұмыс істеу (ақпарат іздеушілер, суретшілер, бағдарлама құрушылар, бейнелеушілер т.б.) оқытудың тұлғаға бағытталған және коммуникативтік дағдыларды қалыптастырушы тәсілдерін қолдану.

3. Мектептің бастауыш сыныптарында «Дүниетану» пәні және 6, 7- сыныптарда «География» пәні сабақтарында қолдануға болатын «Табиғат зоналары» слайд-жобасын әзірлеу. Типтік оқу бағдарламада «Қазақстанның табиғат зоналары» тақырыбын оқуға 5 сағат бөлінген. Өте қызықты тақырып, аталған тақырып бойынша әр түрлі ақпарат көздерінде материал көп, алайда берілген уақытта толық зерделеп шығу мүмкін емес. Осы жағдайда жобалық іс-әрекет арқылы аталған тақырыпты толық және қызықты формада оқып шығуға мүмкіндік бар. Жобаны жүзеге асырудың кезеңдері:

1. Уәждемелік – оқушылардың көңілін қызықты жұмысқа бағыттау, мұғалім оқушыларға жоба тапсырмасының мақсатын және оның аяқталу нәтижесін нақты түсіндіруі тиіс.

2. Жобалық тапсырманың орындалуын жоспарлау.

3. Жұмыс топтарын құру.

- сыныпты топтарға бөлу, топ мүшелерінің атқаратын қызметін белгілеу;
- тапсырманы орындауға қажетті дидактикалық материалдарды (қосымша әдебиеттер, альбомдар, карталар т.б.) және техникалық құралдарды дайындау.

4. Жобалық тапсырманы орындау (зерттеушілік іс-әрекет):

- ақпарат іздеу;
- алынған ақпаратты өңдеу;
- жинақталған ақпаратты топ мүшелеріне ұсыну, талқылау;
- іріктелген ақпаратты жүйеге келтіру;
- жобаның слайдтарын әзірлеу;

- жобаны қорғау;
- жоба тапсырмалары мақсатының орындалу дәрежесін талқылау (пікірталас).

Тапсырма. Картографиялық дереккөздерді талдау арқылы туған өлкенің аумақтық құрылымын зерделеу (зерттеушілік жоба).

Мақсаты: туған өлкенің аумақтық құрылымын зерделеу. Қаланың/ауылдың жекелеген бөліктері атқаратын шартты қызметтерінің айырмашылығын, өзара қарым-қатынасын анықтау. Өнеркәсіптік кәсіпорындардың, ішкі көліктің, өлкенің автомобиль және темір жол торабының орналасу жүйесін және олардың өлкенің экономикасына тигізетін әсерін сипаттау. Қаланың/ауылдың орналасуының жоспарлану тиімділігі туралы, яғни өнеркәсіп, тұрғын, рекреациялық аймақтардың орналастырылуына (географиялық, экономикалық, экологиялық тұрғыдан) қорытынды жасау. Экономикалық және экологиялық жағдайды ескере отырып, қаланың/ауылдың жоспарлануы бойынша өз жобасын ұсыну.

Қазіргі кезеңдегі білім беру ісінің негізгі нысаны – жас ұрпақтың біліктілігін қалыптастырып қана қоймай, олардың бойында ақпаратты өздері іздеп табатын және талдай алатын, сондай-ақ ұтымды пайдалана білетін, жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеге лайықты өмір сүріп, қызмет жасауға қабілетті тұлғалық қасиеттерді қалыптастыру болып отыр. Сондықтан жобалық тапсырмалар оқу процесінде білім алушылар әлемнің жылдам өзгермелі жағдайында, яғни қызмет саласының жаңа түрлері мен беймәлім жағдайлар туындап жататын барлық нақты жағдаяттар барысында ұтымды шешімдер қабылдау дағдыларын меңгертеді. Сондықтан жобалық тапсырмалар көмегімен қалыптасқан білім, білік пен дағдылар оқушылардың жоғары оқу орындарында ойдағыдай оқуына ықпалдасып, қазіргі заман талаптарына сәйкес маман болуына жол ашады. Бұл қазіргі әлем өркениетіндегі оқу мен ғылыми зерттеу жұмыстар тұтастығы жүйесіндегі көрсеткіштер оқушының барлық деңгейдегі оқу кезеңдерінде іздену, зерттеу қабілеттерін дамытады. Меңгерілген ұғымдардың тереңдігінде, яғни жобалық тапсырмаларды пайдалану арқылы олардың көпқырлы дәйектері ескеріліп, білім деңгейі артады. Зерделенетін мәселелер арасында табиғи өзара байланыстың орнауымен, жетекші идеялардың бағытындағы оқу материалын қарауды қамтамасыз ететін, зияткерлік әрекет деңгейі өзгереді.

УДК 502.3(574.1)

Чекалин С.Г., Зимхан Б.А.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

ОЦЕНКА ЗАГРЯЗНЕНИЯ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ МЕТОДАМИ БИОИНДИКАЦИИ

Основным показателем устойчивого развития является качество среды обитания.

В настоящее время любые современные технологии направлены на все более эффективное использование природных ресурсов и, тем самым, на перестройку окружающей среды. В результате происходит деформация окружающей среды, возникают локальные, региональные и глобальные нарушения. Антропогенные воздействия обуславливают с одной стороны, новые параметры среды, с другой, вызывают модификацию уже имеющихся природных факторов и, тем самым, изменение свойств экосистем.

Используемые в производственных лабораториях методы физико- химического и аналитического контроля качества окружающей среды не всегда могут дать адекватную картину действия того или иного вещества на целостный организм. Кроме того, многие вещества как природного, так и синтетического происхождения являются многокомпонентными, что затрудняет их физико-химическую оценку. Поэтому при всей важности проведения оценки качества среды на всех уровнях с применением различных подходов приоритетной всегда является биологическая оценка. Применение в качестве биоиндикаторов растений, животных и даже микроорганизмов позволяет проводить биомониторинг воздуха, воды и почвы.

Цель исследований состояла в оценке загрязненности атмосферного воздуха и почвы г.Уральска методом биоиндикации. Степень загрязнения воздушной среды определялось на основе анализа уровня флуктуирующей асимметрии листового аппарата березы повислой (*Betula pendula* Rotli), а оценка токсичности почвы- с помощью кресс-салата посевного (*Lepidium Sativum*).

Измерения флуктуирующей асимметрии листового аппарата березы повислой проводили по пяти билатерным признакам: 1 - ширина левой и правой половины листа; 2 - расстояния от основания до конца жилки второго порядка; 3 - расстояния между основаниями первой и второй жилок; 4 - расстояния между концами первой и второй жилок; 5 - угол между главной жилкой и второй от основания листа.

Образцы почвы для анализа были собраны в центре города по двум десятисантиметровым слоям 0-10 см. и 10-20 см. Методика определения токсичности почвы состояла в следующем: чашку Петри заполняли до половины средним образцом почвы, предварительно просеянным через сито размером в 1,0 мм. Затем в них высевалось по 50 штук семян культур с таким расчетом, чтобы между семенами было примерно равное расстояние. Семена засыпались почвой из этого же образца с последующим увлажнением предварительно отстоянной водопроводной водой. Контрольным вариантом всхожести семян было его проращивание на

фильтровальной бумаге. В дальнейшем на протяжении 15 дней проводились наблюдения за всхожестью и ростом тестируемых растений.

Общая токсичность среды оценивалась по следующим уровням загрязнения:

1. Загрязнение отсутствует. Всхожесть семян составляет до 100%, всходы дружные, проростки крепкие, ровные.

2. Слабое загрязнение. Всхожесть 60-90%, проростки почти нормальной длины.

3. Среднее загрязнение. Всхожесть 20-60%, проростки по сравнению с контролем короче и тоньше. Некоторые проростки имеют уродства.

4. Сильная загрязненность. Всхожесть семян слабая (менее 20%). Проростки мелкие и уродливые.

Определение подвижных соединений тяжелых металлов проводилось атомно-абсорбционным спектрометром.

Условием устойчивого развития является сохранение и поддержание благоприятной окружающей среды.

При интенсивной урбанизации автомобильный транспорт стал самым неблагоприятным экологическим фактором в охране здоровья человека и окружающей среды в городе. Таким образом, автомобиль становится конкурентом человека за жизненное пространство.

Известно, что загрязнение атмосферного воздуха автомобильным транспортом связано с количеством и видом отработанного топлива. В составе выхлопных газов транспортных средств содержатся, в основном, газообразные вещества, такие как оксид углерода (72%), углеводороды (17%), оксиды азота (7%), оксид серы, сажа, свинец и т.д. (4%).

Из всего перечня автотранспорта наибольшее количество представлено легковыми автомобилями. Для центральной части города их количество составляло 75,7%, остальная часть транспорта была представлена видами общественного использования. Соотношение карбюраторных автомашин к дизельным составляло как 20:1, поэтому основной выброс был представлен оксидами углерода.

Данные расчетов оценки загрязнения атмосферного воздуха показали различную интенсивность антропогенной нагрузки на разные районы города, связанные с интенсивностью транспортного движения.

По показателям билатеральных признаков средний индекс флуктуирующей асимметрии березы в центре города составил 0,067, что соответствует уровню сильного загрязнения. Более чистое состояние атмосферного воздуха было в районе п. Деркул, где индекс его загрязнения составил 0,057, что означает относительно чистый воздух.

Что касается содержания тяжелых металлов в почве г.Уральск, то здесь мы можем наблюдать очень высокое содержание свинца как в 0-10 см., так и в 10-20 см. слое почвы: 122,29 и 105,87 мг/100 гр. почвы по слоям почвы соответственно, что выше уровня ПДК в 3,8 и 3,3 раза. Значение содержания никеля находится на уровне 1,5 ПДК, кадмия на уровне 0,74 ПДК.

Результаты проведенного эксперимента по определению токсичности почвы с помощью кресс-салата показали, что на городской почве энергия прорастания семян составила 16%, а всхожесть- 44%. Таким образом, уровень токсичности почвы показал ее высокое значение.

УДК 502.521

Чекалин С.Г., Фартушина М.М., Кайсагалиева Г.С.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ ЭКОСИСТЕМ

Почва, как важный компонент биогеоценоза выполняет ряд глобальных функций, которые в своей совокупности являются экологическим щитом биосферы [1].

По отношению к человеческому обществу почва занимает двойственную природу: с одной стороны это физическая среда, жизненное пространство существования людей, а с другой это экономическая основа, средство производства.

Как компонент биогеоценоза почва выполняет ряд глобальных функций, главной из которых является обеспечение существования жизни на земле. Именно из почвы растения, а через них животные и человек получают элементы минерального питания и воду для содержания своей биомассы. Без почвы существование природных ассоциаций живых организмов на Земле невозможно.

Почвенный покров занимает 29,2% поверхности земного шара, однако именно на этой территории сосредоточено 92% видового состава растений и 93% животных которые, в свою очередь составляют 99,8% всей биомассы Земли.

На рубеже XX и XXI века человечество впервые столкнулось с глобальной угрозой экологического кризиса, вызванного неконтролируемым использованием природных ресурсов, нарушением их сложившегося

соотношения. Обострилась необходимость упорядочения использования природных ресурсов, их правильной оценки и охраны.

По оценке ЮНЕП ежегодно около 21 млн. га переходит в состояния полной деградации, а 6 млн. га поглощается пустынями. Человечество потеряло уже около 2 млрд. га некогда плодородных почв, т.е. больше, чем вся площадь почв используемых в современной земледелии. При этом скорость процессов деградации почв все увеличивается [2].

В результате взаимодействия комплекса климатических и антропогенных факторов в разной степени процессов опустынивания подвержено две трети территории Казахстана.

По данным Агентства Республики Казахстан по управлению земельными ресурсами засоленные и солонцовые земли в Республике составляют 94,9 млн.га или 42,1%, охвачено эрозией 30,5 млн.га или 13,0%. Все пахотные и пастбищные земли республики подвержены процессу дегумификации. Из общей площади неполовной пашни опустынено за счет дегумификации в слабой степени 4,5 млн.га, умеренной 5,2 млн.га и в сильной степени 1,5 млн.га. На орошаемых землях на долю дегумифицированных приходится 0,7 млн. га. Около 75% территории страны подвержены повышенному риску экологической дестабилизации.

Анализ многолетних агроклиматических данных показывает, что потепление климата является реальностью и приводит к изменению не только среднегодовой температуры воздуха и количества выпадающих атмосферных осадков. Глобальное потепление климата напрямую связано с «парниковым эффектом» планеты [3].

Чрезмерный выброс углекислого газа в атмосферу происходит не только за счет промышленных предприятий, но и за счет самой почвы. Содержание углерода в почве в 2-3 раза превышает его содержание в атмосфере. Почва является важным источником активного углерода, играет не последнюю роль в его круговороте и изменении концентрации в атмосфере.

Основным источником содержания углерода в почве является ее органическое вещество. Органическое вещество является динамическим показателем почвы и обладает непосредственной реакцией на способы обработки почвы. При антропогенном вмешательстве кардинально изменяются условия гумусообразования почвы, что оказывает существенное влияние на трансформацию органического вещества, распад которого сопровождается выбросом углекислого газа. Таким образом, создавшаяся ситуация в крупнейшем потребителе земельных ресурсов-сельском хозяйстве заставляет искать рациональные пути оптимизации природопользования.

Так, переход на технологии сберегающего земледелия в Канаде с 1937 года позволило приостановить наличие пыльных бурь и тем самым избежать серьезной угрозы сельскохозяйственному производству страны, связанной с развитием ветровой эрозии, деградацией земель и опустыниванием.

В Латинской Америке переход на рациональные способы природопользования позволили повернуть вспять процессы деградации земель, освоить ранее недоступные участки, увеличить прибыль фермеров и устойчивость агроландшафтных систем [4].

Западно-Казахстанская область расположена в западной части Республики Казахстан. По своеобразию ландшафтного состава и структуры биотических сообществ регион занимает исключительное географическое положение, так как территориально охватывает степную, сухостепную и полупустынную природно-климатические зоны.

Особенности природно-климатических условий исторически обусловили здесь приоритетное развитие сельского хозяйства, в результате чего область входит в группу основных регионов страны, обеспечивающей выполнение стратегической задачи- обеспечения продовольственной безопасностью страны.

Общая экологическая ситуация в области не вполне благоприятна. Результатом антропогенного воздействия явилось резкое падение почвенного плодородия. Каждый второй гектар области имеет содержание гумуса менее 2% что свидетельствует о масштабах и глубине антропогенного воздействия на почвы [5].

Оценку экологического состояния почв авторы предлагают давать по основным индикаторам экологического состояния экосистем (таблица).

Таблица 1 – Основные индикаторы экологического состояния экосистем

№	Показатели	Зоны экологического состояния				
		Экологи- ческая норма (Н) условно- оптимальное состояние	Экологический риск (Р) или слабое опустынивание	Экологичес- кий кризис (К) или среднее опустынива- ние	Экологическое бедствие (Б) сильное опустынивание	
					Б ₁ -зона бедствия	Б ₂ -зона истинного бедствия
1	Содержание гумуса в % от нормы	> 90	70-90	30-70	< 25	-
2	Активная микробная биомасса	< 5	5-10	10-50	> 50	(полное отсут- ствие)

	(снижение, число раз)					100
3	Уплотненность почвы ненарушенных горизонтов	Нет или слабая	Уменьшение водной проницаемости верхнего слоя почвы (5 см.)	Уменьшение водной и корневой проницаемости и мощного слоя почвы (50 см)	Мощный прочный непроницаемый горизонт или полностью разрушены генетические горизонты	Разрушение генетических горизонтов
4	Химизм засоления	Сульфатно-карбонатный	Хлоридно-сульфатный	Сульфатно-хлоридный	Хлоридный	Хлоридный
5	Содержание легкорастворимых солей (вес, %)	<0,5	0,5-1	1-2	5	> 5
6	Содержание тяжелых металлов (элементы в порядке приоритетности)	Cu, Ni, Fe, Mn	Cu, Fe, Zn, Mn, Ni	Mn, Zn, Pb, Cd, Fe	Mn, Pb, Ni, Cd	Cd, Pb, Cu, Zn
7	Индекс суммарного загрязнения (Zi по Сауту в мг/кг)	2-8	16-32	40-120	128-230	344-701
8	Площадь вторично засоленных и заболоченных почв, % от орошаемых	< 50	50-100	100-200	> 200-300	> 300
9	Площадь подвижных песков, % площадь	< 5	5-15	15-25	> 30	100
10	Задернованность песчаных почв, % площадь	> 40	20-40	10-20	< 5	0
11	Площадь язв дефляции, % площадь	< 10	10-20	20-30	> 40	80
12	Глубина ветровой эрозии, %	< 10	10-25	25-50	> 50	От 80 до 100

Из почвенных индикаторов обращает на себя внимание уменьшение количества гумуса от нормы. Отмечены участки в бедственной зоне, где гумуса осталось меньше 25% от нормы, а в зоне Б₁ его почти совсем не обнаружено или десятые и сотые доли процента. Активная микрофлора в зоне Б₂, почти совсем отсутствует, в зоне Б₁ ее количество уменьшилось в 50 раз. В угнетенной зоне активная микрофлора уменьшилась от 10 до 50 раз. В зоне средней жизненности или зоны риска тоже активность микрофлоры снизилась в 5-10 раз. Уплотненность почвы ненарушенных горизонтов в условно-оптимальной зоне весьма слабая, а начиная от зоны риска и до угнетенной зоны, отмечено значительное уменьшение водной проницаемости горизонтов и увеличивается уплотненный слой от 5 см. до 50 см.

Меняется химизм засоления от сульфатно-карбонатного до хлоридного. Увеличивается индекс суммарного загрязнения (Zi мг/кг). По Сауту показатель индекса загрязнения равного или больше 128 мг/кг говорит о сильном загрязнении территории. В нашем случае зона бедствия Б₁ имеет этот показатель от 128 до 701 мг/кг. Эти участки выявлены в полигоне «Капустин Яр», где радиации около 200 микрорентгена в час.

Вызывает беспокойство увеличение в области территории вторичного засоления и заболачивания почв. В зонах с нормальными экологическими показателями около 30-50% от орошаемых земель подвержено засолению, а в угнетенной зоне вся орошаемая территория засолена и еще засолены прилегающие районы, почти равные площади орошаемых массивов, за счет подпитки подъема грунтовых вод.

Песчаные почвы полигона «Капустин Яр» задернованы в самых благополучных районах чуть больше 40%, а в мертвых зона полностью разрушены. Иногда глубокая ветровая эрозия разрушает весь генетический профиль.

Таким образом, экологическая устойчивость экосистем должна быть основана на следующих положениях:

1. Оптимизации структуры ландшафтно- земельного фонда и ее решения с учетом предотвращения процессов опустынивания и деградации земель.

2. Сохранение ландшафтного разнообразия и природного наследия, создания единого природного каркаса территории, обеспечивающего поддержание экологического равновесия в регионе. Такие факторы устойчивости природопользования должны быть разработаны и реализованы в хозяйствах любой формы собственности, крупных, а также средних и мелких.

3. Основы формирования экологически сбалансированных (в первую очередь по структуре угодий- пашня, пастбища, водоемы) устойчивых ландшафтов и агроэкосистем.

4. Разработка целенаправленной программы по борьбе с водной и ветровой эрозией в очагах их наибольшей вредоносности, стабилизации и воспроизводству органического вещества на пашне, способов восстановления деградированных сенокосов и пастбищ.

5. Создание адаптивно-ландшафтных экологически безопасных систем земледелия в максимальной степени учитывающей особенности природных ландшафтов (рельефа местности, почвенного и растительного покрова, биоклиматического потенциала).

Список литературы

1. Ковда В.А. Биохимия почвенного покрова. – М.: Наука, 1985. – 456 с.
2. Добровольский Г.В. Экологические функции почвы. – М.: Наука, 2006. – 260 с.
3. Орлова А.В. Анализ развития сберегающих технологий // Ресурсосберегающие технологии - залог экономического и безопасного земледелия. – Самара, 2005. – С. 10-15.
4. Вилесов Е.Н. Региональные изменения климата в условиях глобального потепления // Гидрометеорология и экология. – 2008. – №1. – С. 7-18.
5. Суербаев Р.Х. Экологическое состояние окружающей среды Западно-Казахстанской области // В сб. Экология и степное природопользование. – Уральск, 2005. – С. 21-27.

УДК 574 (0758)

Череватова Н.К.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

ДИНАМИКА СОДЕРЖАНИЯ НЕКОТОРЫХ ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ В ФИТОМАССЕ РАСТЕНИЙ РАЗНЫХ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЗОН Г.УРАЛЬСКА

Тяжелые металлы влияют на рост и развитие растений. Многие из них выступают как микроэлементы, необходимые для биохимических процессов в клетках растений.

Было изучено содержание таких тяжелых металлов, как медь, цинк и железо, в фитомассе древесных пород, растущих в условно чистой зоне парка Кирова и промышленных зонах г. Уральска. В качестве древесных пород были выбраны тополь черный, клен татарский, а также береза, которые из немногих пород наиболее приспособлены к агрессивному воздействию внешней среды.

Медь играет специфическую роль в жизни растений, а именно, регулирует фотосинтез и концентрацию ингибиторов роста, водный обмен и перераспределение углеводов, входит в состав ферментов, повышает устойчивость к полеганию и способствует их морозо -, жаро - и засухоустойчивости. Медь играет большую роль в окислительно-восстановительных процессах, обладая способностью переходить из одновалентного в двухвалентное состояние и обратно. Она является компонентом ряда окислительных ферментов, повышает интенсивность дыхания, влияет на углеводный и белковый обмен растений. Под влиянием меди в растениях увеличивается содержание хлорофилла, усиливается процесс фотосинтеза, повышается устойчивость растений к грибковым и бактериальным заболеваниям.

Недостаток меди вызывает у растений задержку роста и цветения, хлороз листьев, потерю упругости клеток и увядание растений. Дефицит меди в большей степени проявляется на карбонатных и известкованных почвах, так как на почвенных частицах оседают малорастворимые в щелочной среде соединения меди, что снижает ее доступность для растений. В то же время слишком высокое содержание в

почве доступной для растений меди, как и других микроэлементов, отрицательно влияет на развитие корней и уменьшает поступление в растения железа и марганца.

Цинк необходим всем растениям, он играет важную роль в белковом, углеводном и фосфорном обмене, в биосинтезе витаминов и ростовых веществ- ауксинов, а при резкой смене температур повышает жаро- и морозоустойчивость растений.

При дефиците цинка в растениях задерживается образование сахарозы, крахмала и ауксинов, нарушается образование белков, вследствие чего в них накапливаются небелковые соединения азота и нарушается фотосинтез. Это ведет к подавлению деления клеток и влечет за собой морфологические изменения листьев (деформацию и уменьшение листовой пластинки) и стеблей (задержку роста междоузлий), то есть к торможению роста растений.

Цинк в растениях поступает в наиболее распространенной форме в виде катиона Zn^{2+} , степень токсичности – низкая. Источники поступления в окружающую среду – сплавы, металлические покрытия, металлургия.

Железо содержится в растениях в небольших количествах. Физиологическая роль железа заключается в том, что оно входит в состав ферментов, а также участвует в синтезе хлорофилла, в дыхании и в обмене веществ.

Железо потребляется растениями в значительно меньших количествах (1-10 кг с 1 га), чем другие макроэлементы. Железо участвует в окислительно-восстановительных реакциях, протекающих в растениях, так как оно способно переходить из окисленной формы в закисную и обратно. Без железа невозможен процесс дыхания растений, поскольку оно является составной частью дыхательных ферментов.

Недостаток железа ведет к распаду ростовых веществ, синтезируемых растениями. Листья становятся светло-желтыми. Железо не может, как калий и магний, предвигаться из старых тканей в молодые, то есть повторно использоваться растениями.

Метаболические функции железа в тканях растений довольно хорошо изучены. Железо считается важнейшим металлом, участвующим в преобразовании энергии, необходимой для синтеза и жизненных процессов в клетке растений.

Железо присутствует в гемовых и негемовых белках и концентрируется, главным образом, в хлоропластах. Органические комплексы железа участвуют в переносе электронов при фотосинтезе. Негемовые железосодержащие белки участвуют в восстановлении нитритов и сульфатов. Процесс образования хлорофилла осуществляется с участием железа. По все вероятности, железо непосредственно вовлекается в метаболизм нуклеиновых кислот.

Железное голодание чаще всего проявляется на карбонатных и сильно известкованных почвах.

Представляет интерес рассмотреть динамику содержания тяжелых металлов (Fe, Cu, Zn) в фитомассе указанных растений, произрастающих в условно чистой и промышленных зонах г. Уралья в весенне-осенний период.

Как показали исследования в районах завода «Зенит», АО «Нуржанар» и парка Кирова, содержание меди всех больше в фитомассе клена района завода «Зенит» в осенний период (1,752 мг/кг) и всех меньше в фитомассе березы парка Кирова в весенний период (0,289 мг/кг).

Содержание цинка всех больше наблюдается в тополе парка Кирова в осенний период (0,0035 мг/кг), но его концентрация не превышает ПДК (5 мг/кг).

Содержание железа во всех пробах незначительное, хотя наибольшее количество его находится в фитомассе тополя района АО «Нуржанар» в осенний период.

Исследовалась динамика сравнительного содержания тяжелых металлов в районах завода «Металлист», «ТЭЦ» и парка Кирова. Показано, что содержание меди у березы больше осенью, чем весной промзоны завода «Металлист» (0,19 мг/кг и 0,23 мг/кг) и парка Кирова (0,28 мг/кг и 0,52 мг/кг) соответственно. Аналогичная картина наблюдается у тополя, у которого в фитомассе находится больше меди осенью у завода «Металлист» (0,53 мг/кг) и парка Кирова (0,89 мг/кг) по сравнению с весной (0,21 мг/кг и 0,55 мг/кг) соответственно. У клена осенью содержание меди больше как в промзонах завода «Металлист» (1,107 мг/кг), «ТЭЦ» (0,005 мг/кг), так и парка Кирова (1,644 мг/кг) по сравнению с весенним периодом (1,105 мг/кг; 0,004 мг/кг и 0,838 мг/кг) соответственно.

Выстраивается следующая зависимость по содержанию меди в растениях:

Осенью: парк Кирова > завод «Металлист» > «ТЭЦ»;

Весной: завод «Металлист» > парк Кирова > «ТЭЦ».

Содержание цинка в исследуемых растениях наблюдается больше осенью, чем весной, причем у тополя в парке Кирова оно составляет осенью 0,0036 мг/кг, в промзоне завода «Металлист» - 0,02 мг/кг, в промзоне «ТЭЦ» - 0,0006 мг/кг. Весной – в парке Кирова 0,0018 мг/кг, в промзоне завода «Металлист» - 0,0016 мг/кг, «ТЭЦ» - 0,0003 мг/кг.

У клена содержание цинка уменьшается осенью от парка Кирова к заводу «Металлист» и затем к «ТЭЦ», а весной от завода «Металлист» к парку Кирова, а затем к «ТЭЦ».

Содержание железа больше осенью, чем весной в фитомассе всех исследуемых растений. Прослеживается зависимость по содержанию железа в растениях:

Береза (осень): парк Кирова > завод «Металлист» > «ТЭЦ»,

(весна): парк Кирова > завод «Металлист» > «ТЭЦ».

Тополь (осень): «ТЭЦ» > завод «Металлист» > парк Кирова

(весна): «ТЭЦ» > завод «Металлист» > парк Кирова

Клен (осень): «ТЭЦ» > завод «Металлист» > парк Кирова

(весна): парк Кирова > «ТЭЦ» > завод «Металлист».

Растения промзоны завода «Металлист» и парка Кирова содержат больше тяжелых металлов (Zn, Cu, Fe), чем промзоны «ТЭЦ».

При исследовании сравнительного содержания тяжелых металлов в промзонах заводов «Металлоизделий» и «Арма» с условно чистой зоной парка Кирова было показано, что содержание меди фитомассы тополя больше всего наблюдается у завода «Металлоизделий» осенью (3,98 мг/кг) и меньше весной у завода «Арма» (0,537 мг/кг).

Содержание цинка больше всего наблюдается осенью у тополя (0,0203 мг/кг) у завода «Арма», но не превышает ПДК (5 мг/кг).

Наибольшее содержание железа наблюдается у клена завода «Металлоизделий» в осенний период.

Отсюда, в осенний период растения заводов «Металлоизделий» и «Арма» накапливают в фитомассе больше тяжелых металлов, чем в весенний, а именно, меди у тополя, железа у клена – завода «Металлоизделий» и цинка у тополя – АО «Арма».

Список литературы

1. Череватова Н.К., Якупова Ж.Б. Био-, гео-, анализ природных объектов. – Уральск. ЗКГУ им. М. Утемисова. – 2012. – 350 с.
2. Череватова Н.К., Ниязова Р.Е. Экоотоксикология. Руководство к лабораторному практикуму: учебно-метод. пособие. – Уральск: ЗКГУ им. М. Утемисова, 2009. – 180 с.
3. Череватова Н.К., Жигалин П.В. Практикум по органической химии: учебное пособие для студентов вузов химических специальностей. – Уральск, 2004. – 150 с.
4. Череватова Н.К., Мамедова Л., Якупова Д.Б., Сдикова Г.Ж. Тяжелые металлы в объектах окружающей среды Западно-Казахстанской области // Материалы Международной научно-практической интернет-конференции «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах СНГ». – Переслав-Хмельницкий, 2012.

VI СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚСТАН ЖОЛЫ – 2050: БІЛІМГЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ЭКОНОМИКА

КАЗАХСТАНСКИЙ ПУТЬ – 2050: ЭКОНОМИКА, ОСНОВАННАЯ НА ЗНАНИЯХ

УДК 338.48

Буланова Н.К.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КЛАСТЕРНЫХ ОБРАЗОВАНИЙ В ТУРИЗМЕ

В постиндустриальных странах Западной Европе экономическая политика направлена на создание частной и государственной информационной инфраструктуры инновационного бизнеса. Элементами этой инфраструктуры являются независимые организации по внедрению новых кластерных проектов с филиалами в регионах, которые способны осуществлять многие маркетинговые мероприятия, ориентированные на повышение региональной конкурентоспособности. Такие кластерные стратегии активно используются в экономической политике Франции, Великобритании, ФРГ, Дании, Финляндии, Нидерландах и Бельгии.

В программных документах развития кластерных проектов этих европейских стран прописаны несколько вариантов определений кластеров, таких как, кластер – это:

- регионально ограниченные формы экономической активности внутри родственных секторов, обычно привязанных к научно-исследовательским учреждениям;
- вертикальные производственные цепочки и сети, формирующиеся вокруг головных фирм;
- отрасли с высоким уровнем агрегации или совокупности секторов;
- крупные города представляющие собой мультикластеры [1].

Туристские кластеры Европы могут формироваться как из крупных, так и с малых фирм в самых различных сочетаниях и отношениях. При этом туристские кластеры отличаются высоким уровнем взаимодействия между компаниями, организациями, входящими в их состав объединений туристского бизнеса, способного его структурировать. Туристские кластеры в Евросоюзе объединяют значительно больший круг участников, включая разнообразие институты поддержки, производственные и коммерческие структуры, а также региональные и национальные правительства, которые имеют свой филиалы по туризму.

Среди всех стран Западной Европы ведущей туристской державой является Франция. Данная страна удерживает лидерство по числу туристских прибытий за счет постоянного улучшения качества туристских услуг. Роль государства в системе формирования и развития кластерных образований в туризме значительна, и имеет сложную структуру. Министр туризма, член правительства Франции возглавляет систему проведения контроля и аудита генеральной инспекции по туризму и участвует в работе консультативного органа Национального совета по туризму. Инспекция имеет филиалы по всей территории Франции, наделена представительскими функциями и контролирует работу всех иностранных турфирм во Франции, и французских за пределами страны. Национальный совет по туризму принимает непосредственное участие в разработке государственной политики, обсуждении проектов, законодательных документов относящихся к регулированию и воздействию на развитие кластерных образований в сфере туризма [2].

Построение связей с общественностью на основе проведения консультации, рекламных компании и PR мероприятия, формирование базы данных обо всех французских туристских продуктов осуществляет ассоциация «Дом Франции». Эта ассоциация не только проводит исследование рынка туристских услуг, но и на основе полученной информации применяет политику развития на различных рынках.

Следует отметить, что во Франции на развитие кластерных образований осуществляется государственное финансирование, которое направлено в малоизвестные для международных туристов места, к примеру, на развитие деревенского туризма. Тем самым государственная политика направлена на сглаживание региональных диспропорций в развитии экономики и туризме.

Наиболее либерально построена структура туристских кластеров в США, то есть в основе данной структуры лежит рыночное вертикальное и горизонтальное взаимодействие по поводу уровня цены. Федеральные государственные органы являются непосредственными участниками процессов взаимодействия, контролируя на основе антимонопольного законодательства соблюдение принципа свободной конкуренции в кластерном образовании.

Кластерная модель в стане восходящего солнца Японии имеет национальную специфику. В основе работы кластера здесь лежит лидерство одной крупной компании, которая имеет ограниченное количество поставщиков, тем самым интегрирует бизнес как вертикально, так и горизонтально. Мелкие фирмы полностью лишены инициативы и выстроены в кластере иерархическим образом и получают заказы согласно месту в иерархии. Неформальный характер в организационной структуре имеют ассоциации,

деятельность которых предназначена отстаивать интересы поставщиков перед основной компанией. При этом государственная политика направлена на концентрацию путем поддержки крупным компаниям. Связь этих крупных компаний со всеми контрагентами рынка осуществляется через государство.

Вопросы по туризму решаются со стороны государства - Межотраслевым координационным Советом по туризму и Департаментом туризма при Министерстве транспорта Японии, а со стороны объединений - Японской ассоциацией турагентств и Японской национальной туристской организацией. Для всех представителей и участников туристского кластера существует один приоритет: увеличение стандартов качества обслуживания и безопасности в сфере туристической деловой активности. К примеру, на основании закона Японии об улучшении оборудования международных туристских отелей представляется юридическая поддержка перспективных проектов в области туризма [3].

В прошлом столетии в индустрии гостеприимства Японии имелись факторы сдерживающие развитие туризма. Одним из них было – дороговизна услуг и в первую очередь размещения. Большинство гостиниц в Японии были построены по национальным традициям размещения «рёканы». Обладая высокой стоимостью проживания они, по мнению западных туристов, предлагали спартанские условия проживания. Построенные для иностранных туристов отели отличались еще большей дороговизной.

Для смягчения воздействия сдерживающих факторов правительство ассигновало значительные средства на развитие Японской туристской инфраструктуры, с целью приближение к стандартам гостеприимства до международного уровня, т.е. привычным для иностранных туристов. Положительно повлияло и проведение в Японии выставки ЭКСПО-2005.

Таким образом, для казахстанского туристского сектора ориентированного на экспорт имеющего свойственные Японии ограничения внутреннего рынка существуют основания развивать туристский кластер по системе элементов японской модели.

Некоторый опыт развития кластерных образований в США, Японии и Франции нужно использовать в казахстанском туристском бизнесе.

Во-первых, при построении туристского кластера и разработке новых видов туристских продуктов необходимо применять концепцию эколого-экономического устойчивого развития. К примеру, развитие экотуризма или Джайлоо-туризма в Казахстане невозможно без учета факторов рационального использовании природных ресурсов и их восстановлении.

Во-вторых, создать специальные государственные органы и профинансировать их деятельность. Деятельность специальных государственных органов должна быть направлена на развитие отдельных кластеров социального туризма. Например, использование опыта Франции в обеспечении отдыхом малоимущих семей, которые через Фонд солидарности и Национальное агентство отпускных чеков могут получить пакеты туристических услуг по специальным низким расценкам и реализовать свое право на отдых.

В-третьих, финансирование проведения на территории Казахстана крупных международных мероприятий (к примеру, ЭКСПО 2017) для развития въездного туризма способного обеспечить поступления доходов в бюджет и создание рабочих мест.

В-четвертых, развитие международного и внутреннего туризма на основе финансирования строительства новых инфраструктурных проектов в туризме за счет государственных и частных инвестиции, а также внедрение системы менеджмента качества и повышение качества туристических услуг.

В целом, характеристику кластерных моделей разных стран мира можно провести по трем параметрам: роли государства в кластерных образованиях, инфраструктурному значению крупных и мелких фирм. Особенности основных моделей зарубежных кластеров представлены в табл. 1.

Таблица 1 – Особенности кластерных моделей в развитых странах мира

Страна	Роль государства в развитии кластера	Влияние на развитие кластера крупных компаний	Влияние на развитие кластера фирм малого бизнеса
Франция	информационная	решающая	второстепенная
США	антимонопольная политика, активное инвестирование	важное	зависят от государственной поддержки
Япония	поддержка крупных компаний	решающая	в модель кластера встроены так, что полностью подчинены крупным компаниям

Проведенный обзор показывает: в практике формирования кластерных образований в туризме в постиндустриальных странах особое значение имеют несколько групп факторов, оказывающих влияние на данный процесс. К ним относятся:

- наличие на территории кластера туристско-рекреационных ресурсов и право собственности на них,
- наличие устойчивого конкурентного преимущества,

- разработка стратегии сетевых взаимодействий поставщиков специализированных туристских услуг в кластере,
- климатические, экономические и социально-культурные условия в географических границах кластера,
- качество системы управления социально-экономическим развитием в административно-территориальном образовании.

Таким образом, наибольшее влияние на формирование кластерных образований в туризме Казахстана могут оказывать следующие факторы:

1. Центральным фактором кластера являются туристско-рекреационные ресурсы, именно им принадлежит решающая роль в развитии туризма, так как они в большей степени являются основным мотивом и причиной участия людей в туристских поездках. Идентификация туристских ресурсов дает возможность для определения необходимых элементов кластера. При этом уникальность туристских ресурсов, местные традиции и культура отдыха оказывают влияние на выбор специфики туристского кластера, на процесс его формирования и определения основных туристских продуктов.

2. Право собственности на ресурсы, фактор непосредственно, влияющий на характер взаимодействия между большим количеством участников, как на территории туристского кластера, так и за его пределами при создании туристского продукта. Конфронтация и конфликт интересов при большом количестве участников в любом бизнесе неизбежен, поэтому на основе кластерных инициатив необходимо создать эффективное взаимодействие для устранения потенциальных разногласий различных компаний осуществляющих туристскую деятельность и государственных органов власти.

3. Наличие устойчивого конкурентного преимущества или целого ряда преимуществ объективно включено в систему факторов, непосредственно формирующих кластерные образования в туризме, во-первых, как ресурсный фактор, находящийся в рамках территории; во-вторых, как фактор обратной связи на запросы потребителей. На самом деле, в условиях конкуренции на глобальном туристском рынке любая бизнес структура нацелена на предоставление потребителям уникальных туристских продуктов или услуг. Внедрение уникальных туристских продуктов или услуг требует создание сложных цепочек различных компаний для достижения и сохранения конкурентного преимущества.

4. Разработка и реализация стратегии сетевых взаимодействий поставщиков специализированных туристских услуг влияют на формирование кластерных образований в туризме путем создания производного мультипликационного эффекта. Иначе турист потребляет во время путешествия не только общие, но и специфические, сопутствующие услуги, то есть он нуждается в услугах по поддержанию его жизнедеятельности (жилье, питание, транспорт, досуге).

5. Туристский кластер имеет географические границы территории и на его образование влияют характерные для этой территории климатические, экономические и социально-культурные условия. Климатические условия, а также рельеф местности определяют транспортные коммуникации соединяющих центры притяжения туристов (например, развитие водного транспорта или малой авиации). К экономическим условиям относят все факторы, влияющие на привлекательность инвестиционного климата на территории кластера, в том числе количество и уровень образования трудоспособного населения региона. Важное значение в развитие туристского кластера имеют традиции и культура местного населения, которые могут независимо от всех остальных факторов, создавать интерес у потенциальных туристов и формировать тем самым конкурентоспособность даже в экономически и политически нестабильных регионах.

6. Большое значение имеет политическая ситуация на территории кластера. Политика властей в области развития туристской деятельности, её поддержка, проведение научных исследований, постоянный мониторинг являются важнейшим условием формирования кластера.

7. Создание адекватного механизма управления социально-экономическим развитием в административно-территориальном образовании с учетом организационно-экономических аспектов, эффективности государственной поддержки направленной на формирование инвестиционного климата в туристском бизнесе.

Таким образом, рассмотрев выделенные факторы, следует отметить, что они имеют направленный характер на развитие туристского кластера и имеют два аспекта привлекательности кластерных инициатив для участников проекта. С одной стороны, это большое количество участников туристского кластера. При этом абсолютно очевидно, что чем больше количество участников, тем сложнее естественная координация между ними. С другой стороны, потребность туристов в сформированном специально для них туристском пакете, представляющем комплексный уникальный продукт, ведет к острой необходимости постоянного взаимодействия всех производителей в рамках соответствующей цепочки ценности. Данные факторы следует учитывать с целью предотвращения ошибок, просчетов при разработке туристского кластера, а также рассматривать их как потенциальные возможности увеличения конкурентоспособности региона

Список литературы

1. Соколенко С.И. Производственные системы глобализации: Сети. Кластеры. – Киев, 2002.
2. Менеджмент территории: стратегия развития района рекреационного типа / Под ред. В.Ивановой, Т.Безденежных, Ю.Гузова. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2012.
3. География туризма: учебник / Под ред. А.Ю. Александровой. – М.: Кнорус, 2013.

ПРИГРАНИЧНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ИНТЕГРАЦИИ РОССИИ И КАЗАХСТАНА

Приграничное сотрудничество Казахстана и России становится все более весомым фактором укрепления двусторонних отношений, создавая благоприятные условия для свободного общения жителей сопредельных регионов, а также способствуя повышению занятости и росту реальных доходов населения.

Сотрудничество сопредельных регионов Казахстана и России имеет ряд объективных предпосылок стратегического, политического, экономического и исторического характера для сближения двух государств. В его основе – взаимодополняющее производство и общие технологии, традиционные культурные и общественные связи, географическая близость.

Общая протяженность казахстанско-российской границы составляет более 7500 км. Из 14 областей Казахстана половина граничит с 12 субъектами Российской Федерации. Около 1 млн. 300 тыс. казахстанцев проживают в приграничных с Россией областях.

На начальном этапе сотрудничество Казахстана и России строилось, исходя из необходимости и восстановления, разорванных хозяйственных, экономических и торговых связей и сохранения рынков сбыта продукции.

В настоящее время интеграционное взаимодействие наших стран носит совершенно иной качественный характер. Теперь речь идет о более сбалансированном сотрудничестве экономик двух стран, о создании унифицированной правовой базы, о проведении продуманной и взвешенной политики в гуманитарной области.

Основополагающее значение для этого имеет законодательная база.

Проблема приграничного сотрудничества, конечно, не нова.

Действительно, трудным в воплощении оказался проект создания СНГ, нелегко идет становление нового политического и экономического образования четырех стран. Не так просто идет процесс формирования принципов приграничного сотрудничества.

На наш взгляд, чтобы исключить эти издержки или по меньшей мере ослабить влияние тех сил, которые сдерживают общее желание сделать приграничье коридором сотрудничества, необходимо:

Первое. Необходимо и Казахстану и российской стороне найти рациональный способ перераспределения полномочий центра непосредственно в сферу приграничного сотрудничества. К примеру, субъекты Российской Федерации могли бы делегировать часть своих полномочий органам местного самоуправления с тем, чтобы они имели возможность решать важные экономические, социальные и гуманитарные вопросы на своих территориях.

Второе. Не в полной мере согласуется налоговое администрирование двух стран, связанное с возвратом НДС в соответствии с межправительственным Соглашением о принципах взимания косвенных налогов во взаимной торговле.

Третье. Высокий уровень железнодорожных тарифов, применяемых Российской Федерацией при экспорте, импорте и транзите продукции из Казахстана, а также отсутствие экономически обоснованной тарифной составляющей приводит к тому, что зачастую предпринимателям дешевле ввозить товары из Китая, чем из России.

Четвертое. Серьезная проблема в приграничной сфере - вопрос транзита. Предельно сложное таможенное и приграничное оформление изматывает участников внешнеэкономической деятельности и отрицательно сказывается на уровне торговли.

Пятое. С разделением пунктов пропуска на многосторонние и двусторонние в пунктах пропуска, имеющие статус многосторонних, возникают очереди, что снижает качество проведения процедур таможенного оформления и контроля.

Шестое. Назрела необходимость создания единой целостной концепции приграничного сотрудничества с учетом международного опыта. Приграничные регионы должны обладать особым правовым статусом, позволяющим решать многие проблемы, связанные с границей.

В связи с этим, парламентариям обеих стран, надо всерьез подумать о принятии закона о приграничном сотрудничестве.

И последнее. Есть еще одно весьма ответственное направление в вопросах укрепления приграничного сотрудничества – обеспечение мощной информационной поддержки. Надо признать, далеко не все, в т.ч. деловые люди России, знают о торгово-экономических и экспортных возможностях Казахстана. Практически все основные российские телеканалы и радиостанции, не говоря уже о газетах, давно вещают на Казахстан. А вот в России мало что пишут о Казахстане. Было бы неплохо, если бы депутаты Государственной думы и члены Совета Федерации от пяти приграничных регионов инициировали по опыту

«Литературной газеты» в газетах их областей размещение материалов о Казахстане, его людях, культуре, истории, экономике.

Особое положение в системе казахстанского приграничья занимает Западно-Казахстанская область. Это единственный регион республики, имеющий протяженную границу более полутора тысяч км с пятью сопредельными областями Российской Федерации: Астраханской, Волгоградской, Саратовской, Самарской и Оренбургской. Примечательно, что первое межгосударственное Соглашение о принципах сотрудничества суверенного Казахстана и России было подписано в 1992 году в г. Уральске.

По обе стороны границы исторически сложились прочные деловые и дружеские связи, которые за последние годы получили новый импульс развития. Делегации областей неоднократно совершали рабочие поездки друг к другу. В результате таких контактов были подписаны документы, регламентирующие и определяющие принципы приграничного сотрудничества – меморандумы, договоры и долгосрочные соглашения.

Подписаны договоры о сотрудничестве в области высшего, послевузовского образования и науки между Саратовским государственным университетом им. Н.Г. Чернышевского и Западно-Казахстанским государственным университетом им. М.Утемисова, Западно-Казахстанским аграрно-техническим университетом им. Жангир хана, и Западно-Казахстанским инженерно-технологическим университетом.

Договор о сотрудничестве также был подписан между ДВД Западно-Казахстанской области и ДВД Саратовской области РФ.

Анализируя уровень и состояние приграничного сотрудничества Западно-Казахстанской области с областями России, следует отметить, что наибольший интерес в укреплении контактов проявляет казахстанская сторона. Но особо необходимо остановиться на позиции сопредельной Оренбургской области, где руководство придает сотрудничеству с Казахстаном в целом, а с приграничными областями в частности повышенное внимание.

В области огромное внимание уделяется не только практическим шагам, но и проводится исследовательская и научная работа по этой проблеме. Наиболее примечательной является коллективная работа «Приграничное сотрудничество Оренбургской области Российской Федерации и сопредельных областей РК: опыт, проблемы и перспективы». Ее авторы А.Е. Калинин, Л.Р. Болтенкова и В.А. Матвеев не только осуществили глубокий анализ истории становления приграничных отношений, но и подготовили предложения и рекомендации по укреплению казахстанско-российских связей.

Таким образом, анализ проведенной на примере сотрудничества ряда приграничных областей нашей республики и Оренбургской области Российской Федерации, позволяет сформулировать несколько выводов:

Во-первых. При общей положительной оценке устойчивого и динамичного развития казахстанско-российского сотрудничества, еще имеются серьезные проблемы. И первая и главная из них – отсутствие унифицированной правовой базы. При формировании правовой базы обеспечения приграничного сотрудничества до сих пор приходится преодолевать многие политические, организационные и экономические издержки начала 1990 – годов, когда в погоне за конъюнктурной выгодой многие новые государства и их регионы, в т.ч. российские, стремились искать партнеров по сотрудничеству вне рамок Содружества. О приграничном сотрудничестве, а тем более о его правовом обеспечении, тогда не думали. К счастью, под напором жизненных обстоятельств, в т.ч. регионах стран СНГ, перегибы прошлого постепенно отступают. В силу этих причин, в странах СНГ и конкретно в казахстанско-российских отношениях законодательная база формируется на трех уровнях.

1. Правовые акты, принятые самими государствами. Эти документы создают внутреннюю юридическую базу для развития трансграничных связей.

2. Очень важный сегмент в системе законодательной основы приграничья – нормативно правовые акты, принимаемые на межгосударственном и межправительственном уровне, а также межпарламентскими институтами (Межпарламентская Ассамблея стран СНГ, Межпарламентская Ассамблея ЕврАзЭС). Эти документы составляют международно-правовую базу приграничного сотрудничества

3. Нормативно-правовая база приграничного сотрудничества, создаваемая на региональном уровне. На этом уровне еще предстоит многое сделать, чтобы обеспечить более конкретное участие регионов в интеграционном процессе.

Во-вторых. В условиях экономической глобализации и тенденции к укреплению границ следует иметь в виду, что кроме общих черт, характерных для жизни и деятельности государств-соседей, приграничные регионы занимают особое место в таких сферах, как международное сотрудничество и обеспечение национальной безопасности.

В третьих. Развивая приграничное сотрудничество между Казахстаном и Россией, мы часто обращаемся к опыту европейских стран.

В европейской модели особого внимания, на наш взгляд, заслуживает практика сочетания и соединения усилий, принимаемых на национальном и межгосударственном уровне, с мерами, принимаемыми в рамках общеевропейской организации.

В целях повышения уровня казахстанско-российских отношений на практике реализуются:

1) Поставленные Президентами Казахстана и России задачи по организации совместных «автопереходов», работающих по принципу «одной остановки» и «одного окна». Это колоссально

сократило время проведения пограничного и таможенного досмотра, до минимума снизило процедуры оформления, сократило вероятность сговора пограничников и работников таможни, проводящих досмотр одновременно.

2) Действует безвизовый, упрощенный порядок пересечения границы по внутренним паспортам, решен вопрос о предоставлении гражданам Казахстана права находиться в России без регистрации миграционных документов не три дня, а тридцать дней.

3) Сформированы Еврорегионы, работающих в приграничных зонах европейских государств.

Граница – это особый коридор, где формируются основные принципы народной дипломатии, это форпост добрососедских отношений. Именно эта идеология была положена в основу предложенной Президентом Казахстана Нурсултаном Абишевичем Назарбаевым доктрины «Десять простых шагов навстречу простым людям».

ӘОЖ 330.322.01

Жанекенова К.Б., Абдуллаева Л.И.

*Батыс Қазақстан инновациялық технологиялық университеті,
Орал қаласы Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Қазақстан Республикасының 2002 жылғы «Инновациялық қызмет туралы» қабылданған заңының қазіргі ғылыми-техникалық саясатты жетілдіруде орны ерекше. Осы заң негізінде бүгінде елімізде инновациялық қызметті қоғамға енгізу мен оны әрі қарай жетілдіру бірінші кезекте тұр. Инновациялық қызметті қоғамда, ғылымда, әлеуметтік өмірде, саяси жүйеде, өмірдің тағы басқа салаларында да кеңінен қолдануға болады. Жаңа жетістіктерге қол жеткізу жолындағы ізденіс және оларды дамыту барысында жаңа әдіс-тәсілдерді қолдану заман талабынан туындап отыр. Еліміздегі «Инновациялық қызмет туралы» заң қоғамның, экономиканың дамуына жаңа сипат беруде. Бұл заңның негіздеріне сүйенетін болсақ, мұнда негізінен инновациялық саясат — мемлекеттік саясаттың құрамдас бір бөлігі әлеуметтік-экономикалық саланы дамытуда осы бағытты басшылыққа алу керек. Бұл процесс бәсекеге қабілетті экономиканың қарышты қадам басуына ерекше әсер етеді.

Ғылым мен техниканың жедел түрде сапалы дамуы тікелей мемлекеттік саясатпен байланысты екендігі ақиқат. Осы тұрғыдан алғанда, ғылыми-техникалық прогресті жаңа жағдайда мемлекеттік реттеу қолға алынуы тиіс. Мемлекеттік инновациялық саясат қоғамның бар саласын қамтитын бағыттарда жұмыс істейді. Ғылым мен техниканың жетістіктерін пайдалану мен іске қосу мақсатында жасалатын істердің бағдарламасы мен жүзеге асырушы мамандар іріктеліп, олар конкурстық негізде қабылдануы керек. Инновациялық жобаны іске асыру үшін ең алдымен жобаның формалары мен әдістері анықталуы тиіс. Инновациялық қызметті жүзеге асыратын және оны толық қамтамасыз ететін құқықтық-нормативтік базаны толық түрде кеңейту басты шарт.

Инновациялық қызметті жүзеге асыратын субъект мемлекет тарапынан қолдау табуы қажет. Бірінші кезекте әсіресе эксперименттік зерттеулердің санын өсіру және олардың материалдық шығындарын өтейтіндей, инновациялық қорды мемлекет өз қамқорлығына алса, бұл нақты бастамалардың бірі болар еді. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан – 2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында республикамыздың 2050 жылға қарай әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіру жөнінде жаңа стратегиялық мақсат қойылған. Бұл стратегиялық бағдарлама. Яғни алдағы 37 жылдың жұмыс жоспары мен сол жұмыстарды атқарғанда қол жеткізілетін түпкі мақсатымыз стратегияда көрініс тапқан [2].

Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан – 2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында республикамыздың 2050 жылға қарай әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіру жөнінде жаңа стратегиялық мақсат қойылған. Бұл стратегиялық бағдарлама. Яғни алдағы 37 жылдың жұмыс жоспары мен сол жұмыстарды атқарғанда қол жеткізілетін түпкі мақсатымыз стратегияда көрініс тапқан.

Осыған орай Н.Ә. Назарбаев Қазақстанды инновациялық дамытудың 2020 жылға дейінгі пайымы мен бағыттарын тұжырымдауды тапсырып, осы жоба құрылды. Тұжырымдама Қазақстан Республикасы Конституциясына, «Қазақстан – 2030» Қазақстанның даму стратегиясына, Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарына, «Индустриялық-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы» және «Ғылым туралы» Қазақстан Республикасының заңдарына негізделіп құралған [1].

Инновациялық саясаттың басты мақсаты — отандық өнімдердің бәсекеге қабілетті болуын қамтамасыз ету, осы арқылы еліміздің әл-ауқатын көтеру және қоғамның экономикалық дамуы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Сондықтан да жаһандық процесс туғызған инновациялық қызмет кез келген мемлекеттің даму тарихында ерекше орынға ие. Еліміздегі ішкі және сыртқы геосаяси және экономикалық жағдайдың тұрақтануы мен инновациялық қызметтің, ғылыми-техникалық саясаттың даму қарқыны да

өзгеруде. Осы орайда жоғарыда айтылған ҚР-ның «Инновациялық қызмет туралы» қабылданған заңының саяси-әлеуметтік маңызы өте зор, себебі әр бір елдің экономикасы мен интеллектуалдық потенциалы жоғары деңгейде көрінуінде ғылым мен техника басты өзек болуы тиіс. Еліміздің басты бағыттарындағы негізгі ядро болып отырған инновациялық қызметті қабылдау мен оны енгізу — бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның кезек күттірмейтін өзекті мәселелерінің бірі.

ҚР-ның Инновациялық қызмет туралы заңында инновациялық қызметті жетілдірудің басты бағыттары көрсетілген. Ендігі міндет осы басым бағыттарды жүзеге асыру механизмін жетілдіру болып отыр. Қазіргі кезеңдегі инновациялық қызметті жетілдірудің басты жолы — бұл нақты саясаттың алғышарттарын қалыптастыру мен шынайы инновациялық қызмет субъектілерін ұйымдастырудан басталуы тиіс. Бұл мәселелерді шешу, ең алдымен, елімізде Ұлттық инновациялық орталық құрылуымен және барлық істерге сол орталық басшылық жасауымен аяқталуы тиіс деген ойдамыз. Жоғары оқу орындарында арнайы инновациялық бағыттағы мамандықтар ашу керек — ол инновациялық саясатты жетілдіру субъектілерін кеңейтуге жол ашады.

Қазақстандық инновациялық жүйе жетілдіріліп, индустриялық-инновациялық қолдаудың жаңа құралдарымен толықтырылуда. Мысалы, 2016 жылы «Индустриялық-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды, онда инновациялық гранттардың 5 жаңа түрін қамтитын индустриялық-инновациялық дамуды қолдаудың 14 құралы көзделген. Сондай-ақ елді технологиялық жоспарлау жүйесінің негізі қаланды, индустриялық-инновациялық саясатты іске асырудың тиімділігін талдау тетіктері ұсынылды, инновацияларды қолдау мен ынталандырудың жаңа тетіктері көзделді және инновацияларды қолдаудың қолданыстағы тетіктері жетілдірілді.

Инновациялық әл-ауқат мемлекеттің қазіргі әлемдік нарықта бәсекелестігінің көрінісі болып табылады. Себебі инновациялық дамыған, дамуы бар мемлекеттің ғана экономикасы шарықтамақ. Сол себепті инновациялық даму экономикадағы өзекті сала болып келе жатқанына көзіміз жетіп келеді және еліміздің болашақта инновациялық дамыған, экономикалық бәсекелестігі жоғары мемлекет болатынына сенімдіміз [3].

Әдебиеттер тізімі

1. 2012 жылдың 14 желтоқсанында Қазақстан Республикасының Президенті — Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауы.
2. Сырбек П.Н. Қазақстанның инновациялық дамуы және оның негізгі мәселелері.
3. Өтепберген К.Е., Джулаева А.М., Жакупбекова Г.Е. Қазақстан Республикасының инновациялық даму мәселелері // ҚазҰУ Хабаршысы. Экономика сериясы. — 2015 — №4 (110).

УДК 06.58.55

Жумаев Ж.Ж., Мухамбеткалиев С.Е.

*Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
г. Уральск, Казахстан*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА

Учитывая возросшие размеры проявления и масштабы распространения коррупционных действий, подрывающие как экономический потенциал государства, так и доверие граждан к органам государственной власти, созрела реальная необходимость принятия неотложных и действенных мер по борьбе с этими негативными явлениями. Коррупцией на сегодняшний день поражены практически все сферы общественной жизнедеятельности и уровни социальной действительности. Злоупотребления вошли в нашу повседневную жизнь как должное явление, тем самым, становясь нормой жизни и заменяя в общественном сознании такие добродетели, как долг, честь и достоинство. Государство при этом несет колоссальный и невосполнимый ущерб в виде потери репутации, как правового и культурного центра общественной организации, а также упущенных экономических возможностей. Результатом заражения системы государственной власти и частного бизнеса вирусом коррупции является всё возрастающее отставание по многим ключевым параметрам в социально-экономическом развитии от ведущих мировых лидеров [1].

Коррупцию как феномен нельзя рассматривать в отрыве от общественного сознания, от его формирования в определенных социальных условиях и динамики изменения. Коррупционные преступления, их расследование, привлечение к ответственности виновных — дело специалистов, но что касается оценки результатов этой работы, причин возникновения коррупционных рисков, то на этот счет каждый гражданин страны может иметь свое персональное мнение. Одной из наиболее эффективных мер в области противодействия распространению коррупционных проявлений в обществе, злоупотреблению служебными полномочиями в системе государственного управления, видится инновационное развитие банковско-финансового сектора экономики, а именно — совершенствование системы денежного обращения и расчетного обслуживания субъектов экономической деятельности, а также создание эффективного контроля за ее функционированием. В рамках этой задачи предусматривается постепенный переход от налично-денежных форм расчетов к полному применению безналичных платежных инструментов оплаты

товаров, услуг и др., т.е. последовательная трансформация расчетно-кассовой системы, основанной на налично-денежном обращении, в высокотехнологичную электронно-расчетную систему. Главным преимуществом данной инновации является подконтрольность и оперативность проведения всех расчетных операций в рамках этой системы, т.е. контрольные функции будут встраиваться в сам процесс расчетов, что существенно снизит уровень взяточничества и казнокрадства на всех этапах его осуществления [2]. Наряду с этим, реализация этого проекта стимулирует развитие высоких технологий в области расчетного обслуживания населения, а именно разработке и внедрению средств электронных платежей и многофункциональных терминалов для их осуществления, что в свою очередь, является серьезным шагом к реструктуризации всей экономики и переводе ее на инновационный путь развития.

Без привлечения общественности невозможно эффективно противостоять бытовой и низовой коррупции, поскольку на нижних уровнях управления коррупция малочувствительна к импульсам, идущим сверху, и может быть блокирована в первую очередь деятельностью самих граждан и создаваемых ими институтов гражданского общества. Кроме того, следует отметить, что эффективной борьбе с коррупцией могут способствовать следующие меры:

- упор на предотвращение, профилактику коррупции стремление изменить саму систему;
- обеспечение соответствия должностных окладов государственных служащих и политических деятелей той мере ответственности, которую они несут в силу занимаемой должности;
- превращение коррупции в «сферу повышенного риска и низкой рентабельности». Для предупреждения коррупции, на наш взгляд, необходимо решение целого комплекса мер экономического, правового и политического характера:
 - формирование негативной позиции граждан по отношению к коррупции;
 - профессионализм сотрудников правоохранительных органов;
 - реальный контроль за доходами государственных служащих;
 - введение эффективного порядка конфискации преступных доходов и незаконно приобретенного имущества;
 - усиление контроля по периметру казахстанской границы с целью пресечения контрабанды товаров, сырья и особенно наркотиков;
 - создание реальной рыночной среды, предусматривающей либерализацию экономики, снижение налогового пресса на производителя товаров и услуг [3].

Результаты деятельности антикоррупционной службы за 2016 год:

В Едином реестре досудебных расследований зарегистрировано 2 933 уголовных правонарушений, из них 76% составляют факты коррупции – 2 229. Большинство зарегистрированных преступлений составляют взяточничество – 40% (902), злоупотребление должностными полномочиями – 18% (395) и хищение – 16% (358). Окончено расследованием 7490 уголовных дел или 80% от числа находившихся (9392). В суд направлено 2567 дела, что составляет 27% от числа находившихся в производстве. По окончанным уголовным делам установлен ущерб на сумму 43,6 млрд. тенге, из которых возмещено 9,3 млрд. тенге или 21,3%.

По коррупционным правонарушениям ущерб составил 13,6 млрд. тенге, возмещено -5,3 млрд. тенге или 39%. В обеспечение причиненного ущерба наложен арест на имущество на сумму 8,7 млрд. тенге, в том числе по коррупционным преступлениям – 4,4 млрд. тенге. Всего по республике за коррупцию привлекается 1129 лиц, из них первые руководители республиканского значения – 18, областного - 59, городского и районного уровней – 134 [4].

Одним из эффективных средств по противодействию злоупотреблений служебным положением представителей органов государственной власти является, прежде всего, продуманная и взвешенная кадровая политика. В рамках решения этой задачи представляется целесообразным проведение следующих мероприятий:

Во-первых, создание на региональном уровне ротационной системы для руководящего состава всех структурных подразделений исполнительной власти, а также государственных предприятий и организаций, находящихся как в федеральной, так и в муниципальной собственности (средний период ротации – 2 года). При назначении на руководящие должности необходимо руководствоваться оценкой профессиональных и морально-психологических качеств должностных лиц (на соответствие предъявляемым требованиям), а также приверженности выполнению поставленных задач и достижению намеченных целей, продиктованных государственными интересами и сформулированных в единой государственной политике. При этом следует исключить из системы практику назначения должностных лиц, основанную на личной преданности и заинтересованности, т.к. на первый взгляд это является мощным фактором для создания сплоченной команды, но в последующем превращается в источник коррупции и распада групп, где царит круговая порука и покровительство групповых интересов. Так или иначе, это приводит, в конечном счете, к деструктивным процессам, угрожающим целостности всей структуры власти: противоборству внутри команды и доминированию своекорыстных интересов отдельных личностей над решением государственных задач, тем самым нанося серьезный ущерб государству. Во-вторых, формирование унифицированной системы оценок результатов деятельности региональных руководителей и глав муниципальных образований, на основе реальных статистических данных и макроэкономических показателей развития возглавляемых ими субъектов; социологических опросов населения об эффективности работы региональных

и местных органов власти, проводимыми независимыми центрами изучения общественного мнения; заключения региональных общественных палат об уровне коррупции, соблюдении законности и правопорядка, культурно-нравственном развитии общества и этической оценке власти. Другим не менее важным шагом в системе антикоррупционных мер является объединение всех профильных контролирующих органов в единую структуру, в функциональные обязанности которой входило бы осуществление надзора за деятельностью всех субъектов экономических отношений. В рамках этой задачи Правительству, как главному органу исполнительной власти, отводится роль регулятора экономических отношений, а контроль за их качеством, т.е. соблюдением субъектами экономики установленных правил и требований закона, должен осуществлять независимый от Правительства орган с соответствующими полномочиями (пробораз Счетной палаты). Для этого необходимо систематизировать стандарты и нормативные требования в единую систему оценок по видам финансово-хозяйственной деятельности экономических агентов [5]. Таким образом, появится реальная возможность объективно оценивать социально-экономическое положение в стране путем анализа и сопоставления экспертных официальных данных и информации общественных организаций (в т.ч. результаты социологических опросов, статистические показатели независимых экспертов и международные оценочные индексы) по уровню и масштабам распространения коррупции.

Список литературы

1. Айсханова Е.С. Основные направления антикоррупционной политики государства // Молодой ученый. – 2015. – №22. – С. 541-544.
2. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам декларирования доходов и имущества физических лиц» от 18 ноября 2015 года № 412-V // Казахстанская правда. – 2015. – 19 ноября.
3. Закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции» от 18 ноября 2015 года № 410-V // Казахстанская правда. – 2015. – 19 ноября.
4. Закон РК «О доступе к информации» от 16 ноября 2015 г. № 401-V // Казахстанская правда. – 2015. – 17 ноября.
5. Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева и В.Е. Крутских. – 2-е издание, перераб. и дополн. – М., 2001. – 704 с.

УДК 330:001.92

Искакова Б.Г., Жангалиева Р.У.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қаласы, Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Нарықтық экономиканың қазіргі реформалау кезеңінде инвестициялық қызметті жүргізудің рөлі мен мүмкіндіктерін анықтау өзекті болып келеді. Инвестициялық қызметті іске асыру барысында инвестициялық ұдайы өндірістің ұйымдастырушылық-экономикалық механизмі мен құқықтық қамтамасыз ету негізінде жаңа салалар қалыптасады. Тарихи тұрғыдан инвестицияның маңызы мен генезисін анықтаудың жалпы теориялық мәселелерін зерттеу қажет, сонымен қатар, түрлі мектептер мен ағымдардың пайда болуы мен олардың жаңалауын да назардан тыс қалдырмау керек.

Қазақстан экономикасы нарықтық шарттарға өтуі, экономиканың күрделі өзгеруіне алып келді және де бұл мемлекеттің барлық салаларына әсер етті. Соңғы жылдары республика экономикасында тұрақты экономикалық өсім байқалуда, оны макроэкономикалық көрсеткіштердің жағымды қарқынынан көруге болады. Қазақстан экономикасының экономикалық өсімі сыртқы факторлардың әсерлеріне байланысты, әсіресе көмірсутек шикізатының әлемдік нарықтағы жағдайына байланысты.

Қазақстан экономикасы дамушы мемлекет болып табылады. Жоспарлы-әкімшілік экономикалық жүйені ауыстыру кезінде тәуелсіз бағалар, жекешелендіру, демонополизация, бәсекелестікті жетілдіру, сыртқы экономикалық қызметті ырықтандыру, қаржы-банктік секторды реформалау, қор нарығын құру және т.б. нарықтық механизмдер қызмет ете бастады. Бұндай қайта құрулар экономиканың инвестициялық секторына әсерін тигізді. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап елдің экономикасына шетелдік және отандық инвесторларды тарту мақсатында жағымды шарттар жасалды.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.А. Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясында экономикалық дамудың жаңа бағытын анықтады [1]. Жаңа бағытқа сәйкес Қазақстанда экономикалық потенциалды арттыру үшін жағымды инвестициялық климат құру қажет. Мемлекеттің экономикалық дамуына тиімді мемлекеттік инвестициялық саясат тікелей әсер етеді. Бұл үдеріс бірінші кезекте макроэкономикалық көрсеткіштердің жағымды динамикасы арқылы көрінеді: ЖІӨ өсуі, ел тұрғындарының

өмір сүру деңгейінің артуы. Статистикалық мәліметтерге сәйкес Қазақстан Республикасында халық өмірінің жақсаруы байқалуда.

«Стратегия-2030» көрсетілгендей экономикаға инвестицияларды тарту қысқа мерзімде орындалды. Дүниежүзілік банк республиканы инвестициялардың көп көлемін тартатын 20 мемлекеттің қатарына қосты. Жан басына шаққандағы инвестиция тарту жөнінде Қазақстан ТМД-дағы жетекші мемлекет болып табылады. Негізгі капиталға инвестициялар салу бірінші кезекте өнеркәсіпті дамытуға бағытталады. Сонымен қатар, инвестициялардың жалпы көлеміндегі үлесі ірі инфрақұрылымдық жобалардың іске асырылуына байланысты 2013 жылы негізгі капиталға салынатын инвестициялар көлемі 32%-ға қысқарды. Транспортқа салынған инвестициялардың көлемі 19%-ға өскен.

2016 жылы негізгі капиталға салынған инвестициялар 6052,9 млрд. теңгені құрады және 5 жылда 1467,6 млрд. теңгеге көтерілген. 2013 жылы негізгі капиталға салынған инвестициялар барлық айлар ағымында жағымды қарқынды көрсетіп отырды. Бұл көрсеткіш 2012 жылғы көрсеткішпен салыстырғанда 10,5%-ға өскен.

Негізгі капиталға салынатын инвестициялар шетелдік инвестициялар, жеке және қарыз қаражаттар есебінен республикалық және жергілікті бюджеттен қаржыландырылады (кесте 1).

1 кесте – 2010 бен 2016 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасының негізгі капитал инвестицияларды қаржыландырудың көздерінің құрылымы, % [1]

Қаржыландыру көздері	жылдар						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Жеке қаражаттар	40,5	32,5	40,7	45,5	53,7	51,5	63,3
Мемлекеттік бюджет	18,7	18,9	21,8	21	20,5	16,8	13,4
Қарыз қаражаттар	15,5	11,5	10,8	11,9	12,1	20,39	14,64
Шетелдік инвестициялар	25,3	37	26,7	21,5	13,7	11,37	8,56
Барлығы	100	100	100	100	100	100	100

Ескерту: [1] ақпараттары негізінде автормен құрастырылған

Өртүрлі аймақтардағы өмір сүру деңгейінің жақсаруы экономикалық дамудың негізгі көрсеткіші болып табылады. Қазақстанда қалалық және ауылдық аймақтардағы өмір сүру және табыс деңгейлері арасындағы үлкен айырмашылық бар.

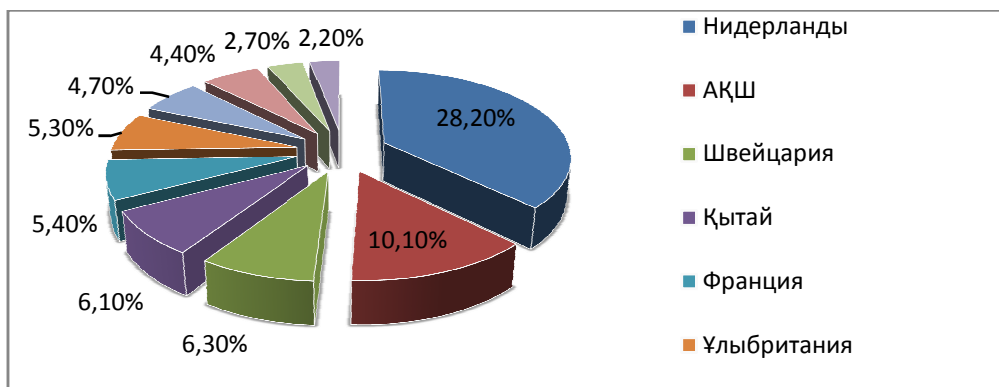
Инвестициялық жобалардың көп бөлігі Қазақстанның тек бірнеше қалаларында іске асырылуы, аймақтық диспропорцияға дәлел болады. Экономикалық өсім мен дамуға жету үшін мемлекет басқа аймақтардың инвестициялық тартымдылығын арттыру қажет.

Қазіргі күнде ішкі инвесторлар экономиканың барлық салаларын қажетті инвестиция көлемімен қамтамасыз ете алмайды. Сондықтан да шетелдік капиталды стратегиялық маңызды отын-энергетикалық пен минералды-шикізат салаларына ғана емес, сонымен қатар болашақта Қазақстан потенциалы зор байланыс, құрылыс, ауылшаруашылығы, өңдеу салаларына да тарту қажет.

Қазақстанның инвестициялық климатының жағымды екендігін тартылған шетелдік инвестициялар көлемі дәлелдейді. Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің мәліметтері бойынша 1993 пен 2014 жыл аралығында Қазақстан экономикасына 137,7 млрд. АҚШ доллар шамасында тікелей шетелдік инвестициялар тартылған. 2015 жылы Қазақстан экономикасына ТШИ ағымының өсуі алдыңғы жылмен салыстырғанда 7,3%-ды (19,8 млрд. долл.) құрады. Ал 2014 жылы 2013 жылмен (10,6 млрд. долл.) салыстырғанда 73%-ға (18,5 млрд. долл.) өсті [1].

Шетелге инвестиция ағылу мәселесін ерекше атап кету қажет, бұл жағдай басқа мемлекеттерде орын алған. 2006 пен 2015 жылдар аралығында Қазақстаннан шетелге тікелей инвестициялар кетуінің жалпы көлемі 18,9 млрд. АҚШ долларын құрады. Ал 2015 жылы 4,24 млрд. АҚШ долларын құрады, бұл 2014 жылмен салыстырғанда 60,9%-ға (2,64 млрд. АҚШ долл.) жоғары. 2015 жылы жан басына шаққандағы тікелей шетелдік инвестициялардың көлемі 1350 долл./адам, бұл 2005 жылғы көрсеткіштен 2,5 есе жоғары. Салыстыру мақсатында жан басына шаққандағы инвестициялардың көлемі Беларусьте 1090 долл./адам, Ресейде -130 долл./адам құрайды.

Шетелдік инвестициялардың жалпы ағымы жөнінде Нидерланды (22%), АҚШ (10,4%), Ұлыбритания (9,1%), Франция (6,1%), Каймандық аралдар (Ұлыбритандық) – 4,9% және Канада (4,8%) алда тұр. ТМД елдерінен түскен тікелей шетелдік инвестициялар 10,6%-ға өскен, ол жалпы соммада 887,3 млн. долларды құрады. Қазақстан экономикасында шетелдік капиталдың қатысуымен 8 мың кәсіпорын жұмыс жасауда. Олар «Шеврон», «Сименс», «Майкрософт», «Дженерал Электрик», «Кока-кола» секілді ірі транснационал компаниялар. 2013 жылдың алғашқы жарты жылдығында өңдеуші секторға 1,6 млрд. АҚШ доллар шамасында тікелей шетелдік инвестициялар құйылды.

1 сурет. – Ірі инвестор мемлекеттердің жалпы ТШИ-дағы үлесі, 2007-2016 жыл [2]

Ескерту: [2] ақпараттары негізінде автормен құрастырылған

2015 жылы инвестициялық құйылымдардың әсерінен келесідей өзгерістер орнады:

- металлургия және машина жабдыктарын өндіру өнеркәсібін есептемегенде, дайын металл заттар өндірісіне ТШИ 16%-ға өсті және 1,3 млрд. АҚШ долларын құрады. Әлі күнге өңдеу өнеркәсібіндегі барлық инвестициялардың үлкен бөлігін алуда (77,8%);
- тамақ өнімдерін, сусын мен темекі өнімдерін өндіруге ТШИ 78%-ға көбейді және 234 млн. АҚШ долларын немесе 13,6%-ды құрады;
- компьютер, электронды және оптикалық өнімдерді өндіруде тікелей шетелдік инвестициялар 49%-ға көбейді және 64,8 млн.АҚШ долларын немесе 4%-ды құрады;
- резина және пластмасса өнімдерін өндіруге ТШИ 79%-ға көбейді және 31,5 млн. АҚШ долларын немесе 1,8%-ды құрады;
- химиялық өнімдерді өндіруге ТШИ 43%-ға көбейді және 22,3 млн. АҚШ долларын немесе 1,3%-ды құрады [2].

Қазақстан экономикасына жағымды шетелдік инвестициялардың тартылуына қарамастан инвестиция құрылымында үлкен өзгерістер байқалмауда. Салалар құрылымын талдау негізінде мұнай-газ өнеркәсібіне көп ірі инвестор-кәсіпорындар келетіні анықталды. Отын-энергетикалық және минералды-шикізатты кешендері экономиканың басқа нақты секторларына қарағанда инвестициялық белсенділігі жоғары.

Отандық және шетелдік мамандардың бағалауы бойынша инвесторларға келесідей факторлар жағымсыз болып келеді:

- мемлекетте бос экономикалық аймақтардың жеткіліксіз болуы;
- жалпы заңнамалық базаның тұрақсыздығы;
- инвестициялық жобалардың қаржыландырылмауы;
- іскерлік мәліметтер нарығының жетілмегендігі; транспорттық инфрақұрылымның жетілмегендігі.

Қазіргі уақытта инвестициялық үдерістердің тиімділігін тежейтін факторлар бар. Оларға келесілер жатады:

- өндірістік салаларға шетелдік инвестицияларды тартуды қамтамасыз ететін заңнамалық базаның, салықтық және инвестициялық заңнаманың тұрақсыздығы;
- шетелдік және отандық инвесторлардың өңдеу өнеркәсібіне қаражаттарды салуды қаламауы;
- ҚР индустриалды-инновациялық даму стратегиясында айқын әлеуеттердің жоқтығы, өйткені бұл құжатта барлық өңдеуші өнеркәсіп әлеуетті деп көрсетілген;
- дамыған қор нарығы мен сақтандыру қызметтер нарығының жоқтығы;
- корпоративті және табыс салық алымдарының салыстырмалы жоғары болуы.

Нақты секторда инвестициялық белсенділікті арттыру мен мемлекеттің индустриалды даму мақсатында «2015-2019 жылдарға Қазақстан Республикасының индустриалды даму концепциясын» жүзеге асыру қажет. 2020 жылға дейінгі индустриалды дамудың мақсаты өнеркәсіптің бәсекеге қабілеттігін арттыру мен әртараптандыруды ынталандыруға бағытталған [3, 12 б.].

Қазақстанның өнеркәсібінде құрылымдық өзгерістердің болуы үшін белсенді мемлекеттік өнеркәсіптік саясат жүргізуі қажет. Саясат мақсаттарын орындау үшін жеткілікті қаржы құралдарын тарту керек және отандық бәсекеге қабілетті өнім шығару қажет.

Нәтижесінде респонденттердің 35%-ы инвестициялық климаттың жақсаруы келесі факторлардың нәтижесінде деп көрсеткен:

- үкіметтің инвесторлармен ашық әрі сындарлы диалог өткізуге дайындығы;
- әлемдік экономикалық дағдарыс кезінде үкіметтің макроэкономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуі;
- Кеден одағы мен Ортақ экономикалық кеңістік аясында қосымша мүмкіндіктердің туындауы;

– кең ауқымды салалық бағдарламаларды іске асыру мен ТШИ тарту жоспарын іске асыруда конструктивті тәсілдерді қолдануды қосатын дәйекті реформаларды өткізу;

43% респонденттердің пікірлері бойынша соңғы жылдары Қазақстанның инвестициялық климаты өзгермеді. Бірақтан сұралған респонденттердің 14%-ы келесі себептерге байланысты нашарлаған деп жауап берді:

- бизнеске әкімшілік қысым көрсетілуі мен бизнес үдерістерге мемлекеттік органдардың араласуы;
- ресурстық протекционизм, өнімді бөлу туралы мәмілені бұзу, жер қойнауын пайдану мәмілесінен салық режимінің тұрақтылығы деген қағиданы шығарып тастау;
- құқықтық заңнама облысының нашарлауы мен капитал салымдардың қауіпсіздігі жөніндегі инвесторлардың алаңдауы
- шетелдік азаматтарға қатысты, «жергілікті еңбекақыға» байланысты еңбек заңнама облысының нашарлауы;
- банк секторын қайта құрылымдау нәтижелерінің кейбір респонденттердің ойы бойынша жаңа инвестицияларды тарту үдерісіне кері әсер етуі мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1. Официальный сайт Агентства Республики Казахстан по статистике [электронды ресурсы]. – www.stat.kz.
2. Официальный сайт Национального Банка РК [электронды ресурсы]. – <http://www.nationalbank.kz/>.
3. Современное состояние и анализ инвестиционного климата в Казахстане // АльПари. – 2014. – №2. – С. 12.
4. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2013 года № 1497 «Об утверждении Концепции индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы».

УДК 336.14

Калекешева Х.Х.

*Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
г. Уральск, Казахстан*

УЧЕТ НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ АКТИВОВ В ГОСУЧРЕЖДЕНИЯХ (МСФО 38)

Нематериальные (неосязаемые) активы – активы, не имеющие физической натуральной формы, но наделенные «неосязаемой ценностью» и в силу этого приносящие субъекту дополнительный доход в течение длительного времени или постоянно. Кроме того, нематериальные активы должны обладать способностью отчуждения. К нематериальным активам относят товарные знаки (знаки обслуживания), зарегистрированные места происхождения товаров, цену фирмы (гудвилл), «ноу–хау», патенты и промышленные образцы, лицензии, интеллектуальную собственность, организационные расходы, права на пользование природными ресурсами, права на использование производственной информацией, программное обеспечение ЭВМ и другие.

По мере развития рыночной экономики значение и доля нематериальных активов в имуществе субъектов будет увеличиваться, что обусловлено развитием техники и технологий, распространением информации, развитием экономических отношений.

В соответствии с действующим законодательством в Республике Казахстан нематериальные активы оцениваются в следующем порядке:

- внесенные учредителями в счет их вкладов в уставный капитал создаваемого предприятия – по договоренности сторон. Оценка такого вклада должна быть подтверждена независимым аудитором;
- приобретенные за плату у других предприятий, организаций и граждан – исходя из фактически произведенных затрат по приобретению и приведению в состояние готовности этих объектов;
- полученные от других предприятий, организаций и граждан безвозмездно (дарение) – экспертным путем или по договорной цене.

Рассмотрим содержание различных видов нематериальных активов.

«Ноу–хау» – термин, применяемый в международных отношениях для определения технических знаний, выраженных в форме документации, производственного опыта, навыков и т.п. В широком смысле слова «ноу–хау» – совокупность технических, коммерческих и других знаний, оформленных в виде технической документации, навыков и производственного опыта, необходимых для организации того или иного вида производства, но не запатентованных.

Учет прав на использование производственной информации. К данному виду нематериальных активов относится приобретаемая за плату производственная информация или затраты на ее создание самим субъектом, способная в течение определенного времени приносить доход. Например, банки данных о потенциальных потребителях продукции субъекта внутри страны и за рубежом, о поставщиках сырья, материалов и услуг, о конкурентах и т.п.

Организационные расходы. К организационным относят расходы, которые возникают в период создания совместного или акционерного предприятия. К таким расходам относятся затраты на рекламу, оплату консультантов, расходы на регистрацию предприятия, подготовку документов, открытие счетов в банках и многие другие.

Программное обеспечение ЭВМ. Под программным обеспечением ЭВМ понимают совокупность системы обработки данных и программных документов, необходимых для эксплуатации этих программ, приобретенных предприятием и способных в течение длительного времени приносить доход.

Приобретенные права на пользование природными ресурсами. При создании предприятий, находящихся внутри страны и за рубежом, возникает необходимость в приобретении прав на использование природных ресурсов (права на добычу полезных ископаемых, права на пользование лесом, рыбную ловлю во внутренних водоемах и др.).

Товарные знаки и знаки обслуживания. Товарным знаком и знаком обслуживания (в дальнейшем – товарный знак) считают обозначения, способные отличить, соответственно, товары и услуги (в дальнейшем товары) от однородных товаров других юридических или физических лиц. Право на товарный знак охраняется Законом, если он зарегистрирован на имя юридического или физического лица, осуществляющего предпринимательскую деятельность.

Наименование места происхождения товара – это наименование страны, населенного пункта, местности или другого географического объекта, используемого для обозначения товара, особые свойства которого исключительно или главным образом определяются характерными для данного географического объекта природными условиями или людскими факторами одновременно.

Товарный знак и наименование места происхождения товара являются действенным инструментом конкуренции.

Патенты. Под патентом понимается свидетельство, грамота, документ, удостоверяющий государственное признание технического решения изобретения и закрепляющий за лицом, которому он выдан (патентообладателем), право на это изобретение. Действие патента распространяется на территории того государства, где он выдан. Срок действия патента устанавливается национальным законодательством (как правило, 15–20 лет). Кроме того, под патентом понимается документ, свидетельствующий о праве занятия каким-либо промыслом, торговлей, скупкой товара и т.п.

Промышленные образцы. Патенты, в соответствии с действующим законодательством, выдаются на подтверждение исключительного права на использование промышленных образцов. К промышленному образцу относятся художественные и художественно-конструкторские решения, определяющие внешний вид изделия. Правовые, экономические и организационные отношения промышленных образцов регулируются законодательством Республики Казахстан.

Лицензии (от латинского – свобода, право) – разрешения, выдаваемые компетентными государственными органами на осуществление внешнеторговых операций (ввоз, вывоз или транзит которых не допускается) и т.д. При помощи лицензирования осуществляется государственный контроль за экспортом и импортом товаров и, одновременно, расходом валютных средств.

Цена фирмы или «гудвилл». Данный вид нематериальных активов возникает при покупке целых действующих предприятий или их структурных подразделений. Обычно такие предприятия (подразделения) продаются – покупаются не по их балансовой стоимости, что естественно в условиях рыночных отношений, а по цене, определенной на аукционе (конкурсе), исходя из возможной доходности предприятия, его престижа на рынке производимой продукции и ряда других факторов. Превышение покупной стоимости предприятия (подразделения) над суммой его активов по балансу составляет цену фирмы.

Интеллектуальная собственность. Понятие «интеллектуальная собственность» охватывает авторские права, права, относящиеся к деятельности артистов-исполнителей, звукозаписи, радио – и телевизионных передач, изобретательское и патентное право, право на научное открытие, право на промышленные образцы, товарные знаки, фирменное наименование (фирму) и коммерческие обозначения, защиту от недобросовестной конкуренции, а также все другие права, относящиеся к интеллектуальной деятельности в области производства, науки, литературы и искусства.

В настоящее время все чаще осуществляются вклады в уставные фонды учреждаемых предприятий интеллектуальной собственности отдельных граждан – носителей интеллектуальной собственности (крупные ученые, инженеры, артисты и др.).

Учет наличия и движения нематериальных активов ведется на счетах подраздела 2700 «Нематериальные активы».

Нематериальные активы поступают различными способами:

- от учредителей в качестве вкладов уставный капитал;
- путем приобретения;
- при безвозмездной передаче сторонними юридическими и физическими лицами.

Поступление и выбытие нематериальных активов оформляют Актом приемки-передачи нематериальных активов. В акте должно указываться точное наименование вида нематериальных активов и дата его передачи предприятию (дата создания на предприятии), характеристика объекта, его первоначальная стоимость, норма амортизации и другие необходимые данные.

При оформлении приемки нематериальных активов акт составляется в одном экземпляре на каждый объект. Допускается составление общего акта, оформляющего приемку нескольких однотипных нематериальных активов. Акт после его оформления с приложенной документацией, описывающей сам объект нематериальных активов или порядок его использования, или документы, подтверждающие те или иные имущественные права предприятия, относящиеся к данному объекту, передается в бухгалтерию, подписывается главным бухгалтером и утверждается руководителем предприятия или лицами на то уполномоченными.

При передаче (продаже, безвозмездной передаче) нематериальных активов другому предприятию акт составляется в двух экземплярах: для предприятия, сдающего и принимающего нематериальные активы. Ликвидация нематериальных активов оформляется актом на ликвидацию, где указывается первоначальная стоимость, сумма начисленной амортизации, балансовая стоимость.

Аналитический учет по счетам подраздела «Нематериальные активы» ведется в «Инвентарных карточках учета нематериальных активов». Карточка применяется для учета всех видов нематериальных активов, поступивших на предприятие. Инвентарная карточка открывается в бухгалтерии на каждый отдельный объект нематериальных активов. Карточка заполняется в одном экземпляре на основании документа, подтверждающего факт получения или передачи предприятием объекта нематериальных активов: «Акта приемки–передачи нематериальных активов», технической и другой документации.

Отражение в учете поступления нематериальных активов производится на основе корреспонденции счетов приведенных в таблице 2.6.

Таблица 1 – Учет поступления нематериальных активов

Содержание операций	Документ	Корреспондирующие счета	
		Дебет	Кредит
Поступление нематериальных активов в качестве вклада в уставной капитал	Акт приемки–передачи нематериальных активов	2710	5110
Поступление нематериальных активов в порядке безвозмездной передачи	То же	2710	6220
Приобретение нематериальных активов у юридических лиц	То же	2710	3310
Налог на добавленную стоимость		1420	3310
Приобретение нематериальных активов у физических и юридических лиц с оплатой стоимости из кассы или расчетного или валютного счетов	Выписка из расчетного, валютного счетов, расходный кассовый ордер	2710	1010, 1030
Налог на добавленную стоимость		1420	1010, 1030

Выбытие нематериальных активов может происходить в виде:

- вклада в уставный капитал других организаций;
- безвозмездной передачи в совместную деятельность;
- ликвидации и реализации.

Основные бухгалтерские проводки по учету выбытия нематериальных активов приведены в таблице 2.7.

В процессе производственно–хозяйственной деятельности нематериальные активы подвергаются воздействию морального износа. Однако главная цель начисления износа состоит не столько в том, чтобы создать источник для покрытия расходов, связанных с воздействием на нематериальные активы морального износа, сколько в создании источника для погашения их стоимости за счет включения амортизации на себестоимость продукции (работ, услуг) или расходы периода.

Для учета амортизации нематериальных активов предназначен счет 2720 «Накопленная амортизация и обесценение нематериальных активов».

Таблица 2 – Учет выбытия нематериальных активов

Содержание операции	Документ	Корреспондирующие счета	
		Дебет	Кредит
Списание и безвозмездная передача нематериальных активов:	Акт ликвидации. Акт приемки нематериальных активов.		
– балансовая стоимость;		7410	2710
– сумму амортизации.		2710	2730
Реализация нематериальных активов:	Акт передачи		

– балансовая стоимость;		7410	2720
– сумма амортизации;		2740	2720
– доход от реализации;		1210	6210
– налог на добавленную стоимость.		1210	3130

Этот счет пассивный, регулирующий, контрактивный. По кредиту этого счета показывают остаток амортизации на начало месяца, амортизацию, начисленную за текущий месяц и остаток амортизации на конец отчетного месяца; по дебету – списание (уменьшение) амортизации нематериальных активов.

Амортизация по нематериальным активам начисляется ежемесячно по нормам, рассчитанным из первоначальной стоимости и срока предполагаемого полезного использования нематериальных активов.

По всем видам нематериальных активов каждое предприятие должно составить обоснованный расчет срока их использования. В расчете должно быть обоснованно применение того или иного срока их полезного использования:

- по нематериальным активам, по которым есть возможность определить срок их полезного использования (патенты, лицензии и др.). Срок их использования обычно устанавливается в директивном порядке и указывается на патенте, лицензии – 1,5, 10, 15 лет;
- по нематериальным активам, по которым нет возможности точно определить срок их полезного использования (программное обеспечение ЭВМ, «Цена фирмы» и др.), такой срок устанавливается в течение не более 10 лет;
- по нематериальным активам, которые приобрели предприятия, в Уставе которых оговорен срок действия данного предприятия, – в течение сроков, указанных в пунктах «а» и «б», но не более срока действия такого предприятия.

Для определения величины амортизации нематериальных активов за месяц и с начала года составляется «Ведомость начисления амортизации нематериальных активов».

Инвентаризация нематериальных активов. При инвентаризации нематериальных активов проверяется: фактическое наличие нематериальных активов, принадлежащих предприятию на правах собственности, правильность и своевременность отражения их в балансе; правильность начисления износа нематериальных активов; наличие морально устаревших активов.

При инвентаризации нематериальных активов необходимо установить наличие документов, подтверждающих существование самого объекта, и права предприятия на его использование. К ним относятся документы, описывающие объект нематериальных активов или порядок его использования, а также документы, подтверждающие имущественные права предприятия. Так, приобретение прав на изобретение подтверждается лицензионным договором, зарегистрированным в Патентном ведомстве.

Четкая организация учета нематериальных активов и их амортизация играет большую роль в реальном отражении результатов финансово-хозяйственной деятельности субъектов.

Список литературы

1. Кеулимжаев К.К., Кудайбергенов Н.А. Финансовый учет: учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2010. – 264 с.
2. Баймуханова С.Б. Қаржылық есеп: оқулық. – Алматы, 2015. – 272 с.
3. Ажибаева З.Н. Финансовый учет: учебник. – Алматы: Экономика, 2016. – 282 с.
4. Кеулимжаев К.К. Финансовый учет на предприятии: учебник. – Алматы: Экономика, 2015. – 474 с.
5. Методические рекомендации по применению международных стандартов бухгалтерского учета и финансовой отчетности. – Алматы: БИКО, 2015. – 248 с.
6. Бухгалтерский учет в государственных учреждениях. – Алматы, 2013. – 201 с.
7. Ержанова Г.Е. Бухгалтерский учет и финансовая отчетность в соответствии с МСФО для общественного сектора по методу начисления: учебное пособие. – Астана: Учебный центр «Зерде», 2012. – 205 с.

UDC 339.1

Lee J.H.

*M. Utemisov West Kazakhstan State University,
Uralsk, Kazakhstan*

Park S.R.

*Sang Nam Device & Solution Co., Ltd,
Seoul, Republic of Korea*

A CASE STUDY OF PAPERLESS SYSTEM IN A BUSINESS OF USED CAR SALES IN KOREA

Introduction. This study was consulted one of the topic for management and handling privacy and personnel information research project in the biggest used car sales company in Korea, also reducing business costs in the used car sales area. Basically, it was considered as security terms; however, it also effects reduction of paperwork as well. That protects our environmental pollution. Firstly, I will explain a paperless system in general and numbers of

resources for making paper. Secondly, I will describe a paper work process of used car sales company and calculate consumption of papers per year. Finally, a correlation of numbers and costs will be figured out.

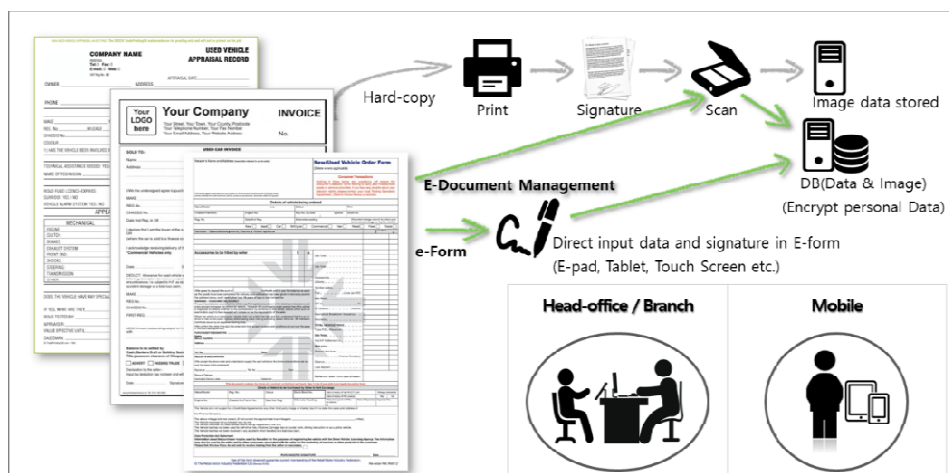
Paperless process in a used car sales business. A used car sales business requires a lot of documents issued by sellers, buyers, vehicle registration offices, tax offices, local area public offices and etc. These documents contain a lot of personal information such as contract, vehicle registration certificates, and so on. Table 1 contains this information.

Vehicle registration and personal information (resident registration number, name, address, bank account number, telephone number, cell number, vehicle registration number, vehicle identification number, certificate of mortgage setting, certificate of seal, and certificate of income etc.) are necessary for preparation of audits and commissions by the externals (National Tax Service, city, county ward or district office). Due to the work specificity of the used car sales business, personal information exposure is high, and the related information is duplicated and managed by hard copy and scanned files as well. At the end of each year, all the documents must be sent and restored at garages for legal terms in each type of documents, for example, Used Car Sales Management files must be kept for 3 years by the article 121.6, Enforcement Regulations on the MOTOR VEHICLE MANAGEMENT ACT in Korea.

Table 1 – Documents of Used car sales business

Work form and documents(original and copy) included personal information			
NO	Documents Form	NO	Documents Form
1	Certificate of Seal	16	[Capital, Used car loan] customer's personal information
2	Power of Attorney for automobile transfer document	17	[Capital, Used car loan] selection of conditions
3	Car sales contract	18	transactional information
4	Car purchase contract	19	Letter of successful bid confirmation in auction
5	Vehicle registration certificate	20	Current status in auction
6	car release certificate (for dealers)	21	a transfer slip
7	Vehicle handover certificate	22	Application for an account registration of dealer
8	Electronic tax invoice	23	Business registration status check
9	Certificate of used vehicle performance and condition check register	24	Business license
10	Used Car Sales Management files	25	Certificate of Business license
11	Confirmation of vehicle sales	26	Tax invoice
12	vehicle handover certificate	27	Contents of agreement
13	Application for account deposit of vehicle purchase	28	Receipt
14	personal information collection agreement	29	Transfer result check
15	final return on tax base and invoice	-	-

We surveyed in each parts of business, Accounting and Finance departments manages all documents for 5 years after the working process and came to a conclusion that it is not necessary to hand over all these documents for external audit and commission, because of audit process requires only admin ID/Password of electronic Account system. If we exclude making a hard-copy of documents, it can reduce huge of computer consumables' cost which was mentioned by staff members. All branches and auction team handle all documents in both ways – hard-copies and scanned files for external audit what they usually ask the type of document. However, it is not obligatory. Working procedure does not need create hard-copy, if there is no legal problem. This is due to the request that has been made for convenience of external audit teams.

Picture 1 – Concept of e-Form

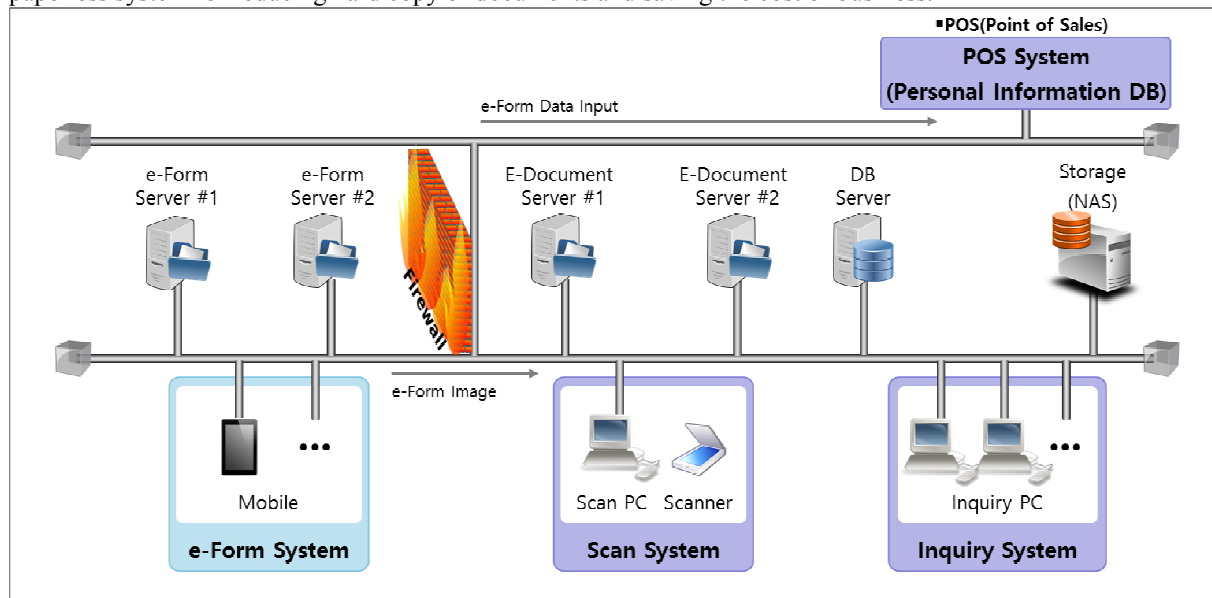
Traditionally, people use hard-copy for making a contract - Printout forms and input handwriting in. The concept of e-Form aimed at direct input via keyboards, E-pad, Tablet, touch screen etc. Generally, it reduces time, costs for printing, signature, scan, and store by workers.

Producing paper. Production of a piece of A4 sized paper requires a lot of costs including water, gas, oil and etc. The web site called “The world counts dot com” contains calculation of such expenses:

- 324 liters of water is used to make 1 kilogram of paper.
- 10 liters of water is needed to make one piece of A4 paper.
- 93% of paper comes from trees.
- 50% of the waste of businesses is composed of paper.
- With all the paper we waste each year, we can build a 12-foot-high wall of paper from New York to California.
- Every tree produces enough oxygen for 3 people to breathe.

As it was mentioned above, to produce one piece of A4 paper we must spend 10 liters of water and produce 2.8g of CO₂. Trees produce oxygen and protect the earth from Global Warming. Furthermore, Pulp and paper, the largest industrial polluters of air, soil and water, take the third place on volumes of environmental pollution. Chlorine-based bleaches which causes in toxic materials being emitted into our soil, water and air are used during the production of paper. When paper is decomposed, it releases methane gas which is in 25 times more toxic than CO₂. These statistics was mentioned by The Hankyoreh Newspaper in Republic of Korea.

Methodology. In this article, we just assume what can be established to make a contract by e-form and paperless system for reducing hard copy of documents and saving the cost of business.

Picture 2 – Implement of paperless system

As it follows from the Picture 3, the 1 set of scan system is installed at the accounting team, the auction team, and branches. The scanned image can be requested via the inquiry system, and the information (including personally identifiable information) collected by the mobile device is transmitted to the POS system.

The most important 2 departments in headquarter and 26 branches uses everyday papers of printed-forms, and spend printer toners, ink, and papers. The following table shows cost savings from two perspectives. First of all, it decreases a budget for all kinds of printed-form of about 30 million KRW, computing supplies of 40 million KRW per year on the consumable cost perspective side. It is referenced by case study of Chung Ang University Hospital what mentioned that computer consumables include 1 million pieces of paper and printer toner etc. which cost 170 million KRW per year due to paperless environment was reduced. However, this reference could not compare to our study because, circumstance and purpose of business are evidently different between to business areas.

There are also 2 peoples of each branch in average, and total 53 people dedicate to document processing only. After establishing Scan System, only 1 person is needed for each scan process, totally 27 people work in the company for it on the personnel cost reduction perspective side. Assuming that the monthly labor cost per person is 1.5 million KRW, the savings make approximately 26 times 1.5 million, and if they work for 12 months, the all cost will be 468 million KRW per year.

Totally, a reduced budget can make approximately 538 million KRW per year.

Head Quarters and Branches have 30 places for generating hard copies of contracts and other certificates. Each place makes approximate 40 contracts per day. 20 pieces of papers in each contract include certificates. Company produces 24,000 papers per day. If the company works 250 days per year, it would create 6 million pieces of paper.

Results. Taking into consideration the above mentioned estimations, we now calculated the sum of savings and important numbers by The Paper Calculator that is based on research done by the Paper Task Force - a peer-reviewed study of the lifecycle environmental impacts of paper production and disposal. The underlying data are updated regularly.

Table 2 – Effects for paperless system

Paper	Baseline Paper A4 sized	Used car sales business produce contracts A4 sized (6 million pieces of papers x 5g)	Unit
Quantity	1	30	tons
Wood Use	4 24	102 720	metric tons trees
Net Energy	33 0	977 11	million BTU's homes/year
Greenhouse Gases	3 1	76 15	metric tons CO2 equiv. cars/year
Water Consumption	86508 0	2595293 1	liters swimming pools
Solid Waste	1 0	26 2	metric tons garbage trucks
NOx	0.005 0	0.1 1	metric tons 18-wheelers truck/year
Purchased Energy	22 0	665 7	million BTU's homes/year
SO2	0.01 5	0.4 145	metric tons 18-wheelers truck/year
Particulates	0.003 1	0.1 17	metric tons buses/year

As you can see from the Table 2, it shows a reduction of environmental pollution that makes our lives better.

Conclusion. Using E-form and E-document system, we can reduce paper, work processing time, and extra costs as well. Thus, there is no need to keep a Hard copy and paper documents in the used car sales business. It affects more secure, efficient, and consistent. It shows the number of papers produced and created for the business what causes so much cost for our environment. Reducing papers is saving our earth.

Bibliography

1. The world counts dot com [electronic resource]. – <http://www.theworldcounts.com/stories/Paper-Waste-Facts>
2. The Hankyoreh Newspaper in Republic of Korea [electronic resource]. – <http://ecotopia.hani.co.kr/227452>
3. u-Paperless Hospital service, u-Paperless Korea Forum&Conference 2011 Fall, Korea Digital Content Association [electronic resource]. – http://www.dca.or.kr/gb/bbs/board.php?bo_table=data4&wr_id=98
4. Environmental Paper Network, The Paper Calculator [electronic resource]. – <http://environmentalpaper.org/>

УДК 336.078

Лукпанова А.Р.

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
г. Уральск, Казахстан

ИСЛАМСКАЯ МОДЕЛЬ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА

Зародившись в период возникновения древних цивилизаций и вырабатывая на протяжении веков основные принципы и методы, к концу XIX — началу XX веков бухгалтерский учет сформировался в самостоятельную науку. Научная основа и необходимость практического применения выявила необходимость государственного регулирования и послужила предпосылкой к выработке законодательной базы и возникновению органов занимающихся разработкой норм и регулированием деятельности участников.

Бухгалтерский учет начинает рассматриваться как формирование систематизированной информации об объектах ... которая зависит от... структуры экономики страны, ее формы и особенностей развития, социально-экономических условий.

В странах с похожими социально-экономическими условиями системы учета имеют много общего, что позволяет обобщить их в определенные модели учета. В зависимости от выбранной правовой системы и влияния факторов инфляционных процессов, ученые выделяют следующие основные модели бухгалтерского учета: англо-американскую, континентальную, южно-американскую, исламскую.

Стремительное развитие арабских стран, в связи с открытием нефтяных месторождений, подтолкнуло арабские страны задуматься о необходимости разработки модели бухгалтерского учета для исламских стран, исходя из собственных религиозных и общественных традиций, способствовало внедрению и распространению качественно новых подходов к экономическим процессам, появлению и внедрению в научный оборот такого понятия как «исламская экономика», представленной в виде «исламской экономической модели» и «исламской модели бухгалтерского учета».

Развитие экономики стран востока имеет древние корни, и берет свое начало со времен средних веков. Основы были заложены в трудах ведущих мусульманских ученых, которые намного раньше своих западных коллег открыли и внедрили ряд экономических законов. Наибольший вклад в развитие основных принципов исламской экономической системы в средние века внесли такие ученые-энциклопедисты как Абу Йусуф, Абу Хамид Мухаммад ибн Мухаммад ал-Газали ат-Туси, Абд ар-Рахману ибн Мухаммаду ибн Халдуну ал-Хадрами и др.

Ибн Халдун открыл и представил в своих трудах большое количество экономических законов за несколько столетий до их официального обнародования на Западе. Именно он до Адама Смита доказал необходимость в разделении труда, принцип трудовой стоимости до Дэвида Риккардо и роль государства в проведении стабилизационной политики до Д. Кейнса. Абу Йусуф, в своем труде «Китаб аль-харадж», исследуя особенности налогообложения впервые сформулировал основные принципы, которые сегодня являются классическими в экономической науке: централизация налогового ведомства, уплата налогов в удобное для налогоплательщика время и возможности плательщика выплачивать налоги. В трудах Ал-Газали раскрыты вопросы о налогообложении и государственных финансах. В эпоху глобализации и возникающих проблем, вызванных кризисами, многие ученые склоняются к мнению о необходимости рассмотрения экономических процессов в целостности общественного порядка. Поэтому сегодня основы, заложенные в трудах мусульманских ученых, не утратили свою значимость и являются наиболее актуальными [1].

Наиболее близким к изложению сути понятия «исламской экономической модели» с экономической точки зрения является определение, представленное в работе Р.И. Беккина: «Исламская экономическая модель представляет собой систему хозяйствования в соответствии с нормами и принципами мусульманского права» [2].

Исламская модель бухгалтерского учета представляет собой качественно иное видение экономической науки и развитие бухгалтерского учета. Исламская экономика имеет свою специфическую хозяйственную систему, что и обусловило по мере ее развития создание специфических исламских финансовых институтов, финансовые технологии которых потребовали разработки новых принципов и правил ведения учета и составления отчетности. С одной стороны, своими основополагающими принципами противопоставляемая западному бухгалтерскому учету и значительно от него отличающаяся, система исламского учета, в то же время, незначительно отличается от ведения бухгалтерского учета промышленно развитых стран. Основная причина данного сходства обусловлена в насаждении мусульманским странам учетных моделей стран с англо-американской системой бухгалтерского учета, от которых первые долгое время находились в колониальной зависимости.

Современные специалисты по исламскому бухгалтерскому учету настаивают на различии, основанными на убеждениях, заложенных в Коране и Сунне: точное исчисление закята (благотворительная деятельность), экономическая деятельность должна быть разрешенной и не нарушать запрета на взимание процента, наличие социальной ответственности, полного раскрытия информации о деятельности и ведение благотворительности. Ввиду чего, исламскими специалистами по бухгалтерскому учету предложено разработать новую классификацию активов и пассивов, заменить традиционный отчет о прибылях и убытках отчетом добавленной стоимости, в котором большое внимание уделяется вопросам распределения полученного дохода и др.

Наиболее четко своеобразие исламской модели бухгалтерского учета проявляется в исламской финансовой отчетности. Так, англо-американская модель бухгалтерского учета своей основой имеет теорию предприятия, согласно которой полученная чистая прибыль принадлежит не собственникам (владельцам), а отделенному от собственности инвесторов предприятию. Поэтому, при использовании данной модели приоритет отдается отчету о прибылях и убытках, считая его более важной формой отчетности, нежели баланс. Отчет о прибылях и убытках строится в соответствии с подходом «доходы-затраты». В соответствии с этим автономные экономические единицы рассматриваются как закрытые системы, которые должны быть заинтересованы в достижении максимальной *экономической* эффективности, что до недавнего времени приводило к игнорированию ими интересов общества.

Основу исламской модели бухгалтерского учета составляют положения теории собственника и этические нормы шариата устанавливающие, что персональную ответственность за собственные действия в любой сфере деятельности несут все индивиды, а не предприятие. Согласно чему допускается

одновременное нахождение в собственности владельца как активов, так и обязательств, а это означает, что прибыль формируется на базе подхода «активы-обязательства». Данный подход определяет баланс основной формой отчетности, которая обеспечивает потребности инвесторов.

Другой важной особенностью является использование для оценки активов и обязательств рыночных цен. Так, в англо-американской модели бухгалтерского учета в силу принципа осмотрительности (консерватизма) запасы оцениваются и отражаются по наименьшей из возможных стоимостей, в качестве которой выступает себестоимость. Тем самым, оценивая и отражая активы по наименьшей стоимости. Данный подход является недопустимым для мусульман, поскольку религиозный налог в пользу нуждающихся является одной из наиболее важных мусульманских обязанностей и Коран недвусмысленно настаивает на щедрости каждого правоверного по отношению к малообеспеченным, поэтому в исламском бухгалтерском учете для точного исчисления закята необходимо использовать продажную цену.

Проблема правильной оценки налогооблагаемой базы закята находит свое отражение и при отражении в отчетности дебиторской задолженности. Особый религиозный налог уплачивается только с чистой дебиторской задолженности, которая рассчитывается как счета к получению за минусом безнадежных долгов и счетов к оплате. Но, в отличие от англо-американской учетной практики, в исламском учете не существует такого понятия, как сомнительная дебиторская задолженность – дебиторская задолженность либо может быть получена, либо является безнадежной. В данном случае также преследуется цель не допустить минимизации особого религиозного налога.

В исламской экономике, базирующейся на таких постулатах, как кооперация, солидарность, справедливое распределение богатства, общественная и государственная собственность является более важной, чем частная собственность, что приводит к фокусированию исламского бухгалтерского учета на обслуживании интересов государства, обеспечению финансовой информацией в первую очередь правительства и общества. Таким образом, в исламской модели бухгалтерского учета главным пользователем финансовой отчетности является правительство, поскольку сбор и распределение закята и других государственных налогов является прерогативой исламского государства.

Следовательно, исламская финансовая отчетность должна быть полезной для оценки использования менеджерами и другими работниками активов компаний согласно шариату, направленному на достижение, как целей отдельного предприятия, так и общества в целом. Исламская финансовая отчетность должна также давать возможность осуществить контроль распределения полученного дохода в соответствии с правилами и принципами шариата.

В функции исламских банков включены особые финансовые операции по денежным потокам закята и благотворительных фондов.

Потребность в полном раскрытии учетной информации обуславливает необходимость замены традиционного отчета о прибылях и убытках отчетом о добавленной стоимости (отчет об источниках и распределении добавленной стоимости), в котором большое внимание уделяется вопросам распределения полученного дохода, акцентируя внимание пользователей на социально-экономической позитивности деятельности предприятия, его полезности для общества в целом.

В целом состав и структура исламской финансовой отчетности не отличаются от финансовой отчетности, публикуемой западными компаниями. В большинстве случаев используются идентичные методы оценки пассивов и активов, в то же время расхождения существуют в вопросах раскрытия учетной информации. В связи с этим выделяют следующие особенности исламской учетной модели:

- социальная направленность бухгалтерского учета;
- полное раскрытие информации;
- огромное влияние на бухгалтерский учет норм шариата;
- использование рыночных цен при оценке активов и пассивов;
- постулирование точного исчисления закята, как главной цели бухгалтерского учета [3].

Подводя итог результатов анализа структуры исламской модели бухгалтерского учета, необходимо подчеркнуть, что ее основной отличительной чертой является отличие от экономических норм других моделей. Так, представленные выше макромоделли бухгалтерского учета: англо-американская, континентальная и латиноамериканская определены как правовые. Исламская модель бухгалтерского учета характеризуется как религиозная. С экономической точки зрения, главным элементом данной модели является запрет на спекулятивный доход и на ряд видов деятельности. Приоритетным является принцип социальной справедливости, который распространяется на все сферы жизни мусульманина. Достижение данной цели обусловлено особыми требованиями к финансированию хозяйственной деятельности предприятия и необходимостью отражения в системе бухгалтерского учета социальной деятельности предприятия, а также информированием о ее результатах всех заинтересованных пользователей путем предоставления отчетности [4].

При формировании отчетной информации исламский бухгалтерский учет должен обеспечивать решение таких основных задач, как: точное калькулирование закята (обязательный годовой налог в пользу нуждающихся); справедливое распределение полученных доходов; создание и развитие только дозволенных исламом видов деятельности с гарантией, что функционирование исламских компаний будет способствовать социально-экономическому развитию общества [3]. Обязательным является соблюдение запрета на

спекулятивный доход (ссудный процент) (риба), исключение элементов неопределенности (гарар) и азарта (майсир) из деятельности компании. Основными уникальными инструментами исламского бухгалтерского учета являются: закят, мубараха, мудараба, сукук, истисна', иджара, салам и другие [4].

... Ряд организаций занимаются регулированием деятельности в развитии экономических отношений согласно нормам ислама. К ним относятся: Организация исламского сотрудничества, Исламский банк развития, Совет по принципам исламского финансирования, Международная организация исламских банков, Международный наблюдательный комитет по шариату, Организация по бухучету и аудиту исламских финансовых институтов, Организация по бухгалтерскому учету и аудиту исламских финансовых институтов (ААОИФИ) (Accounting and Auditing Organizational for Islamic Financial Institutions - AAOIFI). ААОИФИ занимается разработкой и внедрением стандартов финансовой отчетности для исламских финансовых институтов. На них ориентируется большинство субъектов хозяйствования [5].

Отличительной чертой стандартов ААОИФИ от МСФО является наличие дополнительных специальных стандартов по контрактам шариата. По мнению члена Совета по МСФО Роберта Гарнетта, особых различий между стандартами ААОИФИ и МСФО не существует, а все расхождения можно устранить, применив профессиональный подход, понимая особенности стандартов с учетом сложившихся традиций, верований, равно как и экономических особенностей Ближнего Востока. Совет по МСФО уже создает специальные директивы, посвященные исламской отчетности, которые обеспечат конвергенцию исламской отчетности с международными стандартами [6]. Таким образом, одной из актуальных задач перед развитием стандартов ААОИФИ стоит вопрос об их конвергенции с МСФО.

Основными странами распространения, являются страны арабского мира. Однако исламская модель бухгалтерского учета является интернациональной, так как, выполняя свои основные функции, она не привязана к социально-экономическому развитию стран, в которых возникла, а имеет в своей основе идеологию справедливого распределения, основанного на этических нормах, что близко в понимании и принимается большинством населения земного шара. Первыми появившимися и на сегодняшний день наиболее распространенными институтами исламской экономики в мировой практике являются исламские банки. Данные институты не ограничены территориальным распространением и создаются за пределами арабских стран.

Наряду с исламским банкингом стремительно развиваются исламские страховые компании (такафул). Помимо данных институтов, одним из ведущих институтов исламской экономики являются финансовые (инвестиционные) компании. Для выстраивания корректной работы данных институтов необходима разработка четко построенного учета, который бы позволил производить расчеты новых (для национальных моделей учета) инструментов и учитывать принципы исламского бухгалтерского учета [4].

Одной из актуальных задач является необходимость сопоставления национальной и исламской моделей бухгалтерского учета. Целью консолидации национальной и исламской моделей бухгалтерского учета должна быть оптимизация национальной модели учета, укреплению позиций казахстанской экономики, быстрейшему выходу из кризисного и застойного состояния, ее подъему в кратчайшие сроки.

Так например, введение социальной ответственности в деятельности казахстанских предприятий, где персональную ответственность за собственные действия в любой сфере деятельности несут все индивиды, полного раскрытия информации о деятельности и распределении дохода, обязательное ведение благотворительности, корректировка структуры дебиторской задолженности приведут к детеневизации экономики, возникновению денежных потоков, направленных на разрежение социальной напряженности, пополнению республиканского бюджета.

Список литературы

1. Евдокимов В.В., Грицишен Д.А. Исламская экономическая доктрина как среда формирования и развития исламской модели бухгалтерского учета // Международный бухгалтерский учет. – 2012. – №29.
2. Беккин Р.И. Исламская экономическая модель и современность. 2-е изд., перераб. и доп. / Р.И. Беккин. – М.: Марджани, 2010
3. Ларионов А.Л., учета Аль-Шарайрех Лжамаль Алель. Исламская модель бухгалтерского [электронный ресурс]. – http://elibrary.finec.ru/materials_files/izvSPbUEF2002_2_C.70_85_s.pdf.
4. Клеблеева Р.Ш. Исламская модель бухгалтерского учета: предпосылки возникновения и история развития // Проблемы современной экономики. – 2014. – №1. – С. 272-278.
5. Грицишен Д.А. Регулирование бухгалтерского учета в мусульманских странах // Международный бухгалтерский учет. – 2011. – 15. – С. 56–68.
6. Умаров Х.С. Конвергенция исламских стандартов бухгалтерского учета и МСФО // Финансовый бизнес. – 2013. – 3. – С. 68–71.

СРАВНИТЕЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ НАЛОГОВОГО И ИНВЕСТИЦИОННОГО РЕЖИМА В СТРАНАХ-ПАРТНЕРАХ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА

В глобальном экономическом сообществе идет определенная борьба за капиталы, непрерывные инвестиции в экономику – это то, что дает возможность постоянно поддерживать экономический рост. Финансовые притоки влияют на увеличение валового производства в стране, социально-экономическое развитие государства. Казахстан является ярким примером того, как в короткие сроки можно привлечь иностранные и национальные инвестиции в экономику.

В настоящее время идут постоянные дискуссии относительно размера и количества налогов в стране. Мнения различаются: одни призывают уменьшить налоговую нагрузку и вывести бизнес из тени, другие видят в этом угрозу недостаточного поступления денег в государственный бюджет. В каждом государстве есть основные налоги: налог с прибыли физических лиц, налог с прибыли юридических лиц, налог на добавленную стоимость, на имущество, на землю, на транспортные средства. Во все времена особой важностью отмечена возможность своевременного получения бизнесом информации о том, какие налоговые последствия по вопросам минимизации налоговых рисков ожидают их в части применения законодательства о государственном налоговом контроле. Рассмотрим, какие ставки, методы сбора практикуются в странах ЕАЭС, и в какой из стран предпринимателям проще и меньше всего приходится платить налогов.

Таблица 1 – Сравнительный анализ налогообложения доходов физических лиц в странах ЕАЭС

	Казахстан	Россия	Беларусь	Кыргызстан	Армения
Формы дохода	Денежная, натуральная	Денежная, натуральная	Денежная, натуральная, в виде материальной выгоды	Денежная, натуральная в виде материальной выгоды	Денежная, натуральная в виде материальной выгоды
Установленный размернеоблагаемого дохода	Да	Да	Да	Да	Да
Вид ставки	Плоская	Плоская	Плоская	Плоская	Прогрессивная
Ставка налога на резидентов %	10	13	13	10	24-36
Ставка налога на нерезидентов %	20	30	13	10	5-15

Примечание. При проведении анализа были использованы данные официальных сайтов министерств финансов, налоговых служб и органов статистики стран ЕАЭС.

Источник: составлено автором

Из таблицы 1 самый высокий уровень ставки налогов и сложный метод его начисления (прогрессивный) на доход для физических лиц зафиксирован в Армении, 36%. В России и Беларуси присутствует одинаковая ставка по налогообложению физических лиц в размере 13%. В Казахстане и Кыргызстане наиболее привлекательная ставка для резидентов – 10%. В то же время для нерезидентов в России предусмотрена самая высокая ставка – 30% от дохода. В Казахстане она установлена в пределах 20%. Самые благоприятные условия созданы в Беларуси и в Кыргызстане, ставки налогов для резидентов и нерезидентов не отличаются 13 и 10 процентов соответственно. В Армении они даже более привлекательны для нерезидентов. По всей видимости, правительство Армении озабочено привлечением трудовых ресурсов, так как в самой стране наблюдается отток населения. В мире разным оценкам численность армян до 12–14 миллионов человек, из которых в самой Армении проживает меньше 3 миллионов человек.

Налог на добавленную стоимость, его размер, порядок уплаты, преференции, порядок взаимозачетов прямым образом влияет на торговые отношения стран. В Беларуси и Армении действует самый высокий налог на добавленную стоимость – 20%, в Кыргызстане и Казахстане – 12%, в России – 18% (таблица 2). Сейчас с созданием ЕАЭС, и также на протяжении всей независимости республик адекватная система взаимозачетов по НДС между странами отсутствует и отсутствовала. Например, граждане Казахстана, а также других стран при пересечении российской границы должны получить компенсацию по данному налогу как это практикуется других странах мира. Продавая технику, машины, предметы быта или продукты

питания российские предприниматели должны вычитать размер НДС для нерезидентов страны. Однако, соблюдение данного требования наблюдается только в отдельных редких случаях, когда у продавца есть точная уверенность, что такие вычеты зачтут в уполномоченных органах Российской Федерации.

Хотя договором о ЕЭАС урегулированы нормы, позволяющие избежать двойной налог на добавленную стоимость, тем не менее данные нормы нарушаются при ввозе физическими лицами товаров личного потребления. Установлено также, что при передаче товарно-материальных ценностей структурными подразделениями одного юридического лица, расположенными в разных государствах-членах, при помещении товара под таможенную процедуру выпуска для внутреннего потребления НДС не подлежит уплате.

Таблица 2 – Сравнительный анализ параметров налогообложения в странах ЕАЭС

Вид налога	Казахстан	Россия	Беларусь	Кыргызстан	Армения
Налог на добавленную стоимость %	12	18	20	12	20
Налог на добавленную стоимость для сельхоз производителей %	12	10	10	10	0
Налог на прибыль юридических лиц %	20	20	18	10	20
Социальный налог %	11	34	28	0	0
Социальный налог для сельхозпроизводителей %			24		
Налог с продаж %				1 2 (для услуг)	
Налог на имущество %					

Примечание. При проведении анализа были использованы данные официальных сайтов министерств финансов, налоговых служб и органов статистики стран ЕАЭС.

Источник: составлено автором

Налог на прибыль юридических лиц самый благоприятный для инвестиций в Кыргызстане, он находится на уровне 10%, затем в Беларуси – 18%, а других трех странах он имеет одинаковое значение – 20%. Таким образом, из пяти стран ЕАЭС по данному показателю самой привлекательной страной для инвестиций остается Кыргызстан.

Социальные отчисления также ложатся бременем на предпринимателей. Налоговое планирование государства прямо пропорционально влияет на организационную структуру бизнеса. Самый большой размер данного налога среди стран ЕАЭС уплачивают в России – 34%, в Беларуси он составляет 28%, в Казахстане 11%, в Кыргызстане и Армении он отсутствует.

Кроме этого, в странах предписан различный режим предоставления преференций по налогам. Например, согласно налоговому законодательству в Кыргызстане сельхозпроизводители полностью освобождены от всех видов налогов, включая НДС, налога на прибыль и налога с продаж. Единственным налогом для предприятий сельскохозяйственного назначения является земельный налог, и исчисление суммы земельного налога производится путем умножения ставки земельного налога, на площадь земельного участка, при этом учитывают коэффициент инфляции. Такая широкая поддержка сельского хозяйства в Кыргызстане обусловлена тем, что сельское хозяйство является ведущей отраслью экономики страны. В этом секторе занята значительная часть трудоспособного населения. Страна обеспечивает себя зерном, сахаром, хлопком и овощами, экспортирует часть продуктов в страны ЕАЭС. Основные зерновые культуры – пшеница, ячмень, кукуруза, овес и рис, также возделывают более двадцати видов овощных культур.

В Армении все плательщики земельного налога освобождаются от подоходного налога. В Армении ставка земельного налога на земли сельскохозяйственного назначения устанавливается в размере 15% расчетного чистого дохода, определенного по их кадастровой оценке, а для земель лесного фонда в размере 1% от средней стоимости. В тоже время налогоплательщики, более 25% прибыли которых приходится на несельскохозяйственную деятельность, от налога на прибыль не освобождаются. Также не освобождаются предприятия тепличных и звероводческих хозяйств, животноводческих комплексов, агрокомбинатов, птицеводческих фабрик и других. Поэтому налогоплательщики ведут отдельный учет расходов по производству и обороту, а также реализации продукции по линии сельскохозяйственной и несельскохозяйственной деятельности.

От земельного налога полностью освобождаются крестьянские и коллективные крестьянские хозяйства, собственники земли, постоянные и временные землепользователи, являющиеся государственной собственностью земли общего пользования в населенных пунктах, учебно-производственные и опытные

земельные участки. От земельного налога в размере 50% освобождаются в том числе сельскохозяйственные и лесохозяйственные научные организации, опытные, экспериментальные, семеноводческие, питомнические, племенные, сортоиспытательные предприятия, станции и пункты научно - исследовательских учреждений и учебных заведений, земли, используемые исключительно в научных и учебных целях, а также в целях сортоиспытания сельскохозяйственных и лесоводческих культур.

В Беларуси земли сельскохозяйственного назначения земельным облагаются налогом. Установлены единые процентные ставки земельного налога по видам функционального использования земельных участков независимо от места их расположения. Предусмотрены ставки земельного налога и арендной платы за земельные участки, находящиеся в государственной собственности, а также ставки земельного налога на участки, расположенные в населенных пунктах и за их пределами, а также на участки садоводческих товариществ и дачных кооперативов. Освобождаются от земельного налога хозяйства, подвергшиеся радиоактивному загрязнению, на которых введены ограничения по ведению сельского хозяйства.

В Казахстане Налоговым Кодексом определено, что подлежат обложению земельным налогом земли сельскохозяйственного назначения. С предприятий взимается земельный налог, размер которого устанавливается в процентах от кадастровой стоимости земли. Все остальные налоги по отношению к ним не применяются. В стране с 2015 года внесены изменения в отдельные положения Налогового кодекса. Для юридических лиц - сельхозтоваропроизводителей ставки земельного налога увеличены в 5 раз. Для юридических лиц, которые являются производителями сельскохозяйственной продукции, продукции аква культуры (рыбоводства) и сельских потребительских кооперативов исключена 70% льгота по земельному налогу и плате за пользование земельными участками. По социальному налогу для юридических лиц – производителей сельскохозяйственной продукции, продукции аква культуры (рыбоводства) и СПК, ставка социального налога 11% снижена и составляет 6,5%.

В Кыргызстане исчисление суммы земельного налога для земель сельскохозяйственного назначения производится путем умножения ставки установленного Кодексом земельного налога, на площадь земельного участка, с учетом коэффициента инфляции. Установлены базовые ставки земельного налога от 189 до 407 сом/га за пользование землями, орошаемыми насосными станциями, от 37 до 87,5 сом/га для богарной пашни. К высокогорным и отдаленным районам устанавливаются льготы в размере 50 % от базовой ставки земельного налога для данного района. Имеют право на полное или частичное освобождение от уплаты земельного налога на срок до 3 лет те землепользователи, кто понес материальные убытки вследствие непреодолимой силы. Освобождаются от налогообложения земли заповедников, резерваторов, природных, национальных и дендрологических парков, ботанических и зоологических садов и т.д.. Местные законодательные органы имеют право увеличивать базовые ставки земельного налога с учетом балла бонитета почв.

В Российской Федерации земельный налог является местным налогом. Налоговые ставки устанавливаются нормативными правовыми актами представительных органов муниципальных образований и не могут превышать 0,3% в отношении земельных участков. Министерство сельского хозяйства России ведет работу по подготовке внесения изменений в налоговое законодательство в части предоставления права применения системы налогообложения для сельскохозяйственных товаропроизводителей, права добровольного перехода в качестве налогоплательщика единой сельскохозяйственной системы налогообложения с одновременным использованием обязанностей налогоплательщика НДС на период до двух лет.

Как видно, земельный налог трудно подвергнуть унификации на территории стран ЕАЭС, потому что каждая страна имеет свои особенности природные, климатические, сложившийся сельскохозяйственный уклад.

Наиболее высокие ставки акцизов на спирт этиловый, вино натуральное, бензин автомобильный, дизельное топливо отмечаются в Беларуси. На втором месте находится Российская Федерация, она устанавливает самые высокие акцизы на пиво и сигареты. Наименьший размер ставок на подакцизные товары зафиксирован в Казахстане, Армении, Кыргызстане. Но коллегия Евразийской экономической комиссии приняла проект соглашения, по которому будет проходить сближение ставок акцизов на алкогольную и табачную продукцию в течение ближайших лет. Также будет отрегулировать отклонения ставок на алкоголь и табак в пределах запланированных коридоров.

Так, министерством национальной экономики РК совместно с Министерством финансов РК разработан законопроект по совершенствованию налогообложения и таможенного администрирования в Казахстане, который предполагает поэтапное повышение акцизов на алкогольную продукцию, пиво и табачные изделия. Так, бывший министр национальной экономики Казахстана Куандык Бишимбаев сообщил, что в Казахстане планируется поэтапное повышение на 45% акцизов на алкогольную продукцию: «Установление размеров ставок акцизов на алкогольную продукцию, пиво, табачные изделия на 2017–2019 годы. В целях реализации Указа Президента РК от 26 июня 2013 года №590 в части усиления фискальной функции акцизов на алкогольную продукцию, табачные изделия и нефтепродукты предлагается поэтапное повышение акцизов». Предлагается установить акциз на алкогольную продукцию: в 2018 году – 2 275 тенге, прирост 14 %, и в 2019 году – 2 550 тенге, прирост 4 %.

Возникает предположение, насколько повышение ставок и гармонизация налогового законодательства стране ЕАЭС соответствует национальным интересам Казахстана. Налоговый комитет поднимал акцизные ставки по алкогольной продукции с 2009 по текущие годы, так как российские

предприниматели, выпускающие вино-водочные изделия посчитали, что казахстанские товары демпингуют на общем рынке ЕАЭС и могут значительно потеснить российский товар. На тот момент правительство Казахстана пошло на встречу, и после этого был дан посыл на дальнейшее создание полностью равных налоговых условий для производителей алкогольной продукции во всех странах ЕАЭС.

Все чаще поднимается вопрос о том, что странам-участницам ЕАЭС необходимо договариваться по вопросам пенсионного обеспечения граждан, которые трудятся на территории общего рынка товаров и услуг. Так, с начала функционирования ЕАЭС граждане стран-участниц могут и вправе работать в любом государстве без получения разрешения на осуществление трудовой деятельности. При этом Договор о ЕАЭС прямо устанавливает, что государства – члены союза не применяют ограничения, установленные их законодательством в целях защиты национального рынка труда.

Сегодня значительным сдерживающим фактором, мешающим переводу пенсионных прав между странами, является большая разница существующих пенсионных систем. В России, Казахстане, Кыргызстане и Армении действуют трехуровневые модели с обязательным накопительным компонентом. В Беларуси работает одноуровневая солидарная система. Кроме того, различен возраст выхода на пенсию. В России и Беларуси он самый низкий - 55 лет для женщин и 60 лет для мужчин. В Таджикистане и Кыргызстане – 58 лет и 63 года соответственно. В Армении – 63 года для всех граждан. А в Казахстане к 2027 году планируется постепенно выровнять гендерную разницу и довести возраст выхода женщин на пенсию до 63 лет.

Таблица 3 – Размер ставок по социальным отчислениям в пенсионные фонды в странах ЕАЭС (в процентах)

	Казахстан	Россия	Беларусь	Кыргызстан	Армения
Работник	10-15	22	1	15	
Работодатель			28	10	

Серьезные отличия есть и в величине и источниках отчислений в пенсионный фонд (таблица 3). В России совокупный размер отчислений в пенсионный фонд – 22% фонда оплаты труда. В Беларуси ставка выше – 29%. При этом 28% платит работодатель от фонда оплаты труда, а 1% вычитается из заработной платы работника. В Кыргызстане это соотношение составляет 15% и 10%. В Казахстане основным источником отчислений является работник, который платит 10% от заработной платы. Законодательством также предусмотрены отчисления для отдельных категорий работников в размере 15%. Армения – единственная из рассматриваемых стран, где пенсионные взносы частично финансируются из госбюджета.

Очевидно, что привести к единообразию пенсионные системы стольких стран невозможно. Каждое из государств заинтересовано в сохранении утвержденных сборов в пенсионную систему. Поэтому внедрять перенос пенсионных прав предстоит с учетом индивидуальных особенностей пенсионных систем каждой из стран. Сегодня накоплен большой опыт Евросоюза в решении вопроса мобильности социальных гарантий. Каждая страна – член ЕС сохраняет свои национальные системы пенсионного обеспечения.

В Российской Федерации действует самые высокие социальные отчисления за работников в размере 34% среди стран ЕАЭС. Именно поэтому в России практика выплаты так называемых серых зарплат носит массовый характер, работодателями разработано множество схем так называемой оптимизации. Разновидностями такой зарплаты являются: неофициальная заработная плата, в основном выдаваемая «в конвертах», страховые премии и аннуитеты, выплачиваемые через страховые компании, а также ряд других форм скрытого вознаграждения за труд. Например, в 2010 году 17% от трудоспособного населения в России, которое составляет 71 миллион человек, получали заработную плату около 1000 рублей. По мнению Пенсионного фонда России это значительная сумма. В России наиболее по сравнению с другими странами ЕАЭС значительными являются акцизы на алкогольную продукцию, пиво, табак, которые характеризуются постоянным ростом. Как вывод, налоговое бремя отдельных плательщиков физических и юридических лиц в России выше, чем в других странах ЕАЭС.

Анализируя налогообложение, закрепленное в национальных законодательствах стран-партнеров ЕАЭС, можно сделать следующие выводы. Так, доходная часть бюджетов каждого из государств ЕАЭС обеспечивается на 90% налоговыми поступлениями, из которых основными являются НДС и таможенные пошлины. Во всех странах существуют различия в видах налогов. Водный налог отсутствует во всех странах ЕАЭС, кроме России. Налог на игорный бизнес законодательно отменен в Кыргызстане, поскольку игорный бизнес в данном государстве запрещен. Налог с продаж законодательно закреплен только в Кыргызстане. Ставки по различным видам налогов по странам ЕАЭС значительно дифференцированы: высокие ставки в основном действуют на территории Российской Федерации (НДС - 18%, НДС/ФЛ - 13% (до 35%), взносы во внебюджетные фонды – суммарный налог порядка 30%), а самые низкие в Республике Казахстан (НДС – 12%, индивидуальный подоходный налог – 10%, социальный налог - до 20%).

На наш взгляд, полная унификация ставок основных налогов в государствах-участниках ЕАЭС не целесообразна, поскольку размеры ставок налогов и сборов зависят от уровня социально-экономического развития государства, особенностей ведения экономики, продиктованы теми реформами, целями, которые государство ставит перед собой, где налоговая политика является проводником, инструментом каждого

государства в достижении своей ниши в условиях многообразной высоко конкурентной глобальной экономики. В Казахстане создана уникальная налоговая система, которая поощряет развитие малого и среднего бизнеса в экономике, она нацелена на то, чтобы вывести из теневого оборота большую часть активов. В результате сложился благоприятный инвестиционный климат в стране по сравнению с другими странами СНГ и ЕАЭС.

Список литературы

1. Земельный Кодекс Республики Армения от 4 июня 2001 года №3р-185
 2. С 2017 года акцизы на алкоголь в Казахстане поднимут / ИА Inews.kz/ - 2016.-22 сентября. – Астана [электронный ресурс]. – https://i-news.kz/news/2016/09/22/8383336-s_2017_goda_akcizy_na_alkogol_v_kazahsta.html.
 3. В следующем году казахстанская водка может стать дороже российской на 160-200 тенге // Финансовый Журнал. – 2015. – 28 сентября.
 4. Страны ЕАЭС договорятся о зачете пенсионных обязательств / ИА Bnews.kz [электронный ресурс] . – 2014. – 29 июля.
 5. Страны ЕАЭС договорятся о зачете пенсионных обязательств / ИА Bnews.kz. – 2014. – 29 июля. – Астана [электронный ресурс]. – http://bnews.kz/ru/news/tamojennyi_soyuz/spetsproekti/tamojennyi_soyuz/strani_eaes_dogovoryatsya_o_zachete_pensionnih_ob_yazatelstv-2014_07_29-899505.
 6. Куликов С. Работникам платят по-черному // Независимая газета. – 2010. – 22 июля. – Москва [электронный ресурс]. – http://www.ng.ru/economics/2010-07-22/4_salary.html.
 7. Предпринимательский кодекс РК ОТ 29.10.2015 № 375-V.
 8. Указ Главы государства № 3985 от 30 июня 1998 года «О создании совета иностранных инвесторов при Президенте Республики Казахстан».
 9. Постановление Правительства Республики Казахстан от 1 марта 2012 года № 275 «О создании Совета по улучшению инвестиционного климата».
 10. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 октября 2014 года № 1153 «Об утверждении положения о деятельности инвестиционного омбудсмена».
 11. Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 февраля 2016 года № 103 «Об утверждении Детального плана по улучшению инвестиционного климата в соответствии со стандартами Организации экономического сотрудничества и развития на 2016 - 2017 годы».
 12. Севостьянова И. За первое полугодие 2016 года ВВП Казахстана вырос на 0,1% // Власть. – 2016. – 19 июля. – Астана [электронный ресурс]. – <https://vlast.kz/novosti/18428-za-pervoe-polugodie-2016-goda-vvp-kazahstana-vyros-na-01.html>
 13. Тулеген Аскарар. А «Батка» в принципе прав! // Деловой Казахстан. – 2016. – 29 сентября.
 14. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан от 29.10.2015 № 375-V
- Конъюнктурный обзор. Результаты опроса предприятий реального сектора экономики IV квартал 2015 года // Национальный Банк Республики Казахстан [электронный ресурс]. – http://www.nationalbank.kz/cont/publish166261_31367.pdf.

УДК 330.35

Мустафина А.С., Баудиярова Э.Н.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

ПРИОРИТЕТНОСТЬ ЭНЕРГОСБЕРЕЖЕНИЯ И ПОВЫШЕНИЕ ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНОСТИ- КАК ОДИН ИЗ ВЕКТОРОВ ДАЛЬНЕЙШЕГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА

В современных условиях развития экономики большое внимание уделяется альтернативным источникам энергии. На сегодняшний день основные потребляемые энергетические ресурсы- это невозобновляемые, такие как уголь, газ, нефть. Эти источники, по прогнозам, могут закончиться уже через 50-100 лет. Тема альтернативных источников или «зеленая экономика» все больше находит своих сторонников, так как от сегодняшних наших действий зависит, какое будущее мы оставим потомкам.

Несмотря на то, что природных ресурсов становится все меньше, эксперты прогнозируют в ближайшие 50 лет, увеличение потребления нефти, газа и других видов сырья более, чем в два раза. Все это повлечет за собой выбросы углекислого газа в атмосферу на 20 %, что не может не повлиять на климатические условия на нашей планете. Согласно исследованию Международного энергетического агентства, при сохранении нынешних объемов парниковых выбросов, планета может разогреться к 2050 году на 3,5-4 градуса. Но, если, будут реализованы проекты по добыче ископаемого топлива в Северной Америке, Южной Америке, расширении добычи ископаемых в США, Австралии, Китае и других странах, то этот срок может быть сокращен до 2020 года. Все это может привести к глобальным изменениям климата. Кто-то может возразить и сказать, что климат на планете менялся и раньше и сильнее, однако он не менялся под воздействием деятельности человека.

Такая картина заставляет международное сообщество направить свое внимание на выработку возобновляемых ресурсов, которые в ближайшее время должны занимать 65 % всех энергетических ресурсов.

Тема «Зеленой экономики», а вместе с ней энергоэффективности, сбережения и экономии энергии стала приоритетной.

В Казахстане все эти вопросы стали одними из главных в ежегодных Посланиях Президента РК Н.Назарбаева народу Казахстана («Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана», 27 января, 2012 г., «Стратегия «Казахстан-2050» - новый политический курс состоявшегося государства», 14 декабря, 2012 г.)

По инициативе Президента Н.А. Назарбаева была разработана и подписана 30 мая 2013 года Концепция по переходу к «зеленой» экономике.

Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» закладывает основы для глубоких системных преобразований с целью перехода к экономике новой формации посредством повышения благосостояния, качества жизни населения Казахстана и вхождения страны в число 30-ти наиболее развитых стран мира при минимизации нагрузки на окружающую среду и деградации природных ресурсов.

Основными приоритетными задачами по переходу к «зеленой экономике», стоящими перед страной, являются:

- повышение эффективности использования ресурсов (водных, земельных, биологических и др.) и управления ими;
- модернизация существующей и строительство новой инфраструктуры
- повышение благополучия населения и качества окружающей среды через рентабельные пути смягчения давления на окружающую среду;
- повышение национальной безопасности, в том числе водной безопасности [1].

Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» будет реализована в три этапа:

2013–2020 гг. – в этот период основным приоритетом государства будет оптимизация использования ресурсов и повышение эффективности природоохранной деятельности, а также создание «зеленой» инфраструктуры;

2020–2030 гг. – на базе сформированной «зеленой» инфраструктуры начнется преобразование национальной экономики, ориентированной на бережное использование воды, поощрение и стимулирование развития и широкое внедрение технологий возобновляемой энергетики, а также строительство сооружений на базе высоких стандартов энергоэффективности;

2030–2050 гг. – переход национальной экономики на принципы так называемой «третьей промышленной революции», требующие использования природных ресурсов при условии их возобновляемости и устойчивости.

Меры по переходу к «зеленой экономике», согласно Концепции, будут реализованы по направлениям: устойчивое использование водных ресурсов, развитие устойчивого и высокопроизводительного сельского хозяйства, энергосбережение и повышение энергоэффективности, развитие электроэнергетики, система управления отходами, снижение загрязнения воздуха и сохранение и эффективное управление экосистемами.

На сегодняшний день 74% энергетики Казахстана базируется на природных ресурсах. К 2050 году это соотношение традиционной и альтернативной энергетики должно быть доведено один к одному. По расчетам, к 2050 году преобразования в рамках «зеленой экономики» позволят дополнительно увеличить ВВП на 3 %, создать более 500 тысяч новых рабочих мест, сформировать новые отрасли промышленности и сферы услуг, обеспечить повсеместно высокие стандарты качества жизни для населения.

Одним из предпосылок того, что Казахстан решил перейти на рельсы «Зеленой экономики» явилось то, что в настоящее время Казахстан столкнулся с проблемой серьезного ухудшения состояния природных ресурсов и окружающей среды по всем наиболее важным экологическим показателям.

Почти треть сельскохозяйственных земель сейчас деградирована или находится под серьезной угрозой, а более 10 млн. гектаров потенциально пахотной земли в прошлом было заброшено.

В настоящий момент прогнозируется дефицит в размере 13-14 млрд.м³ устойчивых водных ресурсов для удовлетворения потребностей экономики к 2030 году.

Загрязнение окружающей среды оказывает серьезное негативное влияние на здоровье людей. Согласно международным исследованиям, около 40 тысяч детей до 10 лет имеют неврологические расстройства в результате чрезмерного воздействия свинца. Казахстан находится на втором месте по общему объему загрязнения окружающей среды органическими веществами среди стран Центральной и Восточной Европы и Центральной Азии.

В городах наблюдается высокий уровень загрязнения воздуха, уровень концентрации твердых частиц в десятки раз превышает подобные показатели в Европейском Союзе. Согласно оценкам, загрязнение воздуха является причиной до 6 тысяч преждевременных смертей в год.

Отсутствует интегрированная система управления отходами. 97% твердых коммунально-бытовых отходов оказывается на неконтролируемых свалках и в местах захоронения отходов, не отвечающих

требованиям санитарных стандартов. Также серьезной проблемой являются исторические токсичные и радиоактивные отходы промышленности.

Упущенная выгода от неэффективного управления природными ресурсами может к 2030 году составить до 7 млрд. долларов США [2].

Еще до принятия Концепции по переходу к «зеленой» экономике наше государство начало осваивать эту новую сферу деятельности. Так, 4 июля 2009 года были приняты Закон № 165-IV РК «О поддержке использования возобновляемых источников энергии» (далее - Закон № 165-IV) и Закон № 166-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам поддержки использования возобновляемых источников энергии».

Возобновляемые источники энергии являются важным вопросом в развитии энергетического комплекса.

К возобновляемым источникам энергии, использование которых возможно, относятся: прямое солнечное нагревание; «солнечные элементы», или прямое преобразование солнечной энергии в электрическую; энергия, извлекаемая из растений (дрова, путем брожения – спирт, метан); использование термальной энергии океана; энергия приливов и отливов; энергия воды; энергия ветра (ветроэлектростанции); геотермальная энергия. Большинство из указанного списка может быть использовано в Казахстане. И хотя, возобновляемая энергетика требует больших затрат, то в будущем, следует ожидать, что возобновляемые источники энергии будут более эффективными и дешевыми.

Вопросы, связанные с «зеленой экономикой» и альтернативными источниками энергии рассматриваются не только на уровне страны, но и на международном уровне. Так, в итоговую Декларацию «**Будущее, которое мы хотим**», принятую на конференции ООН по устойчивому развитию «Рио+20» в июне 2012 г. вошли казахстанские инициативы - глобальная энергоэкологическая стратегия по переходу к «зеленой экономике» и программа партнерства «Зеленый Мост». **Инициативы, предлагаемые Казахстаном, актуальны и имеют глубокое обоснование** [3].

Очень важным является и то, что в этом 2017 году Казахстан принимал ЭКСПО. Главная тема выставки «Энергия будущего» позволила широко осветить проблемы и перспективы развития альтернативных источников энергии, энергосбережения, а также принципы решения экологических задач современности.

Для Казахстана такое престижное и важное мероприятие, как ЭКСПО-2017, позволит улучшить качество жизни населения и диверсифицировать экономику для меньшей зависимости от мировых цен на нефть и газ, развивать инфраструктуру альтернативных источников энергии.

И, самое главное, внесет свой вклад в сохранение наших лесов, рек и озер для наших потомков [4].

Список литературы

1. Концепция по переходу к «зеленой» экономике 30 мая 2013 года № 577.
2. Губайдуллина Г., Кадирсизова С. «Зеленый мост»: экологическая инициатива Казахстана для развития Европейско-Азиатско-Тихоокеанского партнерства // Вестник КазНУ. – 2012 [электронный ресурс]. – <http://articlekz.com/article/>.
3. **Омиралиев М.** Казахстан: альтернативная энергетика // Деловой Казахстан. – 2014. – [электронный ресурс]. – <http://dknews.kz/kazakhstan-alternativnaya-ehnergetika/>.
4. Упушев Е.М. «Зеленая экономика» – будущее развитие Казахстана // Вестник КазЭУ. – 2013. – [электронный ресурс]. – <http://articlekz.com/article/13852>.

УДК 338.658

Нестеренко Г.И.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

Баетова М.Т.

*Международная академия бизнеса,
г. Алматы, Казахстан*

СТРАТЕГИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНА

В основе стратегического планирования лежит понятие стратегии. В ней отражены основные цели компании, такие как расширение доли рынка, рост прибыли, проведение передовых научно-технических исследований, обеспечивающих высокую конкурентоспособность и т.д.

Стратегический план компании определяется в зависимости от избранного типа стратегии развития. В процессе выбора предприятие ориентируется на конкретный тип поведения в области конкуренции, внедрения современных технологий, инвестиционной, ценовой и финансовой политики. Нами был изучен процесс стратегического планирования, который представлен на рисунке 1.

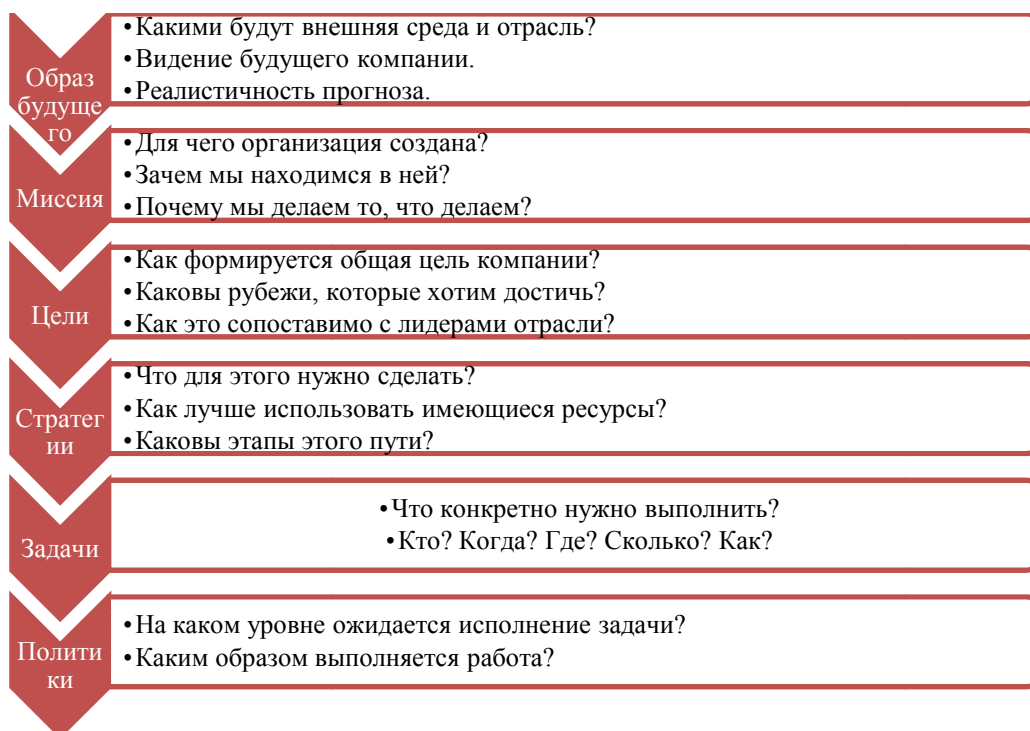

Рисунок 1 – Процесс стратегического планирования

Формируя стратегию, нельзя учесть всех возможностей, поскольку ее разработка часто основывается на недостоверной или неполной информации. При осуществлении миссии организации, достижении ее целей или коренном изменении ситуации стратегия полностью обновляется, так как перестают существовать те объективные внешние и внутренние условия, реакцией на которые она была. Таким образом, стратегия представляет собой фундамент практической деятельности организации, координации ее отдельных направлений, процесса адаптации к среде.

Стратегия – это не только рассчитанная на перспективу концепция действий, но и способ мышления управленцев.

В теории стратегического планирования существуют различные точки зрения и классификации стратегий компаний. Так, Портер М. рассматривает пять основных конкурентных стратегий в области поведения компании на рынке (рисунок 2).

Рисунок 2 – Анализ конкурентных сил по М.Портеру

Как видно из рисунка 2, показатели входа в отрасль определены такими стратегиями как лояльность покупателей к торговой марке, преимущество по издержкам, экономия на масштабах.

Классики менеджмента Томпсон А. и Стрикленд А. выделяют «следующие виды стратегий: наступательные стратегии, оборонительные стратегии, стратегии вертикальной интеграции, конкурентные стратегии и корпоративные стратегии диверсификации.»

Российские ученые-экономисты Романов А.П., Жариков И.А. предлагают следующие виды стратегий развития компании. Так, «первая группа включает стратегии концентрированного роста, общим свойством которых является ориентация на изменение продукта и рынка. Конкретные механизмы реализации этих стратегий состоят в изменении политики на рынке или в совершенствовании прежнего или освоении нового продукта, при сохранении своей принадлежности к прежней отрасли. В данную группу входят следующие стратегии:

- стратегия усиления позиций на рынке, когда фирма предпринимает решительные меры для завоевания лучших позиций при реализации своего продукта;

- стратегия «развития рынка», направленная на поиск новых рынков для уже производимого продукта, предназначенная для обеспечения роста объема продаж путем внедрения имеющихся товаров на новые рынки;

- стратегия «развития продукта», предполагающая организацию производства нового продукта, который будет реализовываться на ранее освоенном фирмой рынке.»

Следующая группа «включает стратегии интегрированного роста, которые могут быть наиболее успешными для фирм, относящихся к «сильному бизнесу». Механизмы интегрированного роста состоят в приобретении новой собственности или внутреннем расширении производства. Оба варианта обеспечивают изменение положения фирмы внутри отрасли. К данной группе относятся следующие стратегии:

- обеспечение обратной вертикальной интеграции, которая направлена на рост компании, за счет приобретения либо создания дочерней структуры, выполняющей функцию снабжения;

- формирование вперед идущей вертикальной интеграции, состоящей в росте компании за счет приобретения либо усиления контроля над структурами, находящимися между фирмой и конечным потребителем; такими структурами являются посреднические организации.»

«Третья группа - стратегии диверсифицированного роста используются компаниями, которые не в состоянии продолжать успешно функционировать на рынке. Сюда относятся следующие стратегии:

- стратегия концентрической диверсификации, которая базируется на поиске и использовании дополнительных возможностей производства новых продуктов;

- стратегия горизонтальной диверсификации, предполагающая поиск возможностей развития компании на существующем рынке за счет новой продукции, требующей новой технологии, отличной от используемой;

- стратегия конгломеративной диверсификации, состоящая в том, что фирма расширяется за счет новых продуктов, технологически не связанных с уже производимыми, которые реализуются на новых рынках».

Четвертая группа объединяет стратегии «целенаправленного сокращения». Эти стратегии используются при перегруппировке сил после длительного периода роста или в связи с необходимостью повышения эффективности.

На практике компания может одновременно реализовывать несколько стратегий; в этом случае говорят, что фирма осуществляет комбинированную стратегию.

Ученые и практики, а стратегическом планировании выделяют два основных подхода: *жесткий формализованный и гибкий недетерминированный*. «При гибком недетерминированном подходе значительно возрастают возможности менеджера фирмы прилагать элементы плана к быстро меняющимся условиям рынка. Однако применение жесткой схемы стратегического плана может быть оправдано в определенных рыночных обстоятельствах, например, в том случае, если фирма только начинает свой бизнес, у нее нет стабильности в сбыте, отсутствует надежный коллектив специалистов, нет опыта стратегического планирования». Разработка стратегического плана проходит несколько этапов:

На первом этапе, в ходе анализа среды хозяйствования фирма проводит исследование внешней и внутренней среды деятельности. Этот этап еще называется «диагностическим». Фирма определяет условия среды, выделяя из них те, которые являются действительно значимыми для производства; проводит сбор и отслеживание информации об этих условиях; составляет прогнозы параметров внешней среды; производит оценку реального положения фирмы на рынке. Экономический анализ среды может включать пять аналитических блоков:

- анализ потребностей потребителей, сегментации рынка;
- изучение конкурентов и их стратегий;
- исследование тенденций изменений внешней среды;
- оценку рыночных характеристик спроса и предложения;
- характеристику фирмы: оценку ее сильных и слабых сторон.

На втором этапе фирму ставят ориентиры своей деятельности: миссию, в том числе общие цели.

В ходе всех этапов планирования фирма обосновывает свои будущие цели разных уровней. Однако не

все они будут обоснованы сразу. Возможно разработчикам плана придется не раз возвращаться к их уточнению в ходе расчетов последующих этапов. В целом же все цели взаимосвязаны и подчинены целям самого высокого уровня - видению и миссии производства. Кроме того, на втором этапе планирования также производится определение сроков достижения целей.

Планы формируются в зависимости от намеченной цели. Чтобы намеченные цели служили основой для составления плана стратегии, они должны соответствовать критерию *«трудно, но выполнимо»*, а для этого планы развития должны быть привязаны к конкретным выполнимым задачам. Таким образом, цели фирмы зависят от:

- уровня показателей, выполнимых при данных отраслевых и конкурентных условиях;
- результатов, успешности фирмы;
- роста производительности труда фирмы, которую она может достичь при имеющемся стимулировании персонала.

В современной теории планирования выделяют несколько сфер деятельности, где фирма определяет свои цели: положение фирмы на рынке, инновационная деятельность, уровень производительности, наличие производственных ресурсов, степень стабильности, система управления, профессионализм персонала и социальная ответственность.

Типовыми целями стратегического плана являются:

- максимизация ожидаемой прибыли;
- максимизация объема деятельности;
- увеличение доли рынка;
- производительность;
- диверсификация;
- качество продукции и услуг;
- финансовая стабильность;
- выход на новые рынки;
- научные исследования и разработки;
- личные планы руководства фирмы.

Экономические задачи стратегии предполагают эффективное достижение целей экономическими методами и средствами. Любая фирма определяет цель своей деятельности и направления ее достижения, основой которой является совокупность ресурсов, которыми она располагает. Поскольку эти ресурсы всегда ограничены, то фирма должна определить, достижение каких целей обеспечит наибольшую продуктивность использования ресурсов.

Выбор стратегической цели компании всегда связан с оценкой того, что нужно изменить, чтобы достичь этой цели. Таким образом, экономические задачи стратегического плана фирмы предполагают такое направление использования ресурса, которое не окажет отрицательного влияния на выполнение других целей. Цели стратегического плана будут выполнимы, если руководство фирмы:

- во-первых, правильно выбрало и четко сформулировало их;
- во-вторых, эффективно провела анализ и информировала о результатах персонал;
- в-третьих, отразила цели увеличения стимулирования труда.

В ходе стратегического анализа цели производства увязываются с оценкой среды хозяйствования. Эта работа происходит по трем направлениям:

- оценка изменений, т. е. влияние на аспекты действующей стратегии;
- определение факторов угроз действующей стратегии;
- определение факторов возможностей для достижения целей производства.

Посредством стратегического анализа определяют: «место фирмы на рынке в современных условиях, будущее место фирмы на рынке, а также необходимые действия для достижения целей в будущем. Затем выбирается вид стратегии, который определит круг типовых задач, программ и проектов, необходимых для достижения целей производства».

На следующем этапе планирования проводятся экономические расчеты по эффективности стратегического плана.

Для этого существуют несколько вариантов оценки:

- количественная оценка альтернатив;
- сравнение вариантов с позиции «выходной» доходности и требуемых ресурсов;
- выбор оптимального варианта.

По окончании выработки стратегического плана проводится его описание и доработка

Заключительный этап стратегического планирования представляет собой итоговую программу действий и утверждается график работ. Итоговая программа действий, представляет собой алгоритм предстоящих шагов.

На первоначальном этапе:

во-первых, анализируются задачи для достижения целей. Эта часть планирования обычно не содержит чрезмерной детализации, так как последняя является делом руководителей низшего звена, линейных

менеджеров и ответственных исполнителей на местах;

во-вторых, устанавливается очередность выполнения задач. Она важна с точки зрения финансирования, так как некоторые из задач требуют предварительного обеспечения ресурсами;

в-третьих, определяется время для выполнения задач в графике очередности работ.

На шестом этапе планирования составляется бюджет. Это считается очень важным, хотя традиционно и недооценивается в казахстанской экономической практике. Этот этап включает: стоимостную оценку плана и распределение ресурсов, в первую очередь финансовых.

На седьмом, последнем этапе разработки стратегии, который не является стадией непосредственного планирования, определяются предпосылки для создания новых планов с учетом достижений фирмы по реализации планов и разрыва между плановыми показателями и фактическим их исполнением.

Процесс планирования требует большой гибкости и управленческого искусства. Участвующий в процессе планирования персонал не механически выполняет предписанные ему функции, он действует творчески и способен к изменению характера действия, если этого требуют обстоятельства. Таким образом, методологически различают жесткую и гибкую схему построения стратегического плана, причем вторая схема является предпочтительней, но она требует подготовленных специалистов.

Внедрение, претворение стратегии в реальные дела - *заключительный этап* стратегического менеджмента. Многие считают, что реализация стратегии является наиболее сложным и ответственным этапом этого процесса. Как бы творчески ни была сформулирована стратегия, она должна быть адекватно претворена в практические действия. Сегодня все сильнее ощущается потребность в динамичных подходах как к формулированию, так и к исполнению стратегий. Многие организации отказались от центральных отделов планирования, стратегия становится частью повседневной работы на всех управленческих уровнях. Внедрение стратегии требует применения различных инструментов, изменения отдельных частей организации. После того как менеджмент принял решение о новой стратегии, начинается ее внедрение, сопровождающееся изменениями в стилях руководства, структуре, информационных и контрольных системах и человеческих ресурсах.

Для современной компании очень необходимым становится использование стратегического планирования, которое позволяет определить стратегию будущего, главное достоинство и конкурентные возможности. Чтобы эффективно конкурировать в современном бизнесе компания должна постоянно проводить мониторинг большого количества информации о направлениях развития отрасли.

При составлении стратегического плана развития обычно применяются типовые классификации для определения вида и формы развития. Следует отметить, что в период экономического кризиса в котором сейчас находится республика Казахстан, стратегическое планирование включает следующие элементы выбора:

- критериев для пересмотра действующей стратегии;
- наиболее эффективных вариантов;
- критериев контроля и оценки стратегии.

В условиях кризиса особенно важен процесс действий компании, коллективное обсуждение, разбор различных вариантов действий в тех или иных сферах деятельности предприятия. Следует также сказать, что процесс обсуждения стратегии улучшает управление компанией, объединяет коллектив, снижает конфликт интересов.

Для выхода компании из кризиса вырабатывается специальная антикризисная стратегия. Она опирается на внешнюю и внутреннюю среду компании. Проведенная диагностика состояния компании является первым этапом при разработке стратегического планирования.

Диагностика состояния компании включает себя анализ микросреды, макросреды (политическое, экономическое, социальное и технологическое окружение), а также анализ конкурентной среды (поставщики, покупатели, конкуренты).

В целом стратегия компании в условиях кризиса должна быть направлена на минимизацию потерь и рисков.

Список литературы

1. Аакер Д. Стратегическое рыночное управление / Пер с англ. – М.: 2007.
2. Травин В.В., Дятлов В.А. Менеджмент персонала предприятия. – М.: 2013.
3. Фатхутдинов Р.А. Стратегический менеджмент. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 2012. – 641 с.
4. Веснин В.Р. Менеджмент. – М.: Проспект, 2010.
5. Кричевский Р.Л. Если вы - руководитель... – М.: Дело, 2013.

МЕТОДЫ РАЗРАБОТКИ КОМПЛЕКСОВ МЕРОПРИЯТИЙ ПО РЕАЛИЗАЦИИ КАДРОВЫХ ИННОВАЦИЙ

Под инновациями, как правило, понимаются какие-либо нововведения, изменения. Применительно к кадровой работе – это управленческие нововведения, под которыми подразумевается каждая мотивированная работа, организационное решение, процедура или же способ управления кадровой работой, значительно отличающиеся от сложившейся практики и впервые применяемые в предоставленной организации, нацеленные на повышение уровня и способности кадров решать задачи эффективного функционирования и становления организации в условиях конкуренции. Кадровая инноватика как правило, предполагает два взаимосвязанных начала или блока:

- с одной стороны – ввод в кадровую систему новых элементов, форм и методов,
- с другой стороны – вывод из кадровой системы устаревших элементов, форм и методов [1].

В настоящее время - во время смены эпох, во время перехода от традиционного общества к обществу информационному - значительно возрастает роль нововведений, инновационных социальных технологий в управлении крупными промышленными коллективами.

Анализ имеющейся литературы по инновациям позволил отметить 2 концептуальные трактовки данного мнения: экономическую и социальную. Экономическая трактовка мнения «инновации» подразумевает создание свежего продукта, новой технологии. Для создания нового продукта требуются вложения или же скопленный личный капитал. По мнению ведущих экономистов, инвестиции делают инновации эффективнее и благодаря инвестициям инновации скорее и успешнее осуществляются. Сочетание нововведений с вложениями увеличивает конкурентоспособность продукта, предложения, приводит к переменам хозяйственных связей. Изменения в хозяйственных связях воздействуют на процессы управления, на протекание финансовых коммуникаций [2].

При социологическом рассмотрении инноваций внимание уделяется процессу нововведения в общество, в компанию, коллектив. При социологической трактовке инноваций упор делается на рассмотрение конфликтов, на согласование интересов. Согласно этому пониманию инновация представляет собой превращение знаний в производственные, экономические, социальные технологии.

На сегодняшний день фактором успеха социально-экономического становления государства в современных условиях становится внедрение инновационных технологий в систему управления персоналом организации (АИС «Резерв»).

Нами были проведены исследования по внедрению кадровых инноваций в странах ближнего зарубежья. Так, в Республике Беларусь представленная система предназначена для ведения электронного учета руководящих кадров.

АИС «Резерв» представляет собой комплекс взаимодействующих функциональных и технологических подсистем, связанных единым программно-аппаратным обеспечением, технологий обмена и защиты информации. Из районного уровня по нарастающей, через автоматизированные системы министерств, информация о руководящих кадрах страны сосредотачивается в центральном информационном блоке. Несмотря на такую сложную, на первый взгляд, технологическую «начинку», интуитивно отпугивающую кадровых сотрудников со стажем, опыт первого использования выявил преимущества АИС «Резерв». Информация поступает постоянно и готова к использованию в режиме он-лайн; одним нажатием клавиши можно получить статистические и аналитические кадровые отчеты по своей организации, иметь всю информацию по вакантным должностям и в течение нескольких минут предоставить пользователю справку.

Более того, на любую вакантную должность можно выбрать кандидата, задав в системе необходимые требования к уровню и профилю образования руководителя, его знаниям и способностям, полу и возрасту. Все это позволяет существенно улучшить процессы кадрового делопроизводства путем использования информационных технологий в организации работы с руководящими кадрами государственных органов и иных организаций и предприятий.

Опыт государств, имеющих в своем распоряжении подобные системы, демонстрирует, что последующее становление систем позволяет ускорить процессы кадровых подборов и назначений, накапливать и хранить еще большую по объему информацию, в том числе и такую, как повышение квалификации руководящих кадров, их подготовка и переподготовка, стажировки. Что еще более важно, подобные системы способствуют демократизации самой системы государственного управления [3].

В целом автоматизированные информационные системы учета руководящих кадров способствуют информационному обеспечению всей кадровой службы организации. В этой связи необходимо акцентировать внимание кадровым службам на более активное освоение современных технологий и

использовать возможности, предоставляемые современным научно - техническим прогрессом, так как использование данных программ во многом облегчают работу отдела кадров.

Подобно экспертным системам работают в настоящее время особые интернет-технологии по электронному поиску и подбору персонала, представленные на сайтах: Hotjobs.com, Headhunter.kz. Кандидат размещает свое резюме, которое подвергается электронной экспертной проверке, потом по электронной почте поступают рекомендации по изменению, улучшению некоторых его частей.

Таким образом, под инновационными социальными технологиями следует понимать такие технологии, которые основаны на применении нового канала социальной коммуникации - канала «человек – машина» - человек». Инновационные технологии, их использование в реальной управленческой деятельности еще слабо изучены, слабо применяются в реальной жизни, а их абстрактное осмысление еще дожидается своего исследователя.

Главный метод, по мнению отдельных исследователей, заключается в создании особой инновационной атмосферы в компании. Об этом много говорят зарубежные специалисты в области управления, а сейчас к осознанию этой проблемы пришли и местные управленцы. В качестве успешного примера создания инновационной атмосферы в компании можно привести опыт компании «Sony»: ее успехи во многом связаны с тем, что управляющие обладают способностью к сотрудничеству. Работники стремятся постоянно вносить рационализаторские предложения, которые всячески поощряются. В фирме в среднем на одного работника приходится до десяти рационализаторских предложений в год. В последний день рабочей недели красивая молодая сотрудница компании (прическу и маникюр ей делает приглашенный за счет фирмы стилист) в праздничной одежде разносит конверты с премиями за рационализаторские предложения. Причем премии получают и те сотрудники, идеи которых были отвергнуты. Такой подход к поощрению инновационного мышления персонала является важным звеном системы мотивации компании.

Внедрение и использование нововведений может сопровождаться развитием инновационного конфликта из-за того, что отдельные работники, и коллектив в целом могут сопротивляться нововведениям в кадровой работе. Ниже будет рассмотрено, почему возникает сопротивление кадровым инновациям в организации, и какие существуют методы борьбы с этим сопротивлением.

Одна из причин, по которым в организации возникает сопротивление кадровым инновациям – недоверие к деятельности отдела кадров. Как правило, даже если в HR-службе работают высококлассные специалисты по управлению персоналом, они не имеют экспертной власти в основном бизнес-процессе компании. Никто из производственников попросту не верит, что сотрудник отдела кадров может: правильно подобрать, обучить, спланировать карьеру, мотивировать и развить необходимых компании профильных специалистов.

Следующий блок причин сопротивления кадровым инновациям связан с особенностями руководства организации.

Менеджер может применять различные методы преодоления сопротивления изменению. Один из наиболее естественных – предоставление информации. О предстоящей инновации подробно рассказывается всем сотрудникам организации. Если менеджеру удалось убедить людей, они во многих случаях будут помогать руководству организации в осуществлении изменения. Однако этот подход может потребовать много времени и трудозатрат, если вовлекается много людей.

Следующий метод – вовлечение сотрудников в проектирование и осуществление инновации. В этом случае менеджер определяет только основные позиции, оставляя детали сотрудникам. Люди, которые принимают участие в проектировании инновации, будут испытывать чувство ответственности за осуществление изменения. С другой стороны, этот подход также может потребовать много времени и трудозатрат, если участники проектируют неподходящие изменения, не соответствующие общему плану менеджера.

Перечисленные методы являются вполне честными и открытыми. Однако менеджеры зачастую используют и методы, которые не всегда можно одобрить с этической точки зрения.

Один из них – манипулирование людьми с избирательным использованием информации и сознательном изложении событий в определенном порядке. Например, выпячиваются положительные стороны инновации и скрываются отрицательные (для тех или иных групп сотрудников), т.е. предоставляется односторонняя информация, на основе которой люди вовлекаются в инновацию, не представляя себе всех последствий. Другой вариант – так называемая «кооптация», при которой поддержка нововведения со стороны уважаемых лиц (например, генерального директора) или групп (например, Правления фирмы) достигается путем их лжеучастия в проектировании нововведения. Например, генеральный директор может председательствовать на собрании, посвященном инновации, а Правление может обсудить нововведение. Но при этом инициаторы инновации не стремятся реально вовлечь генерального директора и Правление в проектирование и осуществление инновации, они хотят лишь заручиться их поддержкой. В то же время – в этом и есть обман – у рядовых сотрудников создается впечатление, что нововведение осуществляется под руководством генерального директора и Правления. К описанному методу близок распространенный обычай начинать, например, научные конференции с выступлений уважаемых людей – мэров городов, ректоров вузов и др. – у которых есть только один

недостаток – полная некомпетентность в проблемах, которыми занимается конференция. Именно поэтому указанные уважаемые люди исчезают вскоре после своего выступления, посвященного общим вопросам.

Существующие на сегодняшний день механизмы мотивации далеки от идеала, но они действенны и продолжают активно применяться на практике. В частности, для повышения эффективности материальной мотивации следует сопоставлять показатели материального стимулирования с целями бизнеса и предусматривать системы поощрений не за реализацию определенных задач, а за выполнение общих планов (конечных целей). В действительности же предпочтение отдается материальному поощрению конкретных сотрудников и рабочих групп, так как считается, что этими методами легче управлять мотивационными механизмами. К основным недостаткам применяемых методов нематериальной мотивации можно отнести усредненный подход к работникам без учета индивидуальных потребностей.

Список литературы

1. Аксёнова О.Г. Методика адаптации: быстро и качественно // Справочник по управлению персоналом. – 2008. – № 6. – С. 10–19.
2. Дятлов В.А., Кибанов А.Я. Инновационный менеджмент: учебное пособие. – М.: ПРИОР, 2006. – 360 с.
3. Инновационный менеджмент (Основы теории и практики): учебное пособие / Под ред. П.Н. Завлина, А.Е. Казанцева, Л.Э. Миндели. – М.: Экономика, 2005. – 490 с.

ЭОЖ 330.111.66

Примбетова С.Ч., Шарафутдинова А.Н.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАНДА ПЕРСПЕКТИВАЛЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ КЛАСТЕРЛЕР ҚАЛЫПТАСТЫРУ АРҚЫЛЫ БОЛАШАҚ СЕКТОРЛАРЫН ДАМУҒА МҮМКІНДІКТЕРІ

Қазақстан аймақтарының қарқынды өсу үдерісі өнімдерді өндіруді ұлғайтуға қажетті аймақтың минеральды-шикізаттық, табиғи-климаттық, қаржылық, материалды-техникалық ресурстарын ұтымды пайдалануды көздейді. Аймақтардың арасындағы экономикалық дамудың тепе-теңсіздігін жою және аймақтық даму саясатын жүзеге асыру үшін индустриялы-инновациялық даму басымдықтарына назар аударған жөн.

Дамыған елдердің экономикасын индустрияландырудың негізгі мақсаты – нарықтық сұранысты қанағаттандыру болатын, бірақ әртүрлі әдіс-тәсілдермен жүзеге асырылды. Мысалы, бұрынғы Кеңестер Одағында индустрияландырудың негізі мемлекеттік саясат болып, мемлекет барлық мүлікке біріңғай жеке меншік жариялап, қауіпсіздікті қамтамасыз ету басты міндет пен мақсат болатын.

Қазіргі кезде жаңа индустрияландыру жаңа саясатты қажет етеді. Мемлекеттің, қоғамның және бизнестің бірігуін қамтамасыз етіп, адал және тиімді экономиканы, әлеуметтік және экономикалық жауапкершілікті, экономикалық патриоттықты қалыптастырғанда ғана ол толыққанды теңгерімді қызмет атқарады.

Өндірісті индустрияландыру үшін қажетті факторлар тобын бөліп көрсетейік.

–өндірісті ұтымды ұйымдастыру қағидаларын пайдалану (мамандандырылу, кооперация, үйлесімділік, бірқалыптылық, үздіксіздік, автоматтандыру, сәйкестендіру, икемділік және т.б.); жоғары техника-экономикалық сипаттама (қосылған құн, өнімділік, қор қайтарымдылығы, рентабелділік, өнімдерді өндіру көлемі және т.б.); менеджменттің заманауи жүйелерін қолдану (үнемді өндіріс, сапа жүйелерін басқару, автоматтандырылған жоспарлау мен өндірісті басқару және т.с.с.); өндірістің зияткерлігі (инновациялық өнімдер мен технологиялар, патенттелген әзірлемелер және басқалар); нарықтық жаңашылдық (бәсекеге қабілеттілік, болжамдалатын сұраныс, нарықтағы үлес және басқалары).

Аймақтардың экономикасын индустрияландыру үшін экономика секторларын өндірісті ұйымдастырудың индустриалды тәсіліне тізбекті түрде қосып, индустриалды ахуалды біртіндеп жақсарту керек.

Аймақ экономикасын қарқынды индустрияландыру мақсатында экономиканың барлық саласындағы кәсіпорындардың инновациялық қажеттілігін анықтау үшін технологиялық аудит жүргізу керек. Аймақтардың инновациялық дамуын жан-жақты зерттеп, экономика салаларындағы экономикалық ахуалды ескеретін инновациялық бағдарламаларды қалыптастыру керек.

Өнеркәсіптік өндіріс орындарында қайта жаңғырту іс-шараларын жүзеге асырып, бәсекеге қабілетті сапалы өнім шығару - нарық талабы. Аймақтарда интегралданған экономикалық кластерлер қалыптастырып, кәсіпорындардың кооперациялық қарым-қатынастарын жандандыру және шағын өнеркәсіптік кәсіпкерлікті қалыптастырудың мемлекеттік саясатын жүзеге асыру керек.

Барлық елдердің өнеркәсіптік саясаты оның әлеуметтік-экономикалық және институционалдық даму деңгейлерімен, адам ресурстарының ахуалымен және техника-экономикалық мүмкіндіктерімен анықталады.

Аймақ экономикасын индустрияландыру процедурасы аймақтағы барлық секторлардың мүмкіндігін талдап, керекті технологияларды трансферттеу арқылы жүзеге асыру қажет. 1 суретте аймақ экономикасын индустрияландыру процедурасы көрсетілген.

1 сурет – Аймақ экономикасын индустрияландыру процедурасы

Білімге негізделген және қазіргі заманғы техникалық жаһандану үрдістеріне сай экономиканы қалыптастыру барлық аймақтардың инновациялық жолмен дамуын талап етуде. Қазақстанның барлық аймақтары маңызды ресурстық-шикізаттық, өндірістік, кадрлық әлеуеттерге бай. Алайда, соңғы жылдардағы оң тенденцияларға қарамастан, республика өңірлерінде бірқатар шешілмеген проблемалар бар, оның ішінде, кәсіпорындардың төмен инновациялық белсенділігі, ғылымды көп қажет ететін өндірістің және жоғары технологиялық өнімдер үлес салмағының аздығы, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды жеткіліксіз қаржыландыру, және олардың нәтижелерін өндіріске енгізу үлесінің төмен болуы. Мұндай жағдай көбіне ғылыми-техникалық әзірлемелер мен кейіннен оларды коммерцияландыруды инкубациялаудың нақты жолдарының болмауымен түсіндіріледі.

Ғалымдар мен өндірісшілер арасында бірлесіп ғылыми-техникалық проблемаларды шешуде байланыс нашар дамыған, өңіраралық ғылыми-техникалық ақпарат алмасу тетіктері жетілмеген, ғылыми-техникалық және инновациялық қызметпен қамтамасыз етудің интеграцияланған ақпараттық жүйесі жоқ. Өңірлердің инновациялық дамуына тежеу келтіретін осы және көптеген қосалқы мәселелердің болуы инновациялық жүйені және оны іске асыру саясатының тетіктерін әзірлеуді және еліміздің әр аймағында ақпараттық, инвестициялық, кадрлық, нормативтік-құқықтық және ұйымдық қолдауды қамтамасыз етуді талап етеді.

Бздің ұсынып отырған аймақтардағы инновациялық саясат келесілерді қамтиды:

- аймақтың инновациялық ахуалын тиімді пайдалану мен дамытуды;
- аймақтың тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету мақсатында перспективалы өңірлік ғылыми-техникалық және инновациялық бағдарламалар мен жобаларды қалыптастыру және оларды іске асыру;
- өңірлік маңызы бар ғылыми-техникалық және инновациялық бағдарламалар мен жобаларды бюджет және бюджеттен тыс инвестиция көздерін тарту арқылы мемлекеттік - жекешелік әріптестік тетіктерін дамыту негізінде жүзеге асыру;
- аймақ экономикасының салаларын құрылымдық және технологиялық жаңғыртуды жүзеге асыру кезінде отандық және шетелдік ғылым жетістіктерін барынша қолдану;

- өңірлік маңызы бар әлеуметтік-экономикалық проблемаларды ғылыми-техникалық және инновациялық өнімге бағытталған өңірлік тапсырысты арттыру есебінен шешу;
- инновациялық және өнертапқыштық қызметтерді ынталандыру, өңірде жасалған өнімдер мен технологиялардың патенттік қорғалу деңгейін арттыру;
- барлық деңгейдегі бюджеттер есебінен орындалатын ғылыми зерттеулердің нәтижелерін алу кезінде ұлттық мүдделерді қорғауға жәрдемдесу, және өңірлерде жасалған технологиялар мен өнімдердің ұлттық құрамын қамтамасыз етуді арттыру;
- инновациялық қызметтерді бизнес-жоспарлауды дамыту;
- өңірдегі ғылыми, ғылыми-техникалық және инновациялық қызметіндегі барлық субъектілердің осы саладағы заңнаманың талаптарын сақталуына мониторинг жүргізу мен бақылау.

Аймақтық инновациялық саясатты екі деңгейде: республикалық және аймақтық, жүзеге асыру керек.

Республикалық деңгейде өңірлік инновациялық саясатты іске асырудың базалық тұжырымдамасының жүйесін қалыптастыру тетіктері мынадай ережелерді негізге алуы тиіс:

- ұлттық мүдделердің жекелеген аймақтардың мүдделері алдында басымдығы бар;
- ұтымды аумақтық үйлесімділікті қалыптастыру және елдің тиімді кеңістіктік дамуы барлық аймақтардың өз күштерімен экономикалық өсуімен ғана мүмкін болады;
- мемлекеттік қолдауды депрессиялық аймақтар ғана емес, сонымен қатар салынған қаражаттың жоғары қайтарымын қамтамасыз ету қабілетіне ие, дамыған аймақтардың да алу құқы болуы керек;
- артта қалған өңірлерге, инновациялық жобаларды іске асыру кезінде өндірудің жоғары тиімділігін қамтамасыз еткенде ғана, мемлекет тарапынан көмек көрсетілуі мүмкін;
- инновациялық экономиканы қалыптастырып және өз өңірінің ғана емес бүкіл елдің экономикасының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге ықпал ететін озық қарқынмен дамитын аймақтар құруды мемлекет тарапынан қолдау қажет.

Қазіргі постиндустриялық даму жағдайында, дамыған елдердің әлемдік тәжірибесінде, инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау жалпымемлекеттік деңгейде ғана емес аймақтық деңгейде де жүзеге асырылады.

Шетелдік тәжірибеге сай келесідей қорытынды жасауға болады: өңірдің инновациялық мүмкіндіктері жоғары болған сайын, жергілікті органдар тарапынан зерттеу құрылымдарын қолдау да барынша жоғарылайды екен. Құрылымдық қайта құру проблемаларын шешу және жекелеген аумақтардағы өңіраралық бәсекелестікті табысты жүзеге асыру үшін жаңа ұйымдастыру нысандары мен қолдау әдістері қажет. Сондықтан, қазіргі жағдайда салалық бөліністегі ғылыми-техникалық дамуды мемлекеттік басқару аумақтық басқару органдарының рөлін көтерумен үйлесіп, толықтырылып отыруы тиіс.

Мемлекеттің бұдан бұрынғы даму кезеңдеріндегі басты мақсаты жергілікті билік органдарының аймақ экономикасына инвестиция тарту мақсатында кәсіпкерлікті дамыту үшін қолайлы жағдайларды қалыптастыруы болатын. Қазіргі кезде әлемде, және біздің елімізде жағдай өзгерді, сондықтан қазіргі жағдайда барлық деңгейдегі билік органдары алдында экономиканың нақты секторындағы инновациялық қызметті бастамашылық жасау және қолдау арқылы өңірлік бәсекеге қабілеттіліктің өсуін қамтамасыз ету, экономиканы инновациялық дамудың жаңа, сапалы сатысына көшіру міндеті тұр. Бұл дегеніміз, Қазақстанда аймақтық билік органдарының айрықша қызметі жаңа технологиялар және инновациялық процесстерді енгізу үшін мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің тетіктерін ұйымдастырып, жандандыру болуы тиіс.

Өңірлік деңгейде жоғары технологиялы өнеркәсіпті өркендету - табысты инновациялық экономиканы қалыптастырудың басты шарттарының бірі. Жоғарыда айтылғандардың негізінде аймақтарда инновациялық процесстерді жандандыру үшін жергілікті билік органдарына келесілерді жүзеге асыру қажет:

- аймақтарда ғылыми-өндірістік кластерлер, бірлестіктер, технопарктер, аумақтық өндірістік кешендер, экономикалық өсу аймақтарын, бизнес-инкубаторлар қалыптастыру арқылы аймақтың ұйымдары аясында (олардың ведомстволық тиістілігіне, ұйымдық-құқықтық нысаны мен мөлшеріне (ірі, орта, шағын кәсіпорындар) қарамастан) жалпы инновациялық қызметтерді біріктіріп, экономикалық ынталандыру шараларын пайдаланып, ынталандыру және жан-жақты қолдау негізінде барлық ұйымдарды инновацияландыру қызметіне тарту керек;
- облыстың шаруашылық жүргізуші субъектілерін біріктіруге және инвестицияларды тартуға жәрдемдесуге қабілетті инновациялық қызметтің арнайы мамандандырылған өңірлік ақпараттық-маркетингтік қамтамасыз ету жүйесін қалыптастыру керек;
- инвестицияларды тартуға ықпал ету, ең алдымен, ғылыми-зерттеу жұмыстары саласына және инновациялық қызметтер саласына, оларға экономикалық шаралар қолдану;
- облыс экономикасының инновациялық дамуын қамтамасыз ететін шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуды ынталандыру, ең алдымен, өндіріс және инновациялар саласында, шағын және орта кәсіпорындардың ірі кәсіпорындармен кооперациялық процесстерін қолдау.

Өңірдегі инновациялық процесстерді басқару үшін салааралық деңгейде жалпы өңірлік инновациялық даму міндеттерін шешетін мамандандырылған кластерлік құрылым қажет. Мысалы, кешенді ғылыми бөлімшелерді, шығармашылық ұжымдарды, жоғары оқу орындарын, ҒЗИ және коммерциялық ғылыми топтарды біріктіріп, салалық ғылыми әзірлеу және зерттеулерді жүзеге асыратын Өңірлік инновациялық

орталықтың құруға болады. Құрылатын Орталықтың жұмысы өңірлік тапсырысқа бойынша нысаналы ғылыми әзірлемелер мен инновациялық шешімдерге сай құрылуы тиіс.

Ұсынылып отырған аймақтық инновациялық орталығын құру қазірдің өзінде қалыптасқан көптеген технопарктер және басқа да инновациялық орталықтардан мүлде басқа айырмашылықтары бойынша ерекшеленуі тиіс. Бұл орталықтың негізгі сипаттамасы келесілерге негізделген:

- өңірдің ғылыми-техникалық және инновациялық саласына ақпараттық-делдалдық, консалтингтік және әдістемелік қызмет көрсетуге мамандануы;
- өзінің өндірістік қуаттарының болмауы;
- қаржылық құрылымдарға тәуелсіз;
- ақпараттық қамтамасыз ету әдістерін таңдау және инновациялық процеске қатысушылардың өзара іс-қимылдарының еркіндігі.

Аймақтық инновациялық орталығы корпоративтік негізде жоғары оқу орындарының, ҒЗИ, Сауда-өнеркәсіп палатасының бірге негізінде құрылуы да мүмкін, бірақ оның қызметіне аймақтық билік органдары – әкімдіктер ықпал етеді.

Әр өңірде аймақтық инновациялық орталықтарды дамыту және орналастыру мүмкіндігі мен қажеттілігі көптеген факторлардың әсерімен анықталады:

- ғылыми мектептердің болуы, зерттеу ұжымдары мен құрылымдардың қалыптасуы;
- аймақтағы өндірістік және инновациялық инфрақұрылымдардың даму деңгейі,
- шаруашылық жүргізуші субъектілерінің инновациялық белсенділігінің дәрежесі, олардың жаңалықтар мен ғылыми әзірлемелерге деген қажеттіліктерінің болуы;
- зерттеу нәтижелерін тұтынатын орталықтарға орналасу жақындығы;
- жергілікті басқару органдарының белсенділік және бастамашылдық деңгейі және т. б.

Осындай талаптарға инновациялық әлеуеті жоғары дәрежеде дамыған аймақтар, Алматы, Астана қалалары, Шығыс Қазақстан және Қарағанды облыстары сай келеді, мұндай орталықтарды, қаржыландырудың аралас жүйесі бар өзіндік тәуелсіз құрылым ретінде құруға болады.

Өңірлік инновациялық орталықты интеграцияланған ақпараттық-коммуникациялық құрылым ретінде құру өңірде инновациялық процесстердің маңызды қажеттіліктерін жандандыруға ықпал етеді.

Аймақтық орталық өңірдің жаңа ғылым мен техника жетістіктерін өндіру, алу және пайдалану қабілетін жоғарылатуға, және осы өңірдің жаңа жетістіктерін басқалардың пайдалануына беруді де қамтамасыз етуі керек.

Аймақтық билік органдары жұмыс істеп тұрған өндірістік кәсіпорындардың жаңа, инновациялық жобаларын іске асыру бойынша инновациялық қызметін ынталандыру үшін қолайлы жағдайлар жасаулары керек. Атап айтқанда, инвесторларға кепілдік беру; аймақтық бюджеттен біріккен қаржыландыру немесе несиелер ұсыну; муниципалдық мүліктерді пайдалануда жалдау ақысына жеңілдіктер қарастыру; жаңа технологиялар мен өнімдерді тұтынатын инвесторларды ақпараттандырудың заманауи жүйелерін енгізу; ақпараттық-коммуникациялық және консультативтік орталықтар немесе агенттіктер құру; өңірдің инновациялық өнімдерін сыртқы нарықтарға жылжыту үшін көрмелер, жәрмеңкелер немесе басқа да шараларды ұйымдастыру; аймақ территориясында инвестициялық және инновациялық үдерістерді қолдайтын дамыған инфрақұрылым құру және т. б.

Өңірдің инновациялық даму проблемаларын жою бойынша аймақтық билік органдарының ықтимал іс-шаралары:

- өңірлік инвестициялық үдерістерге қатысушылардың өзара іс-қимылдарының әлсіздігі;
- өндіріс саласында және инновацияларды енгізуде ҒЗИ, жоғары оқу орындары мен кәсіпорындардың кооперациясын ынталандыру және ұйымдастырушылық қолдау көрсету;
- ҒЗТКЖ жүргізу үшін гранттар беру;
- ғылыми әзірлемелерді енгізуді бірлесіп қаржыландыру;
- ақпараттық және кеңес беру орталықтарын құру;
- инновацияларды трансферттеу орталықтарын қалыптастыру және т. б.

Қазақстан аймақтарында индустриялы-инновациялық дамуды қарқынды түрде жүзеге асыру үшін келесідей іс-шараларды басшылыққа алу керек:

- инновацияларды жылжыту бойынша іс-шараларды қаржыландырудың бірлескен мемлекеттік-жекеменшік тетіктерін енгізу: халықаралық сертификаттау, жарнамалық компанияларды, көрмелер мен жәрмеңкелерді өткізу;

- аймақтық брендтерді құруға көмек көрсету;
- ақпараттық қолдау және т. б.
- инновациялық үдерістерді кадрлармен қамтамасыз ету мәселесіне орай ғалымдар мен мамандарға гранттар беру;

- өңір үшін қажетті мамандықтар бойынша кадрлар даярлауда білім беру бағдарламаларын іске асыру үшін инвестицияларды тарту;

- талантты жастарды қолдау, оларға атаулы стипендиялар, гранттар ұсыну;
- оқу-әдістемелік базасы бар кәсіби-техникалық мектептерді дамыту;

– сұранысқа ие техникалық мамандықтар бойынша жұмыссыздарды даярлау, қайта даярлау және біліктілігін арттыру Орталығын құру;

– еңбек делдалдығының ақпараттық-консультациялық қызметтерінің бірыңғай жүйесін құру.

Қазіргі уақытта технологиялық жағынан дамыған көшбасшы мемлекеттерде басымдылықтар жаңа инновациялық өнімдерді қандай техника мен технологиялардың негізінде шығаруға беріледі. Индустрияландыру мен өнеркәсіптің дамуы экономикаға өндірісті ұйымдастырудың өнімділігі жоғары қағидалары мен тәсілдерін, өнім сапасын басқару әдістерін, өндірістік ресурстарды үнемдеу технологиясын енгізді. Осы өнеркәсіптің өркендеп дамуы қолданбалы ғылыми зерттеулерге, кәсіби біліктілігі жоғары мамандарға, инфрақұрылымдарды дамытуға деген сұранысты қалыптастырды, әлеуметтік салалардың дамуын қамтамасыз етті.

Еліміздегі экономикалық ахуалды жоғарылатып, бәсекеге қабілетті экономиканы дамыту индустриялы-инновациялық жүйені толыққанды пайдаланумен тығыз байланысты. Бұл ғылыми-техникалық ахуалды қарқынды түрде ұлғайту мен шетелдерден алынатын техниканың үлесін тез арада азайтуды талап етеді, себебі, әлемдік нарық талаптарына сай келетін отандық ғылымды қажетсінетін, жоғары технологиялық өнімдердің үлесі төмен. Сондықтан, инновациялық қызметтердің басымдықтарын жүзеге асыруда инновацияларға деген сұранысты қамтамасыз ететін индикаторлар деңгейін қамтамасыз ету керек. Кезең кезеңмен ғылыми зерттемелердің тиімділігін арттыра отырып, бизнес-құрылымдардың технологиялық сипаттағы инновацияларды қолдануын жақсарту керек.

Ұсынылған шаралар мен тетіктерді табысты жүзеге асырудың нәтижесінде аймақ экономикасы технологиялық дамудың жаңа деңгейіне шығуы және әлемдік инновациялық-технологиялық үрдістер аясында жаңа мүмкіндіктерді іске асыруы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1. Нурланова Н.К. Инновационная политика в регионе и механизмы ее реализации [электронды ресурс]. – <http://repository.enu.kz>.
2. Днишев Ф.М., Альжанова Ф.Г. Развитие инноваций и технологий в условиях глобализации: мировой опыт и Казахстан. – Алматы: Институт экономики КН МОН РК, 2013. – 62 с.
3. Еспаев С.С. Жаһандық қаржы-экономикалық дағдарыс: себептері, ерекшеліктері және жаңа архитектура. – Алматы: Экономика институты, 2013. – 362 б.
4. Еспаев С.С., Киреева А.А. Ұлттық кластерлерді қалыптастыру және дамыту тұжырымдамасы. – Алматы, 2013. – 234 б.
5. Нурланова Н.К., Киреева А.А. Методические основы и практика оценки потенциала инновационного развития регионов Казахстана. – Алматы: Институт экономики КН МОН РК, 2014. – 108 с.

УДК 001.2(470.47) + 001.2(574)

Салаев Б.К., Натиров А.К.

*Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова,
г. Элиста, Россия*

ЗАПАДНЫЙ КАЗАХСТАН И КАЛМЫКИЯ: НОВЫЕ ГОРИЗОНТЫ СОТРУДНИЧЕСТВА В XXI ВЕКЕ

За четверть века Республика Казахстан состоялась как суверенная страна с крепкой государственностью, растущей национальной экономикой, политической стабильностью, миром и согласием граждан всех национальностей и конфессий. За короткий период страна стала полноценным и ответственным участником мировой семьи наций. Прошедшее ЭКСПО-2017 в г. Астана еще раз подтверждает мировую значимость республики. Несомненно, за этим стоит многогранная работа всего казахстанского народа, во главе с президентом страны Нурсултаном Абишевичем Назарбаевым.

С 2010 г. в рамках Ассоциации государственных университетов Прикаспийских стран Калмыцкий государственный университет значительно упрочил свои связи с университетами Западного Казахстана: в г. Уральске Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангирхана, Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, в г. Атырау – Атырауский госуниверситет им. Х.Досмухамедова, Атырауский университет нефти и газа. Между нашими университетами подписан договор об академическом обмене студентов и преподавателей, проводятся международные научно-практические конференции, археологические исследования. Надо отметить, за последние три года в нашем университете прошли стажировку 75 бакалавров, 40 специалистов, более сотни магистрантов из университетов Западного Казахстана. Также учатся в аспирантуре нашего вуза 7 аспирантов из указанных вузов.

В настоящее время только по программам бакалавриата и магистратуры по очной форме обучения на бюджетной основе в нашем университете учатся 89 бакалавров, магистров, 9 аспирантов из Западно-Казахстанской и Атырауской областей, в основном они обучаются на аграрном, инженерно-технологическом факультетах и факультете математики, физики и информационных технологий. В 2015-

2017 гг в нашем университете прошли стажировку 24 студента Западно-Казахстанского университета имени М.Утемисова. Между нашими вузами идет интенсивный академический обмен. Все студенты и стажеры обеспечены общежитиями квартирного типа, современными тренажерными залами, библиотеками и пунктами питания.

С 2013 г по настоящее время Калмыцкий государственный университет осуществляет реализацию Международного проекта Европейской комиссии «Темпус» «Разработка и внедрение магистерских программ по пищевой безопасности, производству и маркетингу Традиционных продуктов питания в России и Казахстане» (руководители проекта профессор А.К. Натиров и профессор Г.Э. Настинова. В проекте участвуют университеты Франции, Швеции, Италии, а также Костанайский госуниверситет им. А. Байтурсынова. Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Павлодарский государственный университет им. С.Торайгырова. Проводятся совместные семинары как в России, Казахстане, Франции, Италии. В августе 2016 гг. Калмыцким госуниверситетом Министерством образования и науки РФ впервые в стране была аккредитована международная магистерская программа «Пищевая безопасность производство, маркетинг традиционных продуктов питания». В рамках академического обмена профессор Кольцов П.М., Настинова Г.Э., Сангаджиева Л.Х., Панькин А.Б., Кекеева З.О. и др. прочитали лекции в вузах партнерах в г.Атырау, Уральске. В последние годы профессор, доктор биологических наук Арылов Ю.Н. оказывает большую помощь казахстанским ученым в реализации национального проекта по сохранению и рациональному использованию сайгаков. Совместно с учеными Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана создан Центр по изучению сайгака в неволе. Несомненно, Республика Калмыкия оказывает большую помощь в улучшении генофонда мясного скотоводства дружественной республике. По личной инициативе депутата Государственной Думы Федерального собрания РФ Б.К. Адучиева из ООО агрофирма «Адучи» нашей республики, завезено более 1000 голов скота калмыцкой породы в хозяйства Западно-Казахстанской, Северо-Казахстанской и Джамбульской областей Казахстана.

Казахский центр науки и культуры в г.Элиста был создан в 2012 г. ректорами Б.К. Салаевым и Б.Б. Мамраевым – ныне депутата Мажилиса (Парламента) Республики Казахстан, аналогичный центр Российской науки и культуры создан в Атырауском госуниверситете (директор Турдалиев А.У.). Центр работает в тесном контакте совместно с Казахским культурным центром «Жерлестер». Осенью прошлого года было проведено совместное мероприятие, посвященное 190-летию казахского акына Джамбула Джабаева с приглашением артистов из г. Астрахань. Ежегодно отмечается весенний праздник Наурыз. В апреле текущего года проведен творческий вечер юной уральской поэтессы А.Хасановой, приуроченный казахскому дню влюбленных «Козы Корпеш- Баян Сулу»

11 по 13 октября т.г. в г. Атырау на базе Атырауского госуниверситета им. Досмухамедова состоится XX юбилейная Генеральная Ассамблея государственных университетов прикаспийских стран «СВЯЗУЯ УМЫ, УКРЕПЛЯЯ УЗЫ». Несомненно, Ассоциация успешно реализует свою миссию для объединения академического и научного сообщества стран Прикаспия. У истоков создания Ассоциации был ректор Западно-Казахстанского государственного университета имени М.Утемисова профессор доктор педагогических наук Имангалиев А.С. в бытность его ректором Атырауского госуниверситета имени Х.Досмухамедова.

В настоящее время Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова возглавляемый профессором Имангалиевым - крупное многопрофильное высшее учебное заведение региона встречает свое 85-летие как ведущий образовательной и инновационный Центр Западного Казахстана успешно сотрудничающий с Калмыцким госуниверситетом имени Б.Б. Городовикова в области образования, науки и культуры.

Для мирового сообщества Казахстан служит примером стабильного и успешного государства, обладающего богатым историческим прошлым, значимым культурным наследием и впечатляющим экономическим потенциалом.

УДК 336.713

Супилин Г.Ю.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА ЕАЭС

Как известно экономика ведущих стран мира так или иначе связана с банками. Она отличается по степени активности и истории развития. Можно выделить некоторые факторы их развития.

В 1990-х годах в странах СНГ появилась тенденция к покорению нового пути – навстречу рыночной экономике. Для этого было проведено ряд банковских реформ в странах ЕАЭС, но результаты оказались недостаточными. Возникла потребность конкурировать на мировом рынке, создавая тем самым все более

благоприятный инвестиционный климат. Как показали исследования, банковские системы стран участников ЕАЭС за последние годы стали достигать успехов, но отмечены и определенные проблемы функционирования. Эксперты признают: несмотря на развитие банковских систем, их деятельность остается высокорисковой. Так, риски банковских систем государств ЕАЭС остаются едва ли не наиболее крупными в мире. Это отчасти объясняется развитием теневой экономики, при существенном увеличении ссудной задолженности кредитных организаций, на фоне недостаточного доверия населения к банкам.

Также нужно признать невысокий уровень кредитных портфелей. В настоящее время сотрудничество банков стран, входящих в ЕАЭС, достигло очень невысокого уровня. Примеры появления дочерних финансовых учреждений стран ЕАЭС на территории других государств-членов единичны.

За время функционирования союза было заключено определенное количество договоров, утвержден ряд нормативных актов, с целью стимулирования интеграционных процессов. К их числу принадлежат Соглашения, регламентирующие процесс обмена информацией, защиту инвестиций, взаимодействие сотрудничества в сфере ценных бумаг, обеспечении активности интегрированного валютного рынка. Ведущие экономисты отметили, что определенная инфраструктурная и правовая основа интеграционных процессов в ЕАЭС разработана и уже имела все шансы на адаптацию.

Казахстаном запущен крупный проект – Региональный финансовый центр Алматы. С его помощью удалось существенно либерализовать факторы биржевой торговли в отношении иностранных компаний. Благодаря кризису в странах союза был создан дополнительный импульс, ускоряющий интеграционные процессы. При этом, уровень интеграции финансовых рынков не в полной мере соответствует ожиданиям стран ЕАЭС.

Можно прийти к выводу о состоянии интеграционного механизма и интересе участников бизнеса. Их нетрудно установить на фоне материального производства и торговли, для финансового же сектора характерно нахождение в стороне от перечисленных процессов. Например, в 2003 г. заключили Соглашение об обмене информацией между уполномоченными органами. Его цель – регулирование рынков ценных бумаг государств, входящих в объединение. Второй пример – Соглашение о сотрудничестве государств – членов ЕвразЭС в сфере ценных бумаг (2004).

Предполагалось, что перечисленные меры помогут контролировать системный обмен информацией для контроля финансовых рынков, одновременно способствуя взаимной адаптации требований сторон к тем, кто решил принять участие в интеграционном процессе. Но существующие нормативные акты и соглашения в большинстве оформлены только законами. Процесс же интеграции банковских секторов стран союза в данном направлении практически не развивается. При условии непосредственного участия самих представителей финансового рынка в интеграционных объединениях, банковский сектор, на первый взгляд, не нуждается в дополнительных стимулах. Причиной этому является обслуживание системы движения капитала и трудовых ресурсов, бизнеса между государствами. Но каких либо существенных сдвигов для банковского сектора это не принесло. Немало усилий коснулось Соглашения о сотрудничестве в сфере организации интегрированного валютного рынка ЕвразЭС (2006). Здесь можно отметить Соглашение о поощрении и взаимной защите инвестиций в государствах – членах ЕвразЭС (2008) и проч.

Следует отметить, что степень задействования банковских услуг в экономике Казахстана не удается повысить. Но и высокий уровень ВВП на душу населения среди стран союза подтверждает, что потенциал роста стабильной базы фондирования принял вид вкладов населения. Влияние банковских услуг на данный ресурс оказалось на относительно низком уровне, если смотреть на фоне других стран. К завершению 2016г. принадлежность активов к ВВП в Казахстане составляло 58%. Учитывая другие страны, за исключением Аргентины, этот показатель превысил 50%, в том числе в России – 106%.

Учитывая степень ограничения доступа к внешним рынкам капитала и недостаточностью развития инфраструктуры внутренних фондовых рынков, наиболее стабильным источником фондирования на наше время являются депозиты. По потребностям РК и РФ, уровень роста депозитов прослеживается благодаря относительно высокому уровню показателя ВВП на душу населения среди стран ЕАЭС.

В государствах с немалым уровнем показателя ВВП (Чехия, Латвия и др.) приверженность депозитов к кредитам оказалась на высоком уровне, что позволило рассчитывать на финансирование силами депозитной базы. Достаточно высокий уровень ВВП в условиях низкого отношения депозитов к кредитам свидетельствует о существовании значительного объема наличных средств в собственности у населения. Опыт благополучных зарубежных интеграционных экономических объединений показывает: результат от данного масштабного экономического проекта не будет приемлемым. Особенно это заметно с учетом только экономических составляющих. Необходимо учитывать финансовую сторону. Ее задача – обеспечение соответствующего уровня качества и перспектив интеграционных этапов развития союза.

Проблемы текущего периода для консолидированной политики государств ЕАЭС заключается в особенности финансовых рынков наших стран. Можно выделить единство векторов и целей развития, а также схожие свойства, но приходится признать самостоятельность развития, что не очень благоприятно для данной сферы.

Важно учитывать европейский опыта интеграционных процессов банковской сферы, имевший огромное и многостороннее значение для развития финансовой системы Евросоюза, при выработке евразийской стратегии развития и формирования финансового рынка будущего. Итогом должна стать единая евразийская банковская система.

Список литературы

1. Демиденко М.В., Кузнецов А.С. Экономический рост в Казахстане: факторы и оценка равновесия // Банковский вестник Казахстана. – 2015. – № 3. – С. 62.
2. Индикаторы развития банковского и финансового сектора государств-участников СНГ за 2016 год (статистический обзор) [электронный ресурс]. – <http://www.cbr.ru/publ/BBS/Bbs1404r.pdf>.
3. Концепция развития финансового рынка России до 2020 года. Банковский сектор [электронный ресурс]. – http://www.cbr.ru/sbrfr/archive/fsfr/archive_ffms/ru/press/russia2020/strategy2020/index.html.
4. Перспективы развития банковского сектора России в 2017 году [электронный ресурс]. – <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&cat=mc&mc=217&type=news&newsid=2190>.
5. Развитие банковского сектора стран - членов Единого таможенного союза / Под ред. М.А. Абрамовой и А.Г. Конакбаева. – М.: ИТКОР, 2015.
6. Отчет НБРК «Риски институтов и инфраструктуры финансового посредничества» [электронный ресурс]. – http://www.nationalbank.kz/cont/publish233613_29111.pdf.

УДК 911.3

Суханова И.Ф., Исакова Б.Г., Ахонова Г.К.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

В Казахстане накоплен богатый опыт реформирования экономики: пришлось преодолеть немало трудностей, исправлять ошибки, устранять недостатки, пересматривать некоторые первоначальные установки.

Ведущая роль в реформировании принадлежит институциональным преобразованиям, включая реальное обеспечение прав собственности, действенное антимонопольное законодательство и контроль за его осуществлением, строгий банковский надзор, страхование банковских вкладов и т.д.

Устойчивая высокая динамика экономического роста и выгодная конъюнктура на мировом рынке позволяют республике ставить и решать задачи структурной диверсификации экономики, придания ей инновационного и социально-ориентированного характера, гармонизации социальных отношений. От решения этих приоритетов зависят выживание нации и ее конкурентоспособность в современном мире.

В решении этих проблем государство должно взять инициативу регулятора, оператора в свои руки там, где необходимо, выступить инвестором (за счет использования части бюджета, валютных резервов и средств Национального фонда).

Явные диспропорции в структуре экономики сопровождаются ростом реального валютного курса в стране и всплеском инфляции.

В Казахстане ожидается рецидив "голландской болезни", который может обернуться ростом инфляции. Но сверхнормативный рост инфляции и подорожание потребительских услуг – это, прежде всего, результат роста реального курса национальной валюты.

Сверхдоходы в сырьевых отраслях и соответственный спрос на их продукцию действительно блокируют свободный перелив капитала в обрабатывающий сектор. Особенно деструктивными оказались последствия ускоренного демонтажа государственной собственности для отраслей и производств, относимых сейчас к реальной экономике. Экономическое развитие Казахстана пока может быть охарактеризовано как зависящее от нефтегазового и горнорудного экспортного сектора и высокого реального обменного курса. Следовательно, высока подверженность экономики мировым ценовым колебаниям так называемых бумовых секторов. Позиция компаний-монополистов в сырьевых отраслях, которые высокорентабельны и сверхприбыльны, такова, что они не заинтересованы в развитии обрабатывающего сектора, за исключением небольших проектов по улучшению технологических показателей в рамках добычи сырья или сырьевого передела. А закупочная политика крупных сырьевых холдингов нацелена на зарубежных партнеров, их головные компании, которые поставляют необходимое оборудование, запчасти, химические реагенты, что не способствует формированию отечественного малого и среднего бизнеса в промышленности. Сейчас этот бизнес в стране ориентирован в основном на розничную потребительскую сферу.

Доминирование сырьевых отраслей является принципиальным препятствием для обеспечения долгосрочного экономического роста, делает страну зависимой от конъюнктуры мировых рынков.

По мнению многих авторитетных экспертов, основными акселераторами роста мировой экономики в XXI веке будут выступать экономики Китая и Индии как наиболее сильно развивающихся рынков. Наличие богатых природных ресурсов в этих странах дает импульс развитию смежных и высокотехнологичных отраслей, несмотря на производство и экспорт минерального сырья. Интегрированность в мировую экономику и наличие развитых торгово-экономических отношений с Китаем и Индией оказывает влияние на развитие экономики Казахстана. Подтверждение тому является динамичный рост реального ВВП трех стран, который иллюстрирован.

Закрепление Казахстана в статусе нефтяного государства несет в себе и большие проблемы: недоинвестирование перерабатывающих секторов экономики, неустойчивость темпов роста в силу зависимости от внешней конъюнктуры, сокращение рабочих мест и, разумеется, усиление социально-экономического расслоения населения. Собственно, резкое увеличение притока иностранной валюты в страну уже привело к развитию симптомов «голландской болезни».

Учитывая, что Казахстан – нефтяная страна, наблюдается рост цен на нефть, приток иностранных инвестиций, рост внешнего заимствования, можно сделать вывод о том, что перегрев экономики является неизбежным этапом экономического развития нашей страны. Любая экономика не может расти быстрее своих физических возможностей. Если предложение запаздывает от спроса и экономика находится в состоянии перегрева, то рано или поздно экономика «выпустит пар» в виде быстрого роста цен и удорожания обменного курса, а также банковского кризиса. Рост цен и реальное удорожание обменного курса может привести к стагнации обрабатывающей промышленности и все усилия правительства по диверсификации национальной экономики могут быть сведены на нет.

Существует два основных подхода к совершенствованию структуры экономики. Первый (горизонтальные меры) предусматривает создание устойчивых институтов для функционирования экономических агентов, формирования благоприятного инвестиционного климата, сокращение вмешательства государства в экономику, поддержание конкуренции на рынках. Эти меры направлены на улучшение положения всех экономических агентов. Прямое вмешательство государства в отношении экономических агентов допускается только для поддержания и стимулирования конкуренции.

Второй подход (вертикальные меры) предполагает проведение активной государственной политики по изменению структуры экономики, ее совершенствованию на основе стимулирования, в том числе финансового, отдельных отраслей и предприятий. Указанные меры ставят одни группы экономических агентов в более благоприятные условия по сравнению с другими.

В чистом виде ни один из указанных подходов не решает задачу диверсификации структуры экономики. Горизонтальные меры сами по себе не позволяют в среднесрочной перспективе изменить относительные доли секторов в ВВП: они одинаково воздействуют и на сырьевые, и на сырьевые сектора. И только при высоком уровне изъятия природной ренты сырьевые отрасли в долгосрочной перспективе становятся менее привлекательными.

Постановка задачи ускоренной диверсификации требует более активного вмешательства государства. Только адекватное применение механизмов такого вмешательства в рамках рыночной экономики способно, не нарушая конкурентную среду, диверсифицировать экономику путем ускоренного развития не сырьевых секторов. Именно здесь сосредоточено большинство рисков политики активной диверсификации.

Механизмы диверсификации экономики Казахстана. В качестве основных механизмов, способных оказать заметное стимулирующее воздействие на развитие несырьевых производств, необходимо назвать прежде всего: совершенствование налоговых и таможенных механизмов изъятия природной ренты; создание системы поддержки экспорта; развитие сельскохозяйственного производства; поддержку малого бизнеса.

В настоящее время уровень изъятия абсолютной природной ренты достаточно высок, поэтому прямое повышение налога на добычу природных ресурсов может привести к сокращению производства, выдавливанию с рынка предприятий с худшими условиями добычи. Вместе с тем, необходимость увеличения рентных изъятий у компаний с относительно лучшими условиями добычи очевидна. Это вопрос не только увеличения финансовых поступлений в бюджет, но и выравнивания нормы отдачи на капитал в сырьевых и несырьевых отраслях. Одновременно может произойти вывод средств в страны с более эффективными условиями ведения хозяйственной деятельности. Грамотное же применение фискальных механизмов, наряду с другими инструментами, стимулирующими инвестиции в высокотехнологические отрасли, будет способствовать не только изменению структуры внешних инвестиций, но и диверсификация активов компаний сырьевых отраслей по видам деятельности.

Механизмы изъятия природной ренты могут включать как налоговые, так и таможенные тарифные механизмы. Возросшие в результате совершенствования налоговых и таможенных механизмов поступления могут частично компенсировать временное сокращение налоговых доходов бюджета, образовавшееся из-за уменьшения общей налоговой нагрузки.

Сельское хозяйство испытывает острую нужду в инвестиционных ресурсах для обновления и модернизации основных фондов.

Сегодня перед правительством стоят задачи создания максимально благоприятных условий для разрешения рыночных отношений в сельскохозяйственном секторе, повышения конкурентоспособности отечественной сельскохозяйственной продукции и как следствие – большего импортозамещения и роста экспорта этой продукции. Для решения такой задачи необходимо провести следующие меры.

Снять правовые ограничения на осуществление вертикальной интеграции в аграрном секторе. Эта мера направлена на создание стимулов к укрупнению сельскохозяйственных предприятий, что означает снижение риска функционирования предприятия в отрасли и обеспечивает возможность появления крупных инвесторов.

Содействовать экспорту казахстанской продукции, устранить административные и рыночные барьеры в торговле, осуществить гармонизацию стандартов и разработать систему сертификации продукции на уровне международных требований.

Обеспечить правовое и организационное содействие формированию рыночных институтов и инфраструктуры, в частности, системы складских расписок, бирж, страхования рисков в сельскохозяйственном производстве, созданию саморегулируемых организаций в аграрном секторе.

Улучшить разработку механизма оперативного регулирования основных рынков продукции агропромышленного комплекса, регламентацию механизмов рыночных интервенций, что явится важным шагом к сглаживанию сезонных и циклических колебаний рынка сельскохозяйственной продукции.

Провести работу по совершенствованию единого сельскохозяйственного налога (использование чистого дохода в качестве базы налогообложения и введение добровольности использования налога большинством товаропроизводителей), что позволит снизить налоговую нагрузку на сельскохозяйственных производителей.

Инфраструктура казахстанской экономики должна развиваться при минимальном участии государства, роль которого следует ограничить созданием условий для быстрой и рентабельной реализации проектов, направленных на развитие инфраструктуры рыночного сектора, а в случае необходимости – законодательной поддержкой инициатив по ее развитию. С этой целью государство должно осуществить ряд мер, которые позволят ускоренными темпами развивать несырьевой сектор экономики, повышать макроэкономическую стабильность страны.

Таким образом, можно сделать вывод, что для диверсификации экономики в Казахстана практически есть все предпосылки. Во-первых, обеспечена стабильность общеэкономических условий хозяйствования, на основе которых предприятия могут осуществлять долгосрочное планирование и инвестиции в проекты с длительными сроками окупаемости. Во-вторых, те структурные реформы, которые проводятся сегодня, и те, которые запланированы на будущее, создают условия для трансформации экономики.

ӘОЖ 330.322.1.

Тлесова Ж.А.

*Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
Орал., Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МАШИНА ЖАСАУ САЛАСЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯНЫҢ ДАМУЫ

Машина жасау кешенінің орналасуына бірқатар ерекшеліктер әсер етеді. Ең алдымен бұл – шығарылатын өнімдердің күрделілігі. Ол оның салалары мен сала ішілік кәсіпорындарының мамандану қажеттілігін туғызады. Маманданудың үш түрі – бұйымдық, тетіктер шығару және технологиялық түрлері бар. Машина жасаудың әр саласы белгілі бір өнім түрлерін: трактор жасау – тракторлар, станок жасау – станоктар, аспаптар жасау – аспаптар шығарады.

Бір салаға жататын зауыттар да өз мамандануы бар. Мысалы, Қызылордадағы ауыл шаруашылық машиналарын шығаратын зауыт – күріш жинайтын машина, Астанадағы – трактор тұқым сепкіштерін, Павлодардағы зауыт – тракторлар шығарады. Өнімдер бойынша ондай мамандануды – бұйымдық мамандану деп атайды.

Машина жасау зауыттары, көп жағдайда, дайын өнім емес (станок, автомобиль), оның тетіктерін шығарумен айналысады. Ондай мамандануды тетік бойынша мамандану деп атайды. Степногордағы зауыт темір жол подшипниктерін, Қостанайдағы – ауыл шаруашылық машиналары үшін дизель двигательдерін, ал Талдықорғандағы – автокөлік үшін аккумуляторлар шығарады.

Машина жасау зауыттарының үшінші бір мамандану түрі -технологиялық мамандану. Машина жасау үш негізгі технологиялық сатыдан тұрады. Бірінші саты – құю, соғу, немесе бастырмалау арқылы тетіктер даярлау. Екіншісі – тетіктерді станоктарда механикалық өңдеуден өткізу, ал үшіншісі – тетіктерден дайын өнімдер құрастыру. Егер зауыт өндірістің барлық үш сатысын жүзеге асырмай, тек біреуімен ғана айналысса, ол технологиялық мамандану, яғни технологиялық процестер сатысы бойынша мамандану болып табылады. Өскемендегі «Азия-Авто» автомобиль құрастыру зауыты автомобильдерді тек дайын тетіктер жиынтығынан құрастырады. Яғни бұл технологиялық мамандануы болып саналады.

Машина жасауда кез келген мамандану (технологиялық, тетіктік, бұйымдық) кәсіпорындар арасындағы кооперативтендіріс (ын-тымақтасу) мүмкін емес. Ол кез келген машинаның (автомобиль, станок, теледидар) көптеген әр түрлі бөлшектерден (мысалы, электровоздарда олардың саны 200 мыңнан астам) тұратынына байланысты. Бір зауытта олардың барлық түрлерін шығару мүмкін емес және тиімсіз. Сондықтан бір зауыт екінші біреумен кооперативтендіріледі. Мысалы, «Азия-Авто» зауыты автомобиль аккумуляторларын Талдықорғаннан әкеледі. Қазақстандық «Поршень» (Алматы), Павлодар трактор зауыттары ресейлік «Алтайский дизель» (Барнаул) зауытымен тікелей қарым-қатынаста жұмыс істейді. Алматылық зауыт Барнаулға тетіктер жіберсе, онда трактор двигательдерін құрастырып, оларды Павлодарға жеткізеді.

Сонымен, машина жасау кешені салааралық емес, сала ішілік аумақты дамуымен ерекшеленеді.

Машина жасау зауыттары әр түрлі факторлардың әсерімен орналасады. Мамандану мен кооперативтендірудің дамуының нәтижесінде көліктік фактордың рөлі артады. Оның барлық зауыттар үшін, әсіресе өнімдері барлық жерлерде қажет болып табылатындары үшін (мысалы, ав-томобильдер мен металл кесетін станоктар шығаратын) маңызы зор. Темір жолдың болуы Алматыда металл құрал-жабдықтары мен

металл кесетін станоктар шығаратын, ал Шымкентте – алып пресс-автоматтар шығаратын зауыттарды орналастыруға мүмкіндік берді.

Дайын өнімдерді тасымалдауға кететін шығын (құрал-жабдық, трактор) оларды шығаратын металлы тасымалдау шығынынан жоғары. Сондықтан ауыр, тасымалдауға қолайсыз машиналарды оларды тікелей пайдаланатын жерлерде шығаруға тырысады. Ендеше, мұндай фактор – тұтыну факторы деп аталады. Мысалы, мұнай машиналарын жасау зауыты мұнай өндірілетін жерде (Атырауда) орналасқан. Шахталық кен өндіру құрал-жабдықтарын көмір өндіретін жерде (Қарағандыда), ал металлургиялық құрал-жабдық пен машиналарды металл қорыту орталықтарында (Өскемен) орналастырады. Трактор және ауыл шаруашылық машиналары зауыттары егіншілік (Павлодар, Астана, Қызылорда) пен мал шаруашылығы (Ақмола облысындағы Макинск) дамыған аудандарда орналастырылады.

Көптеген машиналар түрлерін шығару үнін өнім бірлігіне көп еңбек мөлшері қажет болады. Бұлар – еңбекті көп қажет ететін салалар. Еңбекті көп қажет ететін машина жасау зауыттарын орналастырған кезде, еңбек ресурстарымен қамтамасыз етілу, яғни еңбек факторы есепке алынады. Мысалы, конденсатор мен аспап шығаратын зауыттар да әйелдерді жұмыспен қамту мақсатында металлургия қаласы – Өскеменде орналастырған. Кейбір машина жасау салалары, мысалы, аспап жасау, радиоэлектроника, есептеу техникалары өнеркәсібі еңбекті көп қажет етуімен және күрделі технологиясымен ерекшеленеді. Оларға ғылыми-зерттеу институттарымен, университеттермен бірігіп жұмыс істеу қажет. Бұл салалар әрі еңбекті, әрі ғылымды көп қажет ететін салалар болып табылады. Олар ірі қалалардағы ғылыми орталықтарға жақын орналасады. Осы факторларды есепке ала отырып, теледидарлар құрастыру, компьютерлер мен басқа да күрделі техникалар шығаруға арналған технопарк жасалып жатқан Алматы мен Алматы облысында ұйымдастырылған.

Металды көп қажет ететін өнімдер (ірі көлемді) шығаратын зауыттар металлургия зауыттарына таяу, яғни шикізат факторын есепке ала отырып орналастырылады.

Қазақстандағы машина жасау өнімдерін өндіру географиясына шоғырланудың жоғары деңгейі тән болып келеді. Олардың 1/2 бөлігі Алматыға (30%), Павлодар (12%) және Ақмола (11 %) облыстарында шоғырланған.

Машина жасау кешенінің құрылымы өте күрделі. Оның құрамына үш топқа біріктірілген 30-ға жуық салалар кіреді:

- 1) машина жасау (машиналар мен құрал-жабдықтар шығару);
- 2) металл өңдеу (металл конструкцияларын даярлау, машиналар мен құрал-жабдықтарды жөндеу);
- 3) «кіші металлургия» (машина жасау зауыттарында металл балқыту).

Жалпы өнім шығарудағы машина жасау кешенінің үлес салмағы. Машина жасау кешені - шаруашылықтың әр түрлі салаларына құрал-жабдық, елдің қорғаныс жағдайы үшін қару-жарақ, халыққа қажетті тауарлар (мысалы, автокөліктер теледидарлар, кір жуатын машиналар) шығарумен айқындалады. Қазақстандағы ең алғаш құрылған машина жасау кәсіпорнына 1909 ж. Верный (Алматы) қаласында орналасқан тұқым сепкіш машинасын жатқызуға болады. Әскери қызметкерлердің айыру белгілерін, әшекей бұйымдар шығарады. Құны 20 млн. долларды құрайтын «Азия-Авто» зауыты Өскеменде 2003 жылы салынған. Бұл зауытта автокөлік дайын күйінде келген бөлшектерден құрастырылады. Оны ресейлік «АвтоВАЗ («Ниват») зауыты, чехиялық «Шкода-Ауто» («Шкода») және америкалық серіктестігінің оңтүстік корей филиалы «Дженерал Моторс» («Шевроле») зауыттары «Шкода» маркалы автокөлігін құрастыруға көшуде. Зауыттың жобалау қуаты - жылына 15 мың, 2008 ж. 3271 автокөлік құрастырылды: оның 2358- «Лада», 593 - «Шевроле» және 320 - «Шкода».

Бұл еліміздегі ең ірі автокөлік құрастыратын өндіріс. Қазіргі таңда Қазақстанда барлығы 30-дай өр түрлі құрастыру өндірісі жұмыс істейді.

Алматы қаласында орналасқан. Орал қаласында ресейлік «Ростауылмаш» зауытының «Нива-Эффект» комбайнын шығарады. Астана қаласында америкалық «Дженерал электрик» компаниясы мен ірі тепловоз құрастыратын зауыт пайдалануға берілді. Ол бүгінгі күнге сай Қазақстандықтар және шетел нарығы үшін ДЭ «Эволюция» маркалы 150 тепловоз шығаратын болды.

УДК 336.763

Утешева С.М., Чудрова В.У.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г.Уральск., Казахстан*

ТАКТИКА АНТИКРИЗИСНОГО ФОРМИРОВАНИЯ ТЕКУЩИХ АКТИВОВ

Необходимость оптимизации антикризисных финансовых решений по текущим активам возникает по объективным причинам рыночных отношений. Во-первых, фирмы используют активы разного срока функционирования и наряду с долгосрочными активами используются краткосрочные. Под краткосрочными текущими или оборотными активами понимаются такие активы, срок функционирования которых меньше года и которые полностью переносят свою стоимость на продукцию.

Потребность в денежных средствах для приобретения текущих активов возникает периодически и финансировать эту потребность долгосрочными источниками издержки по привлеченным источникам

сохраняются, что недопустимо в кризисной ситуации. Во-вторых, не всегда заемные долгосрочные источники могут быть доступны при финансовом кризисе, потому что они могут иметь слишком высокую стоимость. Для небольших фирм именно краткосрочные источники являются элементом заемного финансирования из-за ограниченности доступа на рынки капитала.

Основной тактики принятия краткосрочных решений в кризисной ситуации является выбор между краткосрочными и долгосрочными источниками финансирования. Конечным результатом этого выбора должна стать максимизация оценки капитала данной фирмы, как главного фактора благосостояния владельцев капитала.

Сложность выбора антикризисной тактики заключается в поиске оптимального сочетания риска и доходности на вкладываемые средства финансовых ресурсов. Под риском понимается вероятность потери ликвидности фирмы при невозможности погасить обязательства хозяйствующего субъекта из-за нехватки денежных средств и текущих активов, которые могут сравнительно быстро превращены в денежные средства. Финансовые решения менеджера по текущим активам включает следующие задачи выбора. На первом этапе нужно оптимизировать величину потребности в текущих активах. Обычно этот выбор формулируется в виде дом от объема реализованного дохода. Гибкая тактика предполагает высокое соотношение между текущими активами и реализованным доходом. Иногда такую тактику называют консервативной. Альтернативным вариантом является агрессивная или ограничительная тактика, которая обосновывает и поддерживает объем текущих активов на минимально допустимом уровне финансовых ресурсов.

На втором этапе нужно осуществить выбор источников финансирования текущих активов по двум позициям: долгосрочные или краткосрочные. При этом варианте выбор происходит между заёмным капиталом и текущими финансовыми обязательствами фирмы в виде собственных и краткосрочных заёмных средств.

Для оценка оптимального уровня величины текущих активов необходимо оценить стоимость финансирования по каждому из альтернативных вариантов и сравнить их в формате общей суммы финансовых затрат.

Финансовый менеджмент при управлении величиной текущих активов должен строится на выборе между затратами, связанными с увеличением текущих активов и финансовой выгодной, т.к. высокие значения текущих активов позволяют поддерживать непрерывность производиться и проводить либеральную политику, т.е. охватывать широкий круг покупателей продукции фирмы. При этом следует выделить во – первых, издержки, растущие с ростом текущих активов. В общем случае это альтернативные издержки, связанные с инвестированием денежных средств в текущих активах. Например, издержки при оформлении заказа на поставку материалов, издержки связанные с потерей потенциального объема продаж, потерей имиджа фирмы как постоянного поставщика и другие.

Общая величина издержек определяется как сумма этих двух видов издержек и должна иметь минимальное значение. При этом в зависимости от соотношения издержек первого и второго вида может быть предпочтительна консервативная (гибкая) или агрессивная тактика антикризисных финансовых решений по текущим активам фирмы.

Необходимыми результативным фактором в решении поставленных задач является учет рисков и доходности при экономическом обосновании величины текущих активов в условиях финансового кризиса. В названном варианте выбор величины текущих активов влияет на коммерческий риск следующим образом:

Во-первых, минимизация текущих активов приводит к низкой ликвидности фирмы, что увеличивает риск невозможности погашения предстоящих платежей.

Во-вторых, увеличение текущих активов означает возможность большой финансовой гибкости, так как текущие активы более ликвидны по сравнению с высоко оборотными и в случае нехватки денежных средств они могут быть реализованы в монетарном формате. Отсюда следует, что риск потери ликвидности становится меньше.

Для решения прагматических задач по формированию источников финансирования текущих активов в условиях кризиса авторы проведенных изысканий денежно использовали математические модели. Комбинаторики в анализе структуры финансовых ресурсов.

Хозяйствующие субъекты, работающие в условиях большой неопределенности спроса на готовую продукцию и с большими отклонениями по величине прибыли, вероятность недостатка собственных средств больше при любом уровне финансового рычага по сравнению с низкорискованными фирмами. При этом фирмы с низким определенным риском могут привлекать заёмные средства в большом объеме до тех пор пока ожидаемые издержки банкротства не превышают налоговые преимущества привлечения заёмного капитала.

Для фирм, в структуре текущих активов которых преобладают материальные ресурсы, могут иметь более высокий финансовый рычаг по сравнению с фирмами, где значительную долю активов представлена в виде патентов, типовой марки, различных прав пользования. Это связано с тем, что угроза банкротства по разному влияет их ликвидная стоимость продажи на рынке, которая резко падает до нуля. Для отдельных видов нематериальных активов угроза банкротства только минимизирует ликвидационную стоимость активов данного сдержания.

В зависимости от соотношения сроков погашения обязательств и ликвидности активов необходимо для низколиквидных активов использовать собственный капитал. Вторая группа активов должна финансироваться кредиторскими задолженностями хозяйствующего субъекта и банковскими ссудами на годовой срок. При этом варианте схема поступления денежных средств в виде платежей за реализованную продукцию, продажа активов должна строится с учетом времени годовой потребности в финансировании.

Низколиквидные текущие активы следует финансировать долгосрочными источниками в виде долгосрочной эмиссии акции, долгосрочными кредитами банков и стабильными составляющими краткосрочной задолженности с работниками фирмы и поставщиками [1].

Для более комплексного решения поставленных вопросов рекомендуем использовать Хеджированный подход при котором рассчитывают чистый оборотный капитал, который представляет собой часть капитала фирмы, который идет на покрытие текущих активов. Чистый оборотный капитал рассчитывается как разность текущих активов фирмы обязательств. В соответствии с использованием методов комбинаторики. При решении актуальных вопросов антикризисного управления финансовыми ресурсами формирования текущих активов хозяйствующего субъекта нужно использовать дифференцированный подход с учетом вероятности риска неплатежей или банкротства конкретной фирмы (корпорация).

В таком формате рекомендуется использовать дерево вероятностей рисков событий, которые формирует финансовый менеджер каждой фирмы с учетом реальных событий в кризисном периоде для действующего предприятия. Для периодов с максимальной потребностью в финансовых ресурсах в деле формирования текущих активов характерна наибольшая вероятность риска банкротства от 0,65 до 0,9 предпочтительно использовать собственные источники формирования текущих активов, а также ограничено привлекать малохозяйственные ссуды, краткосрочные кредиты банков и дополнительную эмиссию ценных бумаг.

На сегодняшний момент в Казахстане прочно утверждается мнение о необходимости системы планирования в хозяйственной деятельности предприятий всех форм и собственности. Рассматривая ситуацию, сложившуюся на большинстве казахстанских предприятий следует отметить, что вопросам планирования и, в частности, системе стратегического планирования, к сожалению, уделяется недостаточно должное внимание: применяется "остаточный подход" или отсутствует вовсе. Так, предприятия, ориентированные в большей степени на массовый выпуск продукции, применяют исключительно позакказный метод планирования, т.е. планирование их деятельности ведется на основе имеющихся заказов, что приводит лишь к незначительной загрузке имеющихся производственных мощностей, а, следовательно, к возникновению кризисных ситуаций.

По стабилизации финансового сектора проработаны следующие мероприятия:

- дополнительная капитализация четырех системообразующих банков с целью утверждения ими адекватных резервов и усиления процесса кредитования внутри страны, с последующим выходом государства из их капитала на рыночных условиях;

- создание фонда стрессовых активов с целью реструктуризации активов банка посредством выкупа проблемных активов;

- предоставление дополнительных источников ликвидности на своевременное обслуживание обязательств банков;

- меры по усовершенствованию государственного регулирования финансовых рынков (изменение метода расчета капитализации банков, усиление требований к управлению рисками и внутреннему контролю);

- проработка механизма функционирования накопительной пенсионной системы в новых условиях.

Предприятия, осуществляя маркетинговые исследования по поиску потребителей своей продукции, и рынков сбыта, зачастую рассматривают данный вид действий в качестве стратегического управления своей организацией. Исследование также показало, что планирование в том виде, в котором оно сегодня ведется на предприятии, не способствует повышению конкурентоспособности выпускаемой продукции и достижению, тем самым, оптимального уровня гибкости функционирования организации, а, наоборот, играет роль некоего барьера на пути достижения данных намеченных целей и способствует возникновению финансовых трудностей. Это подтверждается тем, что на большинстве отечественных предприятий практически произошла подмена процесса стратегического планирования разработкой бизнес-планов [2].

Государственное антикризисное регулирование - процесс, посредством которого осуществляется воздействие государства на экономику с целью сокращения сроков и уменьшения глубины кризиса, а также смягчения его негативных социально-экономических последствий. Государственное антикризисное регулирование выполняет следующие функции: выработка мер стабилизации экономики во время кризисных потрясений; защита ключевых предприятий, находящихся в стратегически важных отраслях, от кризисных процессов, протекающих в экономике.

Казахстанская экономика в условиях глобального кризиса принципиально сталкивается с теми же проблемами, что и российская, в связи с оставшимся "по наследству" от прошлого несовершенством отраслевой структуры, преимущественно сырьевой направленностью экспорта, недостаточным уровнем развития ряда рынков. Если до осени 2008 года в экономике Казахстана наблюдался динамичный прирост ВВП по преимуществу за счет сырьевых отраслей, то после кризиса мировых рынков энергоносителей произошел ощутимый экономический спад, связанный со снижением доходов от экспорта и уменьшением объема внешних инвестиций. Последнее, в свою очередь, подтолкнуло рост внутренних цен, банкротство ряда предприятий, рост безработицы. На сегодня согласно официальной статистике спад в основных отраслях экономики продолжается, но более низкими темпами [3].

Вместе с тем, Казахстану в ближайшее время не грозит дефолт ни по внутренним, ни по внешним обязательствам (внешний долг вырос незначительно и не составляет критической величины по отношению к объему ВВП). Не стоит ожидать и девальвации тенге, поскольку золотовалютные резервы страны в период кризиса увеличились.

Список литературы

1. Ильенкова Н.Д. Анализ рисков посреднической деятельности II Экономика и коммерция // Сб. ЦНИИ «Электроника». – 2007. – №3.
2. Магай Т.П. Стратегический анализ в системе менеджмента // Материалы Международного научного семинара КазЭУ им. Т.Рыскулова «Структурные преобразования финансового рынка Казахстана: современные тенденции и перспективы развития». – Алматы: Экономика, 2012. – С. 224-230.
3. Успенская Л., Шибанова-Роевко Е.А. Государственное регулирование кризисных ситуаций: ключевые подходы, проблемы, аспекты совершенствования // Успехи современного естествознания. – 2012. – №4. – С. 125-127.

УДК 330(574)

Чудрова В.У., Акмалиева А.Ж.

*Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова,
г. Уральск, Казахстан*

ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ ПРИМЕНЕНИЯ СИСТЕМЫ КПЭ ДЛЯ ОЦЕНКИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КПО Б.В В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

КПЭ позволяет контролировать деятельность, как сотрудников, так и компании в целом в реальном времени. Для термина "key performance indicators (KPI)" на сегодняшний день используется русский термин – «ключевые показатели эффективности».

КПЭ – это, своеобразный инструмент определения поставленных перед компанией целей. В случае, если показатель, который был сформулирован не относится и не связан с целью на прямую, то есть не был сформирован на основе ее содержания, в этом случае, использование данного термина будет некорректным. Раскрывая сущность, это означает, что система КПЭ формируется и переносится из стратегии компании в комплекс совокупностей показателей ее деятельности, который определяет важные характеристики системы измерения и управления. Если же, показатель не правильно интерпретирован, не связан с целью, то и соответственно, КПЭ будет не верно определен. Технологии постановки, пересмотра и контроля целей и задач легли в основу концепции, которая стала основой современного менеджмента и называется Управление по целям . Управление по целям – метод управленческой деятельности, предусматривающий предвидение возможных результатов деятельности планирование путей их достижения.

Учитывая специфику промышленного рынка, следует отметить следующее:

Во-первых, промышленный рынок имеет меньше потребителей по сравнению с потребительским рынком. Обычно они сосредоточены в относительно небольшом географическом регионе. В связи с небольшим количеством клиентов на промышленном рынке значимость каждого клиента на данном рынке резко возрастает. Уход даже одного из них может существенно сказаться на деятельности компании.

Во-вторых, размер индивидуального потребления в промышленном рынке – значительный, а в потребительском – незначительный. Как на промышленном, так и на потребительском рынке наблюдается эффект Парето, согласно которому на 20% потребителей приходится порядка 80 % продаж компании[1].

Согласно этому принципу, компании необходимо разрабатывать комплекс маркетинговых мероприятий, направленных на выявление этих потребителей и разработку для них комплексных программ по повышению лояльности. Исследования, проведенные зарубежными специалистами, показали, что реализация программ лояльности приводит к уменьшению текучести покупателей на 30 % и увеличению оборотов на 10%. Исследования показали также, что удержание с помощью программ лояльности лишь 5% общего количества покупателей, через какое-то время приводит к 25-85%-му увеличению получаемой от них прибыли. Кроме того, другие исследования показали, что завоевание нового клиента обходится в 6 раз дороже, чем добиться повторных продаж. Если же клиент ушел, что его повторное завоевание обходится в 25 раз дороже.

В-третьих, разница в количестве людей участвующих в принятии решений о покупке. На промышленном рынке, на крупных предприятиях, со сложной организационной структурой, как правило, сформированы административные процедуры, за деятельность которой отвечает специально сформированная группа сотрудников. Как правило, для этого создается отдел снабжения или же закупочный центр. На потребительском рынке решения принимаются индивидуально или несколькими людьми (членами семьи, по совету друзей и т. п.).

В-четвертых, по типу переговоров. Считается, что проведение переговоров на промышленном рынке с покупателями требует определенной, специальной подготовки, согласования технических и экономических условий. На потребительском же рынке переговоры достаточно простые. Задача продавца в ходе таких переговоров максимально уменьшить у потребителя возникающий в процессе выбора, так называемый - когнитивный диссонанс.

В-пятых, ценовая политика. На промышленном рынке цены зависят от качества товара и степени дифференциации торговой марки (бренда), а на потребительском рынке цены напрямую зависят от действий конкурентов. Исходя из специфики рыночной конкуренции, присущей данному типу рынка, конкуренты,

как правило, проводят толерантную ценовую политику по отношению друг к другу. Цена на товар сильно зависит от степени его уникальности. Часто используется параметрический метод ценообразования [2].

На потребительском рынке, ценовая политика зависит от объективного и воспринимаемого (субъективного) качества продаваемых товаров, наличия брендов, степени их дифференциации в сознании потребителей. Цены на потребительском рынке в рамках своих ценовых сегментов часто стандартные с большим количеством рекламных скидок.

К преимуществам системы КПЭ на промышленном рынке можно отнести следующее:

Во-первых, это достижение и укрепление конкурентных преимуществ. Грамотная формулировка и постановка целей по достижению определенных конкурентных преимуществ и выявление внутренних факторов, влияющих на создание этих преимуществ, помогает осознать конкурентную стратегию предприятия и повышает вероятность ее реализации.

Во-вторых, рост производительности труда и экономической эффективности предприятия. Система КПЭ настраивает всю компанию на более эффективную деятельность и принуждает каждого сотрудника, к более продуктивному труду. Как правило, уже в течение первого года после внедрения системы КПЭ все экономические показатели фирмы заметно идут в рост (в среднем на 20-30% по сравнению с прошлыми периодами).

В-третьих, рост удовлетворенности и квалификации персонала, снижение текучести кадров. Если система разработана и применяется без грубых ошибок, то это приводит к более четкой и осознанной деятельности сотрудников, к лучшему пониманию выполняемых функций и стоящих перед ними задач, к более прозрачной и справедливой системе оплаты труда. Да и, вообще, люди начинают зарабатывать больше и лучше понимать, как их усилия влияют на их личные результаты и результаты всей компании. Все это способствует росту удовлетворенности, мотивации, осознанности в работе, а значит, и квалификации сотрудников.

В-четвертых, как правило, компании, работающие на промышленном рынке, имеют большой штат сотрудников. Поэтому, очень важным показателем является такая составляющая, как мотивация сотрудников. К примеру, в зарубежных компаниях сотрудники высоко мотивированы и положительно относятся к самой системе КПЭ, так как они четко знают и могут подсчитать, какую сумму и за что они получают сверх своего обычного оклада. Кроме того, ориентируясь на персональные задачи и установленные для их выполнения сроки, компания может с помощью оценки регулировать работу сотрудника, причем оценка сотрудника может производиться как ежемесячно, так и ежегодно.

В-пятых это – прозрачность и определенность. Работник четко мотивирован на достижение результата, при этом он ознакомлен с критериями оценки своей трудовой деятельности, и они для него ясны. Таким образом, работник знает, что при достижении им определенных результатов его ждет премия. При этом преимущество системы КПЭ состоит в том, что сотрудник может получить материальное вознаграждение и в том случае, если он не достиг искомым результатов по всем показателям. В этом случае он получает бонус по итогам суммирования закрытых задач. Сотрудник четко понимает свои цели и задачи, которые завязаны на целях и задачах компании и перед ним ставятся определенные сроки.

КПЭ хорошо применять там, где есть стандартизированные процессы. К примеру, руководство по отгрузке нефти [3].

Однако, как и любая другая система, КПЭ не идеальна. К недостаткам применения КПЭ на промышленном рынке можно отнести то, что напрямую влиять на стратегические КПЭ могут не все сотрудники. К примеру, такие работники как секретари или экономисты. Если премия зависит от чистой прибыли и продаж, вряд ли, сидя в офисе они смогут на него повлиять. Таким образом, далеко не все сотрудники могут влиять на стратегические показатели КПЭ компании.

Один из главных недостатков системы КПЭ является зависимость качества работы отдельного сотрудника и показателей работы всего отдела. Если отделом не были достигнуты определенные показатели, и при этом, не достигнут общий план, то в получении бонуса могут потерять все работники подразделения. Ведь персональные КПЭ связаны с ключевыми показателями всего подразделения. При систематическом невыполнении плановых показателей сотрудник может быть понижен в должности или уволен.

К недостаткам КПЭ можно также отнести и отсутствие типовой универсальной формы положения о КПЭ. Поэтому, для того чтобы начать применять систему КПЭ в своей компании, необходимо закрепить ее во внутренних документах. Необходимо разработать положение или процедуру о КПЭ, который будет утвержден руководителем компании. В данном документе желательно привести все формулы и расчеты, на основании которых строится система показателей. Положение о системе КПЭ должно устанавливать причинно-следственную связь показателей с основными целями компании и определять уровень ответственности за значения показателей сотрудников, к которым эта система будет применяться. Типовой формы положения о КПЭ нет, поэтому компания может разработать ее самостоятельно или обратиться за помощью к специализированным консалтинговым фирмам.

Таким образом, из выше изложенного стало понятно то, что КПЭ являются важным инструментом стратегического планирования компании. Стратегия компании, обозначение его целей и задач являются привилегией и обязанностью высшего руководства компании, в то время как претворять в жизнь стратегию приходится сотрудникам компании на уровне структурных подразделений. И успех ее зависит от

правильного ведения и мониторинга этих показателей. Стратегия предприятия не является самодостаточной. Руководство стремится к достижению стратегических целей и добивается этого путем постановки задач персоналу и контроля за их выполнением.

Рассмотрим основные недостатки системы КПЭ в компании КПО б.в:

Во-первых, – это наличие одновременно нескольких систем оценок персонала. В компании сохраняется автоматическая выплата годового бонуса (тринадцатая заработная плата), следовательно для персонала зачастую, выполнение КПЭ «не желателен», так как они привыкли получать фиксированную премию за обычный повседневный труд. Кроме того, сотрудники компании ежегодно оцениваются линейными руководителями согласно системе ОВРРП- оценка выполнения работ и развития персонала (PDR - PersonalDevelopmentReview). Ежегодная оценка ОВРРП – является основным одним из основных процессов в компании необходимый, для улучшения результатов работ персонала КПО и касается всех аспектов деятельности Компании [4].

Во-вторых, – слишком большое количество КПЭ на Уровне 0. Это в свою очередь, усложняет процесс контроля выполнения. По отдельности КПЭ, обладают незначительным весом в бонусе, поэтому люди, как следствие, игнорируют ряд показателей, которые незначительно влияют на размер бонуса.

В-третьих, ключевые показатели слишком легки или наоборот, недостижимы. Для выполнения поставленной цели, например, повышения качества финансовой отчетности, в компании может не быть определенной информационной или другой технологической системы. Тогда цель будет практически недостижима.

В-четвертых, система КПЭ в компании охватывает, как правило, верхние и средние иерархические уровни управления (0 и 1 уровни управления). К сожалению, не все рядовые сотрудники компании КПО б.в могут напрямую влиять на стратегические показатели. Примером могут быть ассистенты руководителей, документоведы.

В-пятых, проблема отношений двух элементов взаимодействия: руководителя и сотрудника, представляющих собой цикл управления «руководств-персонал». Как правило, в этом элементе взаимосвязи происходит установка начальником задачи, доведенной до персонала в виде конкретных задач, и контроль за исполнением на основе поступающей от сотрудников информации. Затем осуществляется корректировка задачи и, как последующая стадия, доведение до персонала уточненной задачи. На практике, в компании КПО б.в самым слабым звеном в данной системе являются информационные каналы связи между руководством и персоналом. Зачастую, стратегические цели не спускаются руководителем (уровень 1) до подчиненных работников (уровень 2-4). Поэтому, отсутствие конкретных стратегических целей у персонала и отсутствие соответствующей системы мотивации приводят к тому, что работники не координируют свои действия с глобальными целями организации и не имеют возможности ориентироваться в стратегических установках.

В-шестых, в компании оценивают работников нижнего и среднего уровня 1 раз в год. Как правило, рядовые работники выполняют процессы, по которым КПЭ достигаются каждый месяц. В соответствии с этими достижениями и нужно начислять премию, чтобы у работника была мотивация к ежемесячному, а, по сути, ежедневному достижению целей. Годовые системы оценки результативности не оказывают влияния на эффективность труда.

Очень часто происходит так, что показатели на Уровнях 2-4 не пересматриваются. Чтобы КПЭ соответствовали актуальным целям, очень важно пересматривать КПЭ при малейших изменениях.

Очень часто в компании происходит так, что установленные стратегические цели не пересекаются с ключевыми процессами работников. Поэтому, каждый работник должен понимать, что его цели будут достигнуты только при условии достижения стратегических целей компании. КПЭ спускаются сверху вниз, не имея привязки к процессам, выполняемым работником. Абстрактные КПЭ, привязанные к конкретному сотруднику, не принесут желаемой отдачи. Работник должен понимать, какие процессы он должен выполнить, чтобы достичь целей и получить вознаграждение за свой труд.

Список литературы

1. Беккер Б.И., Хьюзлид М.А., Ульрих Д. Измерение результативности работы HR-департамента. – М: Вильямс, 2007. – 170 с.
2. Ключков А.К. KPI и мотивация персонала / Полный сборник практических инструментов. – М, 2010. –189 с.
3. Основные принципы проведения оценки выполнения работ и развития персонала / Процедура компании КПО б.в. KPO-ALL-HRE-PRO-00021-R.

Янтурсина З.Ю., Турниязова А.К., Жумағалиева М.Ю.
*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал қ., Қазақстан*

ЖАҒАНДЫҚ ДАМУДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БІЛІМ - БӘСЕКЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ КЕПІЛІ

Еліміздегі экономика пәнінің мақсаты - жастарды болашақта лайықты өмір деңгейіне көтерілу үшін бизнеспен экономикаға үйрету, нарықты зерттеу мен жеке кәсіпкерлікті бағалауға ынталандыру.

Экономикалық білім мен тәрбиенің міндеттері:

- білім алушыларды қоғамның даму заңдылықтарымен, өндіріс экономикасымен таныстыру;
- басқаруға тән – ұқыптылық, іскерлік, ықыластық, тәртіптілік, т.б. қасиеттерді дағдыландыру;
- экономикалық есеп, талдау жасап дағдыларына үйрету, еңбектің ғылым негіздерімен байланыстыра білу.

Экономикалық білім отбасынан басталады, оның өмір салты балаға ақша, еңбекақы туралы ұғымды білдіреді. Бұл сабақта әрбір студент ақша тауып, оны жұмсайтын адам ретінде қоғам мүшесі болғандықтан экономикалық білімсіз өмір сүре алмайтынымызға көзіміз жетті.

Экономикалық білім берудің мақсаты - жастарды нарық заманында өмір сүріп еңбек етуге бейімделе алатын бәсекеге қабілетті адамды тәрбиелеу.

Бәсекеге қабілетті болу үшін, біріншіден, білім сапасын жоғары деңгейге көтеру қажет. Екіншіден, оқушылардың біліктілігімен сапалылық құрамы талапқа сәйкес болуы тиіс. Үшіншіден, оқу үрдісі инновацияға негізделуі және төртіншіден, оқу орнының материалдық – техникалық базасы мықты болуы керек.

Бәсекеге қабілеттіліктің басты көрсеткіші – студент жастардың білім деңгейінің жоғары және олардың парасатты, аса тәрбиелі тұлғалар болып қалыптасуы. Өйткені бүгінгі күнгі студенттер – ертеңгі зиялылар. Күні ертең - ақ, олар өндірістік және әлеуметтік басқару жүйесін өз қолдарына алады.

XXI ғасыр – қатаң бәсеке ғасыры. Елбасымыз халыққа арналған жолдауында «XXI ғасырда білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелері анық. Осы заманғы білім беру жүйесінсіз әрі алысты барлап, кең ауқымда жаңаша ойлай білетін осы заманғы басқарушыларсыз біз инновациялық экономика құра алмаймыз» деген болатын. Қашан да білімді ұрпақ – болашағымыздың кепілі. Егеменді еліміздің тағдыры – жас ұрпақтың қолында болса, ал жас ұрпақтың тағдыры – бүгінгі ұстаздардың қолында.

Бүгінде еліміз бәсекелестікке, экономикалық өрлеудің жоғарғы қарқынына жету қабілеттілігіне ұмтылумен шектеліп қоймай, басты назарын «интеллектуалдық әлеуетке» аударып отыр.

Жастарға заман талабына сай білім беріп, олардың экономикалық мәдениетін көтеру – уақыт талабынан туындап отырған мәселе. Білім беруді дамытудың басты бағыттарының бірі экономикалық білімді қалыптастыру болып табылады. Сондықтан жаңа экономикалық қатынастарға көшу жағдайында экономика пәнін оқытудың объективті қажеттілігі туып отыр.

«Экономикалық теория тікелей шаруашылық саясатында қолданылатын дайын ұсыныс емес. Бұл – ілім, интеллектуалды құрал, ойлау техникасынан гөрі, әдіс болып келеді де, оны меңгеріп алуға, дұрыс қорытынды жасауға көмек береді» деп жазған Дж.Кейнс. Экономикалық теория адамзат қоғамының тарихи даму сатыларында ерекше орын алады. Себебі, адамдар өмір сүру үшін алдымен материалдық, рухани игіліктер өндірілуі қажет. Басқаша айтқанда өмірге қажетті азық – түлік, киім, тұрғын үй, отын, т.с.с. тұтынуға жарамды заттар өндірілуі керек.

Осыған орай не өндіру, қалай өндіру, кімдер үшін өндіру деген сұрақтар адам баласының әрбір жеткіншек буындарының алдында тұрған маңызды міндет. Адамдар өмір сүру үшін тұтыну қажет. Тұтыну қалай тоқталмаса, өндіріс те солай тоқтамауы керек. Нарық қатынастарының дамуы елімізде білім беру жүйесінің алдына айқын талаптар қойып отыр. Қазіргі заман талабына сай жан – жақты дамыған іскер, жаңашыл азаматтар дайындауы тиіс. Өскелең ұрпақтың өмірге етене араласуы мен іс - әрекетінің тиімділігі, білім деңгейі мен тәрбиесі педагогтар еңбегіне тікелей байланысты. Бұл бағытта орта білім беретін оқу орындарында экономика пәнін оқытудың рөлі ерекше. Себебі, бүгінгі түлек жаңаша өмір сүріп қана қоймай, қоғамның әлеуметтік – құқықтық, экономикалық нормаларын меңгере отырып, қоғаммен тығыз байланыста болуы керек. Экономикалық білім берудің басты мақсаты – студенттердің бойында экономикалық ойлау қабілетін қалыптастыру, қоғамдағы экономикалық құбылыстар мен процестердің мәнін түсіндіру, қоршаған орта өзгерістеріне бейімделе білуі мен қоғамда өз орнын таба білуге үйрету. Сонымен қатар студенттерді экономикалық мәдениетпен, қоғамның экономикалық дамуының заңдылығымен таныстыру, оларды жеке тұлғаның дамуы, қалыптасуы негізінде материалдық құндылықтарды өндіру мақсатында еңбек ете білуге үйрету және өз Отанының патриот азаматын тәрбиелеу.

Экономикалық білім негіздерін меңгермей, қазіргі өмірге бейімделу мүмкін емес. Осы орайда, менің экономикалық білім беруімнің негізгі мақсаты – егемен еліміздің экономикасына өз үлесін қосатын экономикалық сауатты азаматтар тәрбиелеу.

Дүние жүзінде білім берудің әр түрлі жүйесі мен түрі бар екені белгілі. Атап айтсақ, еуропалық, америкалық, жапондық, кеңестік (ресейлік) және т.б. Оларда мемлекеттік деңгейде білім берудің тиім-

ділігінің, оның экономиканың дамуына оң әсер ететін ғылыми-тәжірибелік тұрғыдан қалыптасқан жүйесі бар. Дегенмен, XX ғасырдың соңында дүние жүзінде барлық салаларда интеграциялық үдеріс кеңінен дамып келе жатқанын білеміз. Сондықтан халықаралық білім беру кеңістігін құру, әр түрлі елдің ұлттық білім беру жүйесінің заман талабына сай озық үлгілерін теориялық-әдістемелік тұрғыдан жақындастыру арқылы Қазақстанда ұлттық білім жүйесін құру қажеттігі туындады. Осы тұрғыдан алғанда, жоғары білім жүйесін халықаралық деңгейде интеграциялау бағытындағы құнды шешім болып табылған 1997 жылғы Лиссабон конвенциясы. Қазақстан бұл құжатты басшылыққа алып, оқу жүйесіне ұтымды түрде пайдалануға шешім қабылдаған болатын. Ал 1998 жылы Батыс Еуропаның 4 елі (Германия, Италия, Франция және Ұлыбритания) білім берудің жүйелері мен құрылымдарын сәйкестендіру жөнінде Сорбонна декларациясын қабылдаған болса, 1999 жылы Еуропаның 30-ға жуық елінің білім беру өкілдері Болон декларациясына қол қойды. Бұл декларацияға сәйкес 2010 жылға дейін Еуропалық жоғары білім берудің бірыңғай жүйесіне көшу көзделген болатын.

Дамыған елдердің тәжірибесіне сүйенсек, барлық ұлттық экономикалардың өсуі мен дамуы білім, ғылым жүйелерінің жаңаруымен, халыққа білім беруді дамытумен, кәсіптік білім беруде халықты оған кеңінен тарту арқылы сапа жағын да үйлестіре отырып жүргізілгенін байқаймыз.

Мысалы, Әлемдік банктің мәліметіне сүйенсек, адам капиталы әр мемлекеттің жалпы ұлттық байлығының 64%-ын құрайды, ал АҚШ-та ІЖӨ көлемінің 45%-ы білім, ғылым және жоғары ақпараттық технологияны пайдалану жүйелерінің үлесіне тиеді екен.

Ескеретін жағдай: білім беру жүйесінің табиғаты демократиялық жүйе болғанымен, әлемдік қоғамдастықта жаһандану үдерісінің дендеп еніп келе жатқан кезеңінде, бұл салада бәсекелестіктің даму қарқыны күшеюде. Әр мемлекет осы мәселені шешуде әр түрлі жолды таңдауда. Әсіресе, білім беру саласына инвестиция мен инновацияны енгізуге басымдық беру жағына үлкен көңіл бөлінуде.

Соңғы жылдары Қазақстанда да білім, ғылым саласына мемлекеттік бюджеттен қаржы бөлу жағы ұлғайып келеді. Дегенмен, оқу орындарының материалдық-техникалық ресурстарының, оқытушы-профессорлардың жалақысының әлі де болса төмен деңгейде болуы оқу үрдісін инновациялық тұрғыдан қажетті деңгейге жеткізуге мүмкіндік бермей отыр.

Отанымыздың адам ресурстары мен интеллектуалдық әлеуетін пайдалану өте ұтымды бағыттардың бірі болып отыр. Шет елдердің озық тәжірибелеріне сүйенсек, білім беру, жоғары білімді мамандар даярлау жүйесінде инновациялық үдерісті қалыптастыру тиімді болып отырғаны мәлім.

Бұл тұрғыдан алғанда Қазақстан экономикасының жүйесінде қарама-қайшылықтар жоқ емес. Еліміз дүние жүзінде табиғи ресурстар жөнінде жетекші орындардың бірінде болғанымен, осы ресурстарды технологиялық және экономикалық тұрғыдан тиімді пайдалану жағынан заман талабына әлі де болса сай келмей отыр. Бұл мәселені оңтайлы шешу көзі болып әлемдік экономиканың бағыт-бағдарын терең пайымдайтын, ұтымды шешім қабылдайтын парасат-пайымы мол мамандар әлеуетін уақыт оздырмай дайындау мен қалыптастыру қажет екені даусыз.

Қазақстанның индустриялық-инновациялық бағдарламасына сәйкес ұлттық экономика жүйесін әртараптандыру, шағын бизнес пен кәсіпкерлікті одан әрі қарқынды түрде дамыту, экономиканың нақты секторын құрылымдық жағынан қайта құру мен жетілдіру бағыттарын ескерсек, экономист-мамандарға сұраныстың көбеюімен қатар, оларды даярлау сапасын жақсартып, жаңа деңгейге көтеру өмірдің өз талабы деуіміз керек. Осы орайда экономикалық білім берудің үздіксіздігін жаңа деңгейге көтеру мен жедел жаңару жолымен дамыту қажеттігі туып отыр.

Сондықтан нарықтық қатынастардың дамуына, оның күрделенуіне байланысты жаңа тұрпатты экономистер мен басқару жүйесінің мамандарын халықаралық стандарттарға сәйкес келетін, инновациялық тұрғыдан дайындауға мүмкіндік беретін стратегиялық бағдарлама мен үлгі жасау қажет сияқты. Бұл бағыттағы жұмыстарды шетелдің озық оқу үлгісін пайдаланумен қатар, еліміздегі білім берудің қалыптасқан оң тәжірибесін, халқымыздың және ұлттық экономикамыздың ерекшеліктерін ескере отырып жүргізу ұтымды болар еді. Яғни, экономистер мен басқару жүйесінің мамандарын дайындауда заман талабына, жан-жақты үйлесімділікті қамтамасыз ететін жүйені қалыптастыру бағытына басымдық беру қажет.

Бұл жағдайды қалыптастыру үшін, біздің ойымызша, еліміздің барлық құрылымдық деңгейінде төмендегідей кешенді іс-шараларды жүзеге асыру қажет:

- білім берудің барлық деңгейінде үздіксіз экономикалық білім беру кеңістігін қалыптастыру;
- жалпыұлттық деңгейде нарықтық экономиканың тетіктерін оқып-үйрену және халықтың экономикалық сауатын көтеру;
- жоғары, орта және жалпы орта білім беру жүйесінде экономикалық білімді оқып-үйренудің үздіксіздігін қамтамасыз ететін жүйені одан әрі жақсарту;
- халықтың экономикалық сауатының жоғарылауына ықпал жасау мақсатында қажетті деңгейде мемлекет тарапынан қолдау көрсетіп, қаражат бөлу;
- экономикалық білімнің сапасын, инновациялық жағынан тиімділігін анықтау мақсатында сапа жүйесінің пәрменділігін жетілдіру.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1. **Абдрахманов Ибрагим Саматұлы** – оқытушы, магистр М. Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан
2. **Абдуллаева Лунара Илхам гызы** – магистр экономических наук, старший преподаватель Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, г.Уральск, Казахстан, Lunarik_az@mail.ru
3. **Абуова Альмира Сүйеугалиевна** – хореография және мәдени-тынығу жұмысы кафедрасының аға оқытушысы, магистр, М. Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан, almira.abuovaadk.ru
4. **Агафонова Ангелина Викторовна** – аспирант Поволжского государственного университета сервиса, г. Тольятти, Россия, agafonova.angelina@gmail.com
5. **Акмалиева Арайлым Жумагереевна** – магистр экономики, преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан, akmalieva.a@mail.ru
6. **Акмуханов Ербол Утеулиевич** – оқытушы, магистр М.Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал **Ақсұлтан Т.А.**- студент, М. Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., қ., Қазақстан, fizvospitanie.1946@gmail.com
7. Қазақстан
8. **Алиманова Айнура Абасевна** – магистрант, Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева, г.Петропавловск, Казахстан ainura_sko@mail.ru
9. **Альжанова Багдагул Сактагановна** – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, aljanB@mail.ru
10. **Амельченко Валентин Иванович** – кандидат географических наук, доцент, Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, ivan_avin@mail.ru
11. **Амельченко Людмила Борисовна** – доцент, Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан
12. **Ахматов Медет Кенжебаевич** – кандидат биологических наук, профессор Жезказганского государственного университета им. И.Арабаева, г. Жезказган, Казахстан, gulia_80-80@mail.ru
13. **Ахонова Гульнара Кентибаевна** – кандидат экономических наук, доцент Западно-Казахстанского государственного университета им.М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан
14. **Әмзе Мүсілім Балтабайұлы** – П.Чайковский ат. Алматы музыкалық колледжінің оқытушысы, Құрманғазы ат. Қазақ Ұлттық консерваториясының докторанты, Алматы қ, Қазақстан, musamze@gmail.com
15. **Баданова Саида Алтаевна** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, kazakhi@list.ru
16. **Бастова Маншук Темирболатовна** – кандидат экономических наук, доцент Международная академия бизнеса г.Алматы, Казахстан
17. **Байгалиева Л.Е.** – студент Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, Kanzhan.bolatova@mail.ru
18. **Бакинова Татьяна Ивановна** – доктор экономических наук, профессор, ФГБОУ ВО Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, г.Элиста, Россия,bakinovat@mail.ru
19. **Баудиярова Элеонора Нурлыбековна** – магистр экономики, старший преподаватель Западно-Казахстанского государственного университет им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, eleonora_bau@mail.ru
20. **Бахитова Акмарал Сайлауовна** – бейнелеу өнері және дизайн кафедрасының оқытушысы, М. Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан, Акмарал.mir@mail.ru
21. **Бекбулатова Ардак Саматовна** – оқытушы, Ж. Досмұхамедов ат. педагогикалық колледж, Орал қ., Қазақстан, ardak.b@mail.ru
22. **Бекмухамбетова Салтанат Болатовна** – аға оқытушы, М. Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан, aselzhan@mail.ru
23. **Бекеева Галия Аубакировна** – старший преподаватель кафедры музыкальное образование и вокал, магистр педагогических наук Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан, bekeeva.galiya.2012@mail.ru
24. **Белько Татьяна Васильевна** – доктор технических наук, профессор, заведующий кафедрой «Дизайн и художественное проектирование изделий», Поволжский государственный университет сервиса, г. Тольятти, Россия, belko@tolgas.ru
25. **Бисенова Орынжамал Балтабаевна** – магистр, преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан
26. **Буланова Надежда Константиновна** – кандидат экономических наук РФ., старший преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан, nadya.bulanova.const@mail.ru

27. Булатова Канжан Беймухановна – старший преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, Kanzhan.bolatova@mail.ru
28. Велиев Этибар Эльдарович – магистрант Краснодарского государственного института культуры, г.Краснодар, Россия, rosprazdnik@mail.ru
29. Ворожейкина Ольга Игорьевна – кандидат педагогических наук, доцент Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан, lion_cub@mail.ru.
30. Габдешева Астра Ерсайыновна – магистр, старший преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, astragab@mail.ru
31. Газизова Лидия Нигметовна – преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, shuzhuk@mail.ru
32. Галимов Мирас Амангельдиевич – кандидат географических наук, доцент Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова г. Уральск, Казахстан heritage_mir@mail.ru
33. Гермашева Юлия Сергеевна – кандидат технических наук, доцент, ФГБОУ ВО Калмыцкого государственного университета им. Б.Б. Городовикова, г.Элиста, Россия, germashevay@mail.ru
34. Ғазез Нәзік – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан
35. Ғайса Ақторғын Қазіоллақызы – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, gaktorgyn@mail.ru
36. **David Luigi Fuschi** - PHD, professor MBAcademy, London, United Kingdom, Bridging Consulting Ltd, invitations@linkedin.com
37. Дарбаева Талшен Есеномановна – доктор биологических наук, профессор Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, darbaevat@gmail.com
38. Джангазиева Бибигуль Жумажановна – старший преподаватель, магистр естественных наук Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, B4658866@yandex.ru
39. Донскова Галина Анатольевна – кандидат филологических наук, доцент Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан
40. Донскова Ольга Анатольевна – кандидат филологических наук, профессор Пятигорского государственного университета, г. Новороссийск, Россия, linguafan@mail.ru
41. Ербулатова Айзада Маликовна – мәдени-тынығу жұмысы және жалпы білім беру пәндері кафедрасының оқытушысы, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ., Қазақстан, Aizada.malikovna.93@mail.ru
42. Ержанова Нургүль Сандибаевна – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, nurgul.verzhanova@mail.ru
43. Ерниязова Алия Айбековна – кандидат экономических наук, доцент Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан, aliya-erniyazova@mail.ru
44. Ерошев Оралбек Жигерулы – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, oralbek-94@mail.ru
45. Есбергенова Гульнар Исамадиновна – магистр, преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, gulnar_gizem@mail.ru
46. Жақан Мөлдір Қонысбайқызы – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, Moldir.zhakanova@mail.ru
47. Жанғалиева Рая Уалиоллақызы - магистр, аға оқытушы М.Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан, raya_1972@mail.ru
48. Жанекенова Камшат Бакытжановна – магистр экономических наук, старший преподаватель Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, г.Уральск, Казахстан, Kamzhat.drh@mail.com
49. Жардимова Мадина Газизовна – старший преподаватель кафедры хореографии и культурно-досуговой работы Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан, mmukanova@mail.ru
50. Жомартова Айнур Мухамбетғалиевна – учитель географии, магистр педагогических наук, Хромтауская гимназия № 2 г.Хромтау, Казахстан, lucky-1988@inbox.ru
51. Жумағалиева Мария Юмағазиевна – экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы М.Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан
52. Жумаев Жеткеншек Жумаевич – кандидат экономических наук, доцент Западно-Казахстанского инновационно – технологического университета, г.Уральск, Казахстан, m.s.e_93@mail.ru
53. Зеленская Елена Анатольевна – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент, ФГБОУ ВО Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, г.Элиста, Россия, lena58z@mail.ru

- 54. Зеленский Андрей Геннадиевич** – старший преподаватель, Волгоградский институт управления - филиал РАНХиГС, г.Волгоград, Россия, Econaz@yandex.ru
- 55. Зимхан Ботакоз Абаевна** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, zimkhanbota@gmail.com
- 56. Зубков Владислав Сергеевич** – доктор PhD Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, cbp@wksu.kz
- 57. Имашев Эдуард Жусупович** – доктор философии (PhD) специальности 6D00900 – География, руководитель офиса коммерциализации Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, imashev_edik@mail.ru
- 58. Исакова Балым Габасовна** – кандидат экономических наук, доцент Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан
- 59. Ихласова Жанар Максutowна** – старший преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан
- 60. Кажыгереева Лаура Жасеновна** – преподаватель, магистр Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, Kazhgerееva@mail.ru
- 61. Кайнбаева Жамила Советовна** – кандидат педагогических наук, член Евразийского союза дизайнеров, заведующий кафедрой изобразительного искусства и дизайна Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, Zhannatarlan@mail.ru
- 62. Кайрлиева Гулден** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, Gulden.kairlieva@mail.ru
- 63. Кайсағалиева Гульжихан Смаиловна** – кандидат биологических наук, доцент Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, Gusm_@mail.ru
- 64. Калекешева Халила Хамитовна** – старший преподаватель Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, г. Уральск, Казахстан, Khalila53@mail.ru
- 65. Калиева Альбина Азаматовна** – магистр, преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, albina.kaliyeva@mail.ru
- 66. Каликанова Айдана Ахметовна** – математика және информатика пән мұғалімі, Спортта дарынды балаларға арналған ШҚО мектеп-интернаты, г. Өскемен қ., Қазақстан, mpba@bk.ru
- 67. Коленко Ирина Михайловна** – преподаватель кафедры хореографии и культурно-досуговой работы, Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, irina-kolenko@mail.ru
- 68. Криуля Анна Сергеевна** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, neta.94@mail.ru
- 69. Кужентаева Римма Максutowна** – преподаватель, магистр Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, rKuzhentaeva@mail.ru
- 70. Кунашева Зарипа Хайроллиевна** – кандидат химических наук, доцент Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, kunasheva@mail.ru
- 71. Курмашева Назым Наримановна** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, nazym.kurmasheva@mail.ru
- 72. Қуанышқали Гүлайым** – М. Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің студенті, Орал қ., Қазақстан, Kuandyk_Madir@mail.ru
- 73. Құмарова Нұрзада Жанболқызы** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, nurzook@mail.ru
- 74. Құркеш Әділет Дәулеткерейұлы** – преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, adok_92_22_12@mail.ru
- 75. Қыдыршаев Абат Сатыбайұлы** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор М. Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан, kdirshaev_abat@mail.ru
- 76. Лукпанова Алия Рыспаевна** – старший преподаватель Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, г. Уральск, Казахстан, rispaevna@mail.ru
- 77. Лысенко Нина Константиновна** – магистр, старший преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, lysenko.nl@gmail.com
- 78. Максutowбекова Гулжанат Тилеубаевна** – аспирант Жезказганского государственного университета им. И. Арабаева, г. Жезказган, Казахстан, gulia_80-80@mail.ru
- 79. Махмудова Альбина Курманғалиевна** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, albina_makhmudova@mail.ru
- 80. Мәдіров Қуандық Насихатұлы** – бейнелеу өнері және дизайн кафедрасының аға оқытушысы, М. Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан, Kuandyk_Madir@mail.ru
- 81. Мендалиева Дина Кенжибековна** – доктор химических наук, профессор Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан
- 82. Мендалиева Камила Кадрбековна** – студент Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, nurzook@mail.ru

83. **Мендыбаева Дания Тасбулатовна** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, daniya2109@mail.ru
84. **Мерғалиева Лилия Игоревна** – доктор экономических наук, профессор Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан, merlil@yandex.ru
85. **Мустафина Айгуль Салыховна** – старший преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан, eleonora_bau@mail.ru
86. **Мұхамбетқалиев Сабыржан Ерланұлы** – М.Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан, m.s.e_93@mail.ru
87. **Мұхамбетжанова Жадыра Қанағатқызы** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, zhadyra1992@mail.ru
109. **Мүтиев Зейнолла Жақсылықұлы** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан, zinulla_mutiev@mail.ru
110. **Насимуллина Айгуль Бисембаевна** – магистр, М. Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан
111. **Натыров Аркадий Канурович** – доктор сельскохозяйственных наук, профессор, декан аграрного факультета ФГБОУ ВО Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, г.Элиста, Россия, natyrov_ak@mail.ru
112. **Нестеренко Галина Ивановна** – кандидат экономических наук, доцент, декан факультета истории, экономики и права Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан, Nesterenko-58@inbox.ru
113. **Нұрымбетов Еркін Шаяхметұлы** – М.Өтемісов ат. БҚМУ-нің қауымдастырылған профессоры, М. Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан, yerkin.nur@mail.ru
114. **Нұрымбетова Жамила Игілікқызы** – Құрманғазы ат. саз колледжі «Халық аспаптары» бөлімінің оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі, Орал қ., Қазақстан, Zhamila-7@yandex.ru
115. **Нығыметолла Айдана Өтегенқызы** – студент Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, karazhanova.97.03@mail.ru
116. **Осеledчик Елена Борисовна** – кандидат философских наук, доцент Краснодарского государственного института культуры, г.Краснодар, Россия, fine100000@yandex.ru
117. **Пак Юлия Вячеславовна** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан, Luidorgold@mail.ru
118. **Полянина Ольга Геннадьевна** – старший преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, lyolka0370@mail.ru
119. **Примбетова Сауле Чукаевна** – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент М.Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан
120. **Рахметова Алмагүл Нығметоллақызы** – М. Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты, Орал қ., Қазақстан, almara-85@mail.ru
121. **Рустенова Раиса Михайловна** - кандидат сельскохозяйственных наук, доцент Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, albina_makhmudova@mail.ru
122. **Садуллаев Бекзод Шухратуллаевич** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, bekzodchem@mail.ru
123. **Салаев Бадма Катинович** – кандидат педагогических наук, доцент, ректор ФГБОУ ВО Калмыцкого государственного университета им. Б.Б. Городовикова г.Элиста, Россия
124. **Сангаджиева Саглар Александровна** – кандидат биологических наук, доцент, ФГБОУ ВО Калмыцкого государственного университета им. Б.Б. Городовикова, г.Элиста, Россия, s.saglara@mail.ru
125. **Сапарғалиева Мейрамгуль Ергалиевна** – магистр, преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, ruminok_878@mail.ru
126. **Сарсенова Асемгуль Нурсаиновна** – преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, asem02.93@mail.ru
127. **Сдикова Г.Ж.** – кандидат химических наук, доцент Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, sdikova.guliya@mail.ru
128. **Седова Елена Андреевна** – магистр, преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, elena9@inbox.ru
129. **Сембиев Құрманғазы Зәкірұлы** – филология ғылымдарының кандидаты, «Болашақ» академиясы, Қарағанды қ., Қазақстан, bolashak_kazaktili@mail.ru
130. **Ситалиева Розалия Эдуардовна** – магистр, преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, rozaliya.sitalieva@mail.ru
131. **Супилин Григорий Юревич** – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, foggys@yandex.ru

132. Суханова Ирина Федоровна – доктор экономических наук, профессор кафедры маркетинга и внешнеэкономической деятельности ФГБОУ ВО Саратовского государственного аграрного университета им. Н.И. Вавилова, г.Саратов, Россия

133. Сырым Жалел Сырымұлы – кандидат педагогических наук, профессор Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, aygerim.tolen@mail.ru

134. Тайжанова Мукарам Мурзатовна – доктор PhD, профессор Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева, г.Петропавловск, Казахстан, mtayzhanova@nkzu.kz

135. Талапова Риза Талаповна – магистр, Областная специализированная школа-интернат для одаренных детей, г. Уральск, Казахстан, talaprizat@mail.ru

136. Таласпаева Ақырыс Ержанқызы – старший преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им.М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан

137. Терещенко Татьяна Александровна – кандидат географических наук, доцент, Западно-Казахстанского государственного университета им.М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан, Tereshenko_zko@list.ru

138. Тлессова Жанат Амангосовна – магистр экономических наук, старший преподаватель Западно-Казахстанского инновационно-технологического университета, г.Уральск, Казахстан, Zhan_8080@mail.ru

139. Тогжанова Алина Кадыровна – магистр экономических наук, преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им.М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан

140. Төлен Айгерім Жарылғапқызы - магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, aygerim.tolen@mail.ru

141. Тулегенова Эльвира Бактыгалиевна – магистр, преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, elvira.tulegenova.85@mail.ru

142. Турежанова Гулаим Айдынгалиевна – магистр, преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, shahrizat_74@mail.ru

143. Турниязова Ақмарал Қонысовна – магистр экономических наук, преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им.М.Утемисова, г. Уральск, Казахстан

144. Удреева Камшат Салахиддиновна – преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан

145. Уланов Борис Васильевич – кандидат физико-математических наук, доцент Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, bv_ulanov@mail.ru

146. Усиев Ермек Толегенович – кандидат сельскохозяйственных наук, старший преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, Eusiev@mail.ru

147. Утарова Ансаган Губайдуллиевна – магистр, М.Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан, ansagan90@mail.ru

148. Утарова Нургүль Таскалиевна – магистр, преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, nurgul_utarova@mail.ru

149. Утебалиева Бакжан Едигеқызы – преподаватель, магистр естественных наук, Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан Bagzhan-87@mail.ru

150. Утебалиева Б.Н. – Белес жалпы орта білім беретін мектеп-балабақша кешені Белес а., Қазақстан

151. Утегенова Карлыга Таскалиевна – кандидат педагогических наук, доцент Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, karlyga@bk.ru

152. Утешева Саида Мамаевна – магистр экономических наук, старший преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан, saida.utesheva@mail.ru

153. Файзуллина Эльвира Елемесовна – старший преподаватель кафедры изобразительного искусства и дизайна, магистр Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, г.Уральск, Казахстан, Elka.fashion@mail.ru

154. Фартушина Мария Максимовна – кандидат биологических наук, профессор Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, Gusm_@mail.ru

155. Хайруллина Мулдир Шапагатовна – магистрант Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, muldir_1990@mail.ru

156. Хохлачева Елена Сергеевна – преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, ime@wksu.kz

157. Чекалин Сергей Григорьевич – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент, Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, zimkhanbota@gmail.com

158. Череватова Нина Константиновна – кандидат химических наук, профессор Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, ncherevatova@mail.ru

159. Чечётко Маргарита Владимировна – кандидат филологических наук, доцент Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан

160. Чиркова Г. Н. – Белес жалпы орта білім беретін мектеп - балабақша кешені, Белес а., Қазақстан

161. Чудрова Венера Утегеновна – преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан

162. Шакуова Дана Абатқызы – М. Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің студенті, Орал қ., Қазақстан, kdirshaev_abat@mail.ru

163. Шамакова Нафиса Гумаровна – кандидат экономических наук РФ, старший преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, Nafisa_shamakova@list.ru

164. Шамгонова Раиса Гарифуллиевна – магистр, старший преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, raisa-shamgonova@mail.ru

165. Шарафутдинова Ажар Нурболатовна – экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы М. Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан

166. Шуйншалиева Айнур Нурлановна – магистр, преподаватель Западно-Казахстанского государственного университет им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, ainur-shuinshaliyeva@mail.ru

167. Шунайбекова Кльжиян Мендагалиевна – старший преподаватель Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Казахстан, shunaybek@mail.ru

168. Янтурсина Зульфара Юмагазиевна – экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы М. Өтемісов ат. Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал қ., Қазақстан, yan.zulfara@mail.ru

МАЗМҰНЫ/СОДЕРЖАНИЕ

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ/ ПОЗДРАВИТЕЛЬНОЕ СЛОВО

Сағадиев Е.К.	3
Көлгінов А.С.	4

АЛҒЫ СӨЗ/ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО

Иманғалиев А.С.	5
-----------------	---

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС/ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Тасмағамбетов Ә.С. М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМ САЛАСЫНДАҒЫ ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН СТРАТЕГИЯЛЫҚ МАҚСАТТАРЫ	6
Bukowski Z. HIGHER EDUCATION SYSTEM IN POLAND AND ITS POSITION IN THE EUROPEAN UNION	8
Lee J.H. MULTILINGUAL EDUCATION IN MAKHAMBET UTEMISOV WEST KAZAKHSTAN STATE UNIVERSITY	11

III СЕКЦИЯ

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ: ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ - РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДА

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ: ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА – В РАМКАХ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Бекбулатова А.С. АКТИВНЫЕ ФОРМЫ И МЕТОДЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ	12
Бекмухамбетова С.Б., Утарова А.Г. ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУҒА ҮШІН ӨЛЕНДЕР МЕН ӨНДЕРДІ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІГІ	14
Габдешева А.Е., Насимуллина А.Б. АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ДЕҢГЕЙЛЕП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ	18
Донскова Г.А. ПРОБЛЕМА ОПИСАНИЯ ТЮРКИЗМОВ-ГАПАКСОВ В РУССКОМ ДИАЛЕКТЕ ПОЗДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ «СЛОВАРЯ ГОВОРОВ УРАЛЬСКИХ (ЯИЦКИХ) КАЗАКОВ» Н.М. МАЛЕЧИ)	20
Донскова О.А., Донскова Г.А. ПРОБЛЕМА ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДА СУПЕРПОЗИЦИИ ПРИ ОПИСАНИИ ТЮРКИЗМОВ В РУССКОМ ДИАЛЕКТЕ (НА МАТЕРИАЛЕ «СЛОВАРЯ ГОВОРОВ УРАЛЬСКИХ (ЯИЦКИХ) КАЗАКОВ» Н.М. МАЛЕЧИ)	24
Zubkov V.S., Khokhlacheva Y.S. CLIL AS A LEADING METHOD OF EDUCATION ON THE WAY TO MULTILINGUALISM IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	28
Калиева А.А., Ситалиева Р.Э. ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ГРАММАТИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	30
Криуля А. СЕМИОТИЧЕСКИЕ КОДЫ ФАНТАСТИЧЕСКОГО В СЛАВЯНСКОЙ МИФОЛОГИИ И ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА «МАСТЕР И МАРГАРИТА» М.А.БУЛГАКОВА)	33
Қыдыршаев А.С., Шакуова Д.А., Абдрахманов И.С. ҚАЗАҚ АФОРИСТИКАСЫ: БАСТАУ КӨЗІ, ТЕОРИЯЛЫҚ ТАРАМДАРЫ, ТАҒЫЛЫМДЫҚ	36

Қыдыршаев А.С., Шакуова Д.А., Ғазез Н.Н.	39
КӘСІБИ МӘДЕНИЕТ КОНТЕКСТІНДЕГІ ОҚЫТУШЫ-ПЕДАГОГ РИТОРИКАЛЫҚ ТҮЛҒАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ АСПЕКТІЛЕРІ	
Lyssenko N.K.	42
DRAMATIZATION IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES	
Мүтіев З.Ж., Рахметова А.Н.	45
АЙТҚАЛИ НӘРІКОВТЫҢ КӨҢІЛ-КҮЙ ЛИРИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Сапарғалиева М.Е., Тулегенова Э.Б.	48
ҚАЗАҚ, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРІНДЕГІ ГРЕК, ЛАТЫН ТІЛДЕРІ ЭЛЕМЕНТТЕРІ МЕН ҮЛГІЛЕРІ	
Седова Е.А.	51
ПРЕДИКАТИВНАЯ ПРИЗНАКОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА, ВЫРАЖАЕМАЯ ФОРМОЙ ИМЕНТЕЛЬНОГО ПАДЕЖА	
Сембинов Қ.З.	53
АНТРОПОНИМДІК ЖҮЙЕНІҢ ҚАЛЫПТАСЫП ДАМУЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ	
Утарова Н.Т.	55
АНГЛОЯЗЫЧНЫЕ ЭРГОНИМЫ В ОНОМАСТИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ ГОРОДА АЛМАТЫ (НА МАТЕРИАЛЕ НАЗВАНИЙ ТОРГОВЫХ ЦЕНТРОВ И ЗАВЕДЕНИЙ ОБЩЕСТВЕННОГО ПИТАНИЯ)	
Утегенова К.Т.	59
АНАЛИЗ КАЗАХСТАНСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О НАЗНАЧЕНИИ И ПРОВЕДЕНИИ СУДЕБНЫХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ ПО ДЕЛАМ ОБ ЭКСТРЕМИЗМЕ	
Чечетко М.В.	61
ГЁТЕ И УНИВЕРСИТЕТСКИЙ ТЕАТР	
Чиркова Г. Н.	63
АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚАЗАҚ ТІЛІ ПӘНІНДЕ ЖАҢАШЫЛ ТҮРҒЫДА ҚОЛДАНУ	
Шамгонова Р.Г., Туржанова Г.А.	65
УПОТРЕБЛЕНИЕ ВВОДНЫХ КОНСТРУКЦИИ В РЕЧИ	
Shuinshaliyeva A.N., Yesbergenova G.I.	67
MISLEADING AND LYING IN DISCOURSE	
Шунайбекова К.М., Полянина О.Г.	71
РОЛЬ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ	

IV СЕКЦИЯ

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МӘДЕНИЕТ ПЕН ӨНЕРДІҢ ТАРИХИ-ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТТЕРІ

ИСТОРИЧЕСКИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Абуова А.С., Ербулатова А.М.	75
ЖАҢАЛАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ОТБАСЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ	
Әмзе М.	77
АБАЙ АТЫНДАҒЫ МАӨБТ ДИРИЖЕРЛАРЫ: ЧЕРНОВ ВАЛЕНТИН ИВАНОВИЧ	
Бекеева Г.А.	79
ФОРМИРОВАНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ НА УРОКАХ МУЗЫКИ	
Белько Т. В., Агафонова А. В.	82
КЛАССИФИКАЦИЯ ПРОЕКТНЫХ ПРИНЦИПОВ ФОРМООБРАЗОВАНИЯ ТУРИСТИЧЕСКИХ ОТКРЫТОК НАЧАЛА ХХІ ВЕКА (КОММУНИКАТИВНОЕ, ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ И ЭСТЕТИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЯ)	
Велиев Э.Э.	84
ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРАЗДНИЧНОЙ КУЛЬТУРЕ	

Ворожейкина О.И., Бахитова А.С., Пак Ю.В. ЭТНОСТИЛЬ КЕШЕНДІ БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ПАКЕТТЕРІН ҚОЛДАНУ НЕГІЗІНДЕГІ КӨРКЕМ КИІМ ДИЗАЙНЫН ӨЗІРЛЕУ ПРОЦЕСІ	86
Ворожейкина О.И., Пак Ю.В. КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ МОДЕРНИЗАЦИИ ДИЗАЙНЕРСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РУСЛЕ РЕАЛИЗАЦИИ ИДЕИ «МӘҢГІЛІК ЕЛ»	89
Жардемова М.Г. БИБЛИОТЕКА КАК ЦЕНТР СОЦИАЛЬНЫХ КОММУНИКАЦИЙ	91
Кайнбаева Ж.С. ЦВЕТОВЫЕ СОЧЕТАНИЯ И ПРЕДПОЧТЕНИЯ В ОДЕЖДЕ РАЗНЫХ КУЛЬТУР	94
Коленко И.М. К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ БИБЛИОТЕЧНОГО ДЕЛА ЗАПАДНО- КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ	97
Мәдір Қ., Қуанышқали Г. СУРЕТШІ-ҒАЛЫМ АЙБАР СЕЙТІМОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТҮСТІК- КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ШЕШІМДЕР	100
Нұрымбетов Е.Ш. ӘЛШЕКЕЙ КҮЙЛЕРІНІҢ ОРКЕСТРМЕН ОРЫНДАЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	104
Нұрымбетова Ж.И. МӘДЕНИЕТ – АДАМЗАТ ҚАЗЫНАСЫ	107
Оселедчик Е.Б. СПОСОБНОСТИ К ВОСПРИЯТИЮ ИСКУССТВА КАК АНАЛОГ ТВОРЧЕСТВА	110
Файзуллина Э.Е. КОСТЮМ КОЧЕВНИКА КАК ИСТОЧНИК ВДОХНОВЕНИЯ ДЛЯ ДИЗАЙНЕРОВ ОДЕЖДЫ	113

V СЕКЦИЯ

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ БАСЫМДЫЛЫҚ БАҒЫТТАРЫНЫҢ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫНДАҒЫ КОНТЕКСТІЛІГІ

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В КОНТЕКСТЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Алиманова А.А., Тайжанова М.М. ҚР «ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКАНЫ» ІСКЕ АСЫРУ ТИІМДІ БАҒЫТТАРЫНЫҢ БІРІ – ТҰРМЫСТЫҚ ҚАТТЫ ҚАЛДЫҚТАРДЫ ҚАЙТА ӨНДЕУІ	117
Амельченко В.И., Амельченко Л.Б. ОПТИМИЗАЦИЯ СОДЕРЖАНИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ	119
Баданова С.А. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МОДЕЛИ ТЮНИНА КАК МЕТОДИЧЕСКИЙ ПРИЕМ В ГЕОГРАФИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ СТУДЕНТОВ	122
Бакинова Т.И., Натиров А.К., Зеленская Е.А., Зеленский А.Г. РЕГИОНАЛЬНАЯ ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ КОМПОНЕНТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ	125
Булатова Қ.Б., Ақсұлтан Т.А. М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ МҰРАЖАЙЫНЫҢ ФИЛИАЛЫ ЗООЛОГИЯЛЫҚ МҰРАЖАЙҒА 78 ЖЫЛ	129
Булатова Қ.Б., Байғалиева Л.Е. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ СІРЕК ЖӘНЕ ЖОЙЫЛЫП КЕТУ ҚАУПІНДЕГІ ҚОҢЫЗДАРЫ	130
Дарбаева Т.Е., Альжанова Б.С., Сарсенова А.Н., Удреева К.С. ИСТОРИЯ ФЛОРИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПОЙМЕННЫХ ЛЕСОВ БАССЕЙНА РЕКИ УРАЛ	132
Джангазиева Б.Ж., Нығметолла А. ОМЫРТҚАСЫЗДАР СУ ЭКОЖҮЙЕЛЕРІНІҢ ИНДИКАТОРЛАР РЕТІНДЕ	135
Ержанова Н.С., Ерошев О.Ж., Кунашева З.Х. ӨНДІРІС ҚАЛДЫҚТАРЫНАН АЛЫНҒАН МОДИФИЦИРЛЕНГЕН ГИПСТІ БАЙЛАНЫСТЫРҒЫШ НЕГІЗІНДЕГІ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛДАРЫН	138

Жақан М.Қ. ЭКСПЕРИМЕНТТІК ЖҰМЫСТАР ЖҮРГІЗУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖӘНЕ ДАМУ	142
Жомартова А.М. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО МЕТОДА ДЛЯ ВЫЯВЛЕНИЯ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ У СТУДЕНТОВ ГЕОГРАФОВ	144
Имашев Э.Ж., Галимов М.А. ТЕРРИТОРИАЛЬНО-ОТРАСЛЕВАЯ СТРУКТУРА ПРОМЫШЛЕННОСТИ ЗАПАДНО- КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ	147
Имашев Э.Ж., Утебалиева Б.Е. ПРИРОДНО-РЕСУРСНОЕ РАЙОНИРОВАНИЕ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ И АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТЕЙ	151
Каликанова А.А. ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-ГЕОГРАФИЯ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДАМУ КЕЛЕШЕГІ МЕН, ОҚУ ҮРДІСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР	155
Максутбекова Г.Т., Ахматов М.К. ФОРМИРОВАНИЕ ЗЕЛЕННЫХ НАСАЖДЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ ЖЕЗКАЗГАНСКОГО ПРОМЫШЛЕННОГО РЕГИОНА	158
Мендалиева Д.К., Курмашева Н.Н. АНАЛИТИКАЛЫҚ ХИМИЯ ПӘНІ БОЙЫНША ДӘРІСТЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУ ФОРМАЛАРЫН ЖАҢАРТУ	162
Мендалиева Д.К., Құмарова Н.Ж. БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ ХИМИЯДАН ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ	163
Мендалиева Д.К., Мұхамбетжанова Ж.Қ. ЭЛЕКТРОЛИЗ ТАҚЫРЫБЫН ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ МЕТАЛДАРДЫҢ ҚАСИЕТТЕРІ МЕН ОЛАРДЫ АЛУ ТУРАЛЫ БІЛІМ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	167
Мендалиева Д.К., Садуллаев Б.Ш. ХИМИЯДАН НЕГІЗГІ ҰҒЫМДАРДЫ ЕСЕПТЕР ШЫҒАРУ АРҚЫЛЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ БІЛІМ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	169
Мендалиева Д.К., Ғайса А.К. ОРГАНИКАЛЫҚ ХИМИЯ ПӘНІНДЕГІ ХИМИЯЛЫҚ РЕАКЦИЯЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ ТУРАЛЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНДА БІЛІМ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	171
Рустенова Р.М., Махмудова А.К. ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЗАГРЯЗНЕНИЯ ПРИДОРΟЖНЫХ ПОЧВ	174
Сангаджиева С.А., Гермашева Ю.С. ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ОПУСТЫНИВАНИЯ ТЕРРИТОРИИ КАЛМЫКИИ	178
Сдикова Г.Ж., Хайруллина М.Ш. ФОРМИРОВАНИЕ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ МЕТОДИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ХИМИИ НА ОСНОВЕ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ	180
Сырым Ж.С., Төлен А.Ж. ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТӘУЛІК ЖӘНЕ ЖЫЛ МЕРЗІМДЕРІН АЖЫРАТУ ХАҚЫНДА	183
Талапова Р.Т., Мендалиева Д.К. ХИМИЯНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮСІНІКТЕРІ МЕН ЗАҢДАРЫН ҮШ ТІЛДЕ ОҚЫТУ – БҮГІНГІ КҮН ТАЛАБЫ	185
Терещенко Т.А., Кайрлиева Г. МЕЖДУНАРОДНАЯ ХАРТИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ПОДГОТОВКА ГЕОГРАФОВ В ЗКГУ ИМ. М.УТЕМИСОВА	188
Уланов Б.В. УПРАВЛЕНИЯ, ПОНИЖАЮЩИЕ ДИНАМИЧЕСКИЙ ПОРЯДОК УПРАВЛЯЕМОГО ПРОЦЕССА	191
Уснев Е.Т., Газизова Л.Н., Құрмекеш Ә.Д. БАРБАСТАУ ӨЗЕНІНІҢ СУ ҚОЙМАСЫНДАҒЫ АУЫР МЕТАЛЛДАР ҚҰРАМЫ	195
Утебалиева Б.Н. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ГЕОГРАФИЯСЫ ПӘНІ БОЙЫНША МЕКТЕП	197

ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ЖОБАЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАРДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Чекалин С.Г., Зимхан Б.А.	199
ОЦЕНКА ЗАГРЯЗНЕНИЯ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ МЕТОДАМИ БИОИНДИКАЦИИ	
Чекалин С.Г., Фартушина М.М., Кайсағалиева Г.С.	200
ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ ЭКОСИСТЕМ	
Череватова Н.К.	203
ДИНАМИКА СОДЕРЖАНИЯ НЕКОТОРЫХ ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ В ФИТОМАССЕ РАСТЕНИЙ РАЗНЫХ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЗОН Г.УРАЛЬСКА	

VI СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚСТАН ЖОЛЫ – 2050: БІЛІМГЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ЭКОНОМИКА

КАЗАХСТАНСКИЙ ПУТЬ – 2050: ЭКОНОМИКА, ОСНОВАННАЯ НА ЗНАНИЯХ

Буланова Н.К.	206
ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КЛАСТЕРНЫХ ОБРАЗОВАНИЙ В ТУРИЗМЕ	
Ерниязова А.А., Тогжанова А.К.	209
ПРИГРАНИЧНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ИНТЕГРАЦИИ РОССИИ И КАЗАХСТАНА	
Жанекенова К.Б., Абдуллаева Л.И.	211
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ	
Жумаев Ж.Ж., Мухамбеткалиев С.Е.	212
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА	
Искакова Б.Г., Жанғалиева Р.У.	214
ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ ШЕТЕЛДІК ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ	
Калекешева Х.Х.	217
УЧЕТ НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ АКТИВОВ В ГОСУЧРЕЖДЕНИЯХ (МСФО 38)	
Lee J.H.	220
A CASE STUDY OF PAPERLESS SYSTEM IN A BUSINESS OF USED CAR SALES IN KOREA	
Лукпанова А.Р.	223
ИСЛАМСКАЯ МОДЕЛЬ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА	
Мерғалиева Л.И.	227
СРАВНИТЕЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ НАЛОГОВОГО И ИНВЕСТИЦИОННОГО РЕЖИМА В СТРАНАХ-ПАРТНЕРАХ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА	
Мустафина А.С., Баудиярова Э.Н.	231
ПРИОРИТЕТНОСТЬ ЭНЕРГОСБЕРЕЖЕНИЯ И ПОВЫШЕНИЕ ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНОСТИ- КАК ОДИН ИЗ ВЕКТОРОВ ДАЛЬНЕЙШЕГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА	
Нестеренко Г.И.	233
СТРАТЕГИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНА	
Нестеренко Г.И., Мендыбаева Д.Т.	238
МЕТОДЫ РАЗРАБОТКИ КОМПЛЕКСОВ МЕРОПРИЯТИЙ ПО РЕАЛИЗАЦИИ КАДРОВЫХ ИННОВАЦИЙ	
Примбетова С.Ч., Шарафутдинова А.Н.	240
ҚАЗАҚСТАНДА ПЕРСПЕКТИВАЛЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ КЛАСТЕРЛЕР ҚАЛЫПТАСТЫРУ АРҚЫЛЫ БОЛАШАҚ СЕКТОРЛАРЫН ДАМУҒА МҮМКІНДІКТЕРІ	
Салаев Б.К., Натыров А.К.	244
ЗАПАДНЫЙ КАЗАХСТАН И КАЛМЫКИЯ: НОВЫЕ ГОРИЗОНТЫ СОТРУДНИЧЕСТВА В XXI ВЕКЕ	
Супилин Г.Ю.	245
СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА ЕАЭС	
Суханова И.Ф., Искакова Б.Г., Ахонова Г.К.	247
ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ	

Тлесова Ж.А.	249
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МАШИНА ЖАСАУ САЛАСЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯНЫҢ ДАМУЫ	
Утешева С.М., Чудрова В.У.	250
ТАКТИКА АНТИКРИЗИСНОГО ФОРМИРОВАНИЯ ТЕКУЩИХ АКТИВОВ	
Чудрова В.У., Акмалиева А.Ж.	253
ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ ПРИМЕНЕНИЯ СИСТЕМЫ КПЭ ДЛЯ ОЦЕНКИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КПО Б.В В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	
Янтурсина З.Ю., Турниязова А.К., Жумагалиева М.Ю.	256
ЖАҒАНДЫҚ ДАМУДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БІЛІМ - БӘСЕКЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ КЕПІЛІ	

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің
85 жылдығына арналған
«ЖАҒАНДЫҚ ӘЛЕМДЕГІ ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В ГЛОБАЛЬНОМ МИРЕ»,
посвященной 85-летию Западно-Казахстанского государственного
университета имени М.Утемисова

MATERIALS
of the International scientific-practical conference
"SCIENCE AND EDUCATION IN THE GLOBAL WORLD"
dedicated to the 85th anniversary of M.Utemisov West Kazakhstan State
University

Жауапты редакторы

Ответственный редактор

Кужалиева Р. Р.

Компьютерде беттеген және дизайн

Компьютерная верстка и дизайн

Избасарова С. А.

Техникалық редакторлар

Технические редакторы

Сахметова С. К.

Кубегенова Г. К.

Есимғалиева Ж. З.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҮСҚАСЫНАН БАСЫЛЫП ШЫҚҚАН
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Көлемі 33,7 б.т. Таралымы 300 дана. Офсет қағазы.

Тапсырыс № 22

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің

Редакциялық баспа орталығы.

Орал қаласы, Достық даңғылы, 162.